Šaćir Filandra
BOŠNJAČKA POLITIKA U XX STOLJEĆU

Biblioteka Posebna izdanja

Izdavač:
Izdavačko preduzeće "Sejtarija", Sarajevo
Rušida Prgude 18

Za izdavača:
Esad Sejtarija

Gl. i od. urednik:
dr. Šaćir Filandra

Recenzenti:
prof. dr. Nijaz Duraković
prof. dr. Mustafa Imamović

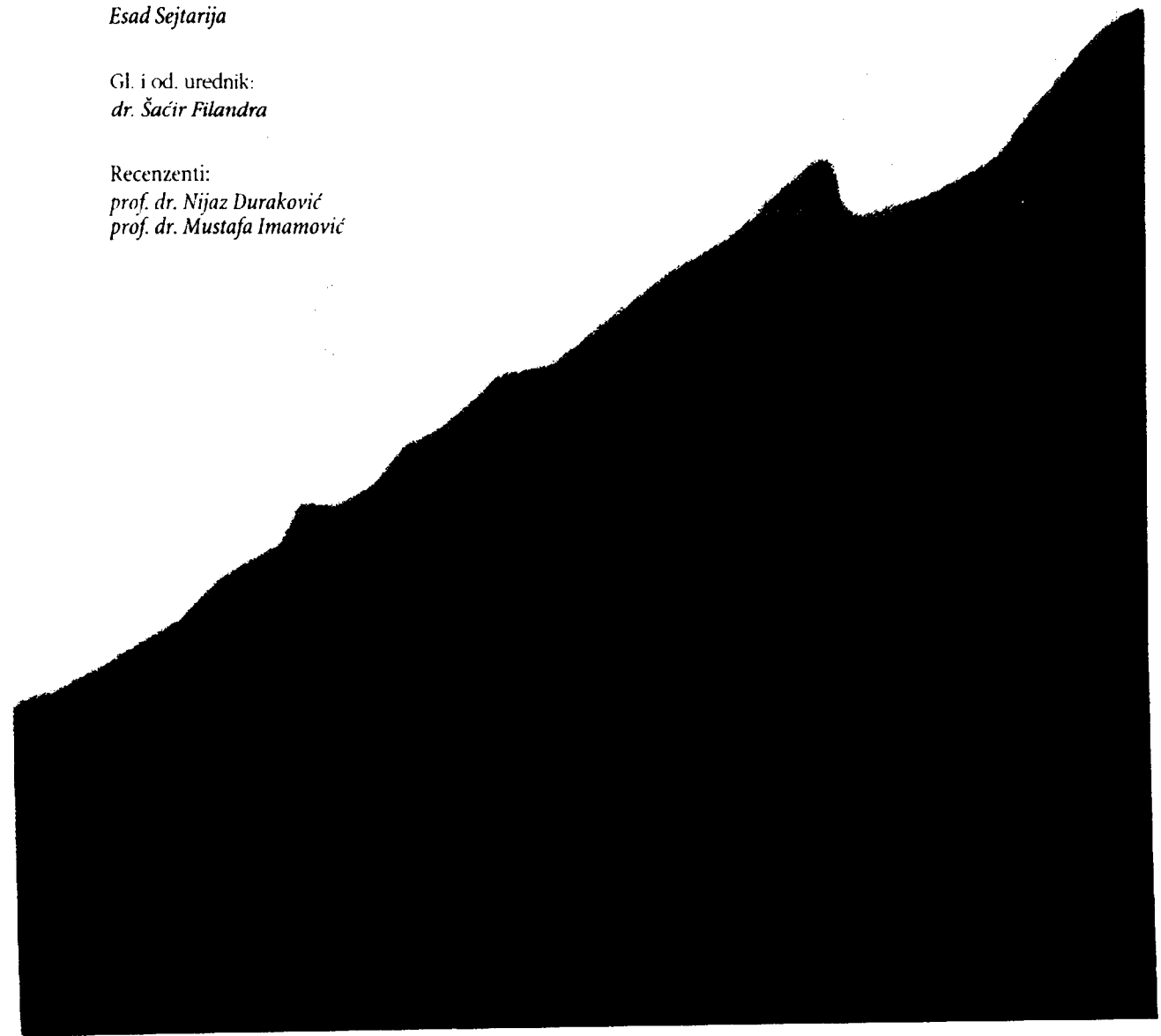

BOŠNJAČKA POLITIKA U XX. STOLJEĆU

Šaćir FILANDRA

Sejtarija
SARAJEVO, 1998.

NAPOMENA AUTORA

Pomračenje uma, čije su žrtve Bošnjaci tokom vremena protekle agresije na njih i njihovu državu, nije nešto što je puki slučajni eksces unutar prosvjetiteljskog razumijevanja povijesti i nije, dakle, nešto što je slučajni događaj i što se dešava kao iznenadno pervertiranje prirođene nam, življene i očitavane umnosti i racionalnosti. Samodestrukcija umnosti više je, i jeste, samozatajna unutarnja odrednica temelja svijeta kojeg živimo, kojeg smo sastavnica i kojeg niti možemo izbjeći, niti radikalno promijeniti. Sva sila destruktivne energije slobodnog, modernog, prosperitetnog i demokratskog svijeta poput elementarne nepogode izlila se na Bosnu i Bošnjake i ponovo i iznova "iznenadila" i posmatrače i sudionike tog povijesnog čina.

Zapitanost nad tom pojavom, nad imanencijom Zla u Logosu, bila je predmet moje doktorske disertacije koju sam branio juna 1993. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. No, to niti je zadovoljavalo moj intelektualni angažman, niti je odista bilo dovoljno. Iste one energije fašizma koje su nagnale Maxa Horkheimera da, spašavajući glavu bijegom iz porobljene i već fašizirane Evrope uoči Drugog svjetskog rata piše djelo "Pomračenje uma", suodredile su i moje razumijevanje fašizma i uloge intelektualca u njegovom pobijanju. Te 1993. godine Bosna je bila laboratorija pomračenog uma, mjesto uspostave konc-logora, pojava koja kod onih sa strane izaziva čuđenje, nerazumijevanje, nevjericu i pasivnost. Meni se desilo još i to da mi je u jednom od tih konc-logora ubijen brat, a porodica "etničkim čišćenjem" protjerana iz svoje kuće. Bila su to proživljenja koja su suodredila pisanje "Bošnjačke politike u XX stoljeću".

Jevrejski intelektualci u suočenju s fašizmom i genocidom tražili su odgovore na tu pojavu diskurzivnom analizom Uma na kome je zasnovana zapadna civilizacija. Meni to nije bio zadatak, jer sam putem njihovih analiza to znanje akceptirao, s jedne strane, a s druge, problemi Bošnjaka bili su drugačije naravi i tražili su drugačije analize i upute. Politička izgubljenost u kojoj se našao moj rahmetli brat ljeta 1993. godine (da tu izgubljenost, neusmjerenost i političku kratkovidnost pripišem njemu, a ne hiljadama drugih koji su bili isti takvi, a ko-

ji to danas možda ne bi priznali, izgubljenost koja se ogledala u nerazlučivanju prijatelja od neprijatelja, dobra od zla, pravog puta kojim treba ići, u neznanju političkih interesa i ciljeva naroda kojeg je on i bio dio, što je kao posljedicu imalo neshvatljivo hapšenje hiljade mladih Bošnjaka, pripadnika postrojbi HVO-a, od njihovih dojučerašnjih komšija Hrvata, pripadnika tih istih postrojbi) bitni je poticaj za ovu knjigu, koja je u biti zapitanost nad nama, Bošnjacima, našem političkom izrastanju, oblicima i razmjerama nacionalno-političke svijesti, našem nacionalnom i političkom stasanju u XX stoljeću.

Bošnjački politički identitet, baš kao i nacionalni, i društveni, i kulturni, nije gotova stvar, nije nešto već dato, postignuto i zaokruženo. On je tok svijesti kojeg treba znati, neprestano ga oblikovati i usmjeravati. Bošnjaci su obranom od agresije očuvali i narod i državu. Ali više i bitnije od toga, oni su u tom otporu od kulturne prerasli u političku činjenicu. Taj njihov stupnjeviti razvoj s početka stoljeća, kada nemaju ni vjersku samostalnost, do kraja stoljeća, kada postaju samostalan i slobodan politički činilac, taj hod od vjerskih do političkih prava predmet je analize ove knjige. I više od toga, a što posebno potcrtavam, mi se nalazimo u razdoblju vlastitog političkog prosvjećivanja, dobu razvoja jedne nacije u kojem politika postaje ono što ona po sebi i jeste: bitak opstojanja slobodnog čovjeka. Svaki aspekt toga opstojanja ima svoju političku odrednicu, a to slobodan čovjek mora znati, jer je on i slobodan samo zahvaljujući učincima političkog rada. Time politika u bošnjačkom opstojanju, u odnosu na njihovo dosadašnje življenje, dobiva sasvim novi status, novi smisao i novu zadaću. Ona prerasta u odlučujuću društvenu djelatnost i bez njenih pozitivnih učinaka potire se i nepovratno gubi sve ostalo bošnjačko dobro. Jednom riječju, politika postaje naš usud i način našeg slobodnog opstanka. Zato je njeno znanje i razumijevanje od prvorazredne važnosti. Treba se nadati da će i ova knjiga, pored brojnih drugih, doprinijeti bošnjačkom političkom samouspostavljanju, gradnji jednog novog bošnjačkog političkog identiteta.

U metodološkom smislu, knjiga je nastala na osnovi domaćih bošnjačkih i bosanskih izvora. Ona je bošnjačko viđenje sebe ne samo zato što nam je takvo viđenje ranije nedostajalo i ne samo usljed toga što su ranija viđenja izvanjska,

netačna i ideologizirana već i usljed toga što jedan slobodan narod treba sebe, prije svega, gledati iz samoga sebe i primjeravati svoju povijest samome sebi. U tom smislu zahvaljujem osoblju brojnih ustanova gdje sam istraživao, a posebno rahmetli Hadži Sulejmanu Ćupriji, bibliotekaru Gazi Husrev-begove biblioteke, Momi Jovanoviću iz Arhiva grada Sarajeva, te osoblju Bošnjačkog instituta u Cürichu.

Na pomoći u stručnom smislu zahvaljujem prijateljima: prof. dr. Atifu Purivatri, prof. dr. Nijazu Durakoviću, prof. dr. Enesu Durakoviću, prof. dr. Mustafi Imamoviću i Hadži hafizu Mahmutu ef. Traljiću, kao i: mr. Muhidinu Pelesiću, mr. Džaferu Obradoviću, mr. Husniji Kamberoviću, likovnom uredniku knjige, prof. Mehmedu Akšamiji i tehničkom uredniku Fuadu Musliću.

Posebna zahvalnost pripada mojoj porodici, naročito supruzi, kojima sam nedostajao tokom petogodišnjeg rada. Također, hvala svima onima koji su imali pažnje da radost istraživanja i pisanja ovog djela sa mnom podijele.

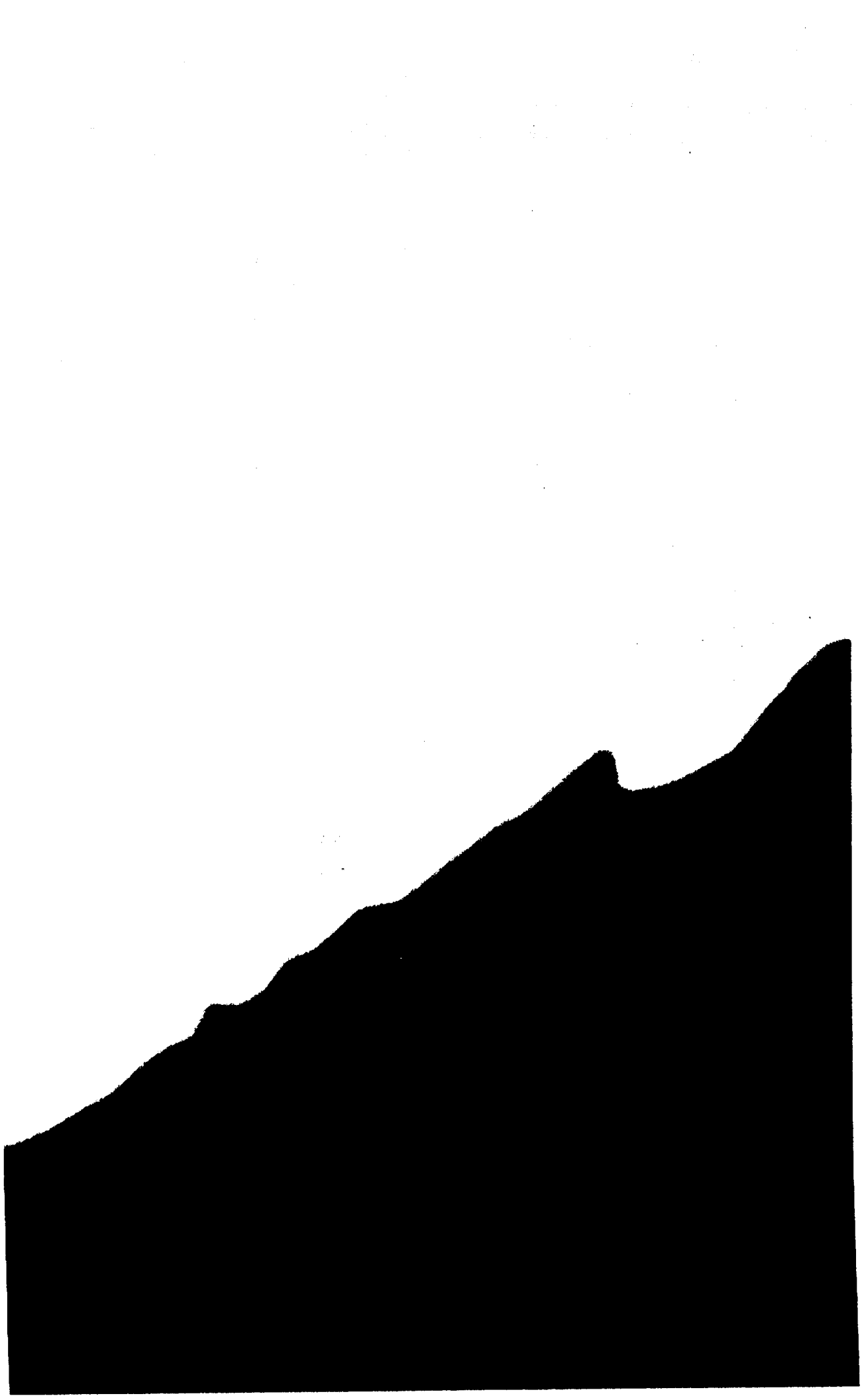

PRVI BOŠNJAČKO-MUSLIMANSKI KULTURNO-NACIONALNI PREPOROD

I.
PRVI BOŠNJAČKO-MUSLIMANSKI KULTURNO-NACIONALNI PREPOROD

1. SVIJEST O SMJENI EPOHA

Odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine Bosna i Hercegovina je izdvojena iz državnog okvira osmanske Turske i dodijeljena na upravu Austro-Ugarskoj monarhiji. Bosanski državno-pravni položaj, odlukama velikih sila, postaje dvojben i na međunarodnopravnoj, i na unutarnjoj, austrougarskoj razini. Time pravno-politička vezanost Bosne s osmanskom Turskom nije odmah prekinuta. U okviru te monarhije, za četrdeset godina vladavine njenim područjem, ona je poprimala tri različita pravno-politička položaja. Prvi od okupacije 1878. do aneksije 1908. godine; drugi od aneksije do proglašenja Zemaljskog ustava 1910. godine i treći od tog Ustava do 1918. godine[1].

Za sve to vrijeme i znanstvenici i političari postavljaju pitanje čija je Bosna, careva ili sultanova, bečka ili stambolska, austrougarska ili osmanskoturska. Samo pitanje podrazumijeva nepovoljnost odgovora glede interesa bosanskog stanovništva. Ono podrazumijeva da Bosna nije bosanska, slobodna, suverena, da njeno stanje nije izraz volje njenih građana i naroda. Bosna je tad i u zbiljskom i u pravno-političkom značenju svoga položaja okupirana. Jednu, osmanskotursku, zamijenila je druga, austrougarska vlast. Obje su tuđinske, Bosni tijesne i nemile. Za obje ona je postala samo sredstvo. Njih oličavaju ljudi strana jezika i tuđa porijekla, posljednji zaštitnici interesa dvaju carstava na umoru, koja je tretiraju kao svoju krajnju provinciju. Austrijanci nastoje proširiti, a Osmanlije zaštititi svoje interese u njoj. U obje istovjetne vizure Bosna je područje priskrbljivanja nebosanskih interesa. Takva suprotstavljena opredjeljenja obilježavaju bosansko XX stoljeće i iznjedruju borbu bosanskog stanovništva za samostalnost.

---

1 Usp. Mustafa Imamović, "Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH od 1878. do 1914.", Svjetlost, Sarajevo, 1976. godine, str. 21.

Berlinskim kongresom Bosna i Hercegovina nije bila trajno ustupljena Austro-Ugarskoj, mada mandat njene uprave nije bio vremenski ograničen. Pravni suverenitet nad Bosnom do 1908. godine pripadao je sultanu, a stvarno vršenje vlasti bilo je u nadležnosti austrougarskog cara. Međutim, snažna i stalna austrougarska nakana da osmanski suverenitet pretvori u formalan i simboličan bila je očigledna. Oba ta suvereniteta, stvarni, austrougarski, i međunarodnopravni, osmanskoturski, imala su dodatnu posebnost u tome što je Bosna tokom prvih dvadeset godina okupacije, zahvaljujući ustavnom određenju u okviru Monarhije i zajedničkom ministru finansija Benjaminu Kallayu, stvarnom vladaru Bosne u ime Monarhije, postala zaseban "corpus separatum" u njenom okviru. Stoga bi se u državnopravnom smislu, u krajnjoj liniji, Bosna mogla označiti kao krunska zemlja Monarhije[2].

Do aneksije 1908. godine i za samu Austro-Ugarsku pravni položaj Bosne u svim pitanjima bio je nedorečen, tako da je ona, s obzirom na takvo stanje, izrasla u specifično upravno područje u okviru Monarhije. Takav položaj omogućavao je Bosni očuvanje teritorijalne cjelovitosti i velike duhovno-političke zasebnosti. Njena unutarnja običajnost i duhovna isprepletenost, s obzirom na to da dugo nije bila znatnije uključena u moćni monarhijski duhovni i državni aparat, nisu bile dovođene u pitanje. S druge strane, bosanske društvene, nacionalne i vjerske protivrječnosti u velikoj mjeri su vođene, usmjeravane i oblikovane izvana, prije svega iz Srbije i Hrvatske, tako da je brže i dublje preustrojavanje bosanske zbiljnosti zahtijevalo veliku opreznost i diplomatsku umješnost, čega dvojnoj Monarhiji nije nedostojalo.

U XX stoljeće Bošnjaci ulaze kao izolirano, obespravljeno i samom sebi prepušteno muslimansko ostrvo u srcu pretežno hrišćanskog Balkana. Austrougarskom okupacijom, izvedenom mimo znanja, volje i pristanka bosanskog stanovništva, te oružanim otporom Bošnjaka, naglo je izmijenjen duhovni, ekonomski i politički položaj Bosne i Bošnjaka. Kao muslimanski narod u hrišćanskoj državi, Bošnjaci su se preko noći našli u izmijenjenim uvjetima življenja. Suočili su se s isključivošću tuđinske vlasti i sukobom svog tradicionalnog oblika življenja sa duhom novog, zapadnog civilizacijskog obrasca. Okupacija je značila i prelaz iz jednog, islamskog, u drugi, hrišćanski, civilizacijski krug, što je za Bošnjake značilo promjenu njihovog pravnog položaja. Od dominantnog i vladajućeg naroda, voljom drugih, postali su manjina u hriš-

2 M.Imamović, nav. dj. str. 32.

ćanskoj državi. To je bio kulturni šok od koga se oni zadugo nisu oporavili i čije su posljedice desetljećima trpjeli. Većina naroda novo stanje smatrala je neprijateljskim, mrskim, i tako se prema njemu i odnosila. Bošnjaci su se, jednostavno kazano, ukrutili u svojoj zbunjenosti pred tim novim i ta ukrućenost i pasivizam dugo su ih držali i skupo koštali.

Tradicionalna osnova bošnjačkog načina života i stoljetna strukturiranost Bosne, sa njenom višereligijskom naravi, vjerskom trpeljivošću i kulturnim međuprožimanjem, zanatskim privređivanjem i posebnošću bosanskih zemljovlasničkih odnosa, u susretu s novim i bitno drugačijim vrijednosnim sustavom i političko-pravnim ustrojem polahko ali sigurno su se topile i raspadale. Namjesto cjelovitoga obrasca življenja dolazi, prema diktatu zapadnog svjetonazora, do ubrzanog i sa strane poticanog vjersko-nacionalnog podvajanja bosanskog društva.

Na početku XX stoljeća dvodecenijska politika višereligijskog bošnjaštva Benjamina Kallaya pokazivala je znake neuspjeha. Na bosanskom području Austro-Ugarska nije ostvarila svoj osnovni politički cilj: izoliranje Bosne i njenih naroda od općih političkih kretanja u susjednim zemljama. Svi njeni napori sveli su se na sprečavanje i "kontroliranje nacionalnih aspiracija domaćeg stanovništva, uz vođenje politike ravnoteže i pariteta između pojedinih konfesija"[3]. Kallayev oblik bošnjaštva, prema kojem su Bošnjaci svi stanovnici Bosne bez obzira na njihovu različitu religijsku pripadnost, prelazio je preko zbiljskog toka organiziranja života na vjersko-nacionalnoj osnovi sa suprotstavljenim državno-političkim ciljevima, tako da ga već 1903. godine okupaciona uprava napušta.

Bosna je na početku XX stoljeća, također, područje velikonacionalnih interesa susjednih nacija. Njeno biće se smišljeno i sustavno osporava, rastače i uništava izvana, dok se ona neumoljivo preustrojava i raslojava iznutra. Vanjski izraz njenog položaja odlučujuće određuje i njene unutarnje prilike. Austrijsko-njemački stratezi Bosni dodjeljuju ulogu polazišta za prodor na istok, a Mađari je smatraju svojom "krunskom zemljom". Istovremeno, Srbi i Hrvati ne priznaju Bosni državnost, cjelovitost i zasebnost; za Srbe ona je njihov etnički, a za Hrvate povijesni prostor. Dakle, i Srbi i Hrvati smatraju je svojom zemljom, svojim životnim prostorom. Na takvoj antibosanskoj usmjerenosti nacionalne ideologije o Velikoj Hrvatskoj i Velikoj Srbiji oni zasnivaju svoje

3 M. Imamović, nav. dj. str. 70.

vlastite nacionalne nacrte. Za takve nacrte koriste se istovjernici u Bosni, katolici i pravoslavni, među koje se od druge polovine XIX stoljeća smišljeno unose i kojima se nameću hrvatske i srpske nacionalne ideje. Time je pokoleban napor Austro-Ugarske da usmjeri politički život Bosne. Evropski preovlađujući obrazac nacije – države, tj. državne nacije, ili jednog političkog naroda u jednoj državi, ovdje se pokazuje kao iluzoran i Bosna ulazi u složen tok nacionalnih protivrječnosti i podvojenosti. (Pred teorijskim i političkim izazovom oblikovanja bosanske nacije, bosanskog političkog naroda, državnopolitičke svijesti iznad religijsko-nacionalnih obrazaca Bosna se nalazi ponovo nakon rata prouzrokovanog agresijom na nju 1992. godine.)

Na taj način u Bosni se istovremeno odvijaju dva antitradicionalna duhovna toka. Unutar bosanskog društva na religijskoj osnovi obrazuju se srpska i hrvatska nacija. "Srpstvo" i "hrvatstvo" kao nacionalno-političke odrednice u Bosnu se unose sa strane, iz Srbije i Hrvatske. Njihov cilj je nacionaliziranje katoličkog stanovništva u hrvatskom, a pravoslavnog u srpskom nacionalnom smislu. Već 1863. godine kaluđer Teofil Petranović, rodom iz Dalmacije, po zanimanju učitelj srpske realke, osniva društvo za propagiranje i uvođenje imena Srbin. Ubrzo, a prema Hadžijahiću, svakako prije 1867. godine, slično društvo među bosanskim katolicima osnovao je Klement Božić, tumač pruskog konzulata, a u nadijevanju hrvatskog imena, umjesto imena Šokac, najviše su mu pomagali mlađi franjevci[4]. Uvođenje srpske nacionalne identifikacije i ideologije kod pravoslavnog stanovništva razvija se brže zbog razvijenosti srpske nacionalne ideje u samoj Srbiji, a kod bosanskih katolika taj proces traje pet-šest decenija, ako ne i dulje. Tako se bosansko društvo prema svojoj religijskoj sastavnici raslojava: bosanski muslimani se izoliraju, a pravoslavno-srpski i katoličko-hrvatski dio stanovništva, svaki za sebe, posvemašnje homogenizira i zasebno politički okuplja. Od tada Bosna dolazi u središte srpsko-hrvatskih odnosa koji se uvijek pokazuju kao njihovi sukobi. Ona postaje razmorište srpskih i hrvatskih nacionalnih interesa i pokreta.

Dovođenje u pitanje Bosne istovremeno je i osporavanje Bošnjaka; poricanje bosanske posebnosti znači poricanje Bošnjaka. Za Srbe Bošnjaci su određeni "Srbi muhamedanskog vjerozakona", a Bosna srpska zemlja, za Hrvate oni su "Hrvati islamske vjeroispovijesti", a Bosna hrvatski povijesni pro-

4 Muhamed Hadžijahić, "Od tradicije do identiteta(Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana"), Sarajevo, 1974. godine, str. 46-49.

stor. Dakle, Bošnjacima se poriču etnička, nacionalna i politička vlastitost i zasebnost. Tretiraju se kao vjerska zajednica slavenskog porijekla, koja treba da se vrati srpskom, odnosno hrvatskom nacionalno-duhovnom korpusu.

2. NACIONALNI POKRETI

Bosanski Hrvati u XX stoljeće ulaze kao dio jedinstvene hrvatske nacionalne, političke, duhovne i kulturne ukupnosti. Mada narodna skupina s razvijenijom vjerskom (katoličkom) negoli nacionalnom sviješću, oni imaju i iskazuju prepoznatljive političke ciljeve. Hrvatski interesi u Bosni tada su već određeni i kroz cijelo XX stoljeće nisu se mijenjali, jer nisu ni ostvarivani. Program ujedinjenja svih Hrvata u jednu državu, kakav je dat u nacrtu Starčevićeve Stranke prava, u osnovi je prihvaćen kao nacionalno i političko usmjerenje i bosanskih Hrvata. U pravaškoj ideologiji bosanski muslimani su Hrvati, a Bosna je dio povijesnog hrvatskog prostora, na temelju tzv. hrvatskog državnog prava, te su na osnovu toga prava sve djelatnosti s tim ciljem opravdane.

Prisjedinjenje Bosne Hrvatskoj neizvodivo je, međutim, bez htijenja Bošnjaka. Tek sa Bošnjacima Hrvati u Bosni imali bi većinu. Suočavajući se sa tom činjenicom, hrvatsko političko tijelo u Bosni se cijepa. Jedna politička usmjerenost, koju tada zastupa bosanski nadbiskup Stadler, poistovjećuje hrvatstvo s katoličanstvom, čime se pravi brana hrvatskom "nacionaliziranju" bosanskih muslimana, a što jeste cilj tadašnje hrvatske politike. Prema tome stavu, katolici su Hrvati, a Hrvati jedino mogu biti katolici. Uporište te orijentacije nalazi se u crkvenim krugovima, pa je ona stoga i sklona nasilnom pokrštavanju. Druga usmjerenost je više građanske naravi i ona je protiv isključivo katoličkog razumijevanja hrvatstva. Prema toj usmjerenosti samo liberalnim poimanjem hrvatstva i, na dužu stazu, vještijim taktiziranjem Bošnjaci se mogu kroatizirati i na taj način Bosnu pridobiti za Hrvatsku. Obje usmjerenosti imaju cilj osvajanje Bosne pretapanjem Bošnjaka u Hrvate, samo različitim putevima. O načinu izvođenja tog plana među njima je stalan prijepor. Tokom cijelog XX stoljeća ta podvojenost politike bosanskih Hrvata prisutna je u različitim oblicima i o različitim pitanjima. Na unutarmonarhijskoj razini, na kojoj je ta ideja stalno prisutna na hrvatskoj političkoj sceni, Hrvatima je cilj trijalistički preustroj Austro-Ugarske monarhije. Treću sastavnicu Monarhije predvodili bi oni, a činile bi je susjedne zemlje i narodi, Dalmacija, Slavonija, Slovenija i Bosna i Hercegovina.

hadžić nuri bahrija

I bosanski Srbi u XX stoljeće ulaze kao dio već jedinstvenog srpskog nacionalnog bića. Naslonjenost na Srbiju i njenu ustaničku tradiciju pogoduju razvoju svijesti o njihovoj vlastitoj posebnosti, tako da od cjelokupnog bosanskog stanovništva oni tada imaju najizgrađenije političke stavove. Srpski nacionalni interes u Bosni bio je slabljenje austro-ugarske uprave s ciljem da se Bosna u pogodnom trenutku pripoji Srbiji. Prisjedinjenje Bosne Srbiji, koju oni smatraju svojom zemljom, politički im je cilj i nacionalni zadatak. U pokušavanju ostvarenja takva nauma protječe im čitavo XX stoljeće.

Srbi, kao i Hrvati, znaju da svoje interese u Bosni ne mogu ostvariti bez pristanka Bošnjaka. Na početku XX stoljeća njima uspijeva da nađu trenutačni zajednički politički interes s Bošnjacima. Zajedno sa njima vode političku borbu protiv okupatorske uprave i 1902. godine, pod dosta neistraženim okolnostima, u Slavonskom Brodu sklapaju politički savez. Usvojen je zajednički srpsko-bošnjački politički program s ciljem da Bosna i Hercegovina dobije "svoju samoupravu pod vrhovnom vlasti suverena sultana."[5] Srbima treba samostalna, politički autonomna Bosna jer je samo na taj način mogu prisjediniti Srbiji. Pokušaji srpskog pridobijanje Bošnjaka za takav politički cilj traju sve do 1911. godine.

U XX stoljeće Bošnjaci ulaze bez dovoljno razvijene nacionalne svijesti. Svijest o vjerskoj, kulturnoj i političkoj vlastitosti oni donekle imaju i izražavaju, ali svijest o nacionalnoj posebnosti im posve nedostaje. Ponašaju se i osjećaju kao vjerska, a ne kao nacionalna skupina. Oni figuriraju pod skupnim nazivom "muslimani", a ne "Bošnjaci". Svoj kulturno-nacionalni preporod na početku stoljeća Bošnjaci počinju s književnim listom "Behar", u čijem je podnaslovu odrednica "muslimanski". I sve oblike udruživanja, od čitaonica, humanitarnih, zanatlijskih, omladinskih društava do političkih partija, oni osnivaju pod odrednicom "muslimanski", a ne "bošnjački". Taj izbor odrednice "muslimanski" bio je slobodan, ni od koga nametan. Tako su 1908. godine, prema jednom zvaničnom popisu, u Bošnjaka registrirana 124 društva i udruženja od kojih je svako nosilo naziv "muslimansko", a ne "bošnjačko".

U XIX stoljeću u Bosni je, pak, bila prisutna ideja bošnjaštva. Ona je prema svome unutarnjem značenju bila najmanje dvojna, ako ne i trojna. Bila je prisutna tradicija feudalnog bošnjaštva, iz doba bosanskog kraljevstva, kod jednog dijela bosanskih franjevaca; zatim tradicija bosanskomuslimanskog boš-

5 M. Imamović, nav. dj. str. 125.

njaštva prema kojoj su Bošnjaci samo bosanski muslimani i, na kraju, tradicija građansko-racionalno ustrojenog bošnjaštva Osman Topal-paše i Benjamina Kallaya prema kojoj su svi stanovnici Bosne Bošnjaci. Potrebno je istaći da Husein-kapetan Gradaščević pojmom "bosanski narod" obuhvata samo Bošnjake. To je nastavak tradicije prema kojoj su se bosanski muslimani u odnosu na Turke Osmanlije nazivali Bošnjacima, a i sami su od ostalih naroda tako nazivani. Time su oni prepoznavani i imenovani i u etničkom smislu. Kasnije će Bošnjaci u odnosu na Austrijance sami sebe, uglavnom, nazivati "muslimanima", jer je islam bio njihova najjača differentia specifica u odnosu na novo stanje. Višereligijski pojmljeno bošnjaštvo, kao obrazac življenja različitosti u jedinstvu, Benjamin Kallay u osnovi preuzima od osmanskih reformatora Bosne, posebno vilajetskog namjesnika Osman Topal-paše, koji na takvom konceptu nastoji izgraditi modernu bosansku političku ideologiju. Taj pokušaj izgradnje jedinstvenog bosanskog političkog naroda, sasvim sukladan zapadnim, modernim teorijama o ustroju društva i odnosu države i nacije, u Bosni, i pored svih petodecenijskih napora, jednostavno nije uspijevao niti Osmanlijama, niti dvojnoj Monarhiji. Osobenost bosanske zbilje bila je takva da je izmicala svim racionalističkim modelima i shematizmima, koji su se na brojnim drugim primjerima pokazivali i dokazivali kao uspješni. Tako se takav pojam bošnjaštva, uslijed suprotstavljenih djelovanja religijsko-nacionalnih pokreta, s vremenom rastače i početkom XX stoljeća on praktički ne postoji. Mada se naslanjao na dugu i nikad prekidanu tradiciju bosanske autonomnosti, posebnosti i samosvojnosti, on kao politička kategorija nije zaživio, a ostaje pitanje da li je ikada pojam bošnjaštva u takvom značenju, kao politička kategorija, i postojao. Produbljenija historijska istraživanja na to tek treba da daju odgovor.

I višereligijsko bošnjaštvo u praksi, uglavnom, razumijevalo se kao muslimansko bošnjaštvo, odnosno Bošnjacima su smatrani samo muslimani. Devedesetih godina XIX stoljeća, u vrijeme pokretanja lista "Bošnjak", bosanski muslimani se sami, ali i od drugih, poistovjećuju s bošnjačkom nacionalnom ideologijom. Taj teorijski i literarni zamah bošnjaštva, izražavan na stranicama "Bošnjaka", više je usmjeren na isticanje bošnjačko-muslimanske neprekinutosti, autohtonosti i vezanosti za Bosnu nego na širenje bošnjaštva izvan islamskog religijskog okvira, mada je list doktrinarno na tom insistirao. On je, u načelu, i katolike i pravoslavce smatrao Bošnjacima, nastojeći da istraje kao općebosanski list, ali je, u sučeljavanju sa zbiljom, od toga u praksi, uglavnom,

odustajao, pa je tako i bio i ostao bošnjačko-muslimanski projekt. Umjesto razvijanja bosanske nacionalne ideologije, on se u praksi sveo na žilavu obranu prava Bošnjaka na opstanak. Intelektualnom krugu oko "Bošnjaka" prvenstveni zadatak postalo je odupiranje asimilatorskim nastojanjima Srba i Hrvata usmjerenim na "nacionaliziranje" bosanskih muslimana. Ne samo da bosanski katolici i pravoslavci nisu htjeli da budu Bošnjaci nego su sa stajališta "srpstva" i "hrvatstva" samim muslimanima poricali svaku nacionalnu zasebitost, želeći ih prevesti u Srbe ili Hrvate. Duhovno stanje toga doba, bošnjačku nacionalnu samosvijest, kao i svijest o razaranju tradicionalnog bosanskog društva tih godina najbolje odslikava Safvet-beg Bašagić pjesmom "Bošnjaku" u prvom broju lista "Bošnjak" jula 1891. godine: "Znaš, "Bošnjače", nije davno bilo,/ Sveg mi svjeta nema petnaest ljeta / Kad u našoj Bosni ponositoj / I junačkoj zemlji Hercegovoj / Od Trebinja do Brodskijeh vrata / Nije bilo Srba ni Hrvata. / A danas se kroza svoje hire / Oba stranca ko u svome šire. / Oba su nas gosta saletila / Da nam otmu najsvjetlije blago / Naše ime ponosno i drago."

Teško je dokraja odrediti razloge "nestanka" bošnjaštva iz svijesti bosanskih muslimana, kao i uzroke njegovog neprerastanja u bosanskomuslimansku nacionalnu identifikaciju. Zašto se kulturno-nacionalni preporod bosanskih muslimana odvija pod narodnosnom oznakom "Musliman", a ne "Bošnjak"? Uzrok te preinake nije u tome što se bosanski muslimani nisu osjećali Bošnjacima, ali moguće da jeste u tome što se tako u nacionalnom smislu nisu samorazumijevali. Bošnjaštvo je tada više domovinska nego nacionalna odrednica njihova bića. Ono je na razini osjetilnosti, a ne intelektualnosti. Bošnjaci tada nemaju razvijenu svijest o posebnoj nacionalnoj pripadnosti, ali imaju jako izraženo osjećanje vezanosti za Bosnu.

"Bošnjaštvo", kao nacionalnu odrednicu, bosanskim muslimanima niko nije zabranjivao, niti je takvo priječenje povijesno moguće. Jednom narodu nacionalno ime ne može se oduzeti, propisati niti zabraniti. Uvijek postoji način da ga on u nutrini svoga bića čuva. U fenomenu bosanskomuslimanskog "zaborava" nacionalnog bošnjaštva u tome vremenu prisutna su najmanje dva razloga.

Jedan je u činjenici da u trenutku kad je "bošnjaštvo" "spalo" na bosanske muslimane, kad je odbačeno kao nacionalna odrednica od bosanskih pravoslavaca i bosanskih katolika, nije u dovoljnoj mjeri u širokim slojevima prepoznato, niti usvojeno ni od bosanskih muslimana kao njihova nacionalna

odrednica. Unutar naroda nije bilo političkih i ekonomskih snaga kojima bi nacionalna ideja bila neophodna za egzistencijalni i društveni probitak. Nije bilo nove, građanske klase, koja kod svih evropskih naroda potiče i oblikuje naciju, niti je bilo nacionalne inteligencije koja u načelu taj razvoj svugdje i vodi[6]. Industrijska revolucija od svih bosanskih naroda bila je najmanje zahvatila Bošnjake, oni su se najsporije od svih uključivali u nove industrijske tokove, nisu imali razvijenu građansku klasu, nisu bili ovladali oblicima novčanog i industrijskog kapitala, u čemu su Srbi i Hrvati već prednjačili. Nacionalna inteligencija oko lista "Bošnjak" svoju viziju ustroja naroda i bošnjačkog društva nije uspjela učiniti općom. Ona je i u samom narodu smatrana "nenarodnom", budući da se stavila u službu novog državnog sustava i novog vremena, a to "novo" većina je smatrala protuislamskim i opasnim. Na taj način, od tri etničke grupacije, Bošnjaci su se najsporije uključivali u moderne društvene tokove. Bez građanske klase i nacionalne inteligencije bošnjaštvo je zamrlo, ostalo je neshvaćeno i neprihvaćeno, jedino su široke narodne mase to osjećanje pasivno čuvale. Vladajući zemljovlasnički i vjerski slojevi nisu imali, niti su mogli imati, interesa i sluha za nacionalnu ideologiju. Oni su bili ugroženi novim društvenim odnosima, nužnošću preobrazbe zemljišnog vlasništva i prispjećem katoličke države, te su izlaz tražili u povratku starog, a ne u pronalaženju novog. Bošnjački političari tog doba opstojnost naroda vezali su za očuvanje jednog tipa zemljišnog kapitala, za čije branjenje i održanje nisu imali političkih uvjeta, niti pomoći i razumijevanja međunarodnih činilaca. Sve je to pogodovalo razvijanju osjećanja konzervativizma i nepovjerenja prema novom. Nagon za samoodržanjem duhovno je ukrućivao bošnjačku zajednicu, vlastitost se čuvala zatvaranjem u prostore svoga svijeta, svijeta koji je već bio minuo i koji se nikada više u prvotnom obliku nije mogao dozvati niti ozbiljiti. Na taj način je "stari vakat" postao vrijednosno neupitan i kao paradigma obavezan. Sve su to razlozi da na bošnjačkoj društvenoj ravni u takvim uvjetima nije bilo snaga koje bi predvodile jedan široki nacionalni pokret.

Drugi razlog utihnuća ili utrnuća "bošnjaštva" je političko-nacionalna nedomišljenost Bošnjaka toga doba, njihova slabost i nepripremljenost za nastupajuće povijesne tokove. Novu složenost društvenog i povijesnog življenja oni

6 List "Bošnjak", kao promicatelj bošnjaštva, izlazio je redovno punih dvadeset godina, sve do 1910. godine, ali je zadnjih deset godina izlaženja bio bez vidnog političkog utjecaja. On "bošnjaštvo" i dalje zagovara i brani, ali se njegov politički značaj svodi na obranu interesa nekolicine krupnih posjednika i zaštitu njihovih propalih plemićkih prava. Takvo bošnjaštvo ne privlači ni novu inteligenciju, ni novu trgovačku klasu.

nisu razumijevali, niti su imali intelektualne snage sposobne da je s vlastitih stajališta objasne. Istovremeno, bošnjaštvo se kao politička kategorija razara i satanizira od narastajuće srpske i hrvatske nacionalne inteligencije s ciljem onemogućavanja nacionalnog ustrojstva Bošnjaka. Osporavanje bošnjačkog nacionaliteta bosanskim muslimanima od Srba i Hrvata je osmišljen i perfidan plan[7]. Bošnjačka inteligencija ne ustaje odlučno u obranu vlastitosti bošnjaštva. Ona bošnjački osjećaj vlastitog naroda ne pretače u nacionalnu svijest, niti u nacionalni pokret. I kad se bavi vjerskim i kulturnim pitanjima, ona ih ne dovodi do intelektualnog shvaćanja i političkog osmišljavanja, jer se mahom u pitanju nacionaliteta priklanja Srbima ili Hrvatima. I Srbi i Hrvati hoće bosanske muslimane sebi pridobiti, hoće ih "nacionalizirati" u srpskom, odnosno hrvatskom smislu, i na taj način, preko njih, prisvojiti Bosnu. Od tada srpska i hrvatska nakana "nacionaliziranja" Bošnjaka traje kroz cijelo XX stoljeće. (Svijest o nužnosti "prevođenja" Bošnjaka u Srbe ili Hrvate prisutna je i u devedesetim godinama XX stoljeća, kad je bošnjačka nacionalna ideologija već zaokružena. Neuspjeh tog ideologijskog procesa često se nadomješćuje oružanim sredstvima[8].)

Tako su se Bošnjaci našli u procjepu srpske i hrvatske nacionalne ideologije. Jedino što su mogli, bilo je da neprestano zagovaraju i svjedoče o svojoj vlastitosti, čime su se branili od nametanja srpske i hrvatske nacionalne ideje. Najsigurnija brana "nacionaliziranju" i asimiliranju bila je njihova vjera, te je to razlog zašto se bošnjački narod u ukupnoj društvenoj ravni poistovjećuje s njom. Islam je bio najsigurnija i najdublja differentia specifica i od Srba pravoslavaca i od Hrvata katolika. Stoga Bošnjaci većinu svojih nacionalnih potreba izražavaju putem vjerskog iskazivanja, a vjersko udruživanje je na početku stoljeća bilo jedino i moguće.

---

7 Govoreći o ideologiji jugoslavenstva, Ekmečić navodi da je kod bosanske omladine, srpske i hrvatske, u ideologiju spadao "napor da se ne dozvoli stvaranje muslimanske nacije. Trebalo je muslimane pridobivati za srpsko-hrvatsku suradnju, sa preferiranjem priključenja srpskom pokretu". Usp. Milorad Ekmečić, "Stvaranje Jugoslavije 1790-1918", knjiga II, Prosveta,Beograd, 1989. godine, str. 545.

8 Ideologiju smjenjuje genocidna i fašistoidna praksa, njeno trajanje je u neprekinutosti zločinačkog ubijanja Bošnjaka. Agresija na Bosnu 1992. godine jedna je u nizu takvih događanja.

3. POLITIČKO ORGANIZIRANJE

U XX stoljeće Bošnjaci ulaze sa po jednim kulturnim i vjersko-političkim pokretom. Pokret svjetovne, zapadnjački obrazovane, građanski usmjerene inteligencije dovodi do prvog bošnjačko-muslimanskog kulturnog preporoda. Naglašavajući slavenstvo i islam kao temelje bošnjačke kulturno-nacionalne osobenosti, istražuje se, predstavlja i poetski tematizira vlastita narodnost, udaraju osnovi latiničnoj pismenosti i bošnjačkoj književnosti, pokreću književni časopisi i novine, osnivaju kulturna društva[9]. Taj duhovni pokret uvodi Bošnjake u moderne duhovne tokove i moderno doba uopće. On ih, također, uvodi u umjetničke tokove i nacionalna kretanja među drugim južnoslavenskim narodima, tako da se njime bošnjačko slavenstvo i bosanstvo, koje jeste datost, samo formalno izražavalo i naglašavalo. Od tada i putem tog preporoda Bošnjaci su sudionici i djelatni činioci svih kretanja na slavenskom jugu. Taj preporod je izraz svijesti o vezanosti sudbine Bošnjaka za Bosnu i njene susjede. Preporod provodi jedna neformalna grupa intelektualaca koja sebe naziva "modernim Muslimanima". U političkom smislu, pokret kulturnog preporoda se ne priječi od okupacione vlasti jer je bez razvijene političko-nacionalne svijesti, što mu je i bio osnovni nedostatak.

Drugi, vjersko-politički pokret, pokret za vakufsko-mearifsku autonomiju, samonikli je narodni pokret usmjeren na zadobijanje vjerske i vakufske autonomije. Njegovi prvaci smatrali su da je samostalnošću vjerskih ustanova moguće očuvati samobitnost naroda, njegovu duhovnost i sveukupnu vlastitost. To da je vjerski pokret preuzimao javnu pozornost Bošnjaka i da je bio preovlađujućom voljom rasprostranjen u njihovom ukupnom biću, te da su se politički zahtjevi naroda svodili na borbu za najosnovnija vjerska prava najbolje govori o težini bošnjačkog duhovnog i političkog položaja s početka XX sto-

9 Preporoditeljska inteligencija, sa Safvet-begom Bašagićem i Edhemom Mulabdićem na čelu, pokreće književni list "Behar" 1900. godine, osniva kulturno društvo "Gajret" 1903. godine, Islamsku dioničarsku štampariju 1905. godine, sportsko društvo "El-Kamer", zanatlijsko udruženje "Hurijet", Muslimansko akademsko društvo "Zvijezda" u Beču, list "Ogledalo", te mnoge čitaonice, klubove i trezvenjačka društva. Te akcije dale su zamah bošnjačko-muslimanskom kulturnom preporodu, rađanju nacionalne književnosti, pismenosti i duhovnosti uopće.

ljeća[10]. Istina, vjerski zahtjevi su bili istovremeno i politički zahtjevi, jer je religijski okvir udruživanja tada jedino bio moguć. Bošnjaci imaju razvijenu svijest o nepovoljnosti svog položaja u Monarhiji i tu svijest izražavaju putem tog narodnog autonomističkog pokreta. Nosioci pokreta su pripadnici krupnog zemljišnog vlasništva i ulema, a iza njih je stajalo gotovo cijelo bošnjačko stanovništvo.

Od tog doba politička borba Bošnjaka i djelatnost bošnjačke inteligencije nisu izravno sukladne. U pragmatično-političkoj ravni inteligencija se na čudan način znatno udaljava od zahtjeva vlastitog naroda. Tek na jednoj većoj, duhovnoj razini ona je korespondentna njegovim interesima. To da inteligencija, pod čijim pojmom ovdje u osnovi mislimo na tad novonastajuću zapadnjački obrazovanu inteligenciju, nije predvodnik političke borbe za narodna prava osobenost je ustroja ukupnog bošnjačkog bića. U manjoj ili većoj mjeri ta pojava je prisutna sve do početaka devedesetih godina XX stoljeća.

Pitanje odnosa inteligencije i naroda Safvet-beg Bašagić[11] je nastojao razumjeti, javnosti predstaviti i riješiti 1907. godine pokretanjem lista "Ogleda-

---

10 Punu vjersku samostalnost Bošnjaci će dobiti tek 1993. godine, u toku najžešće agresije na njihov narod i državu, izborom prof. dr. Mustafe ef. Cerića za reisul-ulemu Rijaseta Islamske zajednice Republike Bosne i Hercegovine. Tad je izvršen i preustroj Islamske zajednice na taj način što je raspadom komunističke Jugoslavije došlo do cijepanja jedinstvene Islamske zajednice i uspostave Rijaseta Islamske zajednice Republike Bosne i Hercegovine. Tako nova međunarodno priznata država Bosna i Hercegovina ima i svoj zasebni Rijaset, zasebnu Islamsku zajednicu. Sve dotadašnje reisul-uleme, kroz čitavo XX stoljeće, na posredan ili neposredan način, birane su samo uz suglasnost vladajućih režima. Pošto su Bošnjaci tek u agresiji na svoju domovinu 1992. godine postali slobodan narod s političkom slobodom, dobili su i vjersku slobodu, samostalnost vjerskih tijela i ustanova.

11 Safvet-beg Bašagić(1870-1934) rodio se u Nevesinju. U Sarajevu je završio ruždiju i gimnaziju, a na Bečkom univerzitetu je slušao orijentalne jezike i historiju. Poeziju je počeo pisati još kao učenik sarajevske gimnazije, na studiju u Beču priredio je za štampu prvu zbirku pjesama "Trofanda iz hercegovačke dubrave", a tada piše i prve znanstvene radove i prikuplja građu za historiju Bosne. Zajedno sa Osmanom Nuri Hadžićem i Edhemom Mulabdićem 1. maja 1900. pokreće list "Behar". Od 1900. do 1906. radi kao profesor arapskog jezika u sarajevskoj Velikoj gimnaziji. Godine 1903. osniva društvo "Gajret", a potom i društvo "El-Kamer" i "Muslimanski klub". 1907. pokreće list "Ogledalo", a godinu kasnije odlazi u Beč i pristupa izradi disertacije "Die Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der islamichen Literatur", koju je odbranio 1910. godine. Iste godine izabran je za zastupnika u Bosanski sabor i odmah potom, poslije smrti Ali-bega Firdusa, imenovan je za predsjednika Sabora. Nakon Prvog svjetskog rata od 1919. godine radi kao kustos u Zemaljskom muzeju u Sarajevu sve do 1927., kada je umirovljen. Umro je 9. aprila 1934. u Sarajevu i sahranjen u haremu Begove džamije. Napisao je veliki broj studija i knjiga iz bošnjačke i bosanske prošlosti i duhovnosti, kao i velik broj pjesama od kojih izdvajamo: "Trofanda iz hercegovačke dubrave"(1896), "Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine"(1900), "Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini"(1931), "Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti"(1912), "Mevlud"(1924), "Misli i čuvstva"(1905), "Pod Ozijom"(1905) i brojna druga djela.

lo", što je dokaz da je bošnjačka inteligencija bila svjesna neprimjerenosti svoga odnosa prema glavnim političkim tokovima naroda iz kojeg je proizašla. U programskom uvodniku prvog broja "Ogledala" Bašagić ukazuje na sveobuhvatnu krizu Bošnjaka, stanje koje inteligencija "treba razbistriti". "Kad se radi o životnim pitanjima u jednoj zemlji", (a u Bosni se tad radilo o biti ili ne biti Bošnjaka-muslimana s obzirom na štetne ekonomske posljedice agrarne reforme, iseljavanje stanovništva u Tursku, nereformirano zdravstvo i školstvo, primjedba autora) "inteligencija ne smije biti indiferentna, ona ... mora stajati na braniku narodnih svetinja i prava, mora se zauzimati za svoj element ne žaleći ni moralnih ni materijalnih žrtava."[12] Da je stanje drugačije od potrebnog, Bašagić utvrđuje slijedećim riječima:"Svaki pokret, svaki trzaj bosanskih muslimana u zadnja vremena hotimično je mimoišao sve, što misli svojom glavom – sve, što je na putu napretka kročilo naprijed – sve, što je usisalo nešto modernog znanja – sve, što može baratati perom – sve, što zna i umije zastupati i braniti islamske interese – sve, što bi moglo zborom i tvorom pomoći sređenju islamskih prilika. Kratko rečeno svaki islamski pokret mimoišao je inteligenciju gledajući prijekim okom na nju kao na dušmanina naroda i domovine."[13] Bašagić utvrđuje krivicu i na jednoj i na drugoj strani, tj. i na strani inteligencije i na strani naroda. Za nepovjerenje naroda prema inteligenciji "najviše je sama inteligencija skrivila" jer sve što je istočnjačko proglašava nazadnim, konzervativnim i prevaziđenim, ljubomorno čuvajući svoje činovničke pozicije i braneći samo svoje vlastite egoističke interese. S druge strane, vođe narodnog pokreta čine grešku kada se udaljavaju od inteligencije pa ma kakva ona bila, ističe Bašagić. I takva inteligencija zna više o našim problemima od srpske inteligencije, koja im sada piše peticije. Ono malo poštene inteligencije neće da se nameće jer osjeća da narodne vođe u njoj vide konkurenta za svoje tribunske položaje.

Iz Bašagićevih riječi je očito da nova ili "napredna" bošnjačka inteligencija nije bila ni dovoljno jaka, ni dovoljno sposobna, a niti dovoljno spremna da tešku zadaću predvođenja naroda, koja znači i sukob sa vladajućim režimom, preuzme u svoje ruke, ali da se smatrala i osjećala nelagodno i odbačeno u položaju u kakvom je bila. Također je vidljivo da vlasnici krupnog zemljišnog

12 "Naš program", "Ogledalo, organ naprednih Muslimana u Bosni i Hercegovini", god. I, br. 1. Sarajevo, 31. maj 1907.

13 Bašagić, "Inteligencija i naš pokret", "Ogledalo", god. I. br. 2.

posjeda, protiv čijih je interesa nova vlast svojom ekonomskom politikom najviše bila usmjerena, vlastitu sudbinu nisu bili spremni, niti su za to imali smjelosti, predati u ruke novoj, zapadnjački usmjerenoj inteligenciji. U pitanju su bili njihov život, njihov imetak, nešto što se stoljećima sticalo. Do zajedničkog djelovanja tih dviju bošnjačkih snaga ili društvenih slojeva nije dolazilo, jer je međusobno nepovjerenje, proisteklo iz vrijednosno pozitivnog odnosa moderne inteligencije prema novim oblicima društvenog života i sudjelovanja u aparatu nove vlasti koja je vršila osiromašenje Bošnjaka, u tom momentu bilo nepremostivo.

Bašagić početkom stoljeća, pored uviđanja jaza između bošnjačke inteligencije i političkih predstavnika naroda, utvrđuje i podjelu između svjetovne i duhovne inteligencije, proglašavajući duhovnu "nedoraslom svome znanju i položaju", a svjetovnu udaljenu od poslova naroda.[14] I to unutarnje cijepanje bošnjačke inteligencije, koje od tada u različitim oblicima manje-više neprekidno traje, samo je posljedica promijenjenog političkog položaja Bošnjaka dolaskom austrougarske vlasti. Tu se ne radi, niti se može raditi, ni o kakvom sukobu po sebi, jer razloga za tako nešto ni u jednom narodu, pa ni kod Bošnjaka nema, nego se radi o teškoći i neizvjesnosti egzistencijalnog položaja ukupne bošnjačke inteligencije. Uvjetno rečeno, bošnjačka svjetovna inteligencija je svoj opstanak i probitak od tada pa nadalje vezivala, ili bila prisiljena vezivati, za njoj nametnute i tuđe oblike vlasti, tuđinske društvene sustave, gdje je uvijek jedan njen dio bio sluga tih društvenih sustava, a vjerska inteligencija, naročito na početku stoljeća, kada se ta podjela i javlja, sa željom da sačuva duhovnu islamsku vlastitost nastojala je po svaku cijenu ne postati dio ili ovisnik tog novog društvenog sustava, koji je osjećala stranim i opasnim.

Da tadašnje Bašagićevo nastojanje da se razmatraju opći narodni problemi ispred uskostranačkih i staleških interesa nije naišlo na odobravanje javnosti, najbolje svjedoči to što je "Ogledalo" prestalo izlaziti nakon trinaestog broja. Za njegov dalji život nije bilo ni novca ni interesa. (Slično se desilo i sa obnovljenim "Ogledalom" 1991. godine, kada su uspjela izaći samo tri broja, jer su i tada interesi pragmatičke politike nadvladali potrebu za razmatranjem općih nacionalnih pitanja.)

Iz pokreta za samostalnost vjerskih ustanova izrasla je Muslimanska narodna organizacija (MNO). Na sastanku narodnih prvaka 1906. godine osno-

---

14 Bašagić, "Kratak pogled na općenite prilike u Bosni i Hercegovini", "Ogledalo", god. I. br. 9.

vana je ta prva bošnjačka i, uopće, prva bosanska politička organizacija[15], sa Ali-begom Firdusom na čelu[16]. Većina prisutnih, koja je nakanila da se vjerska borba proširi i na političku, prozvana je "koštunima" i uvijek je imala podršku bošnjačke političke većine, a manjina je nazvana "mehkišima", jer se blagonaklono odnosila prema okupatorskom sustavu. Ta politička razjedinjenost održava se sve do 1911. godine, a naslanja se na razdvojenost kulturnog i političkog pokreta unutar naroda.

Vjerska samostalnost i obrana zemljišnih odnosa osnovni su interesi političke djelatnosti MNO. Vjerska samostalnost je od najveće značajnosti. Pokretanje tog pitanja je izraz svijesti da bi se gubitkom samostalnosti u području vjere izgubio osnov narodne posebnosti. Takav stav je, istovremeno, odraz i političke nezrelosti, jer se rješenjem tog pitanja ne rješavaju bitna ekonomska, politička i državno-pravna pitanja naroda. Na ekonomskom području zemljišno pitanje je podignuto na općenacionalnu razinu, mada su njime istinski bili zainteresirani samo uski zemljovlasnički slojevi. Oni inzistiraju na privatnopravnoj naravi postojećih zemljišnih odnosa. Njihov stav je da je zemlja vlasništvo imaoca, a ne države, ne protive se promjeni vlasničke naravi zemljišnog imanja, ali zahtijevaju pravičnost u njegovoj primjeni.

MNO je bila bez intelektualne podrške iz svog naroda. Inteligencija se politički priklanjala hrvatskoj nacionalnoj ideologiji. Starija bošnjačka evropski obrazovana inteligencija nije sudjelovala u političkoj borbi. Držala se podalje i od pokreta za vjersko- prosvjetnu autonomiju i od MNO, iako je ona bila najizraslija i najreprezentativnija bošnjačka politička organizacija. Inteligencija je, uz prihvatanja tekovina modernog duha, sebe svela na prorežimske pozicije. Bila je uključena u državni aparat Austro-Ugarske, a političke stavove dijelila je s hrvatskom inteligencijom. Njeno prorežimsko i prohrvatsko držanje samo je naličje svijesti o nužnosti promjena unutar autarhičnog bošnjačkog i

15 Egzekutivni odbor ili vodstvo MNO su činili: Mahmud-beg Fadilpašić, Ahmed-aga Henda, Abdulah ef. Prešljo, Mahmud-beg Džinić, Husein-beg Cerić, Ahmed-beg Cerić, Bakir-beg Tuzlić, Ali-beg Hadžialibegović, Šemsi-beg Zaimović, Osman-beg Pašić, Ali-beg Firdus, Rifat-beg Sulejmanpašić, Derviš-beg Miralem, Bahri-beg Kapetanović, Mehmed ef. Milavić, Šerif ef. Arnautović, Vasif-beg Biščević, Zaim-beg Filipović i Muharem-aga Pašalić.

16 Ali-beg Firdus(1862-1910) je rođen u Livnu. Potječe iz muselimske i kapetanske porodice koja je upravljala Livnom 1750.-1835. godine.Tu je završio osnovnu školu(ruždiju), a ostalo obrazovanje sticao je sam. Čvrsta narav, politička nadarenost, domoljublje i široka popularnost doveli su ga na čelo bošnjačkog političkog pokreta. Prije toga se istakao u pokretu Bošnjaka za vakufsko-mearifsku autonomiju, gdje je, uz Džabića, izrastao u istinskog predvodnika Bošnjaka. Zajedno sa Srbima protestirao je protiv akta aneksije Bosne. Bio je narodni poslanik Bosanskog sabora i njegov prvi predsjednik.

bosanskog društva. Nove političke i duhovne prilike služile su joj samo kao sredstvo promjena na novo i bolje unutar vlastitog naroda. Snishodljiv odnos prema vladajućem sustavu proizlazio je iz uvjerenja da se jedino uključenjem u njega mogu iskoristiti dobrobiti nove civilizacije za bošnjački narod. Ignoriranje novog nije bilo moguće, mada je utapanje u njega bilo, također, pogubno. Na istovjetnim stajalištima bila je i mlađa akademska inteligencija, većinom školovana u Beču i Budimpešti.

MNO je osjećala problematičnost takvog stanja za narodni pokret. "Naše je čvrsto uvjerenje, da je držanje muslimanske mladeži na školama, jako mnogo krivo, što je muslimanski element naše domovine onako hladan prema modernoj naobrazbi i prosvjeti. Kriva je muslimanska školovana mladež za to, jer je uvijek pokazivala slabo požrtvovanje za svoj potlačeni narod, jer se je otuđivala od svoje braće, jer je odmah postajala nekako suviše "moderna", pa katkad pokazivala i po neke znake, kao da se stidi običaja svojih otaca, da joj je malo stalo do narodnih ideala, da nije u stanju žrtvovati se za narodna prava i smjelo ustati na obranu njegovih svetinja. Naša školovana omladina, u strahu za svoje stipendije, činovnička mjesta i karijeru, držala se u zavjetrini i nije smjela da reaguje na uvrede i nepravde, na brutalno otimanje narodnih prava i gaženje svetinja njegovih."[17]

Političko vodstvo Bošnjaka bilo je svjesno nedostataka intelektualne usmjerenosti narodnih interesa, kao i umješnosti austrougarskog režima da preusmjeri i zakoči intelektualne mogućnosti bošnjačkog naroda[18]. Ukupnu bošnjačku inteligenciju Austro-Ugarska je stavila u funkciju vlastitog opravdavanja i prikazivanja. Tako se i desila umnogome paradoksalna i kod drugih naroda Balkana nepoznata okolnost da inteligencija jednog naroda nije zasnivala, ustrojavala, promicala i oblikovala njegovu političku i nacionalnu svijest. Ta inteligencija imala je svoje, uskostaleške, a narod svoje, narodne interese. Inteligencija i narod se politički nisu nadopunjavali. Narod, posjednički i trgovački slojevi promicali su opće interese traženjem zaštite najširih narodnih prava; ponašali su se nacionalno i politički i onda kad toga nisu ni bili svjesni. S druge strane, inteligencija, zatvorena u područje kulture, bavila se izgrad-

17 "Musavat", Mostar, god. II, br. 13. 1910. godine.

18 Sve intelektualne usluge, od najobičnijih pisarskih do štamparskih, savjetodavnih i propagandnih, MNO su davali srpski intelektualci. Tako je upućenost Bošnjaka na srpsku političku inteligenciju bilo posljedica nužnosti, bez obzira na to koliko to izgledalo čudno da im takve usluge učeni ljudi iz njihovog naroda nisu pružali.

njom kulturnog identiteta naroda iz koga je iznikla. Kada se takvo stanje posmatra i ocjenjuje s povijesne udaljenosti, čini se razumljivim i prirodnim. No, u samoj tadašnjoj političkoj praksi taj raskol je bio jako izražen i izuzetno se negativno odražavao na razvoj bošnjačke nacionalne svijesti. Jer bošnjačka inteligencija pitanje nacionalnosti svoga naroda nije ni postavljala, već se u tom pitanju nekritički priklanjala Srbima ili Hrvatima.

Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine osnovno je pitanje za sve njene narode i politička je vododijelnica ukupnog društvenog života. Za vodeće bošnjačke političke snage Bosna je u političkom smislu dio Turske carevine, a sultan je njen vladar. Unutar Austro-Ugarske traži se bosanska politička samostalnost sa svim polugama uprave koje je osiguravaju. Naglašava se privremena narav okupacijske vlasti, kao vlasti na osnovu datog mandata. Šta se namjerava s politički autonomnom Bosnom nije dokraja jasno. Nema pozitivnog bosanskog državnog programa koji bi zahtijevao izgradnju samostalne bosanske države. Projekt neovisne bosanske države još ne postoji, ni kao ideja niti kao pokret. Do aneksije 1908. godine takva politički autonomna Bosna, prema svim pokazateljima, namjerava se vratiti pod okrilje osmanske Turske, u svoj prijašnji položaj, mada za takvu izričitu tvrdnju nema valjanih dokaza.

Bosanski Srbi, također, zahtijevaju političku autonomiju Bosne, ali s krajnjim i jasnim ciljem da se ona u pogodnom trenutku, poslije isteka austrougarskog mandata, pripoji Srbiji. To je nacionalno-politički motiv srpske suradnje s Bošnjacima. Ta suradnja se nagovara i vodi iz Beograda[19], mada ne ide naruku socijalno-ekonomskim interesima većine srpskog stanovništva, koje traži promjenu vlasničke naravi zemljišnog posjeda što podrazumijeva sukob s Bošnjacima. Na razini nacionalne ukupnosti prednost se ipak daje nacionalnim u odnosu na socijalna pitanja[20].

Pitajući se "S kim ćemo"[21], podrazumijevajući da Bošnjaci ne mogu sami, glasilo MNO "Musavat" donosi stavove vodećih srpskih i hrvatskih organizacija u vezi sa Bosnom. Za Srbe Bosna i Hercegovina je sastavni dio Turske carevine i sultan je njen vladar, po čemu se "vidi da je težnja naših pravoslavnih sugrađana da državno-pravni položaj naše otadžbine ostane nepromijenjen". To je razlog političke suradnje Bošnjaka s njima. Bosanski Hrvati su za to "da

19 Usp. M. Ekmečić, "Stvaranje Jugoslavije 1790-1918", knjiga II, str. 591.

20 Usp. M. Imamović, nav. dj. str. 162.

21 "Musavat", god. III, br. 23.

Bosna i Hercegovina pripane Kraljevini Hrvatskoj, i tome dosljedno postanu sastavni dio Austro-Ugarske monarhije", što je dovoljno da onemogući bilo kakvu suradnju Bošnjaka s Hrvatima.

Interesno političko povezivanje Bošnjaka i Srba ogledalo se i u tome što se na stranicama glasila organizacije iznose slučajevi povrede prava Bošnjaka od Srba i Hrvata, ali s tom razlikom da se srpski zločini ne ocjenjuju neprijateljskim već ekscesnim[22]. Istovremeno, MNO i njen Egzekutivni odbor preuzimaju kulturno društvo "Gajret". Smjenom Safvet-bega Bašagića, koji kao "anekcionaš", navodno, ne može biti na čelu jedne islamske institucije[23], napada se i "Behar" tvrdnjom da se zadnjih godina "pokatoličio"[24]. Usklađenost političke djelatnosti sa Srbima najveću mjeru dostiže u zajedničkom protestu protiv aneksije 1908. godine. Tada se prvaci MNO i Srpske narodne organizacije (SNO), naporedo potpisani, javljaju proglasom "Zajednička poruka narodu u Bosni i Hercegovini"[25]. U proglasu se narod poziva na mir i čekanje, "izražava se nada u saziv nove konferencije potpisnica Berlinskog ugovora koja će poništiti ovaj akt nasilja, a uspjeh akcije garantuje jedinstvo naroda Srba pravoslavnih i muslimana".

Hrvatski zahtjev za trijalističko preuređenje Austro-Ugarske monarhije, koji je aneksijom na njihovo razočarenje iznevjeren, za Bošnjake je bio krajnje neprihvatljiv. Takav pravni ustroj Monarhije njih bi sveo na zanemarljivu manjinu, dokraja nemoćnu i nezaštićenu u odnosu na katoličku većinu. Zato se i iznosi kritika karte trijalističkog uređenja Monarhije, koju pored Hrvata jedino podržavaju bečki klerikalci. Prema takvom planu, u trećoj sastavnici Monarhije Bošnjaci bi imali 24 zastupnika a ostali 263[26]. To "su razlozi zašto su svi pošteni muslimani protiv trializma, protiv kardinalne točke programa gotovo sviju hrvatskih stranaka", kaže se u komentaru "Musavata" čime se nagovještava izgrađena politička svijest Bošnjaka.

---

22 Vijest da je ubijen Bošnjak u Hercegovini, u Međugorju, od Hrvata, donosi "Musavat", god. II, br. 14.,"u obližnjim katoličkim selima kmetovi su toliko drski, da u mnogo slučajeva agi životom prijete", "Musavat", god. III, br. 27.

23 "Musavat", god. II, br. 25. Posebno je preuzimanje "Behara" od Hrvata 1907. godine loše djelovalo na odnose među bošnjačkim javnim djelatnicima.

24 "Musavat", god. II. br. 21. str. 2. Tih godina dolazi do jače podvojenosti kulturnog i političkog pokreta unutar Bošnjaka. Kulturnjaci, s Bašagićem na čelu, koji je, uzgred rečeno, bio pravi politički autsajder i do kraja prorežimski usmjeren čovjek, izraženije se približavaju Hrvatima, a političari Srbima.

25 "Musavat", god. III, br. 45.

26 "Musavat", god. IV, br. 40.

Nasilnim pripajanjem Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj politički je suštinski promijenjen njen ustavno-pravni položaj. Stanje neriješenog međunarodnopravnog položaja, koji se ogledao u formalnoj suverenosti Turske, a stvarno Austro-Ugarske, rješava se tako da Bosna i Hercegovina i formalnopravno postaje dio Austro-Ugarske monarhije. To je kod bošnjačkog stanovništva izazvalo brojna politička nezadovoljstva. Najveći dio Bošnjaka emotivno odgovara na nasilno pripajanje, doživljava ga i razumijeva kao rastajanje Bosne od osmanske Turske i potpadanje njih i njihove zemlje pod jednu katoličku državu. Javlja se pokret iseljavanja bošnjačkog stanovništva u Tursku, u bescjenje se prodaje imovina i u valovima se napušta rodna zemlja. Pokret iseljavanja naročito je bio zahvatio područje Bosanske krajine, sjeverozapadni dio Bosne. Za samo godinu dana iselilo se 10. 000 ljudi, od čega 2/3 otpadaju na taj dio zemlje[27].

Iseljavanje je oblik pasivnog političkog nezadovoljstva aneksijom i javlja se kao psihološko uzvraćanje na promjenu statusa vlastite države. MNO se svim političkim sredstvima protivi i aneksiji i iseljavanju. Njena borba predstavlja opći izraz bošnjačkog nezadovoljstva promjenama i novog formalnog i suštinskog položaja Bosne. Samo manje grupe Bošnjaka pozdravljaju i prihvataju aneksiju kao povoljan politički čin za Bošnjake[28].

Najosmišljenije i najorganiziranije političko protivljenje anektiranju Bosne izražava bošnjačka emigracija u Turskoj. Ona je pokretač brojnih skupova nezadovoljstva turskog naroda aneksijom. Dok turska vlada o aneksiji daje pomirljive izjave, stanovništvo burno reagira, uvodi se "bojkot robe, propadaju austrijski trgovci fesova, javljaju se dobrovoljci za rat", piše dopisnik "Musavata" iz Istanbula[29].

Aneksija se dešava u vrijeme Mladoturske revolucije. Samo dva mjeseca prije nje ova revolucija radikalno je promijenila unutarnje prilike u zemlji, donoseći novi ustav i proglašavajući građanske slobode. Iz bojazni da se u novi parlament ne pozovu i predstavnici Bosne i Hercegovine, koja je tad još for-

---

27 "Musavat", god, IV, br. 65. 1910. godine.

28 Aneksiju pozdravlja grupa oko sarajevskog gradonačelnika Esada ef. Kulovića, list "Bošnjak" i Muslimanska napredna organizacija. Predstavnici te političke usmjerenosti uputili su poklonstvenu deputaciju u Beč s Ademagom Mešićem i Esadom ef. Kulovićem na čelu, koja je zahvalila Caru na aneksiji Bosne. Politički utjecaj te grupe u bošnjačkom narodu bio je neznatan.

29 "Musavat", god, III, br. 47.

malno u sastavu osmanske Turske, dugo planirana aneksija Bosne naprasno se izvodi.

Turska strana je samo naizgled pomirljivo primila gubitak svoje nekadašnje pokrajine. Ona je u suštini bila politički nemoćna da bilo šta učini za Bosnu. Jedino što je u tom slučaju izdjejstvovala jeste financijska odšteta za gubitak Bosne. Taj ugovor Bošnjaci su primili kao prodaju Bosne Austriji. Povodom njega Bosansko-hercegovačko udruženje u Istanbulu protestira kod turskog parlamenta. Ono je razočarano tim potezom turske vlade, "kojim im se prodaje domovina i narod po nekoliko stotina groša po glavi"[30]. Isto tako je spomenuto udruženje predalo predstavku svima poslanicima sila potpisnica Berlinskog ugovora u kojoj se traži konferencija i moli se naklonost velikih sila prema bosansko-hercegovačkom narodu. U Istanbulu se osniva akademsko udruženje Nada Istoka koje je bilo protiv iseljavanja u Tursku. Inače, doseljenici su od Turske, koja se povlačila sa Balkana i kojih je zbog toga bilo mnogo, bili loše primani, a posebno su loše prihvatani Bošnjaci zbog neznanja turskog jezika. Politički potezi Bosansko-hercegovačkog udruženja uzdigli su problem Bosne na najveću međunarodnu političku razinu, a nije poznato da je tako što i unutar same Bosne činjeno, ali to nije bilo dovoljno da odlučnije skrene pozornost svjetske javnosti na politički problem tog malog balkanskog naroda.

Stradanje i osipanje Bošnjaka potaknuto Balkanskim ratom 1912. godine dobilo je takve razmjere da je, prema bošnjačkim izvorima, 48% muslimanskog stanovništva Novopazarskog sandžaka nasilno provedenim mjerama moralo napustiti svoje domove i potražiti spas u osmanskoj Turskoj[31]. Te, 1912. godine Savez hrišćanskih balkanskih država, koji su činile Srbija, Grčka, Bugarska i Crna Gora, ušao je u rat protiv Turske carevine. Cilj pravoslavnih balkanskih zemalja bio je namirivanje nacionalnih zahtjeva na račun osmanskog imperija i što je moguće uspješnija i obimnija deportacija muslimana sa tih prostora. Zločini koji su bili popratna pojava deportacije, bili su najobimniji u općinama Plav i Gusinje, gdje je s ciljem genocida, 1913. godine, izvršeno nasilno pokrštavanje 8.000 muslimana. Svi koji su pružili otpor toj mjeri, a bilo ih je oko 800, bili su ubijeni.

Na poticaj Srba u augustu 1908. godine zajednički je traženo donošenje zemaljskog ustava bez rješenja ustavnopravnog položaja. To je bilo odbijeno s

30 "Musavat", god. IV, br. 4. 1909. godine.

31 Dr. Mustafa Memić, "Bošnjaci – Muslimani Sandžaka i Crne Gore", Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Sarajevo, 1997. godine, str. 246.

austrougarske, ali i loše primljeno s turske strane, jer Turska nije podržavala političku suradnju Bošnjaka sa Srbima. Kad je Ali-beg Firdus, poslije aneksije, od turskih zvaničnika tražio saziv međunarodne konferencije o Bosni, bio je samo hladno saslušan. Pod pritiskom vlastitih problema Turska je već bila digla ruke od Bosne i s Austro-Ugarskom se jedino cjenjkala o visini finansijske odštete za taj ustupak.

Krajem jula 1908. godine u Tešnju je kao izraz političke djelatnosti Ademage Mešića[32] i njegovih istomišljenika osnovana Muslimanska napredna stranka (MNS). Kao razlog za osnivanje navodi se, između ostalog, "da se danas narod osvješćuje, danas se više ne da islamski narod izrabljivati u tuđe političke svrhe". Tu se misli na političke stavove MNO, posebno zahtjev za autonomiju Bosne, koji prema mišljenju vođa te nove stranke odgovara jedino Srbima. "Muslimani u Bosni i Hercegovini jesu starosjedilačko autohtono pučanstvo, te im pripada pravo da odlučuju sudbinom svoje zemlje", kaže se u programu MNS[33]. "U pogledu državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine stajat će M.N.S. na stanovištu status quo-a", tj. onako kako je odlučio Berlinski kongres. "M.N.S. protivit će se svim zakonitim sredstvima proti pokušajima da Bosna i Hercegovina dobije potpunu državnu autonomiju a naročito će se oprijeti svim sredstvima da se Bosna i Hercegovina pripoji Srbiji ili Crnoj Gori ili bilo kojoj drugoj balkanskoj državnoj tvorbi...Spas muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini leži u prosvjeti...islamske vjerske zasade ne stoje u protuslovlju sa zapadno-evropskom prosvjetom." Zato se traži obavezno osnovno obrazovanje, otvaranje srednjih škola i sveučilišta u Sarajevu, uvođenje latinice, ravnopravnost arapskog pisma, osnivanje banaka, podizanje zanatstva i privrede. Na unutarnjem planu zagovara se sloboda štampe, govora i izbora, "uvođenje ustava koji odgovara duhu naroda i prilikama naše domovine, te ustanovljenje zemaljskog sabora za Bosnu i Hercegovinu", neovisnost sudstva i samouprava općina.

---

32 Ademaga Mešić(1861-1945) je rođen u Tešnju. Izdanak je ugledne trgovačke porodice. Pripadao je krugu napredne bošnjačke inteligencije i izražavao je cijeli život interese onog dijela bošnjačkog društva koje je prihvatalo i podržavalo tekovine modernog doba. Bio je najveći bošnjački vakif u kulturi prve polovine XX stoljeća jer je svoje bogatstvo nesebično stavio u funkciju prosvjećivanja Bošnjaka. U bošnjačkoj kulturi pojavljuje se kao vlasnik listova: "Behar" , "Ogledalo" i "Muslimanska svijest", te značajni pomagatelj "Gajreta" i "Narodne uzdanice". Većinski je vlasnik Islamske štamparije, osnivač prve bošnjačke banke te mnogobrojnih zadružnih saveza. Predjsednik je Muslimanske napredne stranke, član Bosanskog sabora, a u toku Drugog svjetskog rata doglavnik Ante Pavelića. Komunisti su ga 1945. godine osudili na doživotnu robiju, da bi neposredno iza presude i umro.

33 "Muslimanska svijest", neovisni organ Muslimanske napredne stranke za Bosnu i Hercegovinu, god. I, br. I, Sarajevo, 2. 9. 1908. godine. Odgovorni urednik: Hamid Ekremov Šahinović.

Iz osnovnih programskih načela vidi se da "naprednjaci", kako su zvali pripadnike MNS, zagovaraju prihvatanje tekovina modernog vremena, novih civilizacijskih dostignuća, otvaranje prema svjetovnom obrazovanju i oblicima demokratskog političkog duha. Za ostvarivanje tih načela trebalo bi koristiti pomagala postojećeg društvenog sustava i samo u takvu sustavu je to moguće postići, odakle proizlazi nekritički i blagonakloni odnos prema austrougarskoj upravi u Bosni.

MNS je bila protiv političke suradnje sa Srbima. Ona optužuje MNO da takvom suradnjom radi na srpskom nacionaliziranju muslimana. "(T)reba li im se reći i to, da se srpska agilnost i politika koncentrirala u dvije tačke i to: proti okupacione vlasti i proti muslimanskog posjeda."[34] Tvrdi da MNO izdaje bošnjački narod jer, prema MNS, danas svatko zna intencije Srba, a one su "borba za potpunu državnu autonomiju, koja bi bila ćuprijom do pripojenja Srbiji". "Naprednjaci" jasno uviđaju da je srpska borba za autonomiju Bosne samo dio velikosrpskog scenarija za koji treba pridobiti i Bošnjake. Na taj način se uspostavlja autonomna, samostalna Bosna sa srpskom većinom, čime prestaju prepreke za njeno mirno prisjedinjenje Srbiji.

Kada je kao rezultat političke borbe svih bosanskih naroda od Monarhije izdjejstvovan bosanski ustav, aktualiziralo se pitanje aneksije Bosne pod izlikom argumenta da se narodu ne mogu dati političke slobode bez riješenog ustavnopravnog položaja zemlje. Hrvatska narodna zajednica (HNZ) i njen vođa Mandić bili su za aneksiju i pripojenje Bosne Monarhiji. Bosanski nadbiskup Stadler također je bio za aneksiju, te pripojenje Bosne Hrvatskoj, a vođa bosanskih Srba Atanasije Šola bio je protiv aneksije. Čitav bošnjački politički blok bio je protiv aneksije, a za dobijanje zemaljskog ustava, s tom razlikom što je MNS tražila ustavni status kvo, a MNO samostalnost Bosne[35]."Muslimani, mi nijesmo nikada imali više slobode kao danas[36]. Ne trebamo se brinuti za vlastitu budućnost", smatrali su oni.

"Aneksiju treba razumjeti kao akt sudbine jednog od brojnih muslimanskih naroda diljem svijeta koji je pod tuđom upravom, ruskom ili engleskom." Takvim krajnje kapitulantskim i pasivističkim tonom MNS podržava aneksiju. Njen prorežimski stav u osnovi proizlazi iz prepuštenosti matici događanja poticanih sa strane. Stoga ta politička usmjerenost među Bošnjacima nije

34 "Muslimanska svijest", god. I, br. 3.

35 "Muslimanska svijest", god. I, br. 6.

36 "Muslimanska svijest", god. I, br. 7.

imala šireg uporišta, jer je zagovarala politički pasivizam i prilagodbu svim mogućim političkim uvjetima. Takvo držanje može da dolazi samo od ljudi koji nisu imali povjerenja u snagu i samostalni politički stav vlastitog naroda.

4. POLITIČKO SAZRIJEVANJE BOŠNJAKA

Početkom 1911. godine dolazi do političkog razlaza između Bošnjaka i Srba. Povod je bilo prihvatanje zemaljskog budžeta za tekuću godinu kojim se određuje i zakon o slobodnom otkupu kmetova i, sukladno njemu, o rješenju zemljišnog pitanja. Za takav način rješavanja zemljišnog pitanja opredijelili su se hrvatski i bosanski zastupnici u Bosanskom saboru, čime su Srbi ostali u manjini. Tim činom uspostavlja se političko savezništvo Bošnjaka i bosanskih Hrvata i bitno mijenja kako bošnjačko političko stajalište, tako i političke prilike u Bosni. Srbi na političkoj ravni otvorenije iznose svoje zahtjeve, izražavaju nezadovoljstvo rješenjima raznih pitanja, te se nacionalno određenije okupljaju i politiziraju na toj osnovi.

Osnov saborskog sporazuma Bošnjaka i Hrvata sadrži uvjet kojim se Hrvati obavezuju da će glasati za bošnjački prijedlog o slobodnom otkupu kmetova, a Bošnjaci će zauzvrat podržati hrvatski prijedlog rješenja jezičkog pitanja[37]. Hrvatski prijedlog odluke o nazivu i upotrebi jezika jeste da službeni jezik u unutarnjoj i vanjskoj upotrebi bude "hrvatski" ili "srpski", a pismo "latinica" i "ćirilica". Prihvatanjem takvog prijedloga bošnjačka strana je onemogućila uspostavljanje političkog saveza Srba i Hrvata u Bosanskom saboru, a takav savez se naslućivao i sâm po sebi, s obzirom na njegove nosioce, eminentno je antibošnjački. Istovremeno, bošnjačka strana je time sama sebe isključila iz rasprave o nazivu jezika, pristajući na negiranje ili izostavljanje naziva "bosanski" za maternji jezik a prihvatajući da se on zove "hrvatski".

Pitanja naziva jezika i načina otkupa kmetova jesu krupna politička pitanja. Stavljajući težište na zemljišno, a ne na jezičko pitanje, bošnjačko vodstvo se ponijelo krajnje pragmatično-politički. Time su se zadovoljavali ekonomski, posjednički interesi, ali se gubila bitka na političkom, jezičkom planu, koji je za duhovno i nacionalno razvijanje naroda mnogo bitniji.

Do 1907. godine naziv za službeni jezik u zemaljskoj upotrebi bio je "bosanski". Nacionalnim raslojavanjem bosanskog društva i uvažavanjem te pojave

---

37 Usp. Dževad Juzbašić, "Jezičko pitanje u Austro-Ugarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat", Svjetlost, Sarajevo, 1973. godine, str. 39.

od okupatorske uprave jezičko pitanje u Bosanskom saboru pred Prvi svjetski rat postaje dominantno, a za Srbe i Hrvate i odlučujuće. Dugogodišnja borba oko naziva jezika, pisma i službenih natpisa završava se 1912. godine tako što Hrvati usvajaju srpski i austrougarski prijedlog, prema kojem se jezik zove "srpskohrvatski" uz ravnopravnu upotrebu ćiriličnog i latiničnog pisma.

I za Srbe i za Hrvate jezičko pitanje je nacionalno pitanje, samo za Bošnjake ono to nije bilo. Oni u tim raspravama učestvuju tako da traže, i to krajnje nejasno i anahrono, ravnopravnost arapskog pisma prilagođenog svom jeziku sa latinicom i ćirilicom. U pitanju jezika se ne iznalazi vlastito stajalište, ako izuzmemo taj pokušaj s pismom. Vežući svoju jezičku osobenost za arapsko-islamski milje, Bošnjaci su se udaljavali od svog slavenskog etničkog bića. I kad već nisu razumijevali, niti prihvatali jezičko pitanje kao svoje nacionalno pitanje, zadovoljavali su se time da u vlastitim narodnim i vjerskim institucijama ostane naziv "bosanski". No ni to nisu dosljedno činili, tako da je politička i povijesna činjenica da Bošnjacima niko nije ukinuo "bosanski" jezik osim njih samih. Sami su ga jednostavno tako prestali zvati, mada im je zakonski bilo omogućeno da im u svim ustanovama naziv za jezik bude "bosanski". Srbi nisu bili za to da Bošnjaci ravnopravno sudjeluju u raspravi o pitanju jezika. Milan Srškić, jedan od srpskih vođa u Bosni i kasniji predsjednik jugoslavenske vlade, kaže da "to pitanje mogu riješiti samo Srbi i Hrvati u sporazumu, a da se muslimani, dok se ne izjasne jesu li su Srbi ili Hrvati, u to pitanje ne smiju miješati"[38].

Tako se desilo da je usljed političke nedomišljenosti kod Bošnjaka nestalo i bošnjaštva i bosanskog jezika. Jednostavno, ta pitanja niti su prepoznata, niti su razmatrana kao nacionalno-historijska. Svijest o značajnosti jezika za ustroj nacije i iskazivanje vlastite duhovnosti Bošnjaci tad, nažalost, nisu imali. Zato su tuđa rješenja olahko prihvatali bez spoznaje o pogubnosti takvih postupaka za razvoj naroda i države.

Politiku MNO je "diktiralo zajedničko dobro svih bosansko-hercegovačkih muslimana", ono je bilo "njen prvi i posljednji imperativ"[39], tvrdi bošnjačka strana povodom obrazlaganja sporazuma s Hrvatima. "Kad je ovo dobro zahtjevalo, da se složimo sa Srbima pravoslavnima, vodstvo je organizacije to učinilo, i ako je sloga sa Srbima pravoslavnima u našem elementu vrlo nepopu-

38 Usp. Dž. Juzbašić. nav. dj. str. 42.

39 "Musavat", god. VI, br. 8. 1911. godine.

larna", riječi su koje svjedoče da je savez sa Srbima bio čisto političke, a ne nacionalne naravi. Istovjetni politički interesi su, dakle, u određenim okolnostima oba naroda približavali i upućivali na suradnju. Čim su se ti interesi razilazili, prestajala je i njihova politička suradnja. MNO, također, priznaje da je takva suradnja u širim narodnim slojevima omražena, te da je pružala prostor da se na drugačijoj političkoj osnovici obrazuju i nove političke organizacije unutar naroda.

Preuzimanjem vođenja politike bosanskih Srba od nacionalno prosrpski osviješćenijih snaga počelo je političko rastakanje Bosne, nipodaštavanje i napadanje Bošnjaka, te otvorena nasrtanja na njihova imanja. Da bi se jeftino domogli bošnjačke zemljišne svojine, Srbi su bili spremni i na udruživanje s Hrvatima. Bošnjačko političko vodstvo je osjetilo pogubnost takve nakane, te je sporazumno s bosanskim Hrvatima nastupilo u zemaljskom saboru. Pri nagodbi s Hrvatima Bošnjaci ističu da su Srbi svojim stavovima iznudili takav razvoj zbivanja.

Bošnjaci su prihvatili austrougarski prijedlog rješenja zemljišnog pitanja. Jedino su zahtijevali da se on provede tako da se štite i interesi zemljoposjednika. Oni znaju da je zemljišna svojina njihovo osnovno bogatstvo i da će njenim držanjem u svojim rukama očuvati i političku i ekonomsku moć. S druge strane, ona je način vezivanja Bošnjaka za zemlju Bosnu, što je vrlo bitno u prilikama kada je pokret iseljavanja stanovništva u Tursku, zbog svakovrsnog obezvrjeđivanja muslimanskog naroda, bio već u toku. "Mi smo uspjeli da muslimanski posjed održimo u muslimanskim rukama, i da što čvršće muslimane pribijemo uz ovu grudu s tim da se osnovne programske postavke MNO nisu promijenile"[40], kaže se tim povodom u jednoj od političkih ocjena bošnjačkog stanja.

S obzirom na to da će zakupac otkupninu za zemlju dobiti kao zajam od države i da će se na taj način naći velika količina gotovog novca u prometu, upozoravaju se bošnjački zemljovlasnici da lakomisleno ne prodaju zemlju po niskim cijenama, jer će tako "sila imetka našeg preći u tuđe ruke". "Strahujemo za našu budućnost", ističe se dalje, jer su "od okupacije do danas muslimanske spahije prodale preko 2 milijona dunuma svoga zemljišta za jednu bagatelnu cijenu, o kojoj se uopće kao cijeni ne može govoriti"[41]. U svim tim slu-

40 "Musavat", god. VI, br. 14. 1911. godine.

41 "Musavat", god. VI, br. 52. 1911. godine.

čajevima "zemlja ...prelazi u nemuslimanske ruke", "bojimo se da ovo prelaženje zemljišta u tuđe ruke ne zauzme brži tempo", što bi, prema tome stajalištu, bila propast svih muslimana, jer "zemlja (je) osnova na kojoj se osniva naš današnji položaj i naša privredna snaga", samo su neke od odrednica ekonomske politike MNO.

Državno-pravno opredjeljenje političkog stajališta MNO izraženo je sljedećim stavom: "Državnopravni položaj Bosne i Hercegovine kao zasebnog državnog i upravnog područja određen je carsko kraljevskim aktom od 5 oktobra 1908. te one imadu i nadalje ostati nerazdjeljive i zasebne, upravljene po modernim principima ustavne države."[42] Pritom se iznosi svijest o "gorčini" povijesnog iskustva Bosne u vezi sa svojim statusom. Kaže se da još od 1463. godine, kada je Bosna pala pod tursku upravu, "Bosanci i Hercegovci o svom državnopravnom položaju nijesu još ni u jednom momentu sami odlučivali, čak ne znamo ni jednog slučaja, da ih je zato makar ko i upitao, pa su slabe nade da će se ovaj istorijski fakat u skoroj budućnosti promijeniti"[43]. U istovjetnim okolnostima su bile i preostale balkanske države. Kao i bosanski, i njihov je državno-pravni položaj uvijek ovisio o "višim državnim interesima Evrope". Razočarano se i dokraja ravnodušno ističe da će se bosanski položaj promijeniti samo ako to evropski interesi budu htjeli, čime se na izvjestan način unaprijed ocjenjuje kao nemoguć i neostvariv svaki vlastiti nacionalni nacrt.

Povodom bošnjačkog saveza s bosanskim Hrvatima Srbi su nastojali javnost obmanuti glasinama da on znači pristajanje na prisjedinjenje Bosne Hrvatskoj. Bošnjačko političko vodstvo bilo je prisiljeno da stalno objašnjava taj postupak, a time i cjelinu svoje politike. U tim objašnjenjima jasno se ističe ideja samostalnosti/autonomije Bosne i Hercegovine kao osnovna politička misao i politički nacrt Bošnjaka. Sva politička nastojanja usmjerena su na tu ideju, njeno podupiranje ili osporavanje. Pritom se opravdavaju svi politički potezi koji je omogućavaju.

U sporazumu s Hrvatima bila je najspornija odredba o državno-pravnom položaju Bosne. Hrvati su pokušali da sporazum uvjetuju bošnjačkim pristankom na vezivanje Bosne za Hrvatsku pri mogućem trijalističkom uređenju Monarhije. Ali, Bošnjaci na to ne pristaju. Taj sporni član sporazuma glasi: "Mi Muslimani stojimo na stanovištu autonomije Bosne i Hercegovine, u kakvom

42 "Musavat", god. V. br. 38. 1911. godine.

43 "Musavat", god. VI, br. 14. 1911. godine.

god državno-pravnom sklopu bila Habzburška Monarhija." Znači, bez obzira na to kako se Monarhija preuređivala, ostala dualistička ili postala trijalistička, federalistička ili unionistička, "dakle neka se dogodi šta god hoće, naša organizacija ostaje nepokolebiva na stanovištu potpune autonomije Bosne i Hércegovine. Šta više, za muslimane je autonomija Bosne i Hercegovine sve ono što u državno-pravnom pogledu traže, dok je za Srbe pravoslavne autonomija samo jedna etapa, samo jedan basamak, dok se dođe do najvišeg cilja, do ujedinjenja svih Srba.."[44]

Tu se jasno ističu dva politička opredjeljenja. Prvo, da je autonomija Bosne i Hercegovine u upravnom i cjelovitost u teritorijalnom smislu, a sve u sklopu Monarhije, tadašnji krajnji politički zahtjev Bošnjaka. Ne prelazi se horizont monarhijskog okvira, ne traži se samostalna Bosna izvan njega, niti se traži njeno prisjedinjenje bilo kom drugom dijelu Monarhije (Hrvatskoj) ili nekoj samostalnoj državi (Srbiji). Dakle, ujedinjenje sa Srbijom ili Hrvatskom se niti traži, niti želi. Svjesno se bilo da bi u tom slučaju, s obzirom na nacionalni sastav tih zemalja, Bosna izgubila svoju samostalnost, a Bošnjaci položaj političkog naroda. U bilo kojoj od te dvije zajednice bili bi nacionalna manjina. Austro-ugarski državni okvir im zbog toga, zbog narodnih i državnih bosanskih interesa, najviše odgovara. Drugo, srpsko nastojanje za autonomijom Bosne razotkriveno je kao lažno i usmjereno drugačijem cilju. Ono se prepoznaje i ocjenjuje kao put za uspostavu ujedinjene srpske države, Velike Srbije. Time se ispoljila visoka politička svijest Bošnjaka u razumijevanju općih političkih i nacionalnih prilika toga doba.

Inače, sam pojam autonomije, koji se kao noseća politička kategorija sreće kod Bošnjaka u prvoj polovini XX stoljeća, govori da se on odnosi na autonomiju unutar nečega. U svim slučajevima kod Bošnjaka pojam autonomije se odnosio na političku i duhovnu autonomiju unutar neke složene države. I kao krajnji politički cilj se određuje samo u uvjetima življenja Bošnjaka unutar složenih državnih zajednica, kakva je bila osmanska Turska, Kraljevina SHS, Kraljevina Jugoslavija, Socijalistička Federativna Jugoslavija. Zahtjev za autonomiju u svim slučajevima je i zahtjev za ravnopravnost Bosne, za njeno priznanje i priznanje Bošnjaka kao naroda, jer taj narod nosi njenu posebnost. Autonomija je, u hijerarhiji stupnjeva političkih zahtjeva i političkih sloboda, niži

44 "Musavat", god. VI, br. 25. 1911. godine.

ili prethodeći stupanj neovisnosti i suverenosti naroda i države. Uzgred, taj stupanj Bošnjaci su dosegli i osvojili tek 1992. godine.

Suradnja Bošnjaka i Hrvata u Saboru je doprinijela i većem bošnjačkom jedinstvu. Ono se izrazilo spajanjem njegovih vodećih organiziranih političkih snaga, MNO i Samostalne stranke, početkom augusta 1911. godine. Zasnovana je Ujedinjena muslimanska organizacija na osnovi osjećaja potrebe zajedničkog rada svih snaga na osiguranju opstanka i zajamčenju napretka muslimanske zajednice. U "Proglasu"[45] bošnjačkoj javnosti[46], koji je tim činom predstavljen kao politički program stranke, preuzeta su politička načela ujedinjenih stranaka, naglašena autonomija Bosne, apostrofirano zemljišno pitanje, zaštita vakufa, borba protiv nasilnog pokrštavanja, osavremenjivanje školstva, osnivanje novčanih zavoda, zahtijevanje služenja vojske domaćih sinova u Bosni itd.

I oni politički činioci koji su ostali izvan tog novonastalog političkog bloka zemljišnom pitanju pridaju temeljnu važnost. Povodom dolaska Bilinskog za ministra Zajedničkog ministarstva financija jasno se kaže da se sve vrijeme Bošnjaci posmatraju nekim "eksotičnim elementom, kojega bi trebalo gnječiti i učiniti ga što više ekonomski ovisnim, ne bi li ga time do potpune propasti doveli". Pogledom u gruntovne knjige vidimo "da je skoro veća polovina naših imetaka za ovo dvadeset i pet godina istrgnuta iz muslimanskih ruku, a 1/3 preostalog imetka da je opterećena raznim hipotekarnim zajmovima"[47]. "Gubitkom zemljišnog posjeda, bilo na koji način, uzdrmao bi se ne samo gospodarski nego i politički položaj baš onog dijela muslimanskog naroda koji danas vodi glavnu riječ." A za taj vodeći posjednički sloj pitanje nacionalnosti i nacionalnog izjašnjavanja je "novotarija", nešto što je krajnje štetno i do čega drži još samo inteligencija. "Duh kojim je prožet muslimanski narod formiran je nizom stoljeća i bilo bi ludo pokušavati, da se jednim mahom preokrene."[48]

---

45 "Zeman", organ Ujedinjene muslimanske organizacije, Sarajevo, god. I, br. 1. 2. 9. 1911. godine.

46 Proglas su potpisale vodeće ličnosti MNO i Samostalne stranke: Muhamed-beg Fadilpašić, Dr. Safvet-beg Bašagić, Šerif Arnautović, Adem-aga Mešić, Fehim ef. Ćurčić, Bahrija Kadić, Omer ef. Čirginagić, H. Osman ef. Prcić, Dr. Ejub ef. Mujezinović, Suljaga Vaizović, Hakija Hadžić, H. Salih-aga Kučukalić, Murad ef. Toromanović, Hafiz Ahmed ef. Mehmedbašić, Zija-beg Đonlagić, Hasan ef. Smajlbegović, Šefkija Gluhić, Mujaga Repčić, H. Nurudin ef. Hafizović, Ragib-beg Džinić, H. Abdullah ef. Ridžanović, Dr. Hamdija Karamehmedović, H. hafiz Ibrahim ef. Maglajlić, Šemsi-beg Salihbegović, Ćamil ef. Karamehmedović, Salih-aga Čaušević, Mujaga Kurtagić, Ali-beg Biščević, Bećir ef. Mehmedbašić, Muhamed-beg Ibrahimpašić, Mustaj-beg Mutevelić, Paša-beg Bajbutović Kulenović, Mustaj-beg Halilbašić.

47 "Muslimanska sloga", Sarajevo, god. II, br. 17. 1912. godine.

48 "Muslimanska sloga – Glasilo bosansko-hercegovačkih Muslimana", Sarajevo, god. I, br. 1, 1914. godine, urednik Kadrija Pilavdžić.

Kojim duhom, ako ne islamskim, jeste prožet "muslimanski narod" i zašto je i po čemu taj duh nespojiv sa nacionalnim izjašnjavanjem i osjećanjem bošnjačkog naroda, ovdje se ne kaže. Ali, činjenica je da se odsustvo svijesti o problemu "nacionalnog" pravdalo i objašnjavalo uplivom islama. Preovladavalo je takvo razumijevanje islama prema kome je on nespojiv sa nacionalitetom. U bošnjačkoj političkoj praksi iz takve svijesti proizlazile su česte pojave da se islam svodio jedino na zaštitu islama, a pitanje društvenosti, naroda, zemlje, države postajalo je manje važno.

Učinci borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju bili su nedostatni, a socijalno raslojavanje unutar samog naroda se s vremenom jače izražavalo. Proglas pod nazivom "Seljaci muslimani Bosne i Hercegovine", koji je potpisalo devedeset visočkih muslimana, izražava nezadovoljstvo bošnjačkog seljačkog sloja politikom svojih vođa. U Proglasu se ističe da su seljaci u borbi za vakufsko-mearifsku autonomiju najlošije prošli, ostali su bez prava sudjelovanja u autonomnim muslimanskim pitanjima, na njih se gleda kao na nižu klasu, a interesi su im zapostavljeni. U komentaru Proglasa se ističe "da je to prvi puta da narod sam uviđajući svoje potrebe diže odlučno svoj glas"[49].

Na socijalno-političkoj razini među Bošnjacima tog doba imamo tri jasno izdvojena dijela stanovništva: posjednike, sa dominantnim utjecajem u politici, koji svoje probleme dižu na ravan općih, narodnih problema i koji od svojih problema niti vide, niti žele da vide išta drugo; intelektualce, u pravilu državne činovnike, bez političke suradnje s posjednicima i seljacima, koji traže nacionalno odrođavanje svoga naroda u srpskom i hrvatskom smislu i koji više sudjeluju u kulturnim pokretima tih sredina no što su upućeni na vlastita narodna izvorišta; seljake, tj, narodnu većinu, čije interese, čak i posredno, nedovoljno razmatraju, pokreću i usmjeravaju prethodne dvije skupine.

Ipak, unutar tih grupacija postoji visok stupanj suglasnosti i političke odlučnosti u pitanjima od općeg interesa. Primjer za to je otpor uvođenju vojnog apsolutizma, koji se već tad postepeno instalirao. Bošnjaci zahtijevaju civilnu, građansku vlast, građanskog poglavara koji bi bio "u neposrednom odnosu sa vladarom". Pritom se u javnost otvoreno ne iznosi ideja o promjeni državnopravnog položaja Bosne, prema kome bi ona bila, neposrednim vezivanjem za carsku krunu, treći dio monarhije, ali je očito da takva ideja već tada postoji. U odnosu prema unutarnjim bošnjačkim dilemama jasno se kaže da danas "u

49 "Muslimanska sloga", god. III, br. 12. 1912. godine.

politici nas muslimana u Bosni i Hercegovini ne smiju dominirati pitanja ni aristokracije, ni demokracije, ni liberalizma ni radikalizma, ni srpstvo ni hrvatstvo ni mađarofilstvo, od danas u našoj politici treba da bude na dnevnom redu uvijek jedno pitanje, a to je obrana od neprijatelja našeg dobra i napretka, pa ko bio da bio[50]". Kristalizirajući na taj način bošnjačko interesno stajalište, ponovo se naglašava da savez sa Hrvatima ne znači odstupanje od autonomije i približavanje hrvatstvu. "Kad su zahtijevali interesi muslimanskog naroda, mi smo dugo godina radili zajednički sa Srbima i borili se protiv zajedničkog neprijatelja. Čim su Srbi promijenili svoje držanje u agrarnom pitanju, mi smo morali prestati da s njima zajednički radimo"[51].

Suradnju Bošnjaka i Hrvata nisu odobravali ni Mađari. "Mađari hoće, da se Bosna i Hercegovina pripoji Ugarskoj, a ta njihova težnja stoji u dijametralnoj opreci s kardinalnom tačkom našeg programa: potpunom autonomijom Bosne i Hercegovine", odgovor je Bošnjaka na mađarske prigovore[52].

Također, sporazum s Hrvatima široko je odjeknuo u srpskim i prosrpskim krugovima. Hrvatski "Obzor", likujući nad sporazumom, donio je svoju, hrvatsku, verziju sporne tačke pakta: "Muslimani se ne odriču svojih zahtjeva glede autonomije Bosne i Hercegovine, te ostaju na tom stanovištu, bilo u dualističkoj ili trijalističkoj Monarhiji, ali neće smetati Hrvatima u njihovim državno-pravnim težnjama." Mada je i takva varijanta spornog člana rastegljiva i podložna različitim tumačenjima, ni ona ne znači pristajanje na prisjedinjenje Bosne Hrvatskoj[53].

Grupa "muslimanske demokratije" oko lista "Samouprava" prosrpski je nastrojena u pojedinim pitanjima i protiv je sporazuma s Hrvatima. Za njih on je "izdaja najuzvišenijeg ideala svakog Bosanca i Hercegovca – autonomije Bosne". Muslimanski demokrati hoće samostalnu bosansku državu, nisu ni za hrvatski trijalizam, ni za dualizam, već za njen autonomni status u personalnoj uniji s carskom krunom. U tom slučaju Bosna bi bila treći član Monarhije. "Potpuna politička, pravna i ekonomska autonomija zemlje sa pravim ustavnim i parlamentarnim unutrašnjim uređenjem i sa direktnom vezom Naroda sa Krunom"[54] stajalište je koje nadilazi ideju autonomije, jer traži državu

50 "Zeman", god. I, br. 4. 1911. godine.

51 "Zeman", god. I, br. 8. 1911. godine.

52 "Zeman", god. I, br. 21. 1911. godine.

53 "Samouprava", god. II, br. 21. 1911. godine. Takav oblik sporazuma spočitavali su potpisnicima disidenti iz bošnjačkog kluba u Saboru, Derviš-beg Miralem, Vasil-beg Biščević i Osman-beg Pašić.

54 "Samouprava", god. I, br. 1. 1910. godine.

nu suverenost za Bosnu, njeno izjednačavanje sa Austrijom i Ugarskom, kao dijelovima Monarhije. Maksimum bošnjačkih političkih zahtjeva do Prvog svjetskog rata time je najjasnije izražen. Istovjetni politički ciljevi bili su i u okviru Ujedinjene muslimanske organizacije, mada se javno nisu u većoj mjeri iznosili.

Demokrati su bili na stajalištu jedinstvenog bosanskohercegovačkog naroda, vjerski ali ne i nacionalno raznovrsnog. Oni su protiv klasnih podvajanja unutar bošnjačkog društva i prva su politička organizacija među Bošnjacima koja je istakla njegovu klasnu ustrojenost. Njihov politički nacrt je okrenut srednjoj klasi, koja se tad rađala, a vjeruju u mogućnost prerastanja "religioznog patriotizma u narodni" putem obrazovanja.

Vidan je uklon te političke grupacije, budući da nisu bili stranka, ekonomskim i kulturnim pitanjima u odnosu na općepolitička. Oni čak smatraju da se bosansko pitanje, kao pitanje ustavnopravnog položaja Bosne i Hercegovine, zadugo neće ni postavljati, jer ne postoji suglasnost Austrijanaca i Mađara o njemu. Status kvo Bošnjacima štiti cjelovitost i autonomnost Bosne od pretenzija njenih susjeda, Srba i Hrvata. No, bosanski status kvo ne odgovara snagama izvan Bosne. Njime su nezadovoljni Srbi i Hrvati, ali i Mađari i Austrijanci, pa to pitanje stoji otvoreno za sve. Njegovim rješenjem svi bi htjeli zadovoljiti svoje nacionalne ambicije.

Glavnina bošnjačkog političkog vodstva je svjesna odlučujućeg značaja tog pitanja za sve zainteresirane strane, ali i vlastite nemoći da ga za sebe u poželjnom pravcu riješi. Analizirajući opća politička kretanja unutar Austro-Ugarske monarhije, stranački organ "Zeman"[55] potvrđuje da u Monarhiji postoje dvije političke usmjerenosti, dualistička i trijalistička. I u dualističkoj (mađarskoj) i u trijalističkoj (hrvatskoj) varijanti Bosna gubi svoju samostalnost. Politički nacrt Bošnjaka isključuje i dualizam i trijalizam, u smislu u kojem se te teorije propagiraju. Jer: "Autonomija Bosne i Hercegovine isključuje kako njihovo sjedinjenje s Hrvatskom i Slovenijom tako isto i njihovo pripojenje Ugarskoj. To je bio vazda naš politički ideal", tvrdi se u "Zemanu".

Pritom se autonomija zahtijeva iz narodnih i državnih interesa, odnosno bošnjačkih i bosanskih razloga, koji su i tad prepoznati kao jedinstveni. "Mi smo potpuno svjesni...da muslimani mogu zauzimati današnji svoj položaj samo u autonomnoj Bosni, u svakom drugom državnom obliku oni su zane-

55 "Zeman", god. I, br. 2. 1911. godine.

mariva veličina." Bez bosanskog državnog okvira, makar on postojao i u administrativno-upravnom smislu, nema opstanka bošnjačkog naroda, a bez njega nema ni Bosne. Tako je borba Bošnjaka za svoje pravo najbitniji izraz bosanske borbe za svoju državnost.

Ogorčenje Srba takvim ponašanjem Bošnjaka bilo je vidno. Putem nacionalističkog glasila "Otadžbina", koje izlazi u Banjoj Luci a uređuje ga književnik, nacionalista i saborski zastupnik Petar Kočić, razvija se mržnja prema Bošnjacima muslimanima. Mržnja počiva na vjerskoj, pravoslavnoj osnovi. Srpski seljaci se nagovaraju da pljačkaju bošnjačka imanja i takva zločinačka i razbojnička djela nazivaju se svetom srpskom nacionalnom borbom[56]. U tekstu "Balije"[57], pogrdnom hrišćanskom nazivu za bosanske muslimane, Bošnjaci se nazivaju "šugavim i smrdljivim", "mističnim anadolcima", "feudalnim smradom i trulježom", iz čega se otkriva vjekovna mržnja Srba prema muslimanima. Tu se krije ono "što o nama misli i osjeća sav srpski narod na Balkanu", ističe "Zeman" i do kraja razgolićuje srpsku mržnju prema svemu islamskom.

Bošnjaci su bili svjesni vjerske razdiobe bosanskog društva, prenaglašenosti vjerskog nad nacionalnim i državnim, i to kod svih bosanskih naroda. Ističući to stanje, naglašavaju da su Bošnjaci, u narodnosnom smislu, za Srbe i Hrvate samo Srbi ili Hrvati, dakle dio njih, pa time i jednaki njima, ali u politici su samo muslimani, što znači neprijatelji. Stoga se prema njima i odnose s neprikrivenom dvoličnošću. "(M)i svi u Bosni i Hercegovini radimo na osnovi konfesionalne razdiobe, iako se često puta kuša, da se tom radu dadne nacionalno obilježje, koje u stvari nije nikad nacionalno, nego uvijek vjersko"[58], riječi su koje posvjedočuju svijest o nerazlučivosti vjerskog i nacionalnog u Bosni.

Bošnjačkim političarima bili su jasni i uzroci ubojstva austrijskog prestolonasljednika Franza Ferdinanda u Sarajevu, što je bilo povod Prvom svjetskom ratu. O političkim posljedicama atentata koje se osjećaju u cijeloj Evropi piše glasilo "Vakat". Austrijska politika zadržavanja Slavena u Austro-Ugarskoj monarhiji, bez kojih te Monarhije praktički nema, nije odgovarala Rusima. To "nije bilo u prilog velikosrpskim težnjama i ruskoj politici. Ona je bila najozbiljnija pogibelj za ruske ambicije i velikosrpske aspiracije".

---

56 "Zeman", tekst "Razbojnici u rukavicama", god. I, br. 12. 1911. godine.

57 "Zeman", god. I, br. 47. 1911. godine.

58 "Vakat – list za interese bosanskohercegovačkih muslimana", god. I, br. 117. 1914. godine.

Sam atentat na prestolonasljednika u bošnjačkoj javnosti je primljen s gnušanjem, a označen je terorističkim aktom[59]. Tim povodom širom bosanskih gradova javno je izraženo antisrbijansko i antisrpsko raspoloženje, a bio je osnovan i fond sarajevskog građanstva za podizanje spomen-obilježja ubijenom prestolonasljedniku.

5. USTAVNO-POLITIČKE NAGODBE O BOSNI

Za vrijeme Prvog svjetskog rata, od 1914. do 1918. godine, prepliću se brojne političke igre oko Bosne. Uvodeći vojnu upravu, odmah s početka rata, zemaljski poglavar, general Oscar Potiorek predlaže podjelu Bosne između Austrije i Mađarske. Austriji bi pripali kotarevi: Glamoč, Livno, Bugojno (bez Donjeg Vakufa), Duvno i Prozor, kao i srezovi u Hercegovini: Konjic, Ljubuški, Mostar, Stolac, Ljubinje, Bileća, Trebinje, Gacko i Nevesinje, te kotarevi Foča i Čajniče. Mađarska strana takav prijedlog nije prihvatila pod izgovorom da se protivi miješanju vojnih činilaca u čisto politička pitanja.

I Rusija 1914. godine ima plan o podjeli Bosne. Linija ruskog plana podjele Bosne ide "nešto na istok od Bosanskog Broda, pa onda rijekom Bosnom, obuhvatajući Sarajevo, pa preko Ivan Planine na Neretvu do nešto ispod Mostara, pa na Čapljinu. Od Čapljine je bila povučena crta crvenom olovkom na jug do Herceg-Novog, a na sjever do Metkovića. Južno od plave crte bilo je napisano: Srbija, a ispod toga, u zagradi, Crna Gora, a na sjever: Hrvatska"[60].

Na mjesto Potioreka 1915. godine dolazi general Stjepan Sarkotić. U jednom od svojih izvještaja Caru, glede stanja u Bosni i raspoloženja njenog stanovništva, on iznosi stav: "Što se tiče islamskog elementa, poznato Vam je da on na čelu sa Šerifom Arnautovićem, čini onaj dio koji nam trenutno ne pruža nikakve razloge za uznemirenje", s tim da je kod njega, ipak, prisutno nepovjerenje u Monarhiju[61].

---

59 "Plakali smo i iskreno plakali nad strašnim zločinom, što se jučer dogodio. Dvojica individua najsumnjivije prošlosti, dvojica fanatizovanih Srba drznuli su se i potegli oružje na naše prijasne goste prijestolonaslijednika i suprugu mu i za uvijek rastavili ih sa ovim svijetom." Tim povodom se širom bosanskih gradova uzvikuju parole "Dolje Srbija", "Dolje kralj Petar", "Dolje Srbi". Usp. "Vakat", god. I, br. 143. posebno izdanje od 29. juna 1914. godine.

60 Usp. Ivan Meštrović, "Uspomene na političke ljude i događaje", Buenos Aires, 1961. godine. Izdavač "Knjižnica Hrvatske revije", str. 45.

61 Usp. Dr. Luka Đaković, "Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslavenskog pitanja 1914-1918.", Univerzal, Tuzla, 1980. godine, str. 49.

čengić ibrahim-beg

Te iste, 1915. godine i Mađarska pokreće pitanje Bosne. Ona hoće ostvariti svoja prava u odnosu na Austriju data u nagodbi 1867. godine, te traži zemlje iz Krune sv. Stjepana, Bosnu i Hercegovinu i Dalmaciju. Postojeći državnopravni položaj Bosne i Hercegovine je neodrživ, pa je najcjelishodnije priključiti je onome ko na nju ima "historijsko pravo", osnov je velikomađarske državne ideje. Prema grofu Tizsi, predsjedniku mađarske vlade, provođenje takvog projekta je od životne važnosti za mađarsku naciju[62].

Po ulasku Sjedinjenih Američkih Država u rat 1917. godine, te nastanku većih izgleda za rješenje jugoslavenskog pitanja prema planu Jugoslovenskog kluba na pitanje budućeg položaja Bosne odgovara i bosanski nadbiskup Stadler. On tad zastupa dualističko umjesto ranijeg trijalističkog stajališta. Time dolazi u veliki sukob s bosanskim franjevcima koji su već podržali Majsku deklaraciju Jugoslovenskog kluba iz 1917. godine. Stadler predlaže da se obrazuje kao upravno područje u okviru dvojne strukture Monarhije, "Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Herceg-Bosna". Prema tom "hrvatskom rješenju", jedan od članova carske kuće bio bi vojvoda Hrvatske[63].

I Austrija iznosi svoje viđenje rješenja bosanskog i jugoslavenskog pitanja. Polazeći od hrvatskog prijedloga, ona iz njega izuzima Dalmaciju, a cijelo upravno područje, u unutarnjoj politici, veže za Mađarsku, na isti način kako je tad Mađarska bila povezana s Hrvatskom.

Zemaljski poglavar Sarkotić nudi prijedlog kao korekciju mađarskog stava i njegova približavanja hrvatskom rješenju. U slučaju mađarskog rješenja, prema njegovom mišljenju, mora se računati s otporom Hrvata, a u slučaju hrvatskog rješenja – s otporom Srba. Zato predlaže obrazovanje upravne cjeline "ujedinjenjem Hrvatske i Slavonije, Bosne i Hercegovine i Dalmacije, koja bi brojala 1. 583. 940 Srba, 612. 137 Muslimana i 2. 849. 995 katolika-hrvatskih stanovnika i predstavljala bi apsolutnu hrvatsku većinu"[64]. Mađarska bi i dalje upravljala Bosnom i Hercegovinom kao posebno odvojenim dijelom, a on bi u budućnosti bio otvoren za prisjedinjenje Hrvatskoj.

I bošnjačka strana iznosi svoj prijedlog. Šerif Arnautović[65] predaje "Memorandum Ujedinjene muslimanske organizacije" caru Karlu prilikom službe-

62 Usp. L. Đaković, nav. dj. str. 59.

63 Usp. L. Đaković, nav. dj. str. 158.

64 Usp. L. Đaković, nav. dj. str. 162.

65 Šerif Arnautović(1847-1935), jedna od vodećih bošnjačkih političkih ličnosti prve polovine XX stoljeća, rođen je u Mostaru. Rano se uključio u borbu za vjersko-prosvjetnu autonomiju muslimana. Izgnan je izvan Mostara na šest mjeseci radi te borbe, protiv njega je vođen proces za veleizdaju u Travniku, gdje

nog prijema u Beču. Memorandum se protivi priključenju Bosne i Hercegovine novostvarajućoj jugoslavenskoj državi. Bošnjaci ističu vjernost "uzvišenom cilju" održanja Austro-Ugarske monarhije. Potaknut političkim gibanjima, a naročito "južnoslovenskim pitanjem", on smatra da je potrebno da u ime Bošnjaka upozna Cara sa njihovim političkim stavovima. U tom smislu on navodi sljedeće: "Što se tiče nas bosanskohercegovačkih Muslimana, mi moramo protiv ovog južnoslovenskog zahtjeva najenergičnije protestirati i to iz vjerskih, kulturnih i socijalnih osnova... Bosna je bila sve do 1463. godine, samostalna država u kojoj su prvo vladali banovi, a zatim kraljevi..Njen narod se zvao "dobri bošnjani". Oni su imali svoju vlastitu crkvu koja se zvala "bosanska crkva". Bosna i Hercegovina je u to vrijeme imala i poseban društveni ustroj, svoje vlastite sudije, svoje velike i male zemljovlasnike i svoj liberalni feudalni sistem. Ona je u svakom smislu bila slobodna i neovisna od obje susjedne države slavenskog juga. Tu svoju neovisnost uvijek su branili mačem što i naš grb pokazuje. Sredinom 15. vijeka su došla teška vremena za našu zemlju. Radilo se o njenoj vjerskoj, političkoj i socijalnoj samostalnosti. Rimske pape nisu trpile da se u Bosni i Hercegovini širi patarenska crkva i da se katolička crkva potiskuje. Stoga su oni poduzeli krstaške ratove protiv ove zemlje. Mađarski kralj Sigismund, prvi je potpomagao papu, pri čemu je pred očima imao političke ciljeve, a istovremno su se u bosanskohercegovačke prilike umiješali i Srbi, dok su se Turci već pojavili na Balkanskom poluotoku...

Iza 1463. godine, bila je u svakom slučaju Bosna i Hercegovina dio Turskog carstva, a ipak ostao je njen autonoman i samostalan karakter skoro netaknut. Činila je poseban vilajet, a zakonodavstvo se uvijek moralo prilagođavati bosanskohercegovačkim uslovima, a neki su zakoni, čak, samo za te zemlje doneseni...Mnoge navike su stoljećima ostale do danas nedirnute. Narodni život nije bio prekinut, a narodni jezik naše domovine je bio tako njegovan i održan da je bio preuzet u novu srpskohrvatsku književnost, kao i najčistiji jezik slavonskog juga."

---

je osuđen na dvije godine zatvora. Poslije izlaska iz zatvora popularnost mu u bošnjačkim masama raste, nastanjuje se u Slavonskom Brodu i nastavlja politički rad. Štampa brošuru "Bezakonje austrijske uprave u Bosni i Hercegovini", gdje kritizira državnu vlast. Usko je surađivao sa vođama bosanskih Srba u svom političkom radu. Poslije zadobijanja vakufske autonomije vraća se u Sarajevo 1909. godine na mjesto direktora vakufa, gdje ostaje do 1921. godine, a bio je i član Bosanskoga sabora. Poslije 1918. godine izdavao je s Avdom Hasanbegovićem list "Domovina", a na izborima za Konstituantu istupio je sa "Nezavisnom muslimanskom listom" i doživio potpuni neuspjeh. Nakon toga bio je izvan političkog života do uspostave šestojanuarske diktature, koja ga 1930. godine postavlja za direktora Vakufske direkcije u Sarajevu. Godine 1930. postaje senator Kraljevine Jugoslavije kao član Jugoslovenske nacionalne stranke. A. Purivatra, "Jugoslovenska muslimanska organizacija...", str. 432.

muzejski ibrahimaga

Završavajući pregled historijske samostalnosti i neovisnosti Bosne i Hercegovine, Arnautović zaključuje: "Bosna i Hercegovina su od davnina činile autonomnu oblast i one nikada nisu štedile žrtava da se kao takve održe. U sadašnje vrijeme imamo još manje razloga da odustanemo od naših starih tradicija."

Memorandum ne poriče činjenicu da na južnoslavenskom području, koje hoće da se ujedini, živi etnografski jedinstven narod, ali ističe da je on stoljećima živio odvojen različitim državama i vjerama. S tim u vezi, Memorandum ističe:"Tokom vijekova istorijski razvoj je išao tim pravcem da je stvorio i razvio tri različite vjeroispovijesti i tri različite kulture. Pored toga ... taj etnografski jedinstven narod ima različit socijalni i porodični život, različit narodni karakter, tradicije, ambicije i različite ideale... Uostalom to nije samo kod nas slučaj. Uzmimo npr. kulturnu i visoko prirodno razvijenu Švajcarsku u kojoj žive tri potpuno različite narodne grupe. Ali ni Nijemci, ni Francuzi, ni Italijani nisu pokazali želju da se priključe svojim etnografsko-narodnim nacionalnim državama. Upravo ovdje se pokazuje da su jedinstvo istorije i jedinstvo tradicije jači faktor od jedinstva jezika, etnografije i korijena. Isti je slučaj i sa Belgijom."

Memorandum, dakle, istupa protiv ujedinjenja "pošto to ujedinjenje, po našem najdubljem uvjerenju, ne bi nama donijelo nikakve koristi". Ekonomsko stanje Bošnjaka je loše, ogroman je odliv stanovništva radi iseljavanja u Tursku, obrazovanje je slabo zaživjelo, "skoro uopće i nemamo inteligenciju", te bi se utopili u državi koja nastaje, pogotovu zato što bi činili "samo jedanaesti dio stanovništva", zaključuje Memorandum ali i dodaje da su Bošnjaci i protiv podjele Bosne između Austrije i Ugarske.

Zatim se prelazi na ekonomsku i društvenu analizu stanja Bošnjaka u Monarhiji, pri čemu se iznosi niz dokaza kojim se žestoko optužuje caristički režim za loše stanje tog dijela stanovništva. Za Bosnu i Hercegovinu zemljišno pitanje nije ni političko, ni ekonomsko, već historijsko, a vlasti uništavaju vlasnike imanja na račun interesa zakupaca, upozorava Memorandum. Nastala je situacija da zakupac zemlje ima veća prava nad zemljom od samog vlasnika. "Tako je naše pravo vlasništva na kmetovskom posjedu iz stvarnog postalo prividno-iluzorno pravo", kaže se. Rješenje tog problema jedino se može "sprovesti fizičkim dijeljenjem, a ni u kom slučaju otkupom za novac".

Na kraju se napominje da se trideset devet godina vijećalo o bošnjačkoj sudbini u Zajedničkom ministarstvu u Beču, a da nikada tu nije bio prisutan nijedan musliman. Šerif Arnautović ne propušta naglasiti da se "pri odavanju

povjerenja i časti u sadašnjem historijskom momentu, pri punom razumijevanju za sve dinastijske, državne i narodne potrebe, osjećam ..sretnim da mi je palo u čast da pred najvišim prestolom iznesem želju i molbu muslimanskog elementa u Bosni i Hercegovini u pogledu autonomije naše domovine, u pogledu reguliranja odgovornog pitanja i u pogledu što je moguće ranije ponovne uspostave života, shodno ustavu, u našoj užoj domovini"[66].

Iz pisanja ondašnje evropske štampe doznajemo da je pitanje prisjedinjenja Bosne i Hercegovine Ugarskoj u političkim krugovima tog doba bilo vrlo prisutno. "Iz Bosne javljaju, da se tamo u poslednje vreme mnogo agituje za ujedinjenje Bosne s Ugarskom. U tom pravcu razvija se posebna agitacija među onim muslimanima koji se okupljaju oko Šerifa Arnautovića. Skupljaju se i potpisi kojima se zahteva direktno ujedinjenje Bosne i Hercegovine s Ugarskom, te se izjavljuje protiv jugoslovenskih težnji." (Priređivač pregleda pisanja evropske štampe o južnoslavenskom pitanju tog doba navodi da je ta vijest, objavljena u "Novostima" od 19. 3. 1918. godine, najvjerojatnije preuzeta iz grčkog lista "Tagespot" od 18. 3. iste godine.) U maju se smatralo da će imenovanjem ministra predsjednika dr. Aleksandra Weklera biti obznanjena i vijest o prisjedinjenju Bosne Ugarskoj. Da će do toga čina "u najskorije vrijeme doći, o tome nema nikakve sumnje"[67], navodi se u istom izvoru. Pojedini politički krugovi u Ugarskoj na osnovi navodnog historijskog prava Ugarske na Bosnu promicali su takvo rješenje, a ono je bilo protivno i austrijskim, a pogotovo hrvatskim interesima. Iz telegrama dr. Stadlera i dr. Pilara austrijskom ministru predsjedniku dr. Seidleru("Bosnische Post", 10. V) jasno se vide interesi Hrvata, jer tu se kaže da se pozdravlja "mogućnost i potreba osnivanja jedne jugoslovenske države u okviru habsburške monarhije", a to "može biti samo hrvatska država, koja treba da u okviru habsburške monarhije obuhvati sve hrvatske zemlje, pa prema tome i Bosnu i Hercegovinu". S druge strane, glasilo "Naše jedinstvo" od 6. maja iznosi stav da su Hrvati za ideju jugoslavenstva. "Muslimani i jesu i nisu za nju; jer oni su u prvom redu za autonomiju Bosne. Ali kada bi im zajamčili autonomiju u habsburškoj Jugoslaviji, i oni bi bili za jugoslovensku deklaraciju."[68] "Hrvatska riječ" od 31. maja i zagrebački "Obzor" od 1. juna, prema pisanju "Rechspota" od 7. V, kažu da bi "ugar-

66 Usp. L. Đaković, nav. dj. str. 164-173.

67 "Pregled listova", Ženeva, 8. maj 1918, br. 828. str. 2. Prenosi se vijest iz "Vossische Zeitung", 7. 5. 1918. godine.

68 "Pregled listova", Ženeva, 23. maj 1918, br. 833.

sko rješenje" jugoslavenskog pitanja zadovoljilo samo "jednu malu koteriju egoističkih zemljoposjednika u Bosni i Hercegovini". Prema tom prijedlogu, Bosna bi dobila svoga bana i imala svoj sabor koji bi slao trideset zastupnika u mađarski parlament[69]. U Beču je postojao i drugačiji prijedlog o jugoslavenskom pitanju. Ako bi se poljsko pitanje riješilo u austrofilskom smislu, "u tom slučaju bi jugoslovensko pitanje trebalo da bude rešeno shodno mađarskim interesima i to tako da Bosnu i Hercegovinu prisjedine Ugarskoj a Dalmaciju Hrvatskoj. U slučaju takvog rešenja jugoslovenskog pitanja ustavno-pravni odnos Bosne i Hercegovine prema Ugarskoj bio bi istovetan sa odnosom Hrvatske i Ugarske. Na čelu bosanske uprave stajala bi, kao u Hrvatskoj, zasebna banska vlada. Pao je i drugi predlog: Da se Bosna i Hercegovina neposredno prisajedine Ugarskoj"[70]. "Hrvatska riječ" od 21. VI donosi vijest da je sasvim "neodređeno držanje bosanskih Muslimana u stvari bosanskohercegovačkog pitanja", pojedini su za direktno prisjedinjenje Ugarskoj, a drugi su protiv toga. Bosansko pitanje u sklopu jugoslavenskog pitanja bilo je ključno za dvojnu Monarhiju. Dok su klerikalne stranke Austrije bile za rješenje tog pitanja uspostavom Velike Hrvatske, dotle su Mađari smatrali da se pitanje Bosne mora drugačije rješavati. "Poznato je da je Bosna za to okupirana, da se spriječi da iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore ne postane jedan novi sudbonosni Pijemont. Dakle. najvažnije pitanje je bilo da se težište jugoslovenske ideje premesti u okvir monarhije."[71]

I Bošnjaci Novopazarskoga sandžaka su 1917. godine jasno izrazili svoj nacionalni i politički stav. Na konferenciji u Sjenici svoj nacionalni interes odredili su zahtjevom da se Sandžak pripoji Bosni i Hercegovini, ili da, u krajnjem slučaju, ostane samostalan. Najpozvaniji nacionalni predstavnici Sandžaka[72] usvojili su odluku da se zamoli austrougarska vlada: "da bi Sandžak pripao uz Bo-

69 "Pregled listova", Ženeva, br. 838, str. 2.

70 Tu vijest prenosi "Pesti Hirlap", od 4. VI. "Pregled listova", 19. juni 1918, br. 839.

71 "Budapesti Kozlonz", 20. VI. 1918. "Pregled listova", 28. juni 1918, br. 842.

72 Konferenciji u Sjenici, održanoj između 8. i 25. augusta, prisustvovali su predstavnici 12 gradova i srezova, iz Bijelog Polja Hilmi-beg Kajabegović, načelnik grada; iz Berana Duljko Ramhusović, načelnik grada; iz Rožaja Sulejman ef. Ćatović, muderis; iz Lozne (Bihor) Ahmet Šahman, ljekar; iz Novog Pazara Riza-beg Muratbegović, gradonačelnik; iz Sjenice Rušdi ef. Spahović, gradonačelnik; iz Prijepolja Muratbeg Hašimbegović, gradonačelnik i Husni ef. Jusufbegović; iz Priboja Hasanagić, gradonačelnik; iz Nove Varoši Sulejman ef. Šećeragić, gradonačelnik. Pretpostavlja se da su još prisustvovali predstavnici Kolašina i Tutina. Od 25 prisutnih poznata su imena samo 13 učesnika. Dr. Mustafa Memić, nav. dj. str. 245.

snu, pošto i historijom i jezikom pripadamo istoj, a ne Crnoj Gori, te u krajnjem slučaju ako to ne bi uslijedilo, onda je zamoljeno za autonomiju Sandžaka".[73]

Predsjednik Jugoslovenskog kluba, dr. Anton Korošec, sredinom 1917. godine dolazi u Bosnu i Hercegovinu. Susreće se sa svim političkim prvacima bosanskih naroda osim sa Šerifom Arnautovićem. Reisul-ulema Čaušević tom prilikom je rekao: "Radite šta vas je volja. Ja ću odobriti svaki čin koji će našem narodu donijeti slobodu. Meni je dosta naše vlade i turske i njemačke."[74] Tako se reisul-ulema Čaušević izjasnio protiv Arnautovića, a za neko novo stanje, dok je Derviš-beg Miralem, vođa prosrpskih Bošnjaka u Saboru, bio za Majsku deklaraciju i ujedinjenje. Čauševićeve riječi: "Radite šta vas je volja.." odslikavaju najmanje dvoje: nesudjelovanje Bošnjaka u procesu nastanka nove države, kao i pasivnu riješenost i spremnost da se svako rješenje, kao navodno bolje od postojećeg, primi i prihvati.

I predsjednik mađarske vlade Tizsa dolazi u Bosnu 1918. godine. Tada mu Atanasije Šola predaje Memorandum jugoslavenski usmjerenih Srba, Hrvata i Bošnjaka, kojim se protive njegovu prijedlogu ujedinjenja Bosne s Mađarskom. Vidjevši da ga svi odbijaju, Tizsa se sa svog velikomađarskog stajališta prestao nadati da bi se Srbi i muslimani masovno izjasnili za Mađarsku, sa kakvim naumom je bio došao u Bosnu.

Telegram zemaljskog poglavara Sarkotića Caru odslikava stanje među Bošnjacima. "Od Muslimana se Šerif Arnautović izjasnio za pripojenje Bosne i Hercegovine Mađarskoj, nekadašnji predsjednik Zemaljskog sabora Safvet-beg Bašagić za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja uz eventualno izvjesnu autonomiju Bosne i Hercegovine, dok se advokat doktor Hrasnica i mladi Musliman Spaho izjašnjavaju u smislu jugoslovenstva." Tako su kod Bošnjaka prisutne tri političke usmjerenosti glede budućnosti Bosne i Bošnjaka, mađarofilska, hrvatofilska i jugoslavenska. Jedino nije bilo posebne bosanske usmjerenosti, zahtjeva za državnu neovisnost i suverenost Bosne, zahtjeva za samostalno ustavno i političko rješenje bez složenih i izvana naturanih državnih oblika, mada su sve tri usmjerenosti podrazumijevale autonomiju Bosne u manjoj ili većoj mjeri.

Bošnjaci nisu sudjelovali u uspostavljanju prve Jugoslavije, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Gornji slojevi društva nisu je željeli, ali joj se nisu ni

73 Dr. Mustafa Memić, nav. dj. str. 246.

74 Usp. L. Đaković, nav. dj. str. 177.

odupirali, a narodna većina sve je primala sa strahom i iščekivanjem. Nikada takva ideja kod njih nije bila prisutna, ali ni neke nove i politički realne ideje iza kojih bi stalo sve stanovništvo nisu imali. Imali su jedino problem s vlastitom političkom usmjerenošću i, u suštini i sami su bili prepušteni matici događanja. Ni kao Bošnjaci ni kao muslimani, oni nisu sudjelovali u jugoslavenskom pokretu, pokretu koji je tvorac ujedinjenja prve Jugoslavije, a koji po sebi predstavlja historijski i ideološki korijen uspostave i druge Jugoslavije.

Bošnjaci su bili objekt jugoslavenske ideologije i njome objekt prevođenja u Srbe, odnosno Hrvate, jer je jedan od ciljeva tog pokreta bio i sprečavanje razvoja bošnjačke nacije. Takvo antibošnjačko opredjeljenje, sprečavanje slobodnog prerastanja bosanskih muslimana u bošnjačku naciju, dio je antiaustrougarske borbe tog pokreta, jer se smatralo da Austrijanci, podržavajući nacionalni razvoj Bošnjaka, učvršćuju svoje i njemačke interese u Bosni. Za opreku tome regrutirani su bili izvjesni omladinci, srpski opredijeljeni intelektualci Bošnjaci, da rade na posrbljavanju vlastitog naroda.

Zašto je jugoslavenska ideja prva dva desetljeća XX stoljeća Bošnjacima bila strana, zašto su je osjećali kao opasnost? Sama ta ideja, ideja jednog jedinstvenog naroda s tri plemenska imena, priznaje samo srpsko, hrvatsko i slovenačko plemensko, ali ne i nacionalno ime. Jedina nacija koja je tu figurirala bili su Jugoslaveni. Bošnjaka ni u jednom obliku nema, ne priznaje im se čak ni etnička osobenost. Ideja nacionalnog jugoslavenstva nikada nije zaživjela, niti od jednog naroda nije ozbiljno prihvaćana, a od nje je jedino preostalo i dugo trajalo ideološko jugoslavenstvo.

Ideja nacionalnog jugoslavenstva samo je jedan od razvojnih puteva i sredstava uobličavanja srpske, hrvatske i slovenačke nacionalne svijesti. Ta tri naroda je prihvataju iz političkih i nacionalnih razloga, ali i zbog činjenice da nemaju dokraja ustrojenu vlastitu nacionalnu ideologiju. Bošnjaci i tu ideju i njenu državnu tvorbu odbijaju. Da li zbog toga što im ona nije potrebna, što više od drugih južnoslavenskih naroda osjećaju i uvažavaju svoju posebnost, što više od drugih imaju svijest o svojoj državnosti i mogućnosti samostalnog povijesnog, pa i državnog nastupa, veliko je pitanje. Oni intimno hoće vlastitu državu, brinu se uvijek samo o Bosni, a ne o nekakvoj složenijoj državi. Svijest o državotvornoj neprekinutosti Bosne, o državnosti vlastite domovine, kod njih je jača i veća no kod susjednih naroda. Uslijed toga, oni nisu spremni s tako velikim ulogom ulaziti u jedan novi politički pokus koji ih i ideološki i pravno-politički dovodi u položaj nacionalne manjine i koji njihovu domovi-

nu/državu dovodi u pitanje. Bošnjaci imaju razvijenu domovinsku svijest kao jedan od oblika državotvorne svijesti, ali ne i intelektualni i politički plan ostvarenja neovisne bosanske države.

Te, 1918. godine Bošnjaci su ponovo bili na jednom novom početku, pred jednim novim izborom. Stanje naroda, prema riječima uvaženog književnika i političkog djelatnika Šemsudina Sarajlića, bilo je takvo da je prijetilo potpunom propašću. Sarajlić uviđa nužnost novog bošnjačkog početka, novog i drugačijeg iskoraka u ukupnosti bošnjačkog života. "Lađa našeg života tone", njegove su riječi, svjetskim ratom "smo faktički došli na jednu mrtvu tačku", međusobna optuživanja i kritike između naroda i inteligencije treba da prestanu jer nisu polučile učinke, trebaju nam novi ideali. Problem usmjerenosti bošnjačkog naroda, njegova cilja, težnji, ideala, stremljenja Sarajlić otkriva kao noseće pitanje toga trenutka. Obraćajući se bošnjačkom intelektualcu , "bio on u fesu ili sa sarukom", on konstatira da mi svojih ideala nemamo. "Nemamo one zvijezde vodilice, koju svaki narod mora da ima, hoće li samo da živi, nemamo jedinstvenog cilja, kojemu bismo svi skupa težili u uzajamnom potpomaganju."[75] Narodnost, ili "nadjevanje imena" za koje Sarajlić kaže da će doći, kao što je i došlo novim ustavom, stvar je kratkoročne politike, smatra on. To ne rješava stvarne probleme bosanskih muslimana, niti odgovara na pitanje kako oni svoj život da "pokrenu s mrtve tačke". To pitanje nadilazi političko rješenje, odnosno politika nije medij rješavanja bitnih pitanja bosanskih muslimana. Treba reći da takav zaključak i danas važi za Bošnjake, jer bitna pitanja njihove vlastitosti nisu političke, već ontološke naravi, tek njihovo određivanje pretpostavlja oblikovanje politike, mada Sarajlićev stav sadrži i nerazumijevanje značajnosti nacionalnog za skupni život naroda, što je opći nedostatak njegove generacije.

Jugoslavenski pokret prema Bošnjacima odnosio se maćehinski. Kad su jugoslavenski političari iz zemalja pod austrougarskom upravom dva puta, Majskom deklaracijom (3. 5. 1917.) i sastankom svih političkih grupa (2-3. 3. 1918.) u Zagrebu, predstavili ideju neovisne i na demokratskim načelima zasnovane države Srba, Hrvata i Slovenaca, na tim skupovima niko od Bošnjaka nije bio prisutan. U središnji odbor Narodnog vijeća u Zagrebu iz Bosne i Hercegovine ušlo je devet predstavnika, s tim da su dva Bošnjaka, Halid-beg Hrasnica i Hamid Svrzo, naknadno uvrštena. Bošnjaci se u Vijeće primaju uvjet-

75 Šemsudin Sarajlić, "Stvarni predlozi, poruka muslimanskoj inteligenciji", "Biser", br. 5 i 6, god. III, 1918, str. 90.

no, "bili su obavezni da prethodno daju izjavu kojom potvrđuju svoju saglasnost sa načelima zagrebačke rezolucije od marta 1918 u kojoj je stavljen akcenat na princip narodnog samoopredjeljenja i ujedinjenja svih Hrvata, Srba i Slovenaca"[76]. Dakle, morali su potpisati da nisu narod, da nisu ni pleme jedinstvenog naroda, te da neće imati nacionalnih zahtjeva, što znači ni prava. Bili su dovedeni u poziciju da se u novu državu primaju pod ucjenom, na što su u postojećem omjeru međunarodnih i južnoslavenskih snaga mogli jedino i pristati.

No, i to je za njih bio izvjestan uspjeh. I takva uvjetovanost nije bila loša s obzirom na krajnje namjere srpskih nacionalista prema njima, a oni su određivali, kao što je poznato, uvjete ujedinjenja južnoslavenskih naroda. U razgovorima Ante Trumbića, Hrvata, predsjednika Jugoslovenskog odbora, sa Stojanom Protićem, Srbinom, šefom srbijanske vlade, o vjerama i stupnju autonomije pokrajina u budućoj državi usaglašeno je da u državi imaju dvije hrišćanske vjere, katolička i pravoslavna. Istina, Trumbić je naglasio da je pitanje Bosne "najdelikatnije pitanje u cijelom našem kompleksu i da će pitanje kako će se postupati sa Bosnom biti ispit naše političke zrelosti"[77]. Na to je Protić rekao da Srbi imaju rješenje za Bosnu. "Kada pređe naša vojska Drinu, dat će Turcima dvadeset i četiri sata, pa makar i četrdesetosam, vremena, da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći, kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji.." Na opće negodovanje i zamjerke Ivana Meštrovića, koji je u tim izjavama otkrio kasnije potvrđenu narav velikosrpske politike, Protić je rekao da ne moraju svi biti pobijeni, "ali tek ne smije više biti Turaka u Bosni. Neka bježe preko Save, neka bježe kamo stignu, pa će poslije otići u Tursku". Takve riječi odražavaju odnos Srba prema Bosni i Bošnjacima, kako tad tako i danas, osamdeset godina poslije, one su sukus srpskog nacionalnog stava kad je Bosna u pitanju i pokazatelj su jasnog vjersko-mitskog izvorišta srpske zločinačke i genocidne svijesti. (Ovo se treba istaći bez obzira na to što je Mustafa Imamović vjerodostojnost Meštrovićeve interpretacije Protića doveo u pitanje).

U tim prevratničkim i burnim vremenima Srbija radi na ujedinjenju s Bosnom, ali na način kao da to Bosna sama traži. Banja Luka je centar tih aktiv-

---

76 Nusret Šehić, "Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (novembar-decembar 1918.)", Prilozi, Institut za istoriju, god. XVIII, br. 19, Sarajevo, 1982. godine, str. 165.

77 I. Meštrović, nav. dj. str. 73.

nosti, ona prednjači u banditizmu, teroru, ubojstvima i pljačkama nesrpskog stanovništva. Kao područje sa velikim brojem srpskog stanovništva, Banja Luka hoće neposredno prisjedinjenje tog dijela Bosne Srbiji, ne obazirući se ni na Sarajevo, ni na Zagreb. Takvom akcijom, vođenom iz Beograda, Nikola Pašić jača srpske pozicije u pregovorima sa Jugoslovenskim odborom i postavlja uvjete za zasnivanje nove države.

Jugoslovenski odbor je bio za to da se nova država zove Jugoslavija i da se ustav donese dvotrećinskom većinom, a Nikola Pašić u ime Srbije je za to da se država zove Velika Srbija, a da se o ustavu i uređenju zemlje odlučuje običnom većinom. Nađen je kompromis da to bude "država Srba, Hrvata i Slovenaca" a da se o ustavu i njenom ustrojstvu odlučuje kvalificiranom većinom[78].

ZAKLJUČCI

1. Dvojnosti i sporenja, kao i česta promjena državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarsake okupacije negativno su se odrazili na nacionalno ustrojstvo i političko usmjerenje Bošnjaka na početku XX stoljeća. Ustavnopravna raspetost Bosne i Hercegovine između Austro-Ugarske i osmanske Turske zakočila je bošnjačku političku odlučnost. Pružala joj je lažnu nadu u mogućnost povratka na prijašnje stanje i psihološki zaprečivala razvijanje kritičkog razumijevanja novog državnog stanja kao novog društva i nove civilizacije.
2. Na početku XX stoljeća Bošnjaci nemaju razvijenu nacionalnu svijest. Osjećaj posebnosti i različitosti iskazivan u odnosu na susjedne narode više se zasniva na vjerskoj, a ne nacionalnoj osnovi. Bošnjaštvo je tad domovinska, a ne nacionalna kategorija. Prerastanje domovinske u nacionalnu svijest izostaje zbog nepostojanja društvenih snaga koje bi taj pokret poduprle i vodile.
3. U političkom okupljanju i djelovanju Bošnjaci se vode narodnim i državnim, bošnjačkim i bosanskim interesima. Promicanje takvih interesa i njihova zaštita jedina su mjerila za određivanje političkih i nacionalnih partnera. Sve političke nedosljednosti glede suradnje sa Srbima ili Hrvatima izraz su postojanja bošnjačke i bosanske političke orijentacije, a ne nikak-

78 I. Meštrović, nav. dj. str. 75.

va lutanja ili nesnalaženja. Samo ono što jeste ima mogućnost izbora, a to su u spomenutom slučaju Bošnjaci.

4. U svim akcijama oko državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine Bošnjaci se rukovode zaštitom njene cjelovitosti i političke autonomnosti. Bosanski državni okvir prepoznat je i potvrđen kao uvjet opstanka Bošnjaka.
5. Bošnjaci ne sudjeluju u uspostavljanju prve Jugoslavije, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Novu državu Bošnjaci ne smatraju odgovarajućim rješenjem svojih interesa. Nacionalne i političke snage koje vrše ujedinjenje južnoslavenskih naroda Bošnjacima ne priznaju etničku posebnost. Oni se ne tretiraju kao poseban dio jedinstvenog jugoslavenskog naroda.

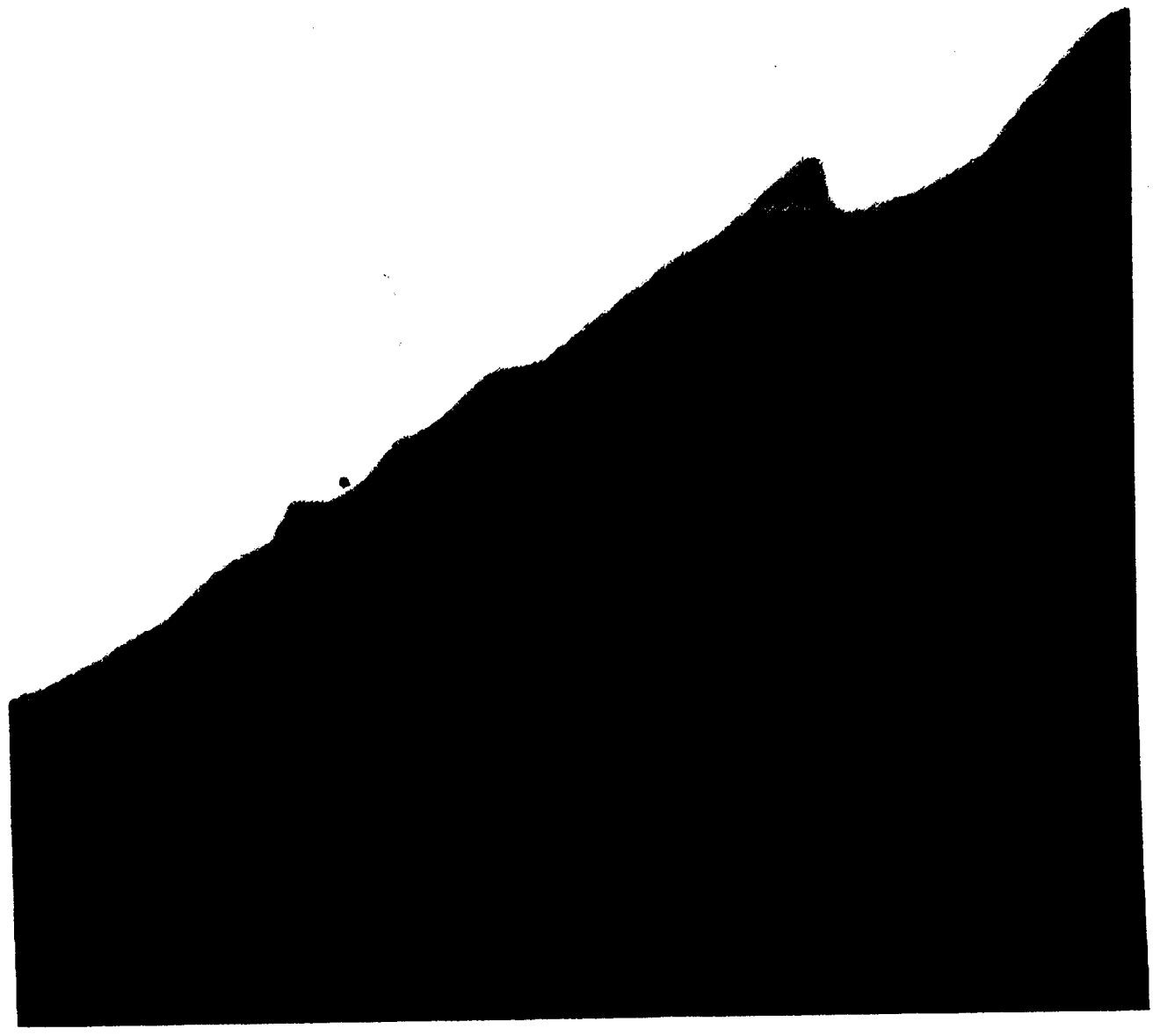

JUGOSLOVENSKA MUSLIMANSKA ORGANIZACIJA (JMO) I BOSANSKA AUTONOMIJA U KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA (KRALJEVINI SHS)

II.
JUGOSLOVENSKA MUSLIMANSKA ORGANIZACIJA (JMO) I BOSANSKA AUTONOMIJA U KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA (KRALJEVINI SHS)

1. SIGURNOSNI I EKONOMSKI POLOŽAJ BOŠNJAKA

Nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. godine za Bošnjake je bio tragičan čin. Tim činom oni su, uz prešutno odobrenje vladajućih beogradskih srpskih krugova, bili u naredne tri godine umnogome stavljeni praktično izvan zakona. Njihova imovinska i lična sigurnost u godinama tzv. prevrata, tj. u vremenu neposredno nakon ujedinjenja, gotovo da nije postojala. Prema bošnjačkim izvorima, u periodu od 1918. do 1921. godine desilo se 2. 000 pojedinačnih ubojstava lica bošnjačke nacionalnosti od Srba. U svakom ubojstvu bili su ustanovljeni i počinilac i žrtva1, ali nijedan počinilac zločina, samo zato što je Srbin, a žrtva musliman, nije odgovarao za ubojstvo. Tok zasnivanja ustavnog poretka i ustrojstva države u sigurnosnom smislu najmanje se odnosio upravo na njih.

Činjenicu da je njihova vojska bila na strani sila pobjednica u Prvom svjetskom ratu, te da je snagom njenog oružja odlučujuće i došlo do ujedinjenja, Srbi su koristili tako što su se ponašali kao presudni činilac u novonastaloj Kraljevini. Oni su ujedinjenje u prvi mah razumijevali kao pripojenje oslobođenih zemalja Srbiji, pa su se tako prema tim zemljama i odnosili. Njihove vojne, četničke paravojne i hajdučke dobrovoljačke snage pobjedničko slavlje su posebno krunisale epski potaknutom i nadahnutom osvetom nad Bošnjacima – muslimanima kao "Turcima". Na njima su iskaljivali svoju mržnju prema islamu i Otomanskom carstvu, čiji su bili podanici pet stoljeća. U novonastalim prili-

---

1 Podatak o broju od 2.000 ubijenih Bošnjaka iznio je dr. Spaho na sjednici Privremenog narodnog predstavništva 28. septembra 1920. godine. Ta izjava nije ni osporavana ni potvrđivana od vladajućih krugova. "Pravda, glasilo Jugoslavenske Muslimanske Organizacije", Sarajevo, br. 206, 5. X 1920. godine.

kama Srbi su se "svetili" surovo i brutalno, do te mjere necivilizacijski i neljudski da su u održavanom bezakonju Bošnjacima osporavali svako pravo.

Mehanizmi velikosrpske nacionalističke usmjerenosti prema Bosni i Bošnjacima bili su smišljeni, razrađeni i ustrajni i provodili su se sa krajnjom bestijalnošću. Izvor namjerno održavanog bezvlašća u Bosni bili su pljačka i nasilno zaposjedanje bošnjačke zemlje od Srba, tako da se preobrazba vlasničkih zemljišnih odnosa doista i desila, i to u plamenu bošnjačkih kuća. Zemlja se nasilno oduzimala, obeštećenja i zakupnine na nju nisu plaćani, a vlasnici zemlje su ubijani, protjerivani ili zaplašivani. Sustavno vršena pljačka i nasilna pretvorba vlasništva praćena torturom, paljevinom imanja i ubojstvima državne ustanove nisu uopće sprečavale. Istina, ona nije ni poticana ali se dešavala prećutno sa znanjem najvećih razina vlasti, što znači da je jednim dijelom i tolerirana.

S druge strane, ubojstva i pljačke Bošnjaka od Srba korišteni su i kao oblik pritisaka na bošnjačko političko vodstvo. Držanjem stalne psihoze prema Bošnjacima to vodstvo je politički destabilizirano, ucjenjivano i opominjano na to da im jedino suradnja sa Srbima, koja ne bi bila ništa drugo do sluganstvo, osigurava opstojnost. U tu svrhu posebno su korišteni srpski obračuni s Bošnjacima u Sandžaku, istočnoj Hercegovini i Bosanskoj krajini, tj. u područjima koja su bila ili u Srbiji ili bliže njoj, kao i tamo gdje je srpsko stanovništvo bilo zbijenije i brojnije od bošnjačkog[2]. Tamo je bila veća prisutnost državne vojske ali i razvijenija ideja četništva, krajnjeg srpskog nacionalizma.

Odgovor Bošnjaka na takvo stanje bilo je političko okupljanje, pokretanje novinskih glasila i upućivanje zapovjedništvima vojske i policije vrlo umjerenih i nadasve taktičnih i činjenično potkrijepljenih molbi za vlastito osiguranje. Da su Bošnjaci bili u teškim, sudbonosnim, ali i proturječnim prilikama svjedoči njihovo informativno-političko glasilo "Vrijeme". U njemu se uporedo donose euforične tirade bošnjačke odanosti novoj državi, iskazuje ogromno zadovoljstvo njenim nastankom, a u rubrici "Licem u lice" iznose se slučajevi napada, krađe, paljevine, ubojstava i zlostavljanja Bošnjaka[3].

---

2 Usp. Atif Purivatra, "Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca", Svjetlost, Sarajevo, 1977. godine, str. 36-38.

3 Usp. "Vrijeme", Glasilo muslimanske organizacije. Rubrika "Licem u lice" donosi se u svim brojevima godišta 1919. godine. Znakovito je da se naziv lista piše latinicom, ćirilicom i arapskim pismom. Isti je slučaj kasnije i kod lista "Iršad", a naziv "Pravde" donosi se samo latinicom i ćirilicom.

Prvi javni bošnjački protest koji je zabrinuo i srpske krugove, jer je kolikotoliko skrenuo pažnju na stanje i položaj muslimana u novoj državi, jeste intervju reisul-uleme Džemaludina ef. Čauševića[4] Charlesu Rivetu, dopisniku visokotiražnog pariškog lista "Temps". Čaušević je iskoristio priliku da se obrati francuskoj javnosti i od nje zatraži zaštitu za svoju zajednicu. "Kažite svojoj domovini", kaže on, "da mi svi gledamo danas u njoj svoje utočište, ako bi događaji koji se zbivaju kod nas postali sistemom... Tisuće ubijenih ljudi, 76 sprženih žena, 270 razorenih i opljačkanih sela: to je bilanca koju mi muslimani imamo zapisati na blagdan poraćanja ove Jugoslavije, kojoj bi htjeli svom dušom služiti."[5] On Riveta, zatim, upoznaje s osnovama historije Bosne, slavenskim etničkim bićem Bošnjaka i njihovim izopćenjem iz vlasti od Srba. "Željeli bi da se Francuska, velikodušni narod, naš tradicionalni pokrovitelj zanima za naš teški položaj. Preko Vas, moj gospodine, šaljemo joj svoju molbu i posredovanje, da ne budemo prisiljeni ostaviti domovinu, u kojoj se ne osjećamo više sigurnim."

U Privremenom narodnom predstavništvu, kao skupštinskom tijelu države, bošnjački predstavnici stalno upozoravaju na takvo stanje. Tako dr. Spaho to tijelo obavještava da ni poslije sedam mjeseci u Bosni i Hercegovini "javna bezbjednost još nije osigurana", "malo koji dan prođe a da mirni građani od kojekakvih razbojnika ne bivaju napadani"[6]. Prilikom obilježavanja kraljeva rođendana svim odborima JM0 šalje se raspis "da se proslavi kraljeva rođendana odazovu u što većem broju", ali se i dodaje:"Mi muslimani, istina još nijesmo osjetili blagodati narodne slobode" i na kraju izražava uvjerenje da će se razbiti okovi u koje nas je "sputala ova nesposobna i nenarodna vlada"[7]. U pre-

4 Mehmed Džemaludin ef. Čaušević(1870-1938) rođen je u Arapuši kod Bosanske Krupe. Medresu završava u Bihaću, a Mektebi hukuku (Pravni fakultet) 1887. godine u Istanbulu. Od 1903. do 1905. godine nastavnik je arapskog jezika na Velikoj sarajevskoj gimnaziji, kad je izabran za člana ulema-medžlisa. Dvije godine, od 1910. do 1912., profesor je na Šerijatskoj sudačkoj školi, profesuru na osobni zahtjev prekida, dugo je bez posla, da bi na nagovaranje Hodžinske kurije a uz opiranje Austro-Ugarske bio 1913. godine izabran za reisul-ulemu. Na tom položaju ostao je sve do 1931. godine, i za to vrijeme je bio neosporni duhovni vođa Bošnjaka, pokretač i učesnik njihovih brojnih akcija. Kao teolog i kulturni radnik pripadao je reformatorskom dijelu bošnjačke inteligencije i sav životni vijek je proveo u iznalaženju odgovarajućih načina bošnjačkog duhovnog i političkog življenja. Stupanjem na snagu novog ustava Islamske zajednice 1930. godine, kojim se dokida samostalnost te institucije, na osobni je zahtjev penzioniran, ne prihvativši da obnaša svoju funkciju u tako po muslimane sramnim uvjetima.

5 "Pravda", god. I, br. 23. 17. april 1919. godine prenosi dijelove reisul-ulemina intervjua iz "Jutarnjeg lista", gdje je u cijelosti prenesen.

6 "Pravda", god. I. br. 44, 14. juna 1919. godine.

7 "Pravda", god. I. br. 48. 1919. godine.

pirci s "Primorskim novinama", gdje se optužuju Bošnjaci za pljačku Srba 1914. godine i time posredno odobravaju tadašnji srpski zločini, kaže se da je sigurnosno stanje Bošnjaka sada takvo da je i dr. Korošec rekao da je to "evropski skandal"[8].

Povodom nastupanja prvog Kurban-bajrama u novonastaloj Kraljevini, stranačko glasilo "Pravda" se obraća Bošnjacima:"Ni prvog Kurban bajrama ne slaviš u miru, prignječeni i obespravljeni brate muslimane. Još i sad te tište teški nebratski i osvetnički nasrtaji braće-nebraće; još i sada, nijesi siguran od zasjede i otimačine, još i sada nemaš državne zaštite. I sada ti kormilari mlitava ruka, što "ne može" da nađe barbarskih nasrtljivaca na dom Alije Halvedžije i što ne progoni ubojice u Rogatici, Nevesinju, Bileći i drugim mjestima. Kurban si svoje lojalnosti čovječnosti i besprimjerene strpljivosti."[9] Ove riječi zvanično kraljevsko glasilo "Narodno jedinstvo" i organ Demokratske stranke "Glas slobode" oštro su napali kao protudržavnu radnju.

Da razbojništva i zločine prema Bošnjacima u jednom dijelu javnosti srpska strana podržava, pa i zagovara, pokazuje i ondašnji beogradski list "Zvono" tekstom "Muhadžiri". Ustajući protiv povratka bošnjačkih prognanika iz Turske u Bosnu, gdje ih je, prema njegovim riječima, raštrkano 150 000 hiljada, "Zvono" ističe da su oni "poturice", "element nereda i nerada koji nam je suvišan i nepotreban". Stoga bi bilo nužno, ističe se dalje u tekstu, "pokupiti još po Bosni i Hercegovini što god još nezadovoljnih agica i begova... i poslati ih u Aziju, za kojom toliko uzdišu, a u koju i spadaju". Tekst završava sloganom: "Azija azijatima."[10]

Bošnjačko vodstvo je svjesno neravnopravnog položaja svoga naroda u novoj državi u odnosu na druge, potiranja njegovih nacionalnih, ekonomskih i vjerskih prava, o čemu svjedoče listovi "Vrijeme" i "Pravda". Mada je razočarenje državnim ustrojstvom duboko i vidno, sve nepravilnosti i nedaće se pripisuju nesposobnosti vlade, a ne otvorenim i jasnim namjerama mjerodavnih srpskih krugova da se uništi ekonomska, duhovna, nacionalna i politička vlastitost Bošnjaka.

U Sandžaku je položaj Bošnjaka bio najteži. Tu Srbi nisu dozvoljavali uspostavljanje odbora JMO, mada je to i političkim nacrtom stranke bilo predviđeno. Time se onemogućavalo političko povezivanje Bošnjaka na razini cije-

8 "Pravda", god. I, br. 57. 1919. godine.

9 Usp. "Pravda", god. I, br. 61. 1919. godine.

10 Usp. "Pravda", god. I, br. 82. 4. 11. 1919. godine.

log Kraljevstva. Sandžak su Srbi smatrali isključivo svojom zonom utjecaja, a Bošnjake su politički predstavljali srpski zastupnici.

Opće uvjerenje javnosti, i bošnjačke i srpske, bilo je da se u Sandžaku vodi građanski rat. Kakvim su zločinima Bošnjaci bili izloženi najbolje svjedoči "Memorandum muslimanskih izaslanika iz Novopazarskog Sandžaka", koji je augusta 1919. godine upućen vladi u Beogradu. Sličnu predstavku vladi su uputili u ime JMO ministri Spaho i Karamehmedović. U njoj se poimenično navode svi oblici zločina nad Bošnjacima, (gušenje njihovih vjerskih prava pretvaranjem džamija u crkve, nasilno oduzimanje zemljišta i opće pljačkanje), a od vlade se traži slanje anketne komisije u to područje, koja bi ispitala i obustavila razbojništva, te izražava vjera u njenu blagonaklonost i uspješnost[11].

Zločini nad Bošnjacima Sandžaka u beogradskim listovima "Balkan" i "Politika" korišteni su za raspirivanje vjerske mržnje i optuživanje svih muslimana za antidržavno ponašanje. Prilike su utoliko bile zamršenije što se četničkim vojnim formacijama Koste Pećanca s bošnjačke strane suprotstavio Husein Bošković nemalim snagama. Protuslovnost je bila u tome što je Beograd poslao četnike u Sandžak da održavaju red, a oni su u duhu svoje zločinačke naravi silovali, pljačkali i ubijali Bošnjake. Sukob je u oružanom smislu došao dotle da je u njegovom smirivanju sudjelovala i vojska[12]. I pored razvijenog

11 U Memorandumu se navode najdrastičniji slučajevi zločina i ucjene. "Bijelo Polje je dalo najprije 70 000 kruna ucjene", zatim su opljačkane muslimanske kuće, "od 500 muslimanskih kuća ostalo je pošteđeno samo 20, a od 120 muslimanskih dućana samo 2." "U Pljevljima je tražena ucjena od 1. miliona kruna, pa je pogođena na 90 000 hiljada kruna i to jedna trećina u zlatu, a dvije u papiru." "Stoka je sva oduzeta", "naše komšije pravoslavni ne poštediše ni naše vjerske svetinje i naš obraz. U Sandžaku je ostala malo koja džamija a da nije opljačkana.... Kučevića džamiju (Fethiju) u Bijelom Polju pretvoriše, bez ičijeg pitanja, u pravoslavnu crkvu..., U školama sile našu muslimansku djecu da uče pravoslavnu vjeronauku, dočim im zabranjuju da slave petak..., izbjeglice se ne mogu vratiti u svoja sela tako da čak i po ulicama spavaju", " a oni koji bi se vratili nemaju kud jer su im kuće, ako nisu popaljene, zaposjeli njihovi pravoslavni susjedi a zemlju su uzurpirali i zasijali..", "agrarna reforma sastoji se kod nas u otimanju i pljačkanju muslimanskog posjeda". Bošnjaci su bili prisiljeni braniti svoj život, mnogi su se odmetnuli u šumu, nastala je "hajdučija i građanski rat". Stanje je utoliko teže "što su vlasti odmah u početku podijelile oružje pravoslavnom stanovništvu, a od muslimana oduzele sve, pa često i sjekire". "Pravda" donosi cjeloviti tekst predstavke. Usp. "Pravda", god. I, br. 72. 11. oktobar 1919. godine.

12 Usp. "Pravda", br. 85-90, god. I, 1919. godine. Djelatnost JMO je usredsrijeđena na obranu sandžačkog stanovništva i obranu vlastitog političkog opredjeljenja Bošnjaka. Na pisanje srpske štampe da su za sve zločine u Sandžaku krivi Bošnjaci, uslijed svog podrazumijevajućeg antidržavnog stava, odgovara se na način kako to vrši Halid-beg Hrasnica, član komisije koja je išla u Sandžak, navodeći pojedinačne srpske zločine prema nevinom bošnjačkom življu. Hrasnica navodi da su glavni krivac za zločine četničke formacije Koste Pećanca koje su počinile razna nedjela "u srezu pribojskom, prijepoljskom, sjeničkom i stavičkom". Petnaest žena u Priboju su "javno rekle, da su od četnika Koste Pećanca gole skinute, opljačkane i silovane". Zločina je toliko da bi se o njima knjiga mogla napisati, ističe Hrasnica.

pokreta komita, koji je i kod Bošnjaka, kao i kod Albanaca i Crnogoraca, bio oblik borbe za ostvarivanje nacionalnih i ljudskih prava, Bošnjaci nisu uspijevali osigurati ni osnovnu fizičku sigurnost.

Sakib Korkut[13], narodni poslanik, urednik "Pravde" i član vladine istražne komisije za Sandžak, inače najuporniji i najveći borac za prava Bošnjaka izvan Bosne, u beogradskom listu "Novosti" je dosta kritički, ali umnogome naivno, projugoslavenski, opisao sandžački problem kao nesretni sukob istokrvne braće koja toga nisu svjesna[14].

Ono što je JMO povodom tragičnih događanja u Sandžaku mogla učiniti, ona je i učinila. Sa stajališta iskazanog političkog jedinstva Bošnjaka u tim događanjima je bitno istaći njenu političku usmjerenost na bošnjačku ukupnost. Iskazana potreba da se bošnjačko stanovništvo mora zaštititi bez obzira na to gdje živi, dokaz je njene općebošnjačke naravi. Rezultat svih napora bilo je postavljanje sandžačkog problema na dnevni red savezne vlade, slanje anketne istražne mješovite nacionalne komisije na Kosovo i u Sandžak, upoznavanje političkih saveznika u parlamentu s bošnjačkim pitanjem i upoznavanje javnosti sa svime.

Za sagledavanje nepovoljnosti političkog položaja Bošnjaka u Kraljevini SHS najupečatljiviji dokaz su zločini počinjeni nad njima u Bileći, Šahovićima i Prijedoru. Povodom zločina u bilećkom kotaru, u rezoluciji sarajevskih građana[15], ističe se da ti zločini nisu posljedica nereda i meteža, već "izraz sadašnjeg nesnosnog protumuslimanskog sistema u našoj državi". Prijedorski zločin iz 1923. godine je politički znakovitiji jer su tu pravoslavci, Srbi, u džamiji napali muslimane, Bošnjake, u trenutku kad su oni pod okriljem državne zastave održavali dovu za prestolonasljednika[16]. Taj događaj pokazuje izrazi-

---

13 Sakib Korkut(1884-1929) je rođen u Travniku. Završio je Šerijatsku sudačku školu a 1917. godine upravitelj je Okružne medrese u Sarajevu. Jedan je od osnivača JMO, zastupnik te stranke u Narodnoj skupštini, urednik je "Pravde", a od 1923. godine nakratko je u vrhovništvu JMNO i urednik je lista "Iršada". Od 1924. godine politički je neaktivan da bi od 1927. godine obnašao položaj travničkog muftije. Cijeli život se uspješno bavio novinarskim radom i svakako je najbritkije bošnjačko pero prve polovine XX stoljeća.

14 Tekst "Sandžački problem" iz beogradskih "Novosti" prenijela je na naslovnoj strani "Pravda", br. 100-104, god. I, br. I, 1919. godine.

15 U Sarajevu je 2. 000 građana Bošnjaka januara 1920. godine održalo protestni skup povodom stradanja Bošnjaka u Bileći i drugim mjestima istočne Hercegovine. Na skupu je usvojena rezolucija i upućena kao protest i zahtjev za zaštitu Ministarstvu unutarnjih djela u Beogradu. Usp. A. Purivatra, nav. dj. str. 70.

16 "Jučer, dok se je u džamiji održavala dova za prijestolonaslijednika, iskupilo se je oko 50 pravoslavnih seljaka i građana pred kućom Hifze Avdagića, koja je u blizini džamije... Pravoslavni su počeli demonstrirati protiv državne zastave, koju je on bio na kuću izvisio i prijeteći da će kuću i dućan demolirati,

tu pravoslavnu i protumuslimansku narav vlasti u Kraljevini. U takvom društvenom sustavu Bošnjaci ni sa kojim oblikom političkog i nacionalnog prikrivanja svoje vlastitosti nisu mogli zaštititi sebe. Povodom zločina u Šahovićima i Pavinu Polju, kada je nekoliko stotina građana bošnjačke nacionalnosti naočigled vlasti brutalno ubijeno, Bošnjaci su uputili "Memorandum kralju o krvoproliću u Šahovićima". Osim iznošenja razmjera zločina na kraju se traži dozvola za preseljenje u drugi kraj zemlje, što se i desilo prelaskom preostalog stanovništa u mjesto Rahić kod Brčkog. A JMO tim povodom "s gnušanjem osuđuje i sam nasrtaj obružanih bandi na goloruke Muslimane, a naročito držanje državnih vlasti koje su omogućile i mirno gledale to klanje"[17].

Između dva svjetska rata političko-ekonomskim mjerama Kraljevine SHS, pod vidom demokratske preobrazbe vlasničke naravi zemljišta, Bošnjaci su do kraja materijalno osiromašeni. Ne može se zamjerati nadležnim činiocima Kraljevine što su htjeli riješiti naslijeđene polufeudalne zemljišno-posjedovne odnose u Bosni i Hercegovini, ali se mogu i moraju upućivati zamjerke načinu na koji je to provedeno. Uglavnom su se novi vlasnički zemljišni odnosi uspostavljali nasilnim mjerama od srpskih seljaka. Sama vlast je takve vanzakonske i razbojničke radnje svojih štićenika kasnije odredbama čak i ozakonila. Pravne mjere su uvijek dolazile post festum i uvijek je srpski seljak bio u pravu. One su bile vrlo zamršene i bespotrebno obimne. Od 1919. do 1936. godine donesena su 32 pravna spisa iz te oblasti, što znači godišnje prosječno dva.

Famozna Odluka o prethodnim odredbama o razrješenju "kmetskih i kmetstvu sličnih odnosa" u Bosni i Hercegovini odnosila se na kmetsko-feudalne i tzv. beglučke odnose. Pritom je Bošnjacima učinjena posebna nepravda time što su državne vlasti slobodno, privatno i ničim opterećeno imanje, osobno vlasništvo imućnijih bošnjačkih porodica, pravno smatrale javnim vlasništvom. Proglasivši takvo vlasništvo "beglukom", u Bosni do tada nepoznatim oblikom zemljišno-pravnog odnosa, i to imanje, pored kmetskih selišta, došlo je pod udar preobrazbe vlasništva.

---

tražili su, da državnu zastavu skine." On je "skinuo državnu zastavu, nu pravoslavni su tražili, da stavi srpsku zastavu, što je on i učinio". No to nije bilo dovoljno "pa je počela tražiti i glavu Avdagića,... i napali su kolcima i kamenjem na njegovu kuću i radnju i potpuno demolirali. Zatim su navalili prema džamiji i počeli lupati ogradu i prozore...Nastala je krvava užasna bitka, koja je potrajala sve do 4 sata". Policija je bila nemoćna a vojska je prekasno stigla. "Već je ležalo 9 teško ranjenih, i to 2 muslimana i 7 pravoslavnih, a lako ranjenih ima preko 50. Jedan pravoslavni je jutros podlijegao ozlijedama". "U gradu vlada užasna napetost" i što je danas vlast zatvorila 15 muslimana, a nijednog pravoslavnog, i ako su muslimani napadnuti. "Pravda", god. V, br. 195. 9. septembar 1923. godine.

17 Usp. "Pravda", god. VI, br. 279. 10. decembar 1924. godine.

S ciljem zaštite svojih interesa, krupniji zemljovlasnici su pokrenuli "Udruženje zemljovlasnika Bosne i Hercegovine". Udruženje su, uglavnom, činili Bošnjaci, a jedno vrijeme su imali i svoju stranku, pod imenom "Narodna muslimanska organizacija". Pojedinci su djelovali putem srpskih političkih stranaka, iako je njihove interese izražavala i zastupala JMO. Zemljovlasnici su sve vrijeme odgovornim državnim ustanovama slali žalbe i svoje zaključke, ali se u pravilu preko toga prelazilo. Vlasti su bile svjesne ekonomske obespravljenosti, pa time i političke nemoći bošnjačkih zemljovlasnika, te se na njihove prigovore nisu obazirale.

U maju 1921. godine, dakle, dvadeset sedam mjeseci od proglašenja Prethodnih odredaba, obnarodovana je Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Prema toj uredbi, svi kmetski odnosi u Bosni i Hercegovini likvidiraju se sa iznosom dvije stotine pedeset pet miliona dinara, koje daje država, i to: polovinu u gotovom, a polovinu u državnim obligacijama[18]. Obveznice su nosile zakonit naziv "Obveznice za finansijsku likvidaciju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini". Rok njihove otplate je trebalo da bude pedeset godina, uz 4% kamate, trebalo je da naplate u pet rata, s tim da je zadnji kupon trebalo da bude isplaćen 1971. godine (!).

Od cjelokupnog ugovorenog iznosa, koji je na početku bio mali, jer je netačno procijenjena vrijednost zemljišta, bošnjačkim zemljovlasnicima je odmah isplaćeno 125 000 000 dinara u gotovom, a iznos od 130 000 000 dinara do 1941. godine isplaćivan je u četiri navrata, što je iznosilo "svega trideset šest od predviđenih stotinu kupona, ili 36%, što u novcu iznosi 46,8 miliona dinara". Ukupno im je, dakle, isplaćen 171 milion dinara ili 67,4%, a ostalo su neisplaćena 83,2 miliona dinara ili 32,6%[19].

Koliko je preobrazba zemljišnog vlasništva u Bosni i Hercegovini bila temeljita vidi se po tome što je više od polovine njenih ukupnih poljoprivrednih površina (51,6%) bilo podvrgnuto vlasničkim promjenama. Slobodni krupni posjedi, čiji su nosioci, uglavnom, bili Srbi, preobrazbom vlasništva bili su obuhvaćeni u obimu od 8,5% , a kmetska selišta i beglučke zemlje, čiji su nosioci, uglavnom, bili Bošnjaci, bili su preobrazbom obuhvaćeni u obimu od 91,5%. Nacionalno obilježje preobrazbe zemljišnog vlasništva je u tome što je

18 Dr. Kemal Hrelja, "Proizvodni odnosi u poljoprivredi Bosne i Hercegovine 1918-1941. godine", u M. Imamović, K. Hrelja, A. Purivatra, "Ekonomski genocid nad Bosanskim Muslimanima", MAG, Sarajevo, 1993. godine, str. 60.

19 K. Hrelja, nav. dj. str. 64.

njome bio izričito obuhvaćen i oštećen bošnjački narod. U 90% slučajeva vlasnici oduzete bošnjačke zemlje su postali Srbi, tako da je protubošnjački značaj takve radnje neosporan. Na taj način bošnjačka imanja su prešla u srpske ruke. Također je potrebno napomenuti da je područje bivše Kraljevine Srbije bilo izuzeto od preobrazbe zemljišnog vlasništva. Njena glavnina se odnosila na muslimanski dio stanovništva Kraljevine (Bošnjake, Turke, Albance, Gorane i Pomake). Od ukupno oduzete zemlje na njih se odnosilo 73,1%.

S obzirom na to da je pitanje zemljišta na Balkanu, a naročito u Bosni i Hercegovini, uvijek, osim ekonomskog, bilo i političko i nacionalno pitanje, preobrazba zemljišnog vlasništva u Kraljevini SHS/Jugoslaviji 1918-1941. godine imala je izrazitu političku namjeru. Njome su Bošnjaci opljačkani i osiromašeni. Izgubili su materijalnu osnovu političke borbe i opstojanja, te su bili primorani da se politički blagonaklono odnose prema Beogradu. To je osnovni razlog njihova političkog laviranja i sporazumijevanja s beogradskim režimima između dva svjetska rata. Stoga se s pravom može reći da je "na osnovu dugoročno utvrđenog plana ekonomskog upropašćavanja i općeg uništavanja Muslimana, osnovni cilj agrarne reforme bio ekonomski genocid nad Muslimanima, i to u korist ekonomskog jačanja Srba i ispravke takozvane "istorijske nepravde". Stoga je i došlo do bitne i radikalne izmjene zemljišnoknjižnog stanja i vlasničke strukture zemljišta u korist Srba, a na štetu Muslimana[20].

2. POLITIČKO OKUPLJANJE

Osnivanju Jugoslovenske muslimanske organizacije prethodio je niz političkih akcija širom Bosne. U raznim mjestima Bosne i Hercegovine Bošnjaci su se spontano udruživali s namjerom izražavanja i zaštite vlastitih prava. Početni poticaji toga udruživanja bili su samostalni, umnogome izolirani i bez jedinstvene usklađenosti i prvi oblici političkog djelovanja su bili krajnje spontani. Nosioci su im bili gornji društveni slojevi, a bili su izraz potrebe za osiguranjem biološke opstojnosti bošnjačkog naroda. Takva osnova bošnjačkog udruživanja svjedoči o nezavidnom političkom položaju Bošnjaka neposredno nakon uspostavljanja Kraljevine SHS. Zaštita prava na opstanak naroda u to vrijeme je i mogla biti jedini jasan i ni od koga osporavan politički cilj. S druge strane, to potvrđuje fizičku ugroženost Bošnjaka od razularenih srpskih na-

20 A. Purivatra, nav. dj. str. 100.

cionalista koji su u vrijeme "prevrata" koristili bezvlašće i emotivno prenaglašeno pobjedničko raspoloženje kao zastor za njihovo masovno šikaniranje, zlostavljanje, pljačkanje i ubijanje.

Kao izraz takva stanja, u javnost je stavove o nužnosti političkog udruživanja Bošnjaka prvo iznijela grupa ljudi okupljenih oko društva "El-Kamer". Njihovo mišljenje je bilo da je za početak političkog udruživanja neophodno pokretanje jednog političkog glasila. Ono je trebalo poslužiti političkom usmjeravanju bošnjačkog naroda, njegovom obavještavanju i zauzimanju jedinstvenih stavova na razini cjeline naroda. Ta ideja je javno iznesena na širem sastanku sarajevske inteligencije različitih političkih usmjerenja i ubjeđenja. Na tome sastanku obznanjena su slična pokretanja udruživanja u okviru bošnjačkog naroda, inicijative demokrata, dr. Hamdije Karamehmedovića[21] i književnika Edhema Mulabdića. "Onima iz El-Kamera falio je program, g. Karamehmedović je također izjavio da njihov program nije gotov a Mulabdića je grupa imala gotov program ali ga nije htjela iznijeti da ne ometa zajedničkog rada."[22] Na sastanku je izabrano koordinaciono tijelo[23] za usaglašavanje stavova i izradu zajedničkog nacrta udruživanja. Na početku rada na zajedničkom nacrtu radna grupa je naišla na razmimoilaženja koja su onemogućavala dalji uspješan zajednički rad. Usaglašavanje između različitih političkih zamisli doživjelo je neuspjeh. Pitanje uređenja države je bilo, prema shvatanju svih, ključno za političko usmjeravanje i opću političku budućnost Bošnjaka.

To je, u svakom slučaju, bila valjana procjena političkog stanja i potreba naroda, ali se tom pitanju prilazilo umnogome različito. Tako su jedni smatrali da se treba bezuvjetno izjasniti za vladajuću srpsku dinastiju Karađorđevi-

---

21 Prim. dr. Hamdija Karamehmedović(1883-1968) je rođen u mjestu Gorica kod Trebinja. Gimnaziju je završio u Sarajevu 1903., a Medicinski fakultet u Beču 1909. godine. Već 1910. godine primljen je u državnu službu u Zemaljskoj bolnici, a iste godine je izabran na opozicionoj listi za narodnog zastupnika u Bosanskom saboru. Specijalizirao je infektivne i unutarnje bolesti na bečkim, praškim i berlinskim klinikama, a osnovao je i u Sarajevu infektivno odjeljenje. Bio je ministar narodnog zdravlja u vladi Kraljevine SHS 1921. godine, šef Odjeljenja za zarazne bolesti u Državnoj bolnici u Sarajevu je 1924. godine, zvanje "primarijusa" nosi od 1918. godine, član je Glavnog sanitetskog savjeta Jugoslavije 1930. godine, a naredne godine je postavljen za direktora Državne bolnice u Sarajevu. Iza sebe je ostavio obiman znanstveni rad a posebno se bavio prijevodom i komentarom Aviceninih djela iz medicine. Poslije 1945. godine zalagao se za osnivanje Medicinskog fakulteta u Sarajevu, ali kad je bio osnovan nije dobio katedru na njemu, mada je u tom trenutku bio prvi bosanski ljekar. Umirovljen je i stručno nedjelatan, osim u Društvu ljekara Bosne i Hercegovine, sve do smrti 1968. godine.

22 "Kako je došlo do našeg pokreta", "Vrijeme", god. I, br. 1. str. 3. Sarajevo 8. januar 1919. godine.

23 U to tijelo su izabrani: Edhem Mulabdić, Zija ef. Rizaefendić, Ibrahim ef. Sarić i Ahmed-beg Salihbegović.

ća, "drugi su polagali važnost na pitanje ustavnosti a treći su htjeli tu tačku prepustiti konstituanti".

S obzirom na to da pregovori nisu uspjeli, Salihbegovićevi demokrati su, ne čekajući dalja usaglašavanja, pokrenuli svoje glasilo "Jednakost". Mulabdić je istrajavao na potrebi zajedničkog rada, te je sazvao širi sastanak svih zainteresiranih. Na tom sastanku je prihvaćen zajednički nacrt, čiji je osnov činio već gotov prijedlog njegove grupe i određena skupina od sedam ljudi za pregovore sa Salihbegovićem. Tim činom je osnovano organizaciono i programsko jezgro buduće JMO, a osnovu programa je izradio Edhem Mulabdić[24], jedan od najvećih bošnjačkih intelektualnih likova prve polovine dvadesetog stoljeća. Salihbegovićevu grupu je ostavila i Muslimanska demokracija dr. Karamehmedovića i prihvatila zajednički usvojena stajališta. Na taj način je 22. 1. 1919. godine osnovana Muslimanska organizacija.

Pitanje državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine u Kraljevini, tj., unutarnje uređenje nove države bilo je u tom trenutku od odlučujućeg značaja za sve Bošnjake. Oko tog pitanja i njegova rješenja nastale su sve moguće političke usmjerenosti unutar Bošnjaka. Na njemu su se dijelile bošnjačke političke snage sve do 1929. godine, kada se ono naprasno kraljevom diktaturom "rješava".

U bošnjačkoj političkoj ukupnosti dvadesetih godina glede tog pitanja iskristalizirala su se tri stajališta. Prvo je bilo Salihbegovićeva Jugoslovenska muslimanska demokratija, putem glasila "Jednakost" programski je iznijela svoj stav: "Jedinstvena država svih južnih Slovena osnovana na širim demo-

24 Edhem Mulabdić(1868-1954) rodio se u Maglaju, gdje je završio mekteb i ruždiju. Godine 1887. upisuje se na Učiteljsku školu u Sarajevu i završava je 1890. Nakon kratkotrajnog učiteljevanja u Brčkom krajem 1891. godine postavljen je za nastavnika u tek otvorenoj muslimanskoj vjeroučiteljskoj školi Darul-mualimi. Od 1899. do 1902. godine obavlja dužnost perfekta konvikta Učiteljske škole, a od 1902. do 1910. godine predaje na Šerijatskoj sudačkoj školi. Od 1911. do 1917. godine bio je nadzornik osnovnih škola, od 1917. do 1923. je u upravi Mualimske osnovne i Više djevojačke škole. Od 1923. do 1929. godine je narodni zastupnik na listi JMO. Umirovljen je 6. januara 1929. godine. Prvim književnim radovima javlja se u "Bošnjaku", da bi jedno vrijeme bio njegov urednik. Urednik je muslimanskih kalendara "Bajraktar" (1894) i "Mearif" (1898/99), sekretar sarajevske kiraethane a potom jedan od pokretača časopisa "Behar" (1900) koji je uređivao do 1906. Jedan je od osnivača Islamske dioničarske štamparije (1905), odbornik društva "Gajret" (1907). Sudjeluje u osnivanju "Narodne uzdanice" (1924), urednik je istoimenog kalendara i pokretač časopisa "Novi Behar" (1927). Jedan je od urednika lista "Pravda", a pet godina je uređivao i istoimeni kalendar. Kao što se vidi, sudionik je ili neposredni pokretač svih najznačajnijih kulturnih i političkih projekata Bošnjaka u prvoj polovini XX stoljeća i predstavlja najpostojaniju bošnjačku javnu ličnost prve polovice XX stoljeća. Njegova prisutnost u novijoj bošnjačkoj povijesti nije odgovarajuće vrednovana.

kratskim principima sa monarhijskom formom i dinastijom Karađorđevića. Da se državna uprava na taj način uredi kako bi se što više vlasti prenijelo prema dolje sa važnim autonomijama poput francuskih departmana ili srbijanskih okruga."[25] Takvu političku usmjerenost posebnom izjavom je podržalo deset muslimanskih poslanika bivšeg Bosanskog sabora. Drugo stajalište je predstavljala grupa oko lista "Vrijeme" stavom da će Bošnjaci iz sveg srca sudjelovati "na slobodarskoj i demokratskoj izgradnji – jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je aktom od 1. decembra 1918. godine proglašena jedinstvenom kraljevinom pod narodnom dinastijom Karađorđevića". Ova grupa, dakle, iznosi stajalište državnog jedinstva. Treće stajalište sačinjava tuzlanska Muslimanska organizacija" muftije Maglajlića[26], koja o tom pitanju ističe: "Mi muslimani stojimo na stanovištu narodnog jedinstva SHS u jedinstvenoj državi Jugoslaviji na podlozi deklaracije od 1. decembra 1918. Glede unutarnjeg državnog uređenja zahtjevamo očuvanje postojećih pokrajinskih granica sa njihovim autonomnim predstavništvima i zasebnim pokrajinskim upravama, u koliko se ne tangira državno jedinstvo." Dakle, sve tri grupacije su bile za monarhijsku formu države i njenu jedinstvenost s različitim stupnjevima samostalnosti pokrajina.

Na zajedničkoj zemaljskoj skupštini tuzlanske i sarajevske Muslimanske organizacije, sredinom februara 1919. godine, koja je bila i utemeljiteljska skupština JMO, a s ciljem održanja jedinstva bošnjačkog naroda u vezi sa unutarnjim uređenjem države, usvojen je slijedeći zajednički stav: "Stojimo na stanovištu državnog i narodnog jedinstva SHS te konstitucionalne monarhične državne forme pod narodnom dinastijom Karađorđevića. Do konačnog ustavnog uređenja države stojimo na stanovištu, izraženom u adresi "Nar.Vijeća" u Zagrebu i odgovoru Regenta, pa tražimo da se vlada strogo drži tih načela."

---

25 Usp. "Jednakost", organ Jugoslovenske muslimanske demokratije, 5, 8, 1. 1919. godine.

26 Hafiz Ibrahim ef. Maglajlić(1861-1936) je rođen u Banjoj Luci. Osnovnu školu i medresu završio je u rodnom gradu a islamsko-teološke i pravne studije u Istanbulu. Po povratku sa studija upravnik je medrese a potom i ruždije do 1914. godine u Banjoj Luci, kada je postavljen za okružnog muftiju u Tuzli. S tog položaja je sudjelovao u pokretanju političkog života Bošnjaka i osnivanju JMO 1919. godine, čiji je prvi predsjednik bio. Poslije raskola u JMO 1922. godine pokreće vlastitu stranku, JMNO, koja se nakon neuspjeha na izborima 1923. godine gasi. Godine 1926. premješten je u svojstvu muftije u Banju Luku, a 1929. je umirovljen. Postavljen je za reisul-ulemu 1930. godine i na tom položaju je ostao do 1936., kad je i umro.

Takav stav, kao osnova programa JMO i kao odgovor na za sve narode pa i Bošnjake tad najodlučnije pitanje, samo na prvi pogled je nejasan i nedorečen. Štaviše, on je otvoren, nezaključen i prilagođen potrebama, mogućnostima i društvenim uvjetima. Njegova otvorenost jeste izraz razmimoilaženja bošnjačkih političkih usmjerenosti koje ga izražavaju, ali je i znak istovremene političke mudrosti i stvarne političke nemoći Bošnjaka u tom trenutku. Naime, Bošnjaci tad nisu imali snage i odlučnosti da mišljenje o najbitnijem državnom pitanju načelno vežu za samo jedan oblik političkog izraza. Politički nacrt bi ih poslije na takvo rješenje stalno obavezivao, s jedne strane, a s druge, oni bi drugim nacionalno-političkim činiocima na samom početku političkog života i u nepovoljnom trenutku za njih prerano otkrili svoje političke nakane, tako da je njegova otvorenost politička mudrost i iznuđenost nepovoljnošću društvenog položaja.

Opredjeljenju takve naravi pridodaje se i izjava Centralnog odbora JMO, prema zaključku njegove plenarne sjednice, kojom se obrazlažu motivi i razlozi zasebnog političkog udruživanja Bošnjaka. Ona neodoljivo podsjeća na izvinjenje, jer počinje stavom da je Bosna "danas potpuno konfesionalna", tako da se i Bošnjaci na toj osnovi udružuju; zajedničko tkivo koje nova politička organizacija treba da ponovno sastavi Austrija je hotimično razjedinila, pa to treba uraditi "jedino mogućim načinom postepenosti i tolerancije". To je osnovni razlog da se za cijeli narod osnovala samo jedna organizacija. "Konfesionalno se organizujemo jer narod nije svjestan plemenskog imena, ali smo ustupili mjesto i objema nacionalnim strujama i što simpatično pozdravljamo zbliženje pomoću jugoslovenstva." Takav ton javne izjave Centralnog odbora JMO razumljiv je samo u kontekstu zbiljski teškog političkog položaja Bošnjaka. Bošnjacima zasebno političko organiziranje niko nije mogao, niti je to činio, formalno-pravno priječiti, ali njihovo političko a, implicitno, i nacionalno podvajanje unutar jedinstvenog jugoslavenskog naroda nije odgovaralo ni velikosrpskim, ni velikohrvatskim a najmanje jugoslavenskim snagama. Sve te političke usmjerenosti za Bošnjake su imale svoje planove, svima su oni bili potrebni, tako da na njihovu posebnu političku stranku nisu blagonaklono gledali. S druge strane, postavljalo se pitanje šta će muslimanima posebna stranka kada nisu poseban narod, kada su oni Srbi ili Hrvati.

Više svjetla na čitavo to pitanje daje sâm Mehmed Spaho. U tekstu "Jugoslovenska Muslimanska Organizacija"[27] on motive osnivanja JMO objašnjava sljedećim riječima:"Mnogi zamjeraju, što su se muslimani Bosne i Hercegovine okupili u jednoj političkoj stranci, i što su joj dali vjersko obilježje. To čine naročito oni kojima prilike pod kojima je naša organizacija nastala, i pod kojima se je razvijala, nijesu dovoljno poznate. Iako je odmah u početku stvaranja naše države proklamovano s nadležnih mjesta načelo potpune ravnopravnosti svih državljana bez obzira na vjersku i plemensku pripadnost, iako je to načelo kasnije uneseno u osnovni zakon naše države, ono se nije kod nas primjenjivalo, i mi smo morali odmah u početku našeg državnog ujedinjenja da osjetimo da to načelo za nas ne važi. Ni život, ni imetak, ni lična sloboda, čak ni vjerske svetinje muslimana, nijesu bile, pa nijesu ni danas, zaštićene onako kako bi to morale da budu u jednoj pravnoj državi. Ovo su bili glavni razlozi postanka naše organizacije u godini 1919, a zbog ovakvih razloga postoji ona još i danas u svoj svojoj prvašnjoj snazi." On tvrdi da se JMO u prvom redu bori za ljudska prava, istinsku ravnopravnost i jednakost, za dobru i pravednu upravu u državi i za strogu primjenu zakona za sve državljane. I kada JMO traži autonomiju Bosne i Hercegovine, nastavlja Spaho, ona je traži na osnovi njenog uvjerenja da se tačke programa stranke mogu ozbiljiti samo u državi zasnovanoj na širokoj autonomiji pokrajina.

Pitanje nacionalnog određenja Bošnjaka je najproblematičnija tačka cjelokupnog nacrta JMO. U njemu se najviše teorijski podbacilo. Posebna nacionalnost bošnjačkog naroda nije zagovarana, ni u obliku Muslimana ni Bošnjaka. Pristaje se na vladajuću teoriju o jednom a troimenom narodu, pa time i na "nacionaliziranje" muslimana u srpskom i hrvatskom smislu, mada se nešto tako načelno odbacuje. "Rad u tom pravcu treba da se temelji na snošljivosti i obazrivosti, pomirljivosti i evoluciji. I zato smo protiv svakoj tjesnogrudnosti i strastvenosti a naročito protiv nasilnosti u narivavanju kojeg plemenskog imena. Zbližavaćemo, a nipošto dijeliti. Jugoslovenstvo držimo najprikladnijim putem zbližavanja i ujedinjenja."[28] Takav stav centralistički usmjereni Bošnjaci proglasili su protusrpskim, odnosno austrofilskim, na što se odgovara riječima da će JMO težiti "unutarnjem ujedinjenju našeg troimenog naro-

27 Dr. Mehmed Spaho, "Jugoslovenska Muslimanska Organizacija", "Nova Evropa", Knj. VII, br. 17, 11. jun 1923. godine, str. 505-506.

28 Usp. "Program JMO". Temeljna načela, Tačka 1. "Pravda", god. I, br. 2, 25. februar 1919. godine.

da", čuvajući se mržnje i odvajanja ali da se vlastita duhovnost u tom procesu neće dati pogaziti[29].

Da su Bošnjaci u tom trenutku bili svjesni svoje posebnosti i vlastitosti i da su uviđali nužnost da se ona mora politički izraziti putem jake i jedinstvene političke stranke, vidi se iz reagiranja JMO na prigovore koje su im upućivali da su konfederalisti i Hrvati. Na takva podmetanja srpske strane JMO odgovara: "Mi muslimani hoćemo najprije da se sakupimo kao muslimani, da se s nama računa kao s jednom jakom cjelinom koja će se morati uvijek uvažavati i koja neće dati gaziti svojih interesa." Zaštita svojih interesa je, dakle, odgovor na prigovore onih zlonamjernih da muslimanima ne treba posebna stranka pošto su ionako Srbi ili Hrvati. Obrazlažući pokretanje zasebne stranke, u odgovoru se dodaje da u Srbiji i Makedoniji muslimani nisu zasebno organizirani niti imaju svojih predstavnika u Državnom vijeću, uslijed čega se zemljišno pitanje počelo rješavati nepovoljno za sve muslimane[30]. Vodstvo JMO jasno ističe da su oni prvo muslimani, a potom Jugosloveni, politički se zasebno udružuju da bi se kao narod održali, zaštitili i promicali svoje posebne interese.

Za integralističke krugove rješenje "muslimanskog pitanja" bilo je od velikog interesa. Intelektualni jugoslavenski krug, okupljen oko časopisa "Nova Evropa", tom pitanju je nastojao u više navrata iskazati dužnu pažnju. Redakcija je 1923. godine čak pripremala jedan broj o toj temi. U tu svrhu su na suradnju pozvani brojni muslimanski intelektualci. No, na čuđenje redakcije, nijedan od njih nije se odazvao, pozvani kao da nisu imali potrebe, snage ili svijesti o svojoj važnosti, novoj državi i drugima. A to pitanje, prema općem mišljenju redakcije tog lista, bilo je vrlo važno: "Među pitanjima koje treba da reši ova država ... muslimansko je pitanje jedno od najkrupnijih i najvažnijih.. Osim toga, o njemu smo svikolici mi .. još ponajmanje obaveštеni. Kao jednu od glavnih teškoća već pri ovom pripremnom poslu, ... predvidjamo to, što ni oni kojih se sve ovo najviše i neposredno tiče, sami naši muslimani, kao da nisu načisto sa sobom, i kao da nisu čak ni dovoljno obaveštеni o sebi, o svome stanju i o prilikama svoje uže i šire sredine." Bošnjački obraz u zadnji čas

29 Usp. "Pravda", god. I, br. 8, 11. marta 1919. godine.

30 Usp. "Pravda", god. I, br. 12 i 13. Spaho je povodom srpskih nasrtaja na muslimanska prava tog dijela Kraljevine podnio ostavku na položaj ministra. U pismu Stojanu Protiću, predsjedniku Vlade, on ističe da zbog posebne neorganiziranosti muslimana u Crnoj Gori, Makedoniji i Srbiji, on kao ministar zastupa 1 300 000 muslimana pri rješavanju zemljišnog pitanja.

spasio je Mehmed Spaho jednim tekstom, a ostali prilozi, izuzev ranije dostavljenog rada Saliha Ljubunčića, bili su od nebošnjačkih autora[31].

Tamo gdje se nisu zasebno organizirali Bošnjaci su i stradavali. Takav je bio slučaj u južnim dijelovima Kraljevine: Sandžaku, Makedoniji i Kosovu s Metohijom, gdje im nije uspjelo zasebno političko organiziranje, pa time i zasebno nacionalno razvijanje i djelovanje. Na Muslimanskom kongresu u Skoplju 1919. godine politički najizrasliji Bošnjak Mithad ef. Hodžić[32] nije uspio odnijeti prevagu svojim stavom da se muslimani moraju politički organizirati kao muslimani, bez obzira na njihovu nacionalnu različitost. Na Kongresu je prevagu odnijela albanska i turska strana koja je zagovarala rješavanje muslimanskih pitanja putem neke od postojećih srpskih stranaka. Politička djelatnost time se svela na uzaludne pokušaje očuvanja onoga što u datim uvjetima nije bilo moguće očuvati, na borbu za veleposjednička prava, kao i zadržavanje vjerske autonomije. Istovremeno se JMO nije dozvoljavalo formiranje svojih odbora na tom prostoru. Na taj način politički i nacionalni razvoj Bošnjaka Sandžaka odvijao se odvojeno od njihove matice Bosne, što je proizvelo niz poteškoća u njihovom političkom usmjeravanju. Ta činjenica je doprinosila lakšem uništavanju bošnjačko-muslimanskog stanovništva Sandžaka, njegovom kulturnom odnarođavanju, socio-psihološkom traumiranju i lakšem napuštanju matice zemlje. Osjećaj bošnjačkog nacionalnog jedinstva kod Bošnjaka Sandžaka time je bio priječen i prigušivan.

Bošnjačka očekivanja od nove države bila su vrlo skromna. Ona se, uglavnom, svode na zahtjev za ravnopravnost-građansku, nacionalnu i vjersku. "Mi će mo biti u državi zadovoljni ako u njoj svako bude zadovoljan. Mi ne tražimo potpunu samostalnost naše uže domovine, niti personalnu uniju, niti išta drugo nego li ono što je u našoj osnovi programa, ali ne ćemo ničije ruke koja bi nas za vrat i perčin držala ... Mi ne vičemo: Živjela sloboda već: Živjela pravda. Mi kao manjina tražimo zaštitu i ravnopravnost, i ne osporavamo nikakvoj grupi niti konfesiji, onaka ili slična prava kakva za sebe tražimo."[33]

---

31 Vidi "Nova Evropa". Knj. VII, br. 15, 21. maj 1923. godine.

32 Mithad Hodžić je rođen u Godijevu, srez Bijelo Polje. U Istanbulu je završio srednju školu, gdje je kao đak izdavao proturežimski đački list, a kasnije i Pravni fakultet. Djelatni je sudionik Mladoturskog pokreta. Poslije Balkanskih ratova dolazi u Sarajevo, a potom živi u Parizu, Atini, Beču, Švicarskoj, da bi se ponovo vratio u Istanbul. Uključuje se u politički život Kraljevine SHS, a na Muslimanskom kongresu 1919. godine u Skoplju njegov prijedlog organiziranja muslimana na vlastitom, muslimanskom političkom programu nije usvojen.

33 Usp. "Pravda", god. I, br. 4, 1. marta 1919. godine.

Do usaglašenog stava o pitanju unutarnjeg uređenja države dogovorno se došlo na Osnivačkoj skupštini JMO u Sarajevu[34]. Dotad su na osnovi tuzlanskog nacrta udruženi Bošnjaci 13 kotareva, na nacrtu Muslimanske organizacije iz Sarajeva 10, a na oba ta nacrta 17 kotareva. Svi izaslanici su se složili s tim da se oba nacrta sjedine, odnosno da se izgradi novi nacrt. Pritom je bitno reći da je na samoj Skupštini istaknuta i uvažena okolnost, bitna za redakciju nacrta, da se osnova tuzlanskog nacrta "stavlja na decentralističko uređenje naše države, dok program sarajevske organizacije jeste nejasan u pogledu državnog uređenja". U raspravi je " prevladalo mišljenje, da organizirani Muslimani ne mogu odlučiti sa svojim brojem o tom uređenju"[35]. Zauzeto je izrazito realistično stajalište da je za Bošnjake najsvrsishodnije osloniti se na postojeće zakonsko stanje u njegovom rješenju. Za izradu zajedničkog nacrta izabrana je posebna radna grupa[36]. Radna grupa zadužena za pregovore s grupom oko "Jednakosti" Skupštinu je izvijestila da oni ne odstupaju od svog centralističkog stajališta i da spajanje s novom strankom uvjetuju pristajanjem stranke na centralističko uređenje države. U zapisniku se kaže da se u ime hercegovačkih kotareva Skupštini obratio dr. Karamehmedović, s uvjerenjem da će se ti kotarevi priključiti Organizaciji s obzirom na to da se ona "nije stavila odrešito ni na jedno stanovište, (pa) misli da je svima muslimanima omogućeno raditi u ovoj organizaciji u kojoj je zastupan gotovo sav muslimanski element u Bosni i Hercegovini".

Na takav način je izbjegnuto precizno određenje Skupštine prema pitanju unutarnjeg uređenja države. Ostavilo se budućem vremenu i mogućim prilikama da se to rješava. Nije se htjela prihvatiti nijedna krajnost. Odbijanje centralističkog programa "Jednakosti" i autonomističkog programa tuzlanske organizacije u suštini znači iščekivanje daljeg razvoja političkih prilika, a ne nedostatak svog željenog stava. Naprotiv, iz političke djelatnosti JMO sasvim je jasno da su se samostalnost, cjelovitost i ravnopravnost Bosne i Hercegovine sve vrijeme tražile i htjele, kao politički cilj određivale, ali se u program same organizacije nisu mogle objektivno staviti. Zato se samo formalno prihvatilo

34 Osnivačka skupština Jugoslovenske muslimanske organizacije održana je 16. februara 1919. godine u Sarajevu. Za predsjednika Organizacije izabran je Hadži hafiz Ibrahim ef. Maglajlić, za potpredsjednike dr. Halid-beg Hrasnica i dr. Hamdija Karamehmedović. Na Skupštini je donesena odluka da prestane izlaziti list "Vrijeme", a da se pokrene "Pravda" kao dnevno glasilo Stranke.

35 Usp. "Vrijeme", br. 15, 18. 2. 1919. godine.

36 Radnu grupu su sačinjavali: Sakib Korkut, dr. Atif Hadžikadić, Salih Baljić, dr. Halid-beg Hrasnica, Fahrudin Demirović i Osman Vilović.

stajalište, koje je Kralj iznio prilikom ujedinjenja zemlje, u kome nema govora o samostalnosti pokrajina i gdje se kaže da će Ustavotvornoj skupštini biti podnesen prijedlog "demokratskog državnog Ustava u duhu državnog jedinstva sa prostranim samoupravama". A u odgovoru Regenta od 1. decembra 1918. godine kaže se da će Ustavotvornoj skupštini biti podnesen "predlog demokratskog državnog ustava u duhu državnog jedinstva sa prostranim samoupravama i sa obezbjeđenjem najširih političkih sloboda i građanskih prava".

U tom trenutku nije bilo uvjeta za politički hrabrije i određenije držanje Bošnjaka. Oni su sa srpske strane bili sustavno i drsko politički ucjenjivani. U privremeno Državno vijeće, kao oblik skupštinskog tijela, svi narodi Kraljevine samostalno su birali svoje predstavnike, samo Bošnjaci ne. Od jedanaest bošnjačkih predstavnika samo su dvojica slobodno birana. Ostalih devet su Srbi, prema svojoj mjeri i potrebi, izabrali između centralistički i prosrpski usmjerenih[37]. Svi narodi su imali pravo dati jednog predstavnika na 41. 000 stanovnika, samo Bošnjaci jednog na 100. 000, tako da su imali 11 umjesto 15 predstavnika. Pritom je "muslimanski blok" na razini Kraljevine bio oslabljen tako što su makedonski muslimani imali dva predstavnika, a Sandžak nijednog, mada je na tom području živjelo 700. 000 muslimana Bošnjaka, ističe se u predstavkama JMO. "Je li to demokratska zaštita manjina u slobodnoj državi"?, pita se JMO i ističe da njih ne može zadovoljiti odgovor da je to prvi slučaj da u jednoj "hrišćanskoj državi sjede muslimani među narodnim predstavnicima i ministrima". "Ni muslimani nisu zločinci i prosjaci"[38], kaže se u protestu JMO povodom jasno izraženog stava da su podanici hrišćanske države, mada se ona tako nikada i nigdje nije odredila.

Odmah nakon utemeljiteljske skupštine zasjedao je Centralni odbor JMO. Zaključeno je da se u Beograd pošalje posebno izaslanstvo na pregovore s radikalima i demokratama u svrhu uspostave tješnjih odnosa s jednom od tih srbijanskih stranaka[39]. Od Centralnog odbora grupa je primila upute koje pred-

---

37 Članovi Državnog vijeća u ime Bošnjaka bili su: Ibrahim ef. Sarić, Suljaga Salihagić, dr. Ejub Mujezinović, Šefkija Gluhić, Šukrija Kurtović, Ahmed-beg Salihbegović, dr. Mehmed-beg Zečević, Mahmud-beg Džinić, dr. Halid-beg Hrasnica, dr. Mehmed Spaho i Hamid Svrzo. Kao primjer vladinog podupiranja srpski usmjerenih ljudi među Bošnjacima JMO često navodi Šukriju Kurtovića, koji, prema njima, sa "našim interesima nema ništa".

38 Usp. "Pravda", god. I, br. 24, 12. april 1919. godine.

39 Na zasjedanju Centralnog odbora 24. 4. 1919. godine u izaslanstvo su izabrani: dr. Spaho, dr. Hrasnica, dr. Karamehmedović, Salih Baljić i Sakib Korkut. U Beograd su krenuli 13. maja. Vidi "Iršad", god. I, br. 9, 22. jula 1922. godine.

stavljaju primjenu političkog nacrta u određenim političkim uvjetima. Prvenstveni zahtjevi JMO su slijedeći: očuvanje imovinske i lične sigurnosti pripadnika islamske vjere, isplata šteta nanesenih Bošnjacima za vrijeme "prevrata", pravedno rješenje zemljišnog pitanja, razmjerno biranje zastupnika u narodno predstavništvo, proširenje odredaba statuta o vjersko-prosvjetnoj autonomiji na sve područje Kraljevine i osiguranje odnosa s Hilafetom, te provođenje stranačkog okupljanja izvan Bosne i Hercegovine. Ovi zahtjevi sami po sebi odslikavaju vrlo nepovoljan politički i opći položaj Bošnjaka, jer se na prvom mjestu zahtijeva sigurnost stanovništva, odnosno traži kraj bezvlašća i samovolje činjene od "pobjedničkih" srpskih hordi, pa tek onda ekonomska i vjerska pitanja. Redoslijed zahtjeva, također, svjedoči i o višem stupnju razvoja političke svijesti u odnosu na prethodna vremena, kad su se uvijek prvo isticala vjerska, a tek potom ekonomska i politička prava.

U svojoj uputi Centralni odbor smatra da put do rješenja postavljenih pitanja "nije politička osamljenost" Bošnjaka, kao ni suradnja s bivšim strankama koje nisu za narodno ujedinjenje, već savezništvo i oslon "a eventualno i fuzija sa onim strankama koje imaju pristaša i u Srbiji", za što će se formirati posebna politička grupa. I taj stav je izraz ondašnjih stvarnih političkih odnosa. Opredjeljenje da se odmah nastoji uspostaviti savezništvo u Skupštini s jakim srbijanskim strankama izraz je osvjedočenja da se u postojećem rasporedu političkih snaga prvenstveni zahtjevi bošnjačkog naroda ne mogu drugačije riješiti. Odnosno, ne može se ni biti u prilici da se rješavaju ako se ne sudjeluje u izgradnji i provođenju vlasti. Ulazak u parlament je politička potvrda i opravdanje nacionalnih interesa i prava Bošnjaka, jer je njima bilo bitno izaći iz stanja nacionalne nepriznatosti i političke zatvorenosti. To nije značilo prosrpsku usmjerenost, već taktičku procjenu vlastitog položaja i načina rješenja nužnih pitanja za dalju opstojnost naroda.

Sljedeći stav odnosi se na uređenje države i postavljen je krajnje rastegljivo i kondicionalno. To je izraz nastojanja da se tekuća pitanja riješe i po cijenu odustajanja od načelnih opredjeljenja. U tom smislu Centralni odbor izričito ističe da on ne smatra "da je Jugoslovenska Muslimanska Organizacija zauzela definitivno stanovište protiv centralizacije"[40], što jasno pretpostavlja da je njeno temeljno političko opredjeljenje autonomija Bosne i Hercegovine. Ali, to odustajanje od nacrta važi samo u "slučaju da JMO podupre koja jaka politič-

40 "Iršada", god. I, br. 9, str. 2, 22. jula 1922. godine.

svrzo hamid

ka stranka" u istaknutim prvenstvenim zahtjevima. U tom slučaju bošnjačka strana je spremna odreći se samostalnosti na račun centralizma.

Kad se treba birati između državnosti Bosne i Hercegovine kao najvišeg političkog cilja i vrijednosti i osiguranja fizičke opstojnosti naroda, koja je tada ozbiljno narušavana, političko vodstvo se opredjeljuje za narod na račun države i samo se u takvim prilikama odriče samostalnosti Bosne. Treba napomenuti da su znatno kasnije, 1992. godine, Bošnjaci imali snage da izaberu i državu i narod. U pogledu izbora tada, nasreću, nije bilo ni dilema ni slabosti.

Na prvim parlamentarnim izborima u novoj državi i prvim zajedničkim za sve ujedinjene južnoslavenske narode JMO, iako izborno ograničena na Bosnu i Hercegovinu, potvrdila je svoje utemeljenje i vodstvo među Bošnjacima, osvojivši 24 poslanička mandata i dobivši gotovo sve njihove glasove[41]. Time se ona i opravdala kao nositelj i promicatelj bošnjačkih političkih i nacionalnih interesa, kao jedini zastupnik njihove političke volje.

Glavni i najveći zadatak novoobrazovane skupštine bilo je donošenje ustava države. Koliko je pitanje ustava za sve političke stranke, sve narode i samu državu bilo bitno najbolje se pokazuje time što se prvih i jedinih deset godina političkog života i postojanja Kraljevine SHS utrošilo na rješavanje i razrješenje tog pitanja. Ako su tri godine trebale za njegovo donošenje, 1921. godine, ostalo vrijeme, do zavođenja kraljeve diktature i osnivanja Kraljevine Jugoslavije 1929. godine, utrošeno je za njegovo poboljšanje, održavanje ili osporavanje. To je sasvim razumljivo, budući da je ustavna materija temeljna za državu, a time i određujuća za sve iskaze političkog, nacionalnog, duhovnog i ekonomskog života[42] njenih naroda i građana.

---

41 Na izborima od 28. novembra 1920. godine JMO je osvojila 110 895 glasova i 24 zastupnička mandata. Od bošnjačkih stranaka Muslimanska težačka stranka (Muslimani nacionalno opredijeljeni kao Srbi) Šukrije Kurtovića i Šefkije Gluhića nije dobila nijedan zastupnički mandat, također su bez zastupničkih mandata prošli Muslimanski radikali Šerifa Arnautovića, kao i Muslimanska narodna stranka. Sve te stranke bile su izrazito srpski usmjerene, te su radi toga bile bez ikakvog političkog utjecaja među Bošnjacima. Sve su se poslije izbora raspale. U Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS kao zastupnici JMO su ušli: Ahmed Kovačević, trgovac, Ahmed Šerić, novinar, Derviš Omerović, sudija, dr. Mehmed Spaho, tajnik Trgovačko-obrtničke komore, dr. Hamdija Karamehmedović, ljekar, Mujo Šehović, seljak, Osman Vilović, gradski načelnik, Sakib Korkut, novinar, Velija Sadović, profesor, dr. Halid-beg Hrasnica, advokat, dr. Atif Hadžikadić, profesor, Husejin Mašić, sudija, Mustafa Kapetanović, sudija, Hamzalija Ajanović, profesor, Hamid Kurbegović, trgovac, Hasan Miljković, bankovni činovnik, Ibrahim Maglajlić, muftija, Nurija Pozderac, bankovni činovnik, Husein Karabegović, sudija, Husejin Alić, profesor, Džafer Kulenović, advokatski perovođa i Šemsudin Sarajlić, književnik. A. Purivatra, nav. dj, str. 76-78.

42 Tako se kaže u Izvještaju za Zemaljsku skupštinu podnesenom i usvojenom na godišnjoj skupštini JMO 6. oktobra 1921. godine, a objavljenom u stranačkom glasilu "Pravda", god. III, br. 106, Sarajevo, 8. oktobra 1921. godine.

Neposredno poslije prvog saziva Ustavotvorne skupštine, donošenja poslovnika o radu i njenog konstituiranja počeli su pregovori o obrazovanju nove vlade. Njen glavni zadatak je i bio omogućavanje donošenja ustava Kraljevine SHS. Razgovori koje su predstavnici Poslaničkog kluba JMO vodili s Nikolom Pašićem "naišli su odmah u početku na velike poteškoće, jer smo mi tražili da naša država bude uređena sa autonomijama pokrajina, a ovom su se zahtjevu odlučno protivile obadvije najjače grupe u skupštini: radikali i demokrati". S obzirom na to da su prvu vladu sačinjavale samo srpske stranke, radikali i demokrati s Pašićem kao predsjednikom, JMO je donijela stav da će "sarađivati samo u takvoj parlamentarnoj većini i sudjelovati samo u takvoj vladi koja će se oslanjati na grupe u kojima su zastupana sva tri plemena našeg jednoimenog naroda"[43]. Potrebno je zauzeti "posredujuću ulogu" među krajnje oprečnim političkim stavovima (misli se na srpske i hrvatske), jer nikada nije bilo, a "danas naročito nema mjesta ekstremnim nazorima o uređenju naše mlade kraljevine..", stajalište je bošnjačkog političkog vodstva.

U svom početnom i slobodno biranom stajalištu JMO prema pitanju ustava, a time i države, zauzima umjereni, posredujući i prilično konstruktivan stav. Ona želi vladu, i samo na onu i pristaje, koju čine dijelovi svih naroda. Također je, s gledišta svojih interesa, koje je samo u takvom odnosu snaga i moguće provesti, protiv nacionalne isključivosti i dominacije, a za ravnopravnost svih.

Poslije niza pokušaja da se za zamisao uređenja države po pokrajinama pridobiju najjače srpske stranke, poslije neuspjelog nastojanja da se s nekim drugim političkim strankama dođe do parlamentarne većine na toj osnovi, te poslije nuđenja ustavnog prijedloga Stojana Protića kao svog i Pašićevog odbijanja istog prijedloga, dakle, poslije pokušavanja i razmatranja svih mogućnosti koje bi osigurale ostvarenje političkih zahtjeva JMO, Centralni odbor je Poslaničkom klubu ostavio da samostalno iznađe način zadovoljavanja narodnih interesa, njihovo predstavljanje i zastupanje u vladi. U takvim uvjetima ispitivana je mogućnost da li bi stranke koje su tada sačinjavale vladu "bile voljne da nam ustavom garantuju kompaktnost muslimana u BiH". Kada se od srpskih demokrata i radikala dobilo pristajanje na nešto takvo, Poslanički klub je većinom, koju je odredio Centralni odbor, odlučio "da može odgoditi ostvarenje pokrajinskog uređenja države i nastojati, da druge tačke programa unese u ustav ili drugim putem privede u djelo"[44].

43 Isto, str. 2.

44 Isto, str. 2.

Takvo rješenje potvrđuje dvoje: spremnost JMO na ustupke pri ostvarivanju trajnih političkih opredjeljenja naroda, kao i postojanje jasnog političkog cilja: pokrajinskog uređenja države i autonomije Bosne i Hercegovine. Bitno je naznačiti da je spremnost JMO na ustupke bila iznuđena. Ona je stvar nužde i pritisaka, odraz nepovoljnog općeg stanja Bošnjaka u odnosu na druge narode koji su činili državu. Da bi se taj nepovoljni tok prekinuo bilo je potrebno sudjelovanje u vlasti, jer se samo tako moglo doći u priliku da se izmijeni stanje. Promatrano s povijesne tačke gledišta, takvo rješenje je bilo mudro odabrano. Njime se nastavlja izgradnja bošnjačkog političkog stajališta u procjepu srpsko-hrvatskih nasrtaja i pritisaka. I još važnije od toga, Bošnjaci tada, prilikom donošenja prvog ustava kao temeljnog akta države, s obzirom na nepovoljno sigurnosno i ekonomsko stanje u kome su bili, nisu smjeli dozvoliti, niti su to sebi dozvolili, da budu u opoziciji. Za nešto tako bili su nemoćni, jer opozicija znači i anonimnost, a oni su, da bi opstali, morali biti prisutni na javnoj pozornici i tako potvrđivati svoj identitet. Tek kasnije, kada su stekli više političke sigurnosti, mogli su se naći i u različitim opozicionim blokovima.

Sa druge strane, takva nagodba svjedoči o visokom političkom umijeću bošnjačkog vodstva. Njome se samo formalno uzmiče od temeljnih političkih opredjeljenja, premještanjem stajališta s pokrajine/države i njenog jedinstva na jedinstvo naroda, ali ne jedinstvo bilo gdje, već izričito u Bosni i Hercegovini, te se suštinski traži i dobija isto. Zahvaljujući tom principijelnom bosanskom integralizmu, Bosna i Hercegovina je jedina od svih bivših teritorijalno-političkih cjelina i nacionalnih prostora, i poslije donošenja ustava, ostala cjelovita.

Šta su zauzvrat tražili Bošnjaci od srpske strane. Da u Ustav uđe načelo o ravnopravnosti vjera, odredba o obaveznoj vjeronauci, uvođenje ustanova šerijatskih sudova, zaštita svojine i razmjerno izborno pravo. Takav skup pretežno vjerskih prava se sigurno nije mogao odbiti. Ali, kao predzahtjev samom izglasavanju Ustava, dakle, ono što se na plenarnim sjednicama Skupštine treba riješiti i što, također, ulazi u paket zahtjeva, traži se: rješenje nadoknade za oduzeta kmetovska selišta, rješenje beglučkog pitanja prema načelima razdiobe velikog posjeda, saniranje vakufskih finansija u Bosni i Hercegovini, poštivanje vjerskih prava muslimana u vojsci, naknada za ratne štete, rješenje pitanja u Sandžaku i pravilna popuna bosanske vlade. U pismu upućenom Nikoli Pašiću na kraju se kaže da su muslimani spremni razmatrati vladin prijedlog

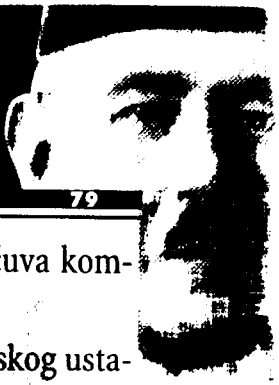

rješenja unutarnjeg uređenja države uz spomenuti uvjet "da se očuva kompaktnost teritorija koji su od muslimana nastanjeni".

Cjelovitost bosanskohercegovačkog prostora, čl. 135. Vidovdanskog ustava ili tzv. turski paragraf, bila je najveća nadoknada Bošnjacima pri suradnji u donošenju Ustava. Husein Alić, narodni poslanik, tumačeći spomenuti član Ustava, ističe da su njime Bošnjaci ne samo "zapriječili pripajanje pojedinih krajeva Bosne i Hercegovine ostalim pokrajinama, kao Pošavine Slavoniji, istočne Bosne Srbiji, Hercegovine i travunjskog okruga Crnoj Gori i Dalmaciji, Bosanske Krajine Lici, već smo očuvali i ove susjedne pokrajine, ukoliko graniče sa Bosnom i Hercegovinom, da su i one ostale u svojim granicama". Ustavom je Kraljevina podijeljena na 26 oblasti, a jedino je Bosna i Hercegovina teritorijalno ostala neokrnjena. Srpska strana je Pašiću zbog toga stalno prigovarala riječima "da je za volju šačice privilegovanih ljudi opasao oko Bosne kineski zid". Stav Bošnjaka prema Bosni Alić ističe riječima da zauvijek valja zapamtiti da "sudbina Bosne i Hercegovine leži na muslimanima i da će jedinstveni muslimani moći vazda davati karakter Bosni"[45].

Na taj način je i došlo do revizije Spahinog prijedloga ustava. Naime, Ustavotvornoj skupštini Poslanički klub JMO podnio je svoje viđenje uređenja države u vidu posebnog nacrta ustava, koji je uradio dr. Mehmed Spaho46 i koji se po njemu kolokvijalno zvao "Spahin ustav". U pogledu najbitnijeg pitanja tu se kaže: "Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca dijeli se na pokrajine ili oblasti, okruge i županije, srezove ili kotare i opštine. Pokrajine su ove: Srbija, Stara Srbija sa Makedonijom, Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Slavonija sa Is-

45 Usp. "Pravda", god. IV, br. 67. 21. marta 1922. godine.

46 Dr. Mehmed Spaho (1883-1939) rođen je u Sarajevu. Otac mu je bio veliki znalac šerijatskog prava, te kadija u Jajcu, Sofiji, Damasku i Kairu. Mehmed je završio Osnovnu školu i Gimnaziju u Sarajevu, a Pravni fakultet u Beču. Isprva se posvetio sudačkom zvanju, te je 1906.-1908. godine bio sudski pristav, a do 1910. godine advokatski pripravnik. Kada je u Sarajevu osnovana Trgovačko-obrtnička komora, izabran je za njenog tajnika. Na tom položaju ostao je do stupanja u politički život. Bio je član Muslimanske narodne organizacije, član Narodnog vijeća poslije sloma Austro-Ugarske, a u prvoj vladi Kraljevine SHS zauzimao je položaj ministra industrije i trgovine. Na izborima za Konstituantu 1920. godine izabran je za narodnog poslanika u tuzlanskom i sarajevskom okrugu, a u vladi Nikole Pašića 1921. godine ministar je trgovine i industrije. Prilikom osnivanja JMO nije zauzimao istaknuti položaj u njoj, ali je snagom ličnosti i prirođenim političkim umijećem u oktobru 1921. godine izabran za predsjednika JMO. Poslije izbora 1923. godine i poraza stranke Ibrahima Maglajlića, Spaho postaje istinski vođa Bošnjaka. U tome je pokazivao takav politički talenat kakav nijedan Bošnjak kasnije nije dosegao. U vladi Ljube Davidovića 1924. godine zauzima položaj ministra finansija, u vladi Velje Vukičevića 1927. godine ministar je trgovine i industrije. U tom resoru s kratkim prekidom ostaje do 1929. godine. Obrazovanjem JRZ i padom vlade Petra Živkovića 1935. godine ulazi u vladu Milana Stojadinovića kao ministar saobraćaja. Na tom položaju ga je smrt zatekla 1939. godine.

trom i Međumurjem, Crna Gora sa Bokom i Primorijem, Dalmacija, Srem sa Bačkom i Slovenija sa Prekomurjem ... Zakonodavnu vlast vrši Kralj i Narodno Predstavništvo, te Kralj i Pokrajinske Skupštine. Upravnu vlast vrši Kralj preko odgovornih ministara i pokrajinskih uprava ... Uprava u Kraljevini vrši se po pokrajinama, okruzima, srezovima i opštinama. Na čelu svake pokrajine nalazi se pokrajinski namesnik koga postavlja Kralj na predlog predsednika ministarskog saveta...Pokrajinske autonomne jedinice imaju svoj godišnji proračun. Gazdovanje samoupravnim jedinicama stoji pod nadzorom ministra Financija.."

Kasnije je Mehmed Spaho u Ustavotvornom odboru stav Bošnjaka objasnio sljedećim riječima: "Mi gospodo hoćemo jedinstvenu državu i spremni smo da državnoj vlasti damo sve one nadležnosti ... koje državu čine jakom. Ali držimo da je u interesu dobre administracije zemlje da se administracija decentrališe. Ako mi to zahtjevamo, ... mi to ne činimo ni iz kakvih historijskih, političkih ili državnopravnih razloga, već to činimo samo u cilju da administracija bude što bolja."[47] Spahino objašnjenje mnogo se razlikuje od njegovog nacrta ustava iz jednostavnog razloga što se pod političkim pritiscima sporazumno odustalo od nacrta, tako da je za nešto izmijenjen Vladin prijedlog glasao Poslanički klub JMO. Izuzetak je jedino bio poslanik Džafer Kulenović, koji nije htio glasati za takav ustav, te je došao u sukob s Poslaničkim klubom.

Na Zemaljskoj skupštini JM0, 6. oktobra 1921. godine, Spaho je obrazložio takvo stajalište i izmjenu načelnih opredjeljenja stranke. Skupština je usvojila stav da se izglasavanjem Vidovdanskog ustava iskazala požrtvovanost i ljubav muslimanskog dijela stanovništva prema državi kojoj su poslanici JM0 "pridonijeli svoju najveću žrtvu", tj. odgađanje autonomije, ali da takvo ponašanje nije nagrađeno. Nepravde nanesene Bošnjacima sporazumom nisu nestale, niti su ispravljene. "Nadalje skupština konstatira da i sva g. nar. poslanici kao i sama skupština, stoji čvrsto na programatičkom stanovištu organizacije o unutarnjem uređenju države"[48] i traži da se i dalje istrajava na tome da Vlada svoje obaveze prema muslimanima u cijelosti ispuni.

Prigodom sporazuma s Vladom u Poslaničkom klubu JMO bila su dva mišljenja. Jedno, "da je sporazum povoljan, a politički pravac kooperacije s radikalnom i demokratskom strankom koristan za interese bos. herc. muslimana,

47 Usp. "Pravda", 15. 2, br. 17, 1921. godine.

48 Usp. "Pravda", br. 106, 8. oktobar 1921. godine.

drugo je mišljenje bilo da niti je sporazum povoljan, a niti pravac politike za nas koristan". Klub se na taj način podijelio, ali je manjina koja je bila protiv sporazuma pristala uz većinu, zbog straha da ne bi Vlada s nekom drugom strankom sačinila sporazum i tako JMO izostavila uopće iz Vlade.

Pri samoj izradi Ustava, gdje su s bošnjačke strane u Vladi sudjelovali Spaho i Karamehmedović, najteže se rješavalo pitanje preobrazbe zemljišnog vlasništva. Ustavom je postignuta bezuvjetna ravnopravnost islama s drugim vjeroispovijestima, zaštićeni su vakufi i određeno 255 miliona dinara otkupne svote za rješenje kmetskog pitanja. Nije se bilo zadovoljno zemljišnim uredbama, ali se bilo svjesno da se više od toga i nije moglo postići.

Podvajanje u vrhu JMO nastavlja se i u vezi sa pitanjem čl. 135 Ustava, kojim se određuje teritorijalna cjelovitost, ali i nacionalno-politička autonomnost Bosne i Hercegovine. Manjina, s dr. Spahom na čelu, sumnjičava prema novom političkom usmjerenju i suradnji sa Srbima uopće, tražila je povlačenje bošnjačkih ministara iz Vlade. Ponovo je Pašić utjecao na zajedničko stajalište prvaka JMO, zaprijetivši im sporazumom sa Zemljoradničkom strankom. Tako je bošnjačko političko vodstvo faktički bilo primorano da jednoglasno usvoji Vladinu stilizaciju člana 135 i omogući donošenje ustava Kraljevine SHS. Pritom su bošnjački glasovi bili presudni. Uz njihovu pomoć 1921. godine donesen je i prvi centralistički Vidovdanski ustav KSHS, zbog čega su ih zlonamjerno i nepravedno slijedećih desetljeća pojedine političke snage optuživale. Ustav se mogao donijeti i bez njih, uz pomoć Zemljoradničke stranke koja se nudila, ali je srpski vođa Pašić, svjesno i zarad interesa stabilnosti države, sudjelovanja prečanskih stranaka u Vladi i pretenzija svoje nacije, želio i, davanjem malih ustupaka, dobio sporazum o tom pitanju s Bošnjacima, čime je indirektno oslabljen federalistički blok Kraljevine i hrvatski položaj u njoj. Treba imati u vidu i to da je on represalijama Bošnjake namjerno doveo uza zid, dotle da su morali "izabrati" takvo rješenje, tako da je pristanak Bošnjaka na centralističko uređenje države plod objektivnih povijesnih okolnosti, a ne nikakve slobodne političke volje njihove stranke, JMO.

Poslije izglasavanja Ustava poslanička manjina dr. Spahe, kako je on sâm rekao, uvjerena "da predložena stilizacija čl. 135. Ustava ne odgovara uslovu našeg sporazuma, da se ustavom garantuje kompaktnost muslimana u BiH", te da nije ispoštovana većina tačaka sporazuma, upozorava "da naš sporazum neće biti izvršen ". (Mi) "otklanjamo od sebe svaku odgovornost", ističe Spaho i traži u ime svoje grupe izjašnjenje stranačke skupštine o političkoj svrsis-

hodnosti dalje suradnje sa Srbima. Stilizacija člana 135, prema Spahinom mišljenju, nije usklađena sa dogovorima Pašića i JMO. Usvojeni oblik ne jamči skupnost muslimana i jedinstvenost Bosne i Hercegovine. On posebno, kao opasnost, ukazuje na završetak trećeg stava člana 135 Ustava koji glasi: "Pojedine opštine ili srezovi mogu se iz svojih oblasti izlučiti i pripojiti drugim oblastima u sadašnjim granicama Bosne i Hercegovine ili izvan nje, ako na to pristanu njihova samoupravna predstavništva, odlukama od 3/5 glasova i te odluke odobri Narodna Skupština."

Spaho uviđa da je sporazum sa Srbima, mada nužan, nerealan, nepravedan i neostvarljiv. Ne radi Bošnjaka i njihovih zahtjeva, već usljed bezobzirnosti i nezajažljivosti Srba. Zato on sa sebe i istomišljenika otklanja odgovornost gledе nepovoljnih posljedica takvog rješenja. Sâm daje ostavku na ministarski položaj, što kasnije čini i dr. Karamehemedović, raniji pristaša sporazuma. Spor je na nivou Centralnog odbora ponovo izglađen i prepušten Zemaljskoj skupštini oktobra 1921. godine za konačno rješenje.

3. ODNOS JMO I JMNO, AUTONOMISTA I CENTRALISTA

Politička razmimoilaženja unutar JMO, izmedu Spahine i Maglajlićeve grupe sredinom juna 1922. godine, postala su javna i neizbježna činjenica, te su dovela do rascjepa stranke. Maglajlićeva grupa, stranačka desnica, izdvojivši se iz jedinstvenog poslaničkog kluba JMO, osniva zasebni klub, Muslimanski narodni klub, pokreće vlastito glasilo "Iršad", a u naziv postojeće organizacije umeće odrednicu "narodna", tako da se prozvala Jugoslovenska muslimanska narodna organizacija (JMNO). Preinakom naziva stranke htio se istaći vlastiti politički stav, ali i očuvati pravo na već postojeću stranku. Dakle, JMNO u početku nije bila posebna stranka, već frakcija na razini vodstva još samo naizgled jedinstvene JMO. Njihova namjera nije bila, kako sami kažu, "da u muslimanske redove unose žišku nesloge i razdora". Oni nisu željeli nikakvo "strančerstvo", već suzbijanje nastranosti ljevičara, Spahine grupacije", kako bi omogućili izražaj "prave i nepatvorene volje islamskog elementa u našoj pokrajini", kaže se u obrazloženju vlastitih poteza[49].

---

49 "Prva nam je riječ", "Iršad", glasilo Jugoslovenske muslimanske narodne organizacije, god. I, br. 1, 21. 6. 1922. godine.

Do rascjepa unutar vodstva JMO dolazi u vezi sa podrškom a time i suradnjom s radikalskom i velikosrpskom vladom Nikole Pašića u pitanju zakona o podjeli zemlje na oblasti. Da li ostati u Vladi poslije neispunjenih obećanja srpskih radikala bosanskim muslimanima Ustavom iz 1921. godine, ili bez obzira na sve nastaviti suradnju s beogradskim režimom? – pitanje je koje je pocijepalo vrh JMO. Maglajlićeva zastupnička grupa, tačnije 9 zastupnika[50], od kojih su, osim njega, najizrasliji i najpoznatiji dr. Karamehmedović i Sakib Korkut, smatrala je da treba nastaviti suradnju s Vladom, jer je to politički najkorisnije za Bosnu i Bošnjake. Spahino opredjeljenje bilo je drugačije. On je u Narodnoj skupštini u Beogradu, preko zastupnika Saliha Baljića, iznio razloge za prelazak svoje autonomističke, lijeve frakcije a, kako ćemo kasnije vidjeti, i cijele JMO, u političku suprotstavljenost Vladi. Tad su srbijanske političke stranke, radikali i demokrati, u Vladi imale većinu. Došavši u Ustavotvornu skupštinu sa "autonomističkim shvatanjem o unutarnjem državnom uredjenju", Poslanički klub JMO je nakon shvatanja "da parlamentarna većina neće nikako popustiti od centralističkog uredjenja" pristao da surađuje na donošenju ustava po cijenu nužnosti sređivanja unutarnjih državnih prilika. Kako se stanje svakim danom pogoršavalo, JMO je shvatila da se Srbi za centralističko uredjenje države nisu borili zbog državnih razloga i potreba "nego za to da osiguraju prevlast jednog dijela države, jednog plemena, jedne vjere"[51]. Potpuno gospodarenje Srba u svim državnim ustanovama, protežiranje pravoslavlja, nesmirivanje sigurnosne situacije, pokretanje političkih sudskih procesa protiv muslimana, pogoršanje ekonomskih prilika, samo su neki od razloga koji JMO ne dozvoljavaju sudjelovanje u Vladi. To što su ranije glasali za podneseni im Ustav, razlog treba tražiti u njihovoj želji, potrebi i nuždi "da jednom zavlada makar kakvo zakonito stanje nad muslimanima naše države koji su bili dvije godine stavljeni van zakona". Njihova nastojanja su ostala samo "glas vapajućeg u pustinji", jer se unutarnje prilike samo usložnjavaju. Zato traže od Vlade da "nastupi do sporazuma sa Hrvatima i Slovencima u interesu općedržavnom, jer donošenjem temeljnih državnih zakona bez suradnje naročito Hrvata naš položaj u vladi postaje neodrživ"[52], obrazlažu svoj postupak Spahine pristaše.

50 Politički klub JMNO su činili: I. Maglajlić, A. Šerić, S. Filipović. dr. H. Karamehmedović, S. Korkut, D. Omerović, V. Sadović, M. Šehović i O. Vilović.

51 "Pravda", br. 73, 28. 3. 1922. godine.

52 Isto

U ime centralista i stranačke desnice, koja je tada u Poslaničkom klubu imala većinu, dr. Karamehmedović je iznio razloge nužnosti glasanja za prijedlog Vladina zakona o sreskim i oblasnim samoupravama. Vladin prijedlog, prema Karamehmedoviću, samo je upojedinjenje onoga što je u Ustavu već ranije doneseno, a za što je JMO dala suglasnost. Tako su se glasovi njegovih pristaša priključili Vladinoj srpskoj većini pri izglasavanju spomenutog zakona. Nije nebitno istaći da su za takav zakon, osim njih, glasale samo srpske stranke. Za sve ostale narode i njihove političke usmjerenosti on je bio neprihvatljiv.

Centralni odbor JMO, stranačko tijelo koje određuje političke smjernice djelovanja, na sjednici od 14. aprila 1922. godine potvrdio je stav zastupničke lijevice dr. Spahe. Tu se istaklo da je došao posljednji čas da se JMO "povrati svome autonomističkome programu o unutarnjem uredjenju države", da zastupnički klub ne smije više pomagati Vladinu politiku, da njegov politički pravac "nije bio dovoljno jugoslavenski" jer nije priječio prevlast srpskog dijela naroda u državi i doprinosio sporazumu svih dijelova jedinstvenoga naroda, a što mu je daljni zadatak, te da se onim poslanicima koji se protive takvoj politici oduzme poslanički mandat. Na taj način je Spahina frakcija preuzela rukovođenje strankom.

Povratak JMO svom izvornom autonomističkom stavu i općim nacrtnim načelima o uređenju države izraz su osvjedočenja u Vladino neispunjenje onih zahtjeva koji su JMO obećani prilikom davanja podrške izglasavanju Ustava. JMO se osjećala prevarenom, izigranom i iskorištenom. Njeni glasovi su samo poslužili jačanju velikosrpskih ambicija i namjera. Stanje u zemlji se pogoršavalo, nije bilo nikakvih naznaka od srpske strane da ona želi dijeliti vlast s drugim narodima države, Slovencima i Hrvatima, prije svega.

Stupanje u političku suprotstavljenost režimu znači kritiku takvog stanja, njegovu osudu i, što je možda najbitnije po samu JMO, traženje novih političkih saveznika za ostvarenje svojih ciljeva. To je za JMO značajan politički iskorak, jer se njime Bošnjaci prvi put u novoj državi oslobađaju srpskih pritisaka i nužnosti pakticiranja s njima zarad sigurnijeg opstanka. Oni su time postali samostalna snaga na političkoj pozornici zemlje.

Maglajlićeva grupa, kao nova politička stranka – Jugoslovenska muslimanska narodna organizacija, o istom pitanju imala je drugačije mišljenje. Njeni stavovi se samo u nijansama razlikuju od Spahinih, odnosno zaključaka Centralnog odbora JMO, ali dovoljno da predstavljaju jednu novu političku usmjerenost unutar Bošnjaka. JMNO odbacuje centralističku ocjenu svoga stajali-

šta kao neosnovanu. Centralizam za većinu Bošnjaka tad znači prorežimsko, prosrpsko djelovanje. Oni zahtijevaju poštivanje zaključaka skupštine JMO od 6. oktobra 1921. godine i Centralnog odbora od 7. 1. 1922. godine, a Spahinu usmjerenost nazivaju "revizionističkom", onim što "pogoduje hrvatskom separatizmu", a ne Bošnjacima. Maglajlić smatra da se JMO s hrvatskim blokom "ne može sresti ni u taktici, a kamoli u političkim ciljevima. Oni su u ogromnoj većini republikanci, a mi monarhisti. Oni proširuju jaz izmedju Srba i Hrvata, a mi bismo ga htjeli zatrpati. Naš program govori o trima plemenima jednog jedinstvenog naroda, oni pak o trima narodima. Naša je politika jugoslovenska: osuđuje srpski ekstremizam i nije uperena proti Hrvatima, dok je njihov pravac sve više protusrpski"[53]. Zato je JMNO za nastavak suradnje s Vladom i ostanak zastupničkog kluba u Skupštini.

Istovremeno se iznose i temeljni politički stavovi te političke grupe. Njihov odbir i redoslijed su vrlo znakoviti. Potcrtavanjem vjersko-prosvjetne samostalnosti, uređenja šerijatskih sudova, prevazilaženja kmetovskih odnosa s posebnim osvrtom na male zemljovlasnike i njihove interese i uspostavljanja odnosa s muslimanima preko Drine formira se čisto islamska, anacionalna politička osnovica stranke. Njen ključni nedostatak je što nacionalno pitanje Bošnjaka svodi na vjersko pitanje. Razlog za to jeste činjenica da kao vjerski dostojanstvenici (Maglajlić je muftija, a Korkut će to kasnije postati) istrajavaju na zaštiti vjerskih prava. Naravno, to je dojam koji se nadaje samo neposrednom razumijevanju. Uzrok je više u izraženom nedostatku razvijene političke i državotvorne svijesti, što jeste bila odlika i velikog dijela bošnjačke vjerske inteligencije. Nedostatak takve svijesti nužno ih je vodio skliznuću u politički oportunizam, u njihovom slučaju na prosrpsko stajalište. Maglajlićeva politika ne shvata znanje da se vjerska pitanja mogu riješiti i u okviru najtotalitarnije države, njihovo zadovoljenje je bezopasno za bilo koji politički sustav. Jer, vlastodršcima, tada Srbima, bilo je bitno da se ne potežu nacionalna i državna prava.

Odnosi između JMNO i JMO sve vrijeme su polemički. Na tom posebno insistiraju i istrajavaju JMNO i njeno vodstvo. Svoja programska načela oni iznose, uglavnom, putem kritike JMO i Spahe, ali ne kao neka nova politička određenja koliko kao stilizaciju ranijih zajedničkih stranačkih stavova. U izbornom proglasu "Svima muslimanima našeg kraljevstva"[54], kao i mnogo pu-

53 "Iršad", god. I, br. 1., 21. juna 1921. godine.

54 "Iršad", god. II, br. 7., 31. januar 1923. godine.

ta do tada, daje se kratka hronologija rascjepa stranke na ljevicu i desnicu, te nastojanja desničara da se jedinstvo ponovo uspostavi. Pošto su svi nagovori za ponovno ujedinjenje stranke propali, 1923. godine JMNO na izbore izlazi sa svojom posebnom izbornom listom. U proglasu se ističe da su na takvu borbu prisiljeni jer "šačica istinskih uljeza, koji su zadojeni mržnjom na sve što nije hrvatsko i koji u svom ćorluku idu tako daleko, da pod lažnom krinkom autonomizma nameću muslimanskom elementu odlučnu borbu proti Srbima u korist Hrvata", vodi narod u propast. JMO se optužuje za frankofštinu, desno hrvatstvo, jer joj, navodno, tri izborne liste nose osvjedočeni frankovci. Njen glavni zadatak, revizija Ustava, prema JMNO, na zakonit način je neizvodiv, a čemu krajnje namjere spahinovaca vode "vidi se konačno i po tom što se od ostalih devet tačaka radnog programa samo jedna odnosi na specijalno islamske potrebe dok se sve ostalo vrti oko potreba Bosne i Hercegovine".

To je tačka na kojoj se najbjelodanije odslikava različitost JMNO od JMO i otkriva[55] krajnja pozadina samog rascjepa nekad jedinstvene stranke. Spahi i JMO je prvenstveno stalo do očuvanja autonomije i jedinstva Bosne i Hercegovine, do očuvanja bosanske zasebnosti i vlastitosti u njenim historijskim granicama. Dotle JMNO, potpuno politički naivno iskazujući vjerske zahtjeve kao najosnovnije i jedine, prelazi preko pitanja pokrajinske autonomnosti Bosne, čime se najneposrednije podređuje Beogradu.

Sam Proglas tu različitost ocrtava sljedećim riječima: "Kako se vidi novi kurs ljevičarske politike skreće pravcem prema Zagrebu dok ih se nimalo ne tiče teško stanje muslimana u Južnoj Srbiji. Ljevičarski proglas ne spominje ih ni jednim slovcem i u tom je glavna i temeljna razlika između naše i njihove politike. Mi temeljnim zadatkom svoje politike smatramo devetu tačku programa JMO koja nalaže hitnu uspostavu veza sa muslimanima iz ostalih krajeva Jugoslavije i jaku brigu za njihove potrebe. Prema tome naša politika ide u potpuno oprečnom pravcu od ljevičarske politike: oni Zagrebu, a mi Novom Pazaru i Skoplju."[56]

Druga bitna razlika je u tome, kako to tvrdi JMNO, "što mi kao iskreni i dosljedni Jugoslaveni, ne dajemo nikakvu prednost Zagrebu nad Beogradom i što nam Hrvati nisu nimalo bliži od Srba". Žalimo što je došlo do srpsko-hrvatskog spora i mi nećemo ići dalje od uloge posrednika u njegovu rješenju. Ne smatramo da će se on riješiti time "što će se muslimanski predstavnici staviti

55 Isto, str. 2.

56 Isto, str. 2.

o bok Hrvatima". Također, tvrdi da to isto važi i za pitanje Ustava. "On je samo pošljedica tog spora a nipošto njegov uzrok", a u slučaju njegove prepravke "mi ćemo se opredijeliti samo prema sadržini predloženih izmjena, vodeći računa kako o potrebama naših krajeva tako i o sigurnosti cijele države". Pritom će, vele, posebno paziti na prava naroda koja podrazumijevaju "autonomnu upravu vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova, šeriatske sudove i ostale interese islamske zajednice. To je za nas najvažnija stvar". Njima je jasno da do prepravke Ustava neće brzo doći, jer je to pitanje velikih stranaka, stoga "za nas pitanje revizije nije ni toliko aktuelno ni toliko važno, da bismo radi njega sami sebi svezali ruke i tako stavili na kocku sve druge uspjehe kako na političkom, tako i na kulturnom i na gospodarskom polju". U pitanju zemljišta u budućem radu će posvetiti "osobitu brigu podizanju našeg težaka", "te da u težacima nađemo svoj glavni oslonac". Zaštita velikih narodnih interesa nije njihov stil, demagogija i dizanje na bubanj malih uspjeha, tvrde, njima su strani. Na optužbu da su "bezuvjetni vladinovci" odgovaraju izjavom: "Oportunizam nam nije svrha, nego – sredstvo za uspješno promicanje narodnih interesa."

Iz tih navoda jasno je da JMNO Bošnjake određuje, razumijeva i prikazuje kao vjersku, a ne nacionalnu zajednicu. Sve političke zahtjeve Bošnjaka ona prevodi u njihove vjerske zahtjeve. Bosnu i Hercegovinu, kao užu bošnjačku državnu postojbinu, ona niti poznaje, niti priznaje pa, prema tome, i ne zahtijeva. Njeno jugoslavenstvo ima i nacionalno i ideološko obilježje pri čemu se negira svaka, pa i bošnjačka nacionalnost, u ime nadnacionalnog državnog određenja. Za JMO jugoslavenstvo je samo taktički zahvat postojane bošnjačke narodne posebnosti protiv nacionaliziranja, način borbe za vlastitost, a protiv pretapanja u srpstvo i hrvatstvo. Bez obzira na to što se bošnjačka nacionalnost ne izražava, niti jasno promišlja, ona se skupno sabire, osjeća i štiti u krilu JMO. Ona postoji na razini svijesti kao duboka različitost od Srba i Hrvata, ali ne i na nivou samosvijesti. Bošnjaci tada imaju političku, ali ne i nacionalnu samosvijest. Takvo stanje dovodi do zamršenosti i jedne i druge strane jedinstvenog bošnjačkog bića.

S obzirom na to da JMNO stalno podvlači da je ona tumač i zastupnik prvotnih interesa nekad jedinstvene stranke, te da je lijeva Spahina frakcija revizionistička, bitno je istaći nacrtne i političke razlike između te dvije bošnjačke političke stranke. U nacrtnom smislu JMNO svoju differentiu specificu u odnosu na JMO ima u svojevrsnom "muslimanskom integralizmu", nastojanju da obuhvati i predstavi interese cijelog muslimanskog/islamskog stanovništva

Kraljevine SHS, bez obzira na njegove nacionalne i pokrajinske, tj. teritorijalno-historijske različitosti. U takvoj zamisli islam se javlja kao temeljna ideološka i politička odrednica udruživanja.

Takav stav prema pitanju uređenja zemlje podrazumijeva najbitniju razliku u odnosu na JMO. Naime, njime je Maglajlićeva grupa i prešutno i javno na stajalištu državnog centralizma kao aksioma koji se ne dovodi u pitanje, jer se njenim "muslimanskim integralizmom" ne priznaju etničke različitosti između naroda uopće, pa ni etničke različitosti između naroda tzv. muslimanskog bloka Kraljevine: Bošnjaka, Albanaca, Goranaca, Turaka i Pomaka. S druge strane, time se ne priznaje ni nacionalnost tih naroda, ni njihova nacionalna prava, niti autonomna prava historijskih pokrajina, što je i stajalište teorije integralnog jugoslavenstva. Sve to znači da se ne razumijeva tadašnji politički trenutak. Ne uviđa se njegova stvarnost, proturječnosti već postojećih, mada nepriznatih, nacionalnih posebnosti u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, niti se razumijeva srbijanska prevlast u Kraljevini. Takav politički stav, u tako nacionalno složenim prilikama izazvanim srpskom prevlašću i borbom ostalih naroda Kraljevine za zaštitu svojih nacionalnih prava, s teorijskog gledišta isključuje JMNO iz grupa ozbiljnih političkih snaga, a s praktično-političkog čini je neuspjelom političkom strankom, što je njeno izlaženje na izbore 1923. godine i pokazalo. Ona na tim izborima od bošnjačkog naroda nije bila prihvaćena, tako da je poslije izbora i prestala postojati kao posebna politička stranka. Učinak njene usmjerenosti čak i prema muslimanima i Bošnjacima izvan Bosne i Hercegovine je bio mali, odnosno nije bio veći od učinka koji je JMO imala u zaštiti njihovih interesa.

Sljedeća vidna razlika JMO i JMNO, i tu se ta različitost u osnovi iscrpljuje, jeste prvenstveno istrajavanje JMNO na dijelu vjerskih prava Bošnjaka. Njen nacrt najviše se odnosi na njihove "specijalno islamske potrebe", a nacrt JMO zasniva se na potrebama Bosne i Hercegovine. Da li svjesno ili ne, JMNO se takvim stavom odriče korpusa nacionalno-političkih prava i sloboda. Za nju ne postoji nacionalna borba, niti političko suprotstavljanje vladajućem srbijanskom režimu. To podrazumijeva nesukobljavanje i prilagodbu vladajućim snagama, politiku mirenja sa postojećim i, što je bilo najopasnije i politički najpogubnije, opravdavanje postojećeg sustava kao savršenog i nepromjenjivog. S gledišta stvarnosnog stanja Bošnjaka, njihovog fizičkog i ekonomskog stradanja, građanske neravnopravnosti i vjerskih nesloboda, takva usmjerenost je vodila njihovom političkom pasiviziranju.

Za razliku od toga, JMO je istrajavanjem na preobrazbi Vidovdanskog ustava i autonomiji Bosne i Hercegovine, odnosno unutarnjem uređenju Kraljevine na načelu autonomija historijskih jedinica, budućih republika i samostalnih država pred kraj XX stoljeća, branila pravo Bošnjaka i na državnost. Državnost Bosne tom politikom uveliko je uvažavana i čuvana. Ona je takvom politikom svjedočila, za Bošnjake tokom XX stoljeća iskristalizirano iskustvo, da se samo posjedovanjem države, u ovom slučaju obranom Bosne, mogu sačuvati i narod i njegova vjera. Bez državnog bosanskog okvira, koji je u postojećim uvjetima trebalo da bude upravno-administrativne naravi, nemoguće je sačuvati i Bošnjake i islam. Takvim stajalištem JMO je politički kvalitativno nadišla JMNO, posvjedočila političku zrelost bošnjačkog naroda izražavanjem njegovih političkih kao državotvornih i nacionalnih interesa, čime je predskazala to bitno pitanje i otvorila dilemu, ali i njen okvir za buduće vrijeme.

Usput budi rečeno, dilema: narod ili država, koja je u osnovi spomenutog spora, gdje se Spaho opredjeljuje za državu, a Maglajlić za narod, postaje aktualna i 1992. godine kada do sličnog rascjepa dolazi u okviru Stranke demokratske akcije između Alije Izetbegovića i Adila Zulfikarpašića. Spor i tad nastaje zbog istog pitanja, pitanja da li u kritičnom momentu pristati na nepovoljnu i krajnje neizvjesnu suradnju sa Srbima za račun izbjegavanja rata i gubitka državnosti, ili se opredijeliti za vlastitu bosansku državnost. U oba slučaja opredjeljenje za nacionalna i politička prava naroda, za njegovu slobodu i državu, pokazalo se kao ispravno i jedino moguće. Da se Spaho 1923. godine priklonio Maglajlićevim stavovima, pitanje je da li bi bošnjački narod kao nacionalna i kulturna posebnost i trajao sljedećih pedeset godina.

Grupu oko JMNO činile su jake političke i intelektualne bošnjačke ličnosti: Karamehmedović, Maglajlić i Korkut bili su osnivači JMO i ljudi koji su upečatljivo davali ton bošnjačkom političkom životu prve polovine dvadesetog stoljeća. U trenutku kada su se otcijepili od stranačke većine i osnovali zasebnu stranku, oni su pokazali izvjesno nepovjerenje u snagu svoga naroda. Svoj politički kurs nazvali su "realnom politikom" i imali su uvjerenje da su Bošnjaci manjinska skupina u Kraljevini, koja ne može bitno određivati njene političke tokove. Tu je bila preovlađujuća manjinska svijest prema kojoj bi se Bošnjaci morali držati jače strane, u tom slučaju srpske. Iz njene perspektive su se sagledavali i trasirali muslimanski interesi, te su s obzirom na to i određivani kao minimalni. Njihov stav je bio da se politika sporazuma sa Srbima i njihovim vladama kao najjačom i najutjecajnijom stranom treba dosljedno provo-

diti. Iz takve pozicije, smatrali su oni, sitnim ustupcima srbijanske strane muslimanske mase mogu se očuvati, i vjerski i obrazovno reformirati. Taj "manjinski kompleks" doveo ih je dotle da su u bošnjačkoj javnosti razumijevani kao srpske sluge.

S takvim uvjerenjima bili su zagovornici ideologije jugoslavenstva i onda kad se ta ideologija naočigled svih raspadala i raspala. Teorija o jednom a troimenom narodu, zvanična politika nacionalnog jugoslavenstva prema kojoj su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan jugoslavenski narod različitih imena, na samom početku pokazala se nezbiljskom. Slovenci i Hrvati su se osjećali kao narodi i sve vrijeme su zahtijevali svoja nacionalna prava. Jugoslavenska politika od bošnjačkog vodstva dosljedno je prihvatana i javno zagovarana jer je bila sigurna brana "nacionaliziranju" Bošnjaka od srpske i hrvatske strane. Srpska i hrvatska nacionalna ideologija bile su konfesionalne, nije se moglo biti pravi Srbin ili Hrvat ako se nije bilo pravoslavac ili katolik, odnosno svi pravoslavci su Srbi, a svi katolici Hrvati. Političko vodstvo Bošnjaka imalo je u iskustvu osvjedočenje da je izjašnjavanje Bošnjaka muslimana u srpskom ili hrvatskom smislu nemoguće uslijed religijskog obilježja tog "nacionaliziranja". Kako je naprečac pretapanje Bošnjaka u Srbe ili Hrvate bilo neizvodivo, a što su zvanične vlasti i sve druge nacionalne ideologije propagirale, mudro se smatralo da je to polje za budući kulturni rad.

Jugoslavenstvo grupe oko JMNO je utoliko osobenije što se bošnjaštvo nastojalo vezati za islam, za sve državljane islamske vjeroispovijesti, pa se može nazvati i islamskim jugoslavenstvom. Tu se nije radilo ni o kakvom njegovom taktičnom prihvatanju, kao kod Spahe, gdje su politički razlozi bili preovlađujući, nego o uvjerenju da se potiranjem postojećih plemenskih razlika i obrazovanjem nove nacije, ili nadnacionalne državne nacije, za islamske pripadnike Kraljevine nalazi rješenje njihovih prava i osigurava ravnopravnost, koje ne bi bilo ukoliko bi se muslimani nacionalizirali.

Samo u stanju u kome bi svi bili Jugoslaveni, kad bi se svi odrekli svojih posebnih nacionalnih zahtjeva i prenijeli ih na novu jugoslavensku naciju, muslimani bi bili ravnopravni, što je, naravno, samo tačno kao teorijska pretpostavka, ali toliko nestvarna da se graniči sa političkom fantastikom. Jugoslavenstvo je tu igralo ulogu instrumenta zadobijanja bošnjačkih građanskih i vjerskih prava, sredstva izjednačenja sa drugima, i ništa više. Usljed takvih razloga ideologija jugoslavenstva među Bošnjacima bila je dobrano prisutna i prihvaćena sedamdesetih godina XX stoljeća, kad je zamišljeno stajala kao brana rastućim nacionalizmima i republičkim državotvornim željama.

Maglajlić je sve vrijeme dokazivao da je Spahina grupa iznevjerila program stranke, zaključke skupština i Centralnog odbora, te da je napustila bošnjačku politiku kao politiku sporazuma za račun interesa Hrvata. Spahino prelaženje u suprotstavljenost Vladi i traženje saveznika u stavu nužnosti preinake Vidovdanskog centralističkog ustava, potpisivanje Zagrebačkog sporazuma s hrvatskim strankama JMNO naziva sluganstvom Zagrebu i napuštanjem interesa islamskog dijela stanovništva. U tim radnjama oni vide štetnost za Bošnjake i stabilnost države, izazivanje Srba i podrivanje državnog poretka. Pri tom su pokušavali dokazati da izvorna načelna usmjerenost JMO nije autonomija Bosne i Hercegovine i da je takav stav ustupak Radićevom republikanizmu.

Uzmicanje od političkog opredjeljivanja JMO u parlamentu i savezništvo s različitim političkim grupacijama Maglajlićeve pristaše nisu razumijevale i procjenjivale politički, nego nacionalno. Okretanje JMO hrvatskom federalističkom bloku, što je bio iznuđeni ali, pokazalo se, i opravdani i važni strategijski politički potez, kojim se postigao željeni cilj i očuvala politička samostalnost Bošnjaka, JMNO ocjenjuje kao skretanje prema hrvatstvu. U tome prijeporu i razmimoilaženjima nacionalno izjašnjavanje političkih sudionika u srpskom ili hrvatskom smislu nije imalo određujuću ulogu. Sukob nije bio na nacionalnoj, već na političkoj razini. Sâm Spaho se izjašnjavao kao Srbin i za vrijeme Austro-Ugarske, i onda kada je potpisivao suglasnost na Vidovdanski ustav, kao i onda kada je prešao u opoziciju velikosrpskom režimu. To samo svjedoči o nepostojanosti jasnog nacionalnog opredjeljivanja, kao i o tome da je JMO, kao zastupnik političkih interesa Bošnjaka, bila svjesna političkih ciljeva i zahtjeva naroda i da je iznalazila načine za njihovo ostvarenje.

Na skupštinskim izborima 1923. godine[57] JMNO[58] je, i pored toga što je u izbornom proglasu potcrtala da Spahina kuglica "ide u korist Stjepanu Radi-

57 JMNO je na izborima od 18. decembra 1923. godine prošla veoma loše. Bez obzira na to što su joj nosioci lista bile ugledne bošnjačke ličnosti i što je imala podršku režima, dobila je samo 10 266 glasova ili 8,3% od mogućih bošnjačkih glasova, tako da nije dobila nijedan zastupnički mandat. Posljednji broj njihovog glasila "Iršad" izašao je 24. novembra 1924. godine, što se može uzeti i kao datum prestanka postojanja te političke stranke. Njeni nosioci, bez obzira na prorežimsko držanje, poslije nisu dobili nikakve političke položaje, te su se vratili svojim prijašnjim poslovima. Dr. Karamehmedović je radio kao ljekar, Maglajlić i Korkut kao muftije u Tuzli, odnosno Travniku. Tek nakratko 1929. godine politički oživljava Maglajlić kao reisul-ulema, a Karamehmedović kao ministar bez portfelja.

58 JMNO je na području cijele Bosne i Hercegovine izašla sa svojim izbornim listama. Nosilac liste u Banjalučkom okrugu bio je Ahmed Šerić, tadašnji ministar, u Mostarskom i Sarajevskom dr. Hamdija Karamehmedović, u Bihaćkom Sakib Korkut, glavni urednik "Iršada", u Travničkom Derviš Omerović, ministar trgovine i industrije, i u Tuzlanskom okrugu Hadži hafiz Ibrahim ef. Maglajlić, okružni muftija iz Tuzle.

ću", doživjela takav politički neuspjeh da je i činjenično nestala kao stranka s političke pozornice. Njeno prorežimsko usmjerenje, vjerovanje da se dobro Bošnjaka može zadobiti samo priklanjanjem jačem, u ovom slučaju Srbima, bilo je brana njenom većem uporištu u bošnjačkim masama. Ona nije imala one političke hrabrosti i slobode, koju je iskazivao Spaho, da oblikuje samostalni politički program neovisan od postojećih političkih ili nacionalnih blokova.

4. JMO U POLITIČKOM ŽIVOTU KRALJEVINE SHS PRED ZAVOĐENJE DIKTATURE 1929. GODINE.

Na izborima 1923. godine JMO je postigla veliki uspjeh59. Još u svom izbornom proglasu60 ona ističe da je "cijeli sporazum između našeg poslaničkog kluba i radikalsko-demokratske vlade sistematski izigran". Traženje da se provede potpuna jednakost građana i naroda na razini cijele zemlje nije ostvareno. Potcrtavajući svoju bosansku, a time i autonomističku poziciju, dalje se ističe da se jedino JMO zalagala i zalaže za "specijalne interese Bosne i Hercegovine", zato što je ona "jedina prava predstavnica Bosne i Hercegovine i što u svom djelovanju nije bila podvrgnuta tutorstvu vođstva bilo koje partije izvan granica naše uže otadžbine". Poslanicima se stavlja u amanet "da se svom snagom založe za što skoriju reviziju Vidovdanskog ustava i da ostvare naše programatsko gledište o unutrašnjem uređenju države". Dobivši cjelinu bošnjačkih glasova, JMO je tim izborima učvrstila svoj politički smjer, osnažila stranačku samostalnost, dublje prepoznala i jasnije ocrtala posebne bošnjačke interese, potvrdila autonomističku poziciju Bosne, njenu posebnost i cjelovitost, te istakla neraskidivu vezanost sudbine Bosne za sudbinu Bošnjaka i obrnuto.

I tog puta su se u bošnjačkim redovima pojavile pristaše velikosrpskih interesa. Bile su to političke stranke i ličnosti, srpskim novcem kupljene, koje su kao cilj imale unošenje razdora u bošnjački narod i onemogućavanje pobjede JMO. To se, prije svih, odnosi na "Vanstranačku muslimansku listu" inž. Su-

59 Od 488. 498 glasača u Bosni i Hercegovini na izbore je izašlo 379. 837. Od tog broja pojedine stranke su dobile sljedeći broj zastupničkih mandata: Jugoslovenska muslimanska organizacija 18 mandata, Narodna radikalna stranka 13, Zemljoradnička stranka 7, Hrvatska republikanska seljačka stranka 7 itd. "S obzirom na kompaktnost muslimanskog stanovništva, njihov izlazak na izbore i podršku koju su dali Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji, dogodilo se da je JMO dobila više mandata nego što bi imala po primjenjivanom nacionalnom ključu pod Austro-Ugarskom(8 : 6 : 4). Tako je u stvari JMO dobila dva mandata više na račun Srba i Hrvata." Usp. Purivatra, nav. dj, str. 138.

60 Usp. "Pravda", god. V, br. 21., 27. januar 1923. godine.

ljage Salihagića i Hamdije Afgana iz Banje Luke, Akcioni odbor u Travniku sa njegovim proglasom "Muslimanima okruga travničkog", te proglas "Mojim biračima" bivšeg poslanika JMO iz Lukavca kod Tuzle Ahmeda A. Kovačevića.

Poslije izbora 1923. godine u Kraljevini se oformio blok federalističkih snaga s ciljem preobrazbe Ustava i federativnog uređenja zemlje. Blok su činile JMO, Slovenska ljudska stranka (SLS) i Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS). Sve tri stranke su brojem osvojenih zastupničkih mandata cjelovito predstavljale pojedine narode – Bošnjake, Slovence i Hrvate, i bile su, jedinstveno, protiv centralističkog uređenja države i vladavine srpskih radikala. U tom smislu i vodstvo JMO pozdravilo je "načelan sporazum" dr. Spahe sa dr. Korošecom i Stjepanom Radićem, stavom da su se "na istom putu našle stranke koje su za sređivanje prilika u državi na osnovi istinske ravnopravnosti, a protiv ekonomskog i financijskog izrabljivanja pojedinih dijelova naše države". Projekt ustava novog bloka izradio je dr. Korošec a on, prema Spahinim riječima, pridaje "najveću važnost samostalnosti u financijskom pogledu"[61]. Hrvati i Slovenci, pošto su u odnosu na Bošnjake bili u znatno boljem političkom i nacionalnom položaju, najviše su istrajavali na finansijskoj samostalnosti nacionalno ustrojenih pokrajina kao najdjelotvornijem obliku nacionalno-političke samostalnosti, a Bošnjaci tim zahtjevima priključivali su i zahtjev za veću političku samostalnost i cjelovitost Bosne i Hercegovine. Bošnjacima je bila potrebna autonomna Bosna s pokrajinskim saborom, kako bi putem finansijske samostalnosti brže riješili nagomilane probleme zemljišnog vlasništva.

Takvo udruživanje oporbenih nacionalno-političkih snaga, naročito sudjelovanje JMO u njemu, u srpskoj političkoj javnosti primljeno je kao poziv na uzbunu. Tim povodom beogradski list "Vreme", glasilo umjerenih radikala, svojim komentarima oslikava reagiranje cijele srpske javnosti. Donekle se i nalazi razumijevanje za poteze Hrvata i Slovenaca, njihovo djelovanje se shvata, mada ne i odobrava. Spahin čin se, ipak, ocjenjuje protudržavnim, "jer utvrđuje sudbinu Bosne i Hercegovine na taj način da ona ima da postane država sa svim atributima njenim sem vojske i spoljne politike u okviru današnje naše države"[62]. Tim prigovorom zapravo se otkrivaju stvarna politička nastojanja JMO i krajnje težnje njene političke akcije. Spahi se, istovremeno, po-

61 Usp. "Pravda", br. 74., 1. 4. 1923. godine.

62 "Vreme", Beograd, 30. mart 1923. godine.

ručuje da mora biti načisto s tim da srpski narod "smatra Bosnu i Hercegovinu srpskom pokrajinom", a u izvršenju te volje žrtvovat će se napori "podjednako veliki kao da branimo i čuvamo Šumadiju".

Obrazovanje federalističkog i revizionističkog bloka izraz je nepristajanja na centralističko uređenje države, kao i kraja teorije o jednom a troimenom narodu. Dakle, samo četiri godine poslije ujedinjenja i nastanka Kraljevine SHS, ona je i kao ideja i kao državni oblik prokazana prema srpskom obrascu nedemokratskom i nemogućom. Tim povodom "Vreme" ustvrđuje da "plemensko opredeljivanje", tj, nacionalno ocrtavanje politike od naroda koji čine Kraljevinu, znači "da demokratski principi dolaze u drugi red". Navodno, uspostavlja se front protiv srpskog naroda i u opasnost dolazi njegov opstanak. Naravno, u opasnosti je bila samo opća srpska prevaga u državi i u Beogradu se jasno nagovještavalo da će se ona braniti svim sredstvima.

Tim povodom iz Beograda otvoreno se prijeti Spahi i Bošnjacima. Ističe se da događaji koji će iz toga čina proizaći, a misli se svakako na pogoršanje stanja Bošnjaka, "trebalo bi da otkriju g. Spahu svu opasnost njegova orijentisanja van okvira srpskog pravca"[63]. Poručuje mu se da je lakomislen ako misli "da je stasit do visine Radića i Korošca". Srpski narod može "da se dezinteresuje za sudbinu Hrvatske i Slovenačke, ali nikad i ni u kom slučaju on se neće dezinteresirati za sudbinu Bosne i Hercegovine koje su njegove..".

Te riječi su obrazac za razumijevanje brojnih srpskih pokušaja otvorenog svojatanja Bosne i Hercegovine, pa i onog najnovijeg iz 1992. godine. I tada se, naime, Bošnjacima otvoreno prijetilo da će u slučaju napuštanja srpskog i "jugoslavenskog smjera" biti uništeni. Na put osamostaljivanja lahko su se pustile Slovenija i Hrvatska, ali ne i Bosna. To samo svjedoči o trajnosti srpske nacionalističke politike prema Bosni, o neprekinutosti političke i vojne agresije Srba prema njoj i Bošnjacima. Također, to svjedoči o nepovoljnosti bošnjačke i bosanske političke pozicije, o srpskom nepriznavanju njihovih državnih i nacionalnih prava.

Za šire razumijevanje društvenih prilika u Kraljevini, situiranje i ocjenu bošnjačkog političkog vodstva, uloge JMO u tadašnjem političkom životu, te obilježja bošnjačkih političkih ciljeva, odnosa Bošnjaka prema Srbima, Hrvatima i Slovencima, i obrnuto, bitno je istaći ustavne zahtjeve svih članica spomenutog federalističkog bloka. Naročito stoga što oni ocrtavaju trajnije političke ciljeve naroda koje predstavljaju u vremenu od ujedinjenja 1918. do 1929. godine.

63 Isto

Stjepan Radić, predsjednik HRSS i neosporni vođa hrvatskog naroda, jeste za sporazum sa Srbima, tj. Vladom, i kao svoje nagodbene zahtjeve ističe: "priznanje hrvatskog sabora", "apsolutnu financijsku samostalnost Hrvatske", onemogućavanje svih monarhističkih ustanova koje krnje hrvatski republikanizam, samostalnost Hrvatske u okviru države, Hrvatsku, Dalmaciju i Slavoniju kao hrvatski teritorij, dok je Bosna i Hercegovina sporna, a zajedničku državu zamišlja kao uniju samostalnih republika. Za dr. Korošeca, vođu Slovenaca, bitniji je stupanj samostalnosti negoli forma uređenja države. On zahtijeva potpunu samostalnost Slovenije, naročito finansijsku. JMO ostaje na stajalištu jedinstvene države, ali sa većom autonomijom njenih pokrajina. Njeno stanovište je bliže slovenačkom nego hrvatskom. Ona želi surađivati na preobrazbi Ustava s hrvatskim republikancima, za finansijsku je samostalnost Bosne i Hercegovine, a protiv njenog ekonomskog iscrpljivanja. Zahtijeva "historičku autonomiju za Bosnu i Hercegovinu" i istovremeno optužuje Srbe za stvaranje okolnosti koje su Bošnjake gurnule na takav politički put[64].

Kao koaliciona politička forma, federalistički blok u sebe je prenio svu različitost naroda koji su ga činili. HRSS, SLS i JMO prvi put poslije izbora nastupaju kao predstavnici Hrvata, Slovenaca i Bošnjaka prema radikalima kao Srbima, što je za Bošnjake posebno bitno. To je, istovremeno, značilo i slabost tog bloka. S obzirom na to da je Radić u njemu imao odlučujući utjecaj, njegova (hrvatska) strana često naglašava hrvatsku komponentu Bošnjaka, pa time i Bosne. Istrajavajući na zahtjevu za ravnopravnost Bošnjaka u savezu, "Pravda" donosi intervju sa dr. Korošecom[65] i Stjepanom Radićem[66] u kojem oni izražavaju svoje uvjerenje o navodnoj ravnopravnosti. Korošec tim povodom ističe "da je u zakonodavnoj samoupravi Bosne i Hercegovine jedini lijek, da se konsolidiraju prilike u ovoj zemlji"; bosansko pitanje je najteže jer se za muslimane bore "i Hrvati i Srbi. Na kojoj strani budu muslimani tamo je većina. Radi toga će još dugo vremena jedna strana biti prema vama neraspoložena".

Potom je između federalističkog bloka i Narodne radikalne stranke postignut tzv. Markov protokol. Prema tom sporazumu, kojim se, uglavnom, određuju odnosi Srba i Hrvata, koje zastupaju Pašić i Radić, HRSS ne napušta politiku izbjegavanja sudjelovanja u radu Narodne skupštine. JMO i SLS dolaze

64 Tako su Korošec, Spaho i Radić u tom trenutku iznijeli političke zahtjeve stranaka i naroda koje predstavljaju dr. Theodoru Berkesu, dopisniku "Berliner Tagblatta", kako donosi "Obzor" od 30. marta 1923. godine, a prenosi "Iršad". god. II, br. 23. 1922. godine.

65 "Pravda", god. V, br. 118, juna 1923. godine.

66 "Pravda", god. V, br. 125., 10. juna 1923. godine.

u Skupštini na stajalište "centra", odgađaju se odredbe Vidovdanskog ustava o podjeli zemlje na oblasti, čime je postignut zahtjev bošnjačke strane za cjelovitost Bosne i Hercegovine. "Markovim protokolom" jeste trenutačno ojačan srpski položaj u državi, ali je i samim činom sporazumijevanja iskazana nužnost srpskog savezništva s drugačijim političkim usmjerenjima i drugim narodima. Kada je Bosna u pitanju, u odnosu političkih snaga prema njoj ništa se nije promijenilo. "Svakome ko poznaje istoriju ...jasno je da Bosna nikada nije bila ni srpska ni hrvatska i da je ona kroz istoriju uvijek znala sebi osigurati zaseban položaj i makar kakve samostalnosti", stav je JMO nakon sporazuma[67]. Zato se "bosanski problem ... ne može rješavati samo sa srpskog ili samo hrvatskog stanovišta". Bosna ima "poseban historijski razvoj i socijalni život, posebno tlo i sastav pučanstva", što traži "i poseban način tretiranja".

I na narednim izborima 1925. godine srpska strana nastoji razbiti jedinstveni bošnjački politički nastup u liku JMO.[68] Istovjetne postupke vrši i hrvatska strana. Na momente izražena podložnost Spahe Radiću pogodovala je nastanku uvjerenja kod Hrvata da će Bošnjaci glasati za njihovu listu. I toga puta se pokazalo da su i srpska i hrvatska politička usmjerenost bez uporišta među Bošnjacima. Srbi su sa stajališta vlasti i moći privlačili pojedine, sada već bivše, zemljovlasnike; Hrvati određen broj intelektualaca; a većina bošnjačkog naroda ostala je dosljedna svom bosanskom političkom opredjeljenju. Izbori su održani pod jakom policijskom i državnom prismotrom, javno se kalkuliralo čak i o raspuštanju JMO[69], pa su, i uz pomoć državnog aparata, srpske stranke odnijele izbornu pobjedu[70].

---

67 Usp. "Bosna i Sporazum", "Pravda", god. V, br. 117., 31. maja 1923. godine.

68 Početkom decembra 1924. godine u Travniku je održana konferencija Bošnjaka na kojoj se osuđivala antisrpska politika JMO i čak zahtijevalo ujedinjenje s radikalima. U Derventi je 7. januara 1925. godine održana zemaljska konferencija Narodne muslimanske organizacije a politika te stranke u potpunosti se oslanjala na Srpsku radikalnu stranku; u Banjoj Luci je tridesetak ljudi osnovalo Muslimansku radikalnu stranku, s inž. Suljagom Salihagićem na čelu, a i JMNO bezuspješno se nastojala politički oživjeti.

69 Srpske kalkulacije o raspuštanju JMO pred izbore 1925. godine znanstveno nisu posebno istraživane. Njihovu osnovu čini vijest bečkog lista "Der Oesterreichische Volkswrit" (14, 8. 1. 1925, s. 359) da je Vlada u Beogradu 17. decembra prošle godine tužila Društvu naroda Bosanske Muslimane da su se tobož kao nacionalna manjina ogriješili o odredbe ugovora o miru koji se odnosi na zaštitu manjina. Na tu vijest oštro je uzvratila JMO, nakon čega je ona, sa srpske strane, posredstvom službenih glasila osporena. Da li se tu radilo o pritisku na Bošnjake, da li se možda htjelo dobiti međunarodno odobrenje za njihovo političko anatemiziranje, što bi značilo i zabranu političkog djelovanja i udruživanja, ili je samo u pitanju bilo političko izazivanje Beograda s austrijske strane, do danas nije jasno jer historijski nije istraženo.

70 "U atmosferi općeg pritiska na pristalice oporbenih stranaka i opće usmjerenosti državnog aparata u korist vladajuće politike, prvenstveno vladajuće Narodne radikalne stranke, održani su izbori 8. februa-

Poslije izbora JMO prelazi u opoziciju Vladi, pridružujući se Bloku narodnog sporazuma i (ljudske) demokratije. Sljedeće, 1926. godine s Demokratskom strankom obrazuje Demokratsku zajednicu i biva, žestokim terorom nad Bošnjacima, prisiljena da sudjeluje u Vladi 1927. godine. U izborima 1927. godine Spaho je na listi Demokratske zajednice u Sandžaku, gdje nagovara Bošnjake da glasaju za tu listu, a neuspio pokušaj atentata na njega od radikalske organizacije muslimanske omladine "Osman Đikić" iz Sarajeva71, također se koristi na izborima, na kojima JMO dobiva 18 zastupničkih mandata i ponovo se potvrđuje kao najjača bosanska stranka72.

Od tada pa do 1929. godine JMO je prisutna u svim vladama. Takvo opredjeljenje je praćeno stalnim napadima Stjepana Radića, ali i vođe bosanskih radikala Milana Srškića na JMO, ne samo zato što su Bošnjaci pružali podršku vladinoj parlamentarnoj većini nego što su svojim djelovanjem onemogućavali HSS i Narodnu radikalnu stranku da ostvare jači utjecaj u Bosni i Hercegovini pridobijanjem muslimanskih birača za svoju politiku. Vrhunac političkog djelovanja JMO su općinski izbori 1928. godine, prvi koji su održani u Bosni, na kojima ona bilježi ogroman uspjeh izborom svoja 84 vijećnika za gradonačelnike i predsjednike općina. Tad u Bosni i Hercegovini Bošnjaci više učestvuju u vlasti nego Srbi.

Ekonomske, političke i nacionalne prilike u Kraljevini SHS tokom 1928. godine su se krajnje usložile. Nakupio se niz neriješenih pitanja, a prilike je do-

---

ra 1925. godine. Od ukupno 515 602 birača u Bosni i Hercegovini glasalo je 426 708 ili 82,7%. U poređenju s ostalim područjima Kraljevine to je bio najveći postotak učešća birača na izborima. Uspjeh najjačih stranaka u Bosni i Hercegovini bio je sljedeći: Narodna radikalna stranka 14 mandata, Nacionalni blok (Radikalna i Samostalna demokratska stranka) 7, Jugoslovenska muslimanska organizacija 15, Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) 10 itd". "Za razliku od izbora u 1920. i 1923. godini Jugoslovenska muslimanska organizacija na izborima 8. februara 1925. godine nije uspjela zadržati primat u Bosni i Hercegovini ni po broju glasova, ni po broju mandata, ako se uzmu zajedno obje radikalne grupe (NRS i Nacionalni blok), bez obzira što je dobila veći broj glasova nego ranijih izbora. Sada je po broju glasova, a i po broju mandata na prvo mjesto došla Narodna radikalna stranka zahvaljujući, prevenstveno, izrazitim predizbornim pripremama u kojima je bio angažovan cjelokupni državni aparat." Vidi Purivatra, nav. dj, str. 204.

71 Kao oblik djelovanja protiv JMO i pridobijanja Bošnjaka za srpsku ideologiju i nacionalnu usmjerenost, u Sarajevu je 1926. godine, po uzoru na srpsku nacionalnu omladinu, osnovano udruženje Muslimanska omladina "Osman Đikić". Udruženje je tih godina brojalo i do 700 omladinaca, od državnih organa je materijalno podupirano, a u svom okrilju je osnovalo i paravojne snage.

72 Prema izbornim rezultatima od 11. septembra 1927. godine, JMO je i po broju dobivenih glasova (127 121) i po broju osvojenih zastupničkih mandata (18) ponovo došla na prvo mjesto među strankama u Bosni i Hercegovini. Poslije nje po broju osvojenih mandata dolaze Narodna radikalna stranka (14), HSS (8), Savez zemljoradnika (6) i Samostalna stranka, s jednim manadatom. Usp. Purivatra, nav. dj, str. 276.

datno usložilo ubojstvo Stjepana Radića u Skupštini u Beogradu, tako da je parlamentarni život pao u veliku krizu. Sva ta događanja išla su u prilog jačanju velikosrpskih monarhističkih nastojanja, tako da je kralj, odbivši sve prijedloge o parlamentarnom rješenju situacije, 6. januara 1929. godine zaveo ličnu diktaturu, dokinuo parlamentarni život, a formalnim raspuštanjem parlamenta i zabranom rada političkih organizacija preinačio Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca u Kraljevinu Jugoslaviju.

ZAKLJUČCI

1. Fizička i imovinska nesigurnost Bošnjaka u novostvorenoj južnoslavenskoj državi, Kraljevini SHS, posebno izražena neposredno poslije ujedinjenja 1918. godine, odraz je neravnopravnosti Bošnjaka u novoj državi. U prvoj Jugoslaviji oni nemaju položaj plemenske, nacionalne, već vjerske zajednice. Građansko pravo na političko organiziranje Bošnjaci koriste osnivanjem JMO, čime izražavaju, potvrđuju i čuvaju svoju vlastitost i posebnost.
2. Mada su pretvorbom zemljišnog vlasništva Bošnjaci osiromašeni, politička, nacionalna i državna pitanja imala su primat u odnosu na zemljišno pitanje. Kvalitetan politički iskorak ogleda se u spoznaji Bošnjaka da se samo jačanjem političke svijesti i sredstvima politike, tj. države, mogu zadovoljiti, riješiti i zaštititi ostali interesi naroda.
3. Gubitak ekonomske snage i samostalnosti, izveden u obliku, po Bošnjake, nepovoljne pretvorbe zemljišnog vlasništva, direktno je proporcionalan gubitku političke samostalnosti, političke moći. Tako je ekonomsko osiromašenje naroda kočilo tok razvoja njegove nacionalne i političke svijesti. Ono je utjecalo na pasivno bošnjačko političko stajalište i primoravalo Bošnjake na sudjelovanje u svakoj državnoj vlasti.
4. Politički život Bošnjaka oblikuje i predvodi građanski, a ne zemljovlasnički sloj s idejom ravnopravnosti vlastitog naroda sa ostalim narodima u zajedničkoj državi. Ideja ravnopravnosti Bosne i Hercegovine, Bošnjaka kao naroda, građana države i muslimana, izvorište je nacrta političke samostalnosti i teritorijalne cjelovitosti Bosne. Zahtjev za samostalnost proizlazi iz zahtjeva za ravnopravnost, a ne obrnuto.
5. Bosanska politička usmjerenost, ideja autonomije (samostalnosti) Bosne, borba za bosanski kao adekvatan bošnjački politički okvir, osnovna je po-

litička ideja i ključno određenje tadašnje bošnjačke politike. Izlaženje van tog okvira, postavljanje Jugoslavije a ne Bosne kao cilja, nema političko utemeljenje, niti podršku u bošnjačkim masama.

6. Prosrpske i prohrvatske usmjerenosti unutar Bošnjaka su političke, a ne etničke naravi. Njihovo postojanje sadržano je samo u uskim intelektualnim i veleposjedničkim krugovima, a na općoj bošnjačkoj političkoj ravni ono je nepoznato.
7. Ideja jugoslavenstva se razumijeva, prihvata i praktično provodi samo u ideološkoj ravni, i to isključivo kao taktički instrument očuvanja posebnosti i Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. Bošnjaci jesu za Jugoslaviju, ali ne takvu koja će ih ugušiti. Jugoslavenstvo Bošnjaka je brana agresivnom srpstvu i hrvatstvu, način naglašavanja i zaštite svoje nacionalne i duhovne različitosti.

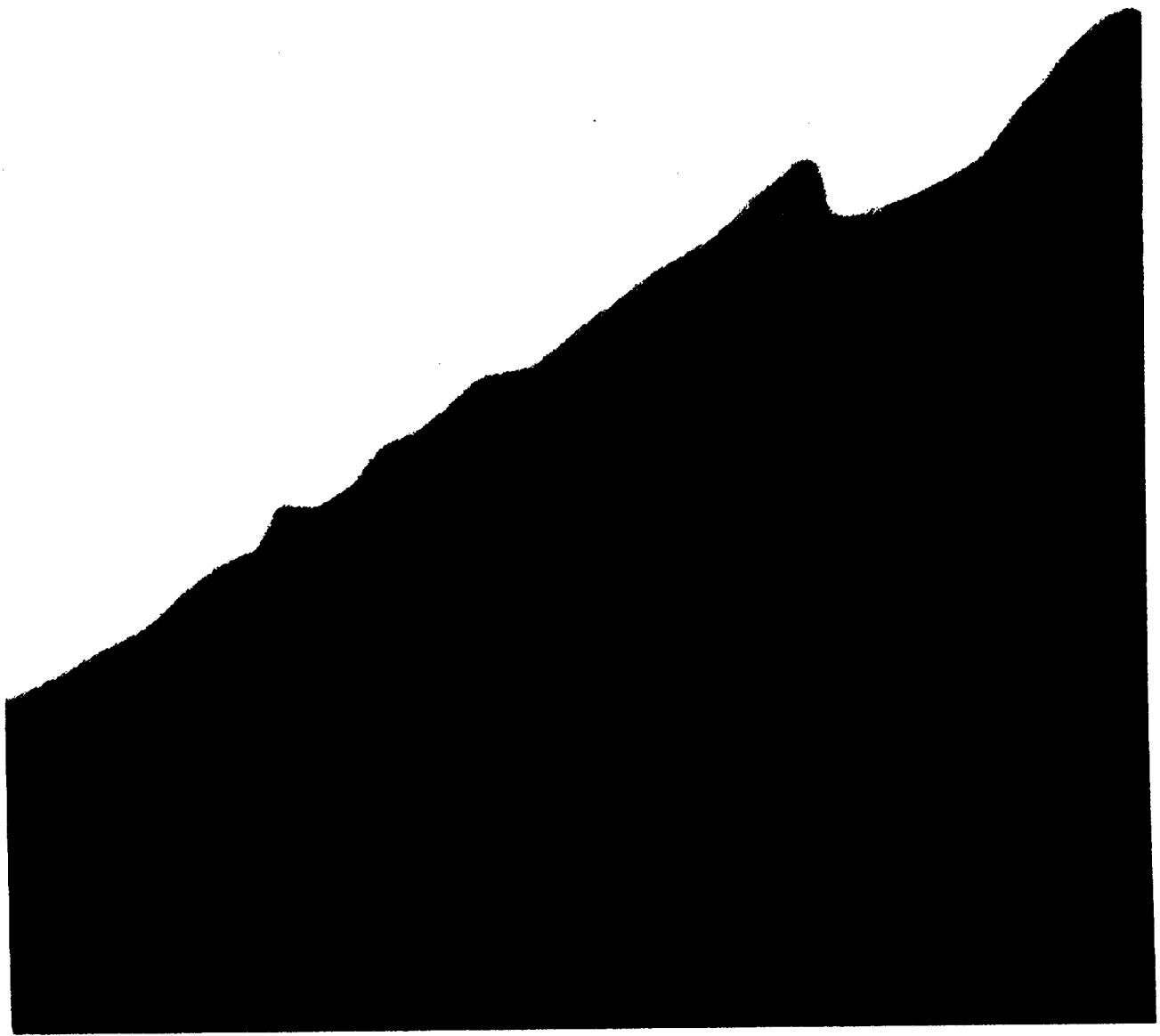

BOŠNJACI I PODJELA BOSNE SPORAZUMOM MAČEK-CVETKOVIĆ

III.
BOŠNJACI I PODJELA BOSNE SPORAZUMOM MAČEK-CVETKOVIĆ

1. BOŠNJAČKO SUPROTSTAVLJANJE PODJELI BOSNE

JMO se godine 1935. pridružila Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici (JRZ). Tu političku grupaciju, kao vladajuću i potpornu državnu stranku, na čijem čelu je bio Milan Stojadinović, činili su srpski radikali, Slovenska ljudska stranka i JMO. Obrazloženje za pristupanje JRZ Spaho je izrekao stavom: "Radikalna zajednica treba da donese mir i međusobnu ljubav između do sada često zavađene braće."[1] Time je mislio na odnose pravoslavaca i muslimana, ali i Slovenaca katolika, što je srpska strana putem štampe i pozdravljala. Već slijedeće, 1936. godine, kao znak dobre volje prema Bošnjacima, donesena je Uredba o izmjeni Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici, prema kojoj je Islamska zajednica uređena po načelu vjerske samostalnosti. S političkog stanovišta najznakovitija je odredba Uredbe kojom se sjedište poglavarstva Islamske zajednice premješta iz Beograda u Sarajevo, što je trebalo značiti izraz dobre volje Beograda prema Bošnjacima.

Zanimljiv je komentar novosadskog lista "Dan" povodom Spahina ulaska u JRZ. On realno odslikava bošnjačko političko stajalište, načine i uvjete izražavanja bošnjačke političke volje, narav bošnjačkih nacionalnih "opredjeljivanja", te smjer razvoja bošnjačke nacionalne zajednice. "Muslimani su proglasili, da je zajednica najzgodniji oblik političke saradnje. Ako neće Beograd tu zajednicu, oni će je praviti sa Zagrebom". Politika jezička na vagi za njih je najpovoljnija, smatra autor komentara. "Muslimani zajedničari"[2], nastavlja se u komentaru, "neće da su Srbi ni Hrvati...Nisu ni protiv Kraljevine, niti protiv jugoslovenstva, ali hoće svoju autonomnu Islamsku zajednicu oko koje se okupljaju...I u Jugoslaviji je u punom jeku stvaranje nečeg, što se punim pravom može razviti u jugoslovensko muslimansko pleme, ... prema današnjem fak-

1 "Pravda", god. X, br. 2, 1936. godine.

2 Autor komentara muslimanima "zajedničarima" naziva cjelinu politike JMO, onaj svakako najveći dio Bošnjaka koji podržava tu stranku, a čiji je politički credo ulaženje u sve političke koalicije koje pogoduju zaštiti i promicanju bošnjačkih i bosanskih interesa.

tičnom stanju samo je izvestan dio muslimana nacionalno opredeljen za Srbe ili za Hrvate. Muslimani zajedničari idu za tim da muslimani ostanu jugoslovenski muslimani i da se plemenski ne opredeljuju ... Među njima će se kasnije pojaviti želja za vlastitim nacionalnim obeležjem."[3]

Sukladno novom vladajućem političkom usmjerenju, te sudjelovanjem u JRZ koja čini Vladu Bošnjaci ideju jugoslavenstva još jače brane i zagovaraju. U načelu, što je jugoslavenstvo više u zbiljnosti gubilo tlo pod nogama i postajalo iluzornije, to su ga Bošnjaci više podržavali. Odnosno, razgradnja jugoslavenske ideologije značila je jačanje srpskog i hrvatskog nacionalizma, čije je područje nasrtaja bila bošnjačka ukupnost i zbog toga se jugoslavenstvo kao neutralno, a državotvorno područje djelovanja brani. Time se ideja jugoslavenstva ne brani i ne zagovara radi nje same, već radi sebe, svojih bošnjačkih interesa, koji se pod njenim vidom čuvaju i osiguravaju.

I pored bošnjačkog podupiranja i zagovaranja, ideja jugoslavenstva se neumitno raspadala. Toga su bošnjački politički prvaci bili potpuno svjesni. To ih nije moglo radovati, niti ih je radovalo, jer je rasap ideje jugoslavenstva, kao ideološke osnove ujedinjenja, značio raspad jedinstvene države. Bošnjaci su to znali i toga su se i bojali. Spahin ulazak u JRZ velikim dijelom može se objasniti strepnjom zbog odgovornosti za fizičku sigurnost i političku samostalnost Bošnjaka u nastupajućim događanjima, jer se već tada indicirao radikalni preustroj države ili njen raspad na unutardržavnoj sceni, a jačanje fašizma u spoljnopolitičkim dimenzijama događanja takvu političku zbiljnost dodatno je usložnjavalo.

Povodom devetnaestogodišnjice ujedinjenja, a razmatranjem političke suvremenosti, Šefkija Behmen[4] otkriva unutarnji rasap ideje jugoslavenstva. Osim plemenskih i političkih frontova, otvorili su se i kulturni i vjerski, ističe Behmen. Front znači borbu, s tim što "borba u ovom slučaju je bratoubilačka borba", dalekovidno procjenjuje Behmen, naglašavajući da su Bošnjaci oduvijek "bili istinski ideolozi jugoslovenstva". Ističući značaj JRZ kao centralističke stranke i ideološke poluge državnog jedinstva, Spaho je naglašavao da je ona prekinula sa skretanjem političkog života u "lokalnom, pokrajinskom, plemenskom i vjerskom pravcu", pa "kao pravi i iskreni Jugosloveni mi u pr-

3 Usp. "Muslimanska svijest", god. I, br, 22. 1936. godine. Zanimljivo je da takav tekst prenosi iz "Dana" list koji od svog 18. broja u podnaslovu ima odrednicu "političko informativni organ hrvatskih muslimana".

4 "Pravda", god. X, br. 48, 3. decembra 1937. godine.

vom redu treba da vodimo brigu o cjelini pa tek onda o drugim našim posebnim interesima". Objašnjavajući politiku Stojadinovićeve vlade, čiji je i sam ministar, a pri obraćanju pristašama u Visokom, on potcrtava jugoslavenstvo Bošnjaka riječima da dok drugi "o jugoslovenstvu deklamiraju i teoretišu, mi ga sprovodimo u djelo"[5], istovremeno naglašavajući da je to i politička osnovica bivše JMO. Time što su "za državno i narodno jedinstvo", odgovara Spaho svojim unutarbošnjačkim osporavateljima, JMO i JRZ nisu suprotstavljeni, "mogu reći da je program bivše JMO potpuno ušao u program JRZ"[6]. Sve to svjedoči da su bošnjački prvaci osjećali opasnost po vlastiti narod u slučaju slabljenja centralističke ideologije. Oni su se u jakoj i centraliziranoj državi osjećali sigurno i zaštićeno jer su osjećali da bi sukob interesa članica države bio štetan po Bosnu i Bošnjake. Nešto tako kasnije se i desilo.

S početka 1939. godine došlo je do zaoštravanja političkih stavova unutar Srba i Hrvata o pitanju međusobnih odnosa. Potreba međusobnog nacionalnog sporazuma na obje strane bila je prisutna, s tim da je ličnost Milana Stojadinovića za izvedbu nečeg takvog bila sporna. Krizu njegovog kabineta, pa i sâm pad Vlade izazvali su srpski nacionalisti u Narodnoj skupštini, ne govoreći pritom o nužnosti sporazuma, već o nužnosti pobjede Srba nad Hrvatima. Na takav istup ministra prosvjete, dr. Bogoljuba Kujundžića pet ministara: Spaho, Kulenović, Cvetković, Snoj i Krek pismom ostavke kažu "da u vladi ima različitih mišljenja po pitanju našeg sporazuma sa Hrvatima", te stoga misle "da vlada u sadašnjem sastavu predstavlja zapreku za rješenje ovog važnog pitanja", pa im je, kako tvrde, čast dati ostavke na ministarske položaje[7]. Taj sukob je bio samo povod za promjenu sastava Vlade, a stvarni razlog bila je potreba Srba za sporazumom s Hrvatima, putem promjene političkog usmjerenja Dvora, za što je bila potrebna i nova ličnost. Sastav nove vlade, s izričitim zadatkom sporazuma s Hrvatima, Dvor je povjerio Dragiši Cvetkoviću. Od Bošnjaka u Vladi su bila dvojica ministara, Spaho i Kulenović.

Način na koji je "Pravda", kao nezvanično glasilo bošnjačkog dijela JRZ, popratila sporazum Maček-Cvetković najbolje govori o stupnju političkih neslobodа Bošnjaka, o njihovoj nemogućnosti da slobodno izraze vlastiti stav. I "Pravda", kao, uostalom, i Bošnjaci općenito o sporazumu se informiraju posredno, pošto u njemu neposredno ne sudjeluju, mada se u velikoj mjeri on na

5 "Pravda", god. XII, br. 6, 18. 2. 1938. godine.

6 "Pravda", god. XII, br. 43, 4. 11. 1938. godine.

7 "Pravda", god. XIII, br. 5, 10. 2. 1939. godine.

njih odnosi. Prenosi se uvjerenje "da se ova prva faza pregovora ne kosi sa našim bitnim interesima", te nema "nikakvog razloga da naši ljudi vjeruju raznim glasinama i kombinacijama"[8]. U tekstu sporazuma, potpisanog 25. augusta 1939. godine, naglašava se njegov "privremeni karakter". Novi ustav će, navodno, sve riješiti i "nema nikakve opasnosti od toga da naši predstavnici neće biti također konsultovani prilikom definitivnog uređenja ovog pitanja"[9]. S obzirom na to da je JMO član vladajuće koalicije JRZ i sudjeluje u Vladi, a Bošnjaci nisu ni konsultanti, niti su sudionici sporazuma, dakle, pošto su potpuno politički marginalizirani i ignorirani, to je, zbog delikatnosti takvog položaja i odgovornosti prema narodu i javnosti, JMO sve vrijeme stalo do toga da vlastitu javnost uvjeri u privremenu narav sporazuma, da je umiri ističući dobre izglede Bosne u daljem toku preuređenja države. Odmah nakon sporazuma obrazovana je nova vlada s Džaferom Kulenovićem[10] kao jedinim bošnjačkim predstavnikom.

S obzirom na to da je sporazum izazvao strepnju i nezadovoljstvo u bošnjačkim redovima, stranačka štampa je svim mogućim sredstvima gušila strasti, iznoseći vlastite stavove. Uvjerili smo se, tvrde, da sporazum "nikako nije bio upravljen protiv nas i naših pogleda na novo državno uređenje ... on je bez sumnje dobar, jer pokazuje dokle će se ići u izgrađivanju velikih samoupravnih jedinica u našoj zemlji, kakve je predviđao program Jugoslovenske muslimanske organizacije, ... mi ovdje u Bosni i Hercegovini ne tražimo ništa više nego ono, što je dato Banovini Hrvatskoj, .. jer mi, – kojih ima blizu milion – sačinjavamo svakako jednu tako veliku grupu, da se ne može protiv nas ništa učiniti, a najmanje donijeti riješenje o jednom tako važnom, upravo životnom problemu"[11]. Istovremeno, kako vrijeme prolazi, Bošnjaci uviđaju da se kod Srba javlja sukob državnog i nacionalnog interesa. Srbima je, prema tom razumijevanju, jasno da bi iz državnih razloga Bosna i Hercegovina kao posebna administrativna jedinica doprinijela stabilnosti zemlje i udovoljila princi-

8 "Pravda", god. XIII, br. 24, 25. 8. 1939. godine.

9 "Pravda", god. XIII, br. 24, 25, 1.9. 1938. godine.

10 Dr. Džafer Kulenović(1891-1956) rođen je u Rojnovcima kod Kulen-Vakufa. Gimnaziju je pohađao u Sarajevu, Tuzli i Mostaru. Studirao je pravo u Beču, a završio u Zagrebu. Odmah je pristupio JMO, a jedini od bošnjačkih zastupnika nije glasao za Vidovdanski ustav, čime je došao u sukob sa strankom. Poslije Spahine smrti jednoglasno je određen za njegovog nasljednika u JRZ. Početkom Drugog svjetskog rata i osnivanjem NDH uključuje se u ustaški pokret. Imenovan je za potpredsjednika Vlade NDH. Na tom položaju ostaje do 1945. godine, a poslije bjekstva u inozemstvo u emigraciji je postavljen i za predsjednika Vlade NDH. Emigrantski život proveo je u Siriji, gdje je i umro 1956. godine.

11 "Pravda", god. XIII, br. 30, 6. 10. 1939. godine.

pu ljudskih i historijskih prava, ali oni na to ne mogu pristati iz nacionalnih razloga koji bosansku posebnost ne priznaju, što je za Bošnjake tad još samo žalosno, ali ne i opasno[12].

Povodom svih tih događanja i osvjedočenja u nepovoljan tok razvoja prilika za Bosnu i Hercegovinu, Kulenović je dao izjavu za javnost kojom je odredio konačne bošnjačke stavove u vezi sa sporazumom Maček-Cvetković. U ime Bošnjaka on, navodno, traži Bosnu za Bosance: "Ja držim da je najbolje ... da se stvori još jedna četvrta teritorijalna jedinica, pored jedinice srpske, hrvatske i slovenačke". Ona bi, prema njegovom mišljenju, "vezivala ove tri jedinice", pa treba da bude "u starim granicama Bosne i Hercegovine", ona bi, također, "sa svojim stanovništvom, sa svojom teritorijom, bila neka garancija za očuvanje i učvršćivanje Jugoslavije", bila bi, dakle, "pijemont jugoslovenstva". Njegova "uža partijska organizacija (Jugoslovenska muslimanska organizacija) nosilac je ovog mišljenja od svog početka. U svoj program, kada smo osnivali Jugoslovensku muslimansku organizaciju, nismo mi lično to unijeli u program, nego je to duša našeg svijeta"[13], kaže on.

Bošnjačka javnost s naglašeno iskazanim negodovanjem i vrlo oštro uzvratila je na sporazum Maček-Cvetković. Diljem Bosne održavani su skupovi najmjerodavnijih političkih, javnih i kulturnih bošnjačkih prvaka, na kojima se razmatralo političko stanje, raščlanjivao sporazum s gledišta bošnjačkih interesa i iskazivala potreba organiziranijeg nacionalnog djelovanja. Na tim sastancima jednodušno je iskazano uvjerenje da se Bošnjaci nalaze u prelomnom trenutku svoje novije povijesti, pred izazovom gubitka domovine i cijepanja njihova narodnog tkiva, pa se, s obzirom na to, poziva na jedinstvo naroda, jedinstvo njegovih ustanova i udruženja, te izmirenje političkih nesuglasja.

Sastanak bošnjačkih društvenih, političkih, vjersko-obrazovnih ustanova i javnih radnika grada Sarajeva spontano je održan 24. novembra 1939. godine[14]. Svrha sastanka bila je "zauzimanje stava muslimanskog građanstva Sarajeva prema izjavi ministra Dr. Džafera Kulenovića ... kojom je tražio, da se osnuje autonomna jedinica Bosna i Hercegovina u historičnim granicama".

---

12 "Pravda", god. XIII, br. 34, 3. 11. 1939. godine.

13 "Pravda", god. XIII, br. 35, 1939. godine.

14 Spomenutog dana sastanak je održan u prostorijama Vakufsko-mearifskog sabora za Bosnu i Hercegovinu. Skupu je prisustvovalo 140 najuglednijih i najznačajnijih bošnjačkih političkih i javnih radnika različitih političkih opredjeljenja. Skup je otvorio dr. Hazim Muftić, a za predsjedavajućeg izabran je Edhem Mulabdić.

Nakon toga trebalo je da bude donesena rezolucija podrške ministru Kulenoviću i takvom njegovom stavu, "kako su to učinili i predstavnici muslimana u drugim bosansko-hercegovačkim gradovima"[15].

Edhem Mulabdić, izabrani predsjedavajući skupa, govorio je o općoj važnosti tog sastanka za Bošnjake i istakao jedinstvenost njihovih redova u trenucima kad se rješava pitanje njihovog opstanka. Istaknuvši da su se svi Bošnjaci "izjasnili za autonomiju Bosne i Hercegovine, a prestavnici svih srpskih društava u Bosni i Hercegovini su osudili izjavu i akciju Dr. Kulenovića", pročitao je pripremljeni tekst rezolucije.

Stavovi Sarajevske rezolucije su slijedeći:

"1/ Sadržaj izjave koju je dao Dr Džaferbeg Kulenović u Beogradu 6 novembra 1939, u kojoj traži autonomiju B. i H. u historijskim granicama, pretstavlja opći zahtjev svih muslimana B. i H., bez ikakve razlike.

2/ Potpisani muslimanski pretstavnici i građani izjavljuju da se potpuno slažu s onim zahtjevima, koje je u pogledu budućeg položaja B. i H. potpisao Dr Džaferbeg Kulenović, i ovim načinom mu daju u tom pogledu svoje puno povjerenje i punu moralnu podršku.

Potpisani muslimanski pretstavnici i građani izjavljuju, da će svim silama pomagati rad na ostvarenju ovih zahtjeva koje je Dr Džaferbeg Kulenović postavio u ime muslimana B. i H. Ove zahtjeve mi smatramo ne samo jednim političkim programom, nego uslovom od čijeg ostvarenja zavisi bolja budućnost, osiguran opstanak i puna ravnopravnost ne samo muslimana, nego svih stanovnika B. i H. Istodobno naglašavamo, da ova naša akcija nema i ne može imati u sebi ništa što bi naškodilo općim dobro shvaćenim državnim interesima. Odanost muslimana Kruni i državnoj zajednici je do sada mnogo puta najjasnije dokazana. Smatramo da ova naša akcija ima čisto državotvorni karakter pošto ide za jačanjem državne zajednice."[16]

Rasprava prilikom usvajanja rezolucije pokazala je ozbiljnu krizu bošnjačkog političkog vodstva. Lični interesi, lične stranačke i političke pozicije, po-

---

15 Zapisnik sa sastanka bošnjačkog građanstva u Sarajevu s ciljem protivljenja podjeli Bosne i Hercegovine, te traženja njene samostalnosti, bez rezolucije koja je na sastanku donesena, a koja je data u prilogu akta s potpisnicima, nalazi se u Fondu Fehima Spahe. Vidi Fond Spahe Fehima , SF-539, Arhiv grada Sarajeva.

16 Tekst Sarajevske rezolucije dat je u tekstu zapisnika sa sastanka Glavnog odbora "Gajreta". Rezoluciju su svojeručno potpisala 124 lica, a mnogi su to uradili naknadno. Inž. Asim Šeremet je jedini uz potpis stavio ogradu u smislu da odobrava autonomiju, ali je protiv suradnje s JRZ. Usp. SF-541, Arhiv grada Sarajeva.

dozrenje i nesuglasice dižu se na razinu općih načela. S obzirom na to da su sarajevskom sastanku prisustvovale najznačajnije bošnjačke političke ličnosti toga doba, to je na njemu u cijelosti iskazana moralna i politička kriza bošnjačkog vodstva u razumijevanju narodne ukupnosti i njene daljne usmjerenosti.

Dr. Šefkija Behmen, dugogodišnji sekretar JMO, Spahin najbliži suradnik i ministar mnogih vlada, mada je naglasio da nikada "u historiji nisu muslimani Bosne i Hercegovine bili kompaktniji, nikada se od nas nije tražilo da budemo kompaktniji", nije bio za usvajanje predloženog teksta rezolucije. Ne samo da je bio protiv davanja podrške Džaferu Kulenoviću, već je bio i protiv javnog iskazivanja bošnjačkog autonomističkog stajališta. Nečim takvim su izazvana srpska društva, a naša "politika je prenešena na ulicu, manifestacije za autonomiju nam ni malo ne koriste, ako ne budemo vodili mudru politiku nećemo izvojštiti ono što hoćemo", tvrdio je Behmen, naznačavajući da je Kulenović pitanje autonomije postavio prerano i politički nedomišljeno. Iz štampe se, veli on, vidi da se Vladi ne može vjerovati, te čita "Obzor" od 23. XI 1939. koji donosi pismo u kome Cvetković piše proti Božiću u Sarajevo da se nemjerodavne izjave u štampi, a misli na Kulenovićevu, neće uzimati u obzir prilikom preuređenja države. "Mi treba, da kažemo šta hoćemo, a ne da dajemo povjerenje Dr. Kulenoviću." U izjavi nije spomenut dr. Spaho "koji se 20 godina za tu ideju borio", a nije ni dobro vezati "sudbinu muslimana za jednog čovjeka".

Protivno Behmenu, Ismet Gavrankapetanović je smatrao da treba podržati Kulenovića. Bosna je pozdravila njegovu izjavu, smatra Gavrankapetanović,"jer je iz naših srdašca izvedena", a Sarajevo u tome ne smije kao centar našeg života ostati zadnje, nepodržavanje rezolucije značilo bi "ostaviti na cjedilu Dr. Kulenovića i desolidarisati se sa muslimanskim pretstavnicima iz pokrajine". Inž. Asim Šeremet podržao je, pak, Behmenov stav tvrdnjom da je Kulenović upropastio zajednički program. "Stav za autonomiju ne datira od jučer, njega je 20 godina zastupao Dr. Spaho", "Dr. Kulenović je preuzeo kormilo u sudbonosnim časovima, ali nije ostao vjeran porogramu JMO", izričit je Šeremet, spočitavajući Kulenoviću da je protivno dogovoru da se, u slučaju sporazuma, izađe iz Vlade, on u njoj ostao. Na to je uzvratio Uzeiraga Hadžihasanović riječima da se ostalo u Vladi nakon toga što je Kulenović objasnio uvjete pod kojima je došlo do sporazuma. Na kraju je Munir Šahinović-Ekremov istakao odlučnost svih političkih činilaca, i onih prosrpski i prohrvatski usmjerenih, za stvar bosanske autonomije. Usvojeni prijedlog teksta rezolucije poslan je dr. Džaferu Kulenoviću, dr. Mačeku i Dragiši Cvetkoviću.

Sastanku na kojem je donesena Sarajevska rezolucija od pozvanih jedino nije prisustvovao dr. Avdo Hasanbegović. Prije svoga izjašnjenja on je, u svojstvu predsjednika Glavnog odbora "Gajreta", sazvao njegov plenum, kako bi se to društvo, čiji je značaj za duhovni i politički razvoj Bošnjaka prethodnih decenija bio od neprocjenjive važnosti, izjasnilo povodom tekućih stavova o preuređenju zemlje[17]. Hasanbegović, iako jedan od živih primjera prosrpskog držanja Bošnjaka svog doba, čovjek velikog utjecaja i obimne potpore od beogradskog režima, svojim stavom za ravnopravnost Bosne suodredio je zaključke Glavnog odbora "Gajreta". Naglašavajući duboku zainteresiranost čitavog bošnjačkog življa u vezi sa preuređenjem države, on je, u duhu konstruktivnog rješenja tog pitanja, istakao da su se na račun Bošnjaka i njihovih stavova u javnosti čule razne uvrede. "U ovom pitanju možemo da budemo složni, jer klevete koje su bačene muslimanima, pogodile su i nas i mi nećemo nikada dozvoliti da prelazimo preko tih uvreda", rekao je on nakon čega je pročitao tekst Sarajevske rezolucije o autonomiji Bosne. Poslije rasprave[18], koja je trajala dva dana, a u kojoj su svi govornici istakli nužnost podržavanja stavova o autonomiji Bosne i Hercegovine prilikom preuređenja države, te izrazili podršku svoga članstva spomenutom pitanju, "Gajret" je jednodušno izrazio podršku općebošnjačkom prijedlogu o autonomiji i ravnopravnosti Bosne.

U zaključku se u stavu 1. utvrdilo da je "Gajret" uvučen u raspravu o tom izričitom političkom pitanju, a u stavu 2. ističe se: "da su u nastaloj diskusiji nanesene uvrede svima muslimanima slovenske krvi i jezika time što im je osporavana jugoslovenska rasna pripadnost i privrženost rodnoj grudi, pa se pri

17 Vidi SF-541. Sastanak plenarne sjednice Glavnog odbora "Gajreta" održan je 26. novembra 1939. godine u Sarajevu. Bili su prisutni slijedeći članovi Glavnog odbora: dr. Zaim Šarac, Mehmed-beg Kapetanović i inž. Salih Cico, potpredsjednici, Husein Brkić, profesor Hamdija Kapidžić, inž. Sadija Nikšić, dr. Osman Halilbašić, Bekri Omersoftić, Nasih Repovac, dr. Muhamed Iblizović, Ismet Čomor, Hamdija Uvejs, Muhamed Bravo, Ibrahim Biogradlija, profesor Sinan Mušanović, dr. Behaudin Salihagić, Nudžejm Muhibić, dr. Hamdija Ćemerlić, Salko Hasanbegović, profesor Mustafa Ajanović i Aziz Sarić. Iz unutrašnjosti Bosne bili su prisutni: Mustafa Pašić i hadži Ibrahimaga Slipčević iz Mostara, Muradbeg Pašić i Nazim Šaćiragić iz Bijeljine, Numan Osmanefendić iz Zavidovića, Šefko Selmanović iz Pljevalja, Ahmed Sadiković iz Dervente, Ibrahim Krzić iz Maglaja, Mehmed-beg Zubčević iz Trebinja, Šerif Sadiković iz Ljubuškog, Osman Redžić iz Bihaća, Avdo Šarac iz Čapljine, Muhamed Avdagić iz Foče, dr. Ismet Popovac iz Konjica i dr. Sulejmanbeg Hafizović iz Travnika. Pojedini članovi Glavnog obora iz Beograda, Kutine, Mostara, Travnika, Cetinja, Skoplja, Banje Luke i Tuzle nisu bili prisutni.

18 U raspravi su autonomiju i ravnopravnost Bosne i Hercegovine zagovarali i branili: Ahmed Sadiković, Nazim Šaćiragić, Muradbeg Pašić, dr. Sinan Mušanović, Mustafa Pašić, Ibrahim Krzić,Osman Redžić, dr. Hamdija Ćemerlić, Bekir Omersoftić, Mehmedaga Zubčević, dr. Sulejman Hafizović, Muhamed Sudžuka i dr. Zaim Šarac.

tome išlo tako daleko da su im se osporavala i osnovna građanska prava, oduzimajući im pravo da uopšte izraze svoje mišljenje o preuređenju države". U stavu 3. kaže se: "Plenum Glavnog odbora Gajreta konstatuje da je jednodušan današnji stav muslimanskog elementa u traženju da se kod pretstojećeg unutarnjeg preuređenja naše države stvori zasebna samoupravna jedinica, u koju bi ušla Bosna i Hercegovina, te Sandžak sa autonomnim pravom, jer je taj stav konsekventno produženje dosadašnjih političkih nastojanja bos. herc. muslimana.. Ovakav stav bos. herc. muslimana nije ništa drugo nego borba za jednakost i pravednost, a sporazum Srba i Hrvata neće biti pravedan i pun ako milijon muslimana slovenske krvi i jezika ne bi bio zadovoljen." U stavu 4. zaključka kaže se da je "Gajret" svjestan "da se ne može ostvariti, a najmanje se može pravilno podržavati, autonomno uređenje Bosne i Hercegovine akcijom samih muslimana, kao što je svjestan da je manjkava i današnja, i ako privremena, podjela koja je provedena mimo volje muslimana", te se stoga opominju svi mjerodavni činioci, posebno Srpska pravoslavna crkva, da rješavanju tog pitanja pristupe razumno i s najvećom ozbiljnošću.

"Gajretovo" opredjeljenje za bosansku samostalnost nije značilo kraj srpskog nacionalnog upliva u to prosvjetno bošnjačko društvo i kraj srpske nacionalne usmjerenosti njegovih prvaka, ali jeste značilo kraj prosrpskog političkog kursa među Bošnjacima. Kad je došla u pitanje Bosna, i prohrvatska politička usmjerenost unutar Bošnjaka, koju tad čine mlađi intelektualci okupljeni oko lista "Muslimanska svijest", zauzela je čvrst probosanski stav. "Naša je teza da je povratak Bosne i Hercegovine u historične granice i autonomija ovih krajeva preduslov za pravilno rješavanje odnosa između Hrvata i Srba ... Bosnom moraju upravljati jedino Bosanci..Dioba Bosne na dva dijela bilo bi njena smrt, to bi bilo propast za svo njeno pučanstvo, najviše pak za nas muslimane."19 Munir Šahinović-Ekremov tim povodom je rekao:"Pored konfesionalne razdjeljenosti u Bosni koja je nepremostiva postoji bosanstvo kao regionalna pojava, što nije zanemarljivo." Podjela Bosne je nemoguća, jedino rješenje je "etabliranje Bosne i Hercegovine kao posebne autonomne oblasti između Hrvata i Srba20". "Muslimani su se mogli diferencirati politički, pa i .. nacionalno, mogli su sebi dozvoliti luksuz međusobne borbe i trvenja samo dotle dok se nije pojavilo životno naše pitanje: mogućnost povratka Bosne i

19 "Muslimanska svijest", god. III, br. 45.

20 "Muslimanska svijest", god. III, br. 54.

Hercegovine u historične granice s punom autonomijom. U ovom času ... svi su muslimani ... u tom pitanju jedinstveni."[21] Na taj način su svi bošnjački politički i kulturni činioci u obrani prava Bosne bili ujedinjeni, dokazujući da im je obrana njenih prava prije i iznad nacionalnih "opredjeljivanja".

Šahinović, iako nosilac prohrvatske usmjerenosti među bošnjačkom inteligencijom, bio je nezadovoljan sporazumom i razočaran Mačekom. Sa svojim istomišljenicima osjećao se izdan. "Mi nismo glasali za izborne liste dr Mačeka za to, da bi bili podjeljeni; da bi bili žrtvovani, da bi se s nama trgovalo." Podjela muslimanima znači "lagano propadanje i istrebljenje"[22]. Stoga se podržava ideja o uspostavi jedne samostalne bošnjačke političke organizacije koja treba da okupi sav narod i za osnov programa uzme njegov opstanak.

Autonomiju Bosne i Hercegovine podržala je i njena studentska inteligencija, različitih nacionalnosti i ideoloških opredjeljenja. U tri pisma bosansko-hercegovačkih studenata, čiji su inicijatori bili studenti ljevičari, ističe se i naglašava etnička posebnost Bošnjaka-muslimana, kao i posebnost i autonomnost Bosne i Hercegovine[23]. U trećem pismu, nastalom poslije sporazuma Maček-Cvetković, a koje nosi podnaslov "Za autonomiju Bosne i Hercegovine" kaže se: "Vijekovima žive na prostoru između Drine, Save i Une kao i s obje strane Neretve Srbi, Muslimani i Hrvati" nacionalno "isprepleteni" i nije moguće postaviti granicu između "Srba i Hrvata, a da ona ne bude teška nepravda Srbima, Hrvatima i Muslimanima. Mora biti jasno da će svaka podjela Bosne i Hercegovine predstavljati jednu nepravdu nanesenu Muslimanima koji oduvijek čine jednu posebnu cjelinu ".. Stav nacionalno različite bosanske studentske inteligencije o autonomiji Bosne i Hercegovine donesen je prije zauzimanja takvog stava u zvaničnim komunističkim pokrajinskim partijskim tijelima, što govori o snažnom patriotizmu bosanskih studenata.

O samom toku studentskog političkog djelovanja, te o viđenjima prilika njegovih bošnjačkih sudionika svjedoče pisma Husrefa Ćišića, zagrebačkog studenta prava, ocu Husagi u Mostar. Husref izražava žaljenje usljed činjenice da se bošnjačko političko vodstvo ne odlučuje napustiti Vladu i JRZ koje su direktno protiv autonomije Bosne. "Mi se studenti zbog toga moramo ogradi-

21 "Muslimanska svijest", god. IV, br. 58, 1939. godine.

22 "Muslimanska svijest", god. IV, br. 59, 1939. godine.

23 Prvo pismo u javnost je odaslano decembra 1937, drugo marta 1938, treće decembra 1939. godine. Pisma je potpisalo petsto devet studenata.

ti od njega (Džafera Kulenovića) i njegove rabote, jer ako gospodin Džafer i ostali iz vođstva Muslimana misle doći do autonomije dvorskom milošću i dvorskim dekretom, onda smo mi protiv njega i takvog vođstva. Autonomiju treba borbom izvojevati, voljom naroda, a nikako dekretom".[24]

Sastanak Bošnjaka s ciljem podrške stavovima autonomije Bosne održan je i u Travniku[25], gdje je donesena slijedeća rezolucija: "Muslimani grada Travnika, zastupljeni po delegatima svih svojih društava, kao i muslimani građani različitih profesija, sakupljeni na sastanku održanom dne 25 novembra 1939 godine jednoglasno se pridružuju pokretu za autonomiju Bosne i Hercegovine u njenim istorijskim granicama, odobravajući istodobno poznatu izjavu Ministra šuma i ruda g. Dra Džafera Kulenovića.

Ujedno apeluju na muslimane Bosne i Hercegovine, da se svesno priključe ovome pokretu u koliko se do danas nisu pridružili i da svim zakonitim sredstvima porade oko ostvarenja te autonomije."

Sličan sastanak, istim povodom i sa istovjetnim političkim ciljem održan je i u Banjoj Luci. Predstavnici bošnjačkih društava tog grada usvojili su rezoluciju u kojoj se kaže: "Muslimani grada Banja Luke, bez razlike na partijsku pripadnost i nacionalnu orijentaciju, smatramo za svoju građansku dužnost ... da tražimo da Bosna i Hercegovina bude uspostavljena kao posebna ravnopravna jedinica u svom istorijskom opsegu."[26] I u Tuzli je 20. novembra obrazovan akcioni odbor Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine i izdata brošura o stavu muslimanskog građanstva Tuzle prema autonomiji Bosne. U rezoluciji na sastanku usvojenom jasno se ističe da je "neumjesno i historijski neopravdano postavljati opredjeljivanje Bosne i Hercegovine, jer Bosna i Hercegovina

24 Pismo je Husref Čišić poslao ocu Husagi 23. XI 1939. godine, a njegova fotokopija nalazi se u autorovoj arhivi.

25 Sastanku u Travniku, održanom u stanu g. A. Varenikovića 25. XI 1939. godine, prisustvovali su: "ispred građanskog kluba: Ibrahimpašić Namikbeg i Ćatić Mehmedalija, ispred "Gajreta": Devedžić Salim i Saračević Hasan, Merhameta: Alagić Salihaga i Džulabić Mahmud, Udruženja posjednika: Teskeredžić Besimbeg i Ćatić Mehmedalija, Sloge: Hadžijunuzović Hazim, Hrustanović Ibrahim i Horić Teufik, Rahmeta: Korkut H. i Aličehajić A., Džematskog medžlisa: Lomčarević Husein, Hadžiabdić Ibrahim i Arifović Derviš, Tekije: Begović Hafiz Salih ef. i Hadžiselimović Hamid." Predsjednik privremenog akcionog odbora bio je Besim-beg Teskeredžić, izabrani predsjednik sastanka g. Mustafa Vehabović, zapisničar Fadil Imamović i ovjerivač Jakub Vrselja i Miralem Safvetbeg. Usp. SF-542.

26 Na skupu u Banjoj Luci prisustvovali su predstavnici sljedećih bošnjačkih društava: Muslimanske čitaonice, Narodne uzdanice, Gajreta, El-Hidaje, Fadileta, Budućnosti, Udruženja posjednika, Vakufsko-mearifskog udruženja, Džemat Medžlisa, Bratstva, Sloge, Makfireta, Banjolučkog šport-kluba, Pododbora Budućnosti. Usp. "Jugoslovenski list", Sarajevo, 19. XI 1939. godine.

nije ni srpska ni hrvatska, nego je naša zajednička. Bosna i Hercego vina ima historijske i privredne uslove za svoju autonomiju"[27]

Međusobno razmjenjivanje mišljenja najodgovornijih bošnjačkih predstavnika o nastalim prilikama bilo je skoro svakodnevno. Jedan od takvih sastanaka održan je krajem 1939. godine u kući Edhemage Bičakčića prilikom boravka ministra dr. Džafera Kulenovića u Sarajevu[28]. Tom skupu uglednika dr. Džafer Kulenović objasnio je političke prilike koje su suodredile sporazum Maček-Cvetković i položaj Bosne i Bošnjaka u njemu. Uvjeravajući prisutne da je ideja samostalnosti Bosne njegovo stajalište, te da je to pitanje namjeravao postaviti u zadnjem dijelu sporazuma Srba i Hrvata, "ali kad sam vidio da pred nama stoji veliki čelični zid i kada sam odmjerio snagu muslimana, ja sam se prilikama morao pokoriti i vidio sam da moram birati bolji put", što je bio razlog za njegovo odustajanje. Time je Kulenović priznao da pitanje četvrte jedinice, tj. Bosne i Hercegovine, nije ni postavljao, niti je imao priliku to postaviti predsjedniku Vlade. Odobriti sporazum Srba i Hrvata bio je jedini put, jer je to i nacrtno opredjeljenje bošnjačkog političkog vođstva od 1918. godine. "Ja sam smatrao", nastavlja on, "da je za nas i za cijelu zemlju sporazum potreban pa sam ga za to i primio i snosim punu odgovornost za ono što sam učinio." Poslije samog sporazuma, veli, potegao je pitanje daljeg preuređenja zemlje, naročito kad je vidio Uredbu o Banovini Hrvatskoj, ali "mi je rečeno, da prilike koje postoje, naročito prilike prema vani ne dozvoljavaju da se to pitanje poteže"[29]. Na unutarbošnjačkom savjetovanju s prijateljima dobio je, kaže, suglasnost da i dalje ostane u Vladi, i on je ostao.

---

27 U ime bošnjačkih udruženja i ustanova Tuzle rezoluciju su potpisali: Osman Vilović, Murat Zaimović, Sead Kutović, Alija Morankić, Omer Đuda, Adem Bise, Osman Mehmedbašić, Adem Ažderović, dr. Ale Mehmedbašić, Salih Sivčević, Daut Omazić, dr. Bahrija Kadić i Mustafa Muharemagić. Vidi Ismail Hadžiahmetović, "Muradbeg Zaimović, legenda i istina", Tuzla 1997. godine, str. 102.

28 Sastanak je održan 29. decembra 1939. godine u kući Edhemage Bičakčića, direktora Gradske štedionice. Pored ministra Kulenovića bili su prisutni: dr. Hamdija Karamehmedović, Husein Brkić, inž. Hajdar Čekro, dr. Zaim Šarac, Muhamed Zlatar, Husein Kadić, Nasih Repovac, dr. Hazim Muftić, Aziz Sarić, Hašim Šerić, dr. Mustaj-beg Mutevelić, Uzeiraga Hadžihasanović, Ismet-beg Gavrankapetanović, dr. Hivzija Gavrankapetanović, Mehmedbeg Kapetanović, dr. Hamdija Ćemerlić, Hamid Kukić, dr. Safvet-beg Zečević, inž. Seid Husedžinović, Muhamed Semiz, dr. Asim Musakadić, dr. Mehmedalija Mehmedović, dr. Sinan Mušanović, Hasan ef. Beširević, dr. Behaudin Salihagić, Omer Cepić, Hasanbeg Cerić, inž. Salih Omanović, Husein Alić, Mahmut Filipović, Lutfo Muftić, dr. Turković, dr. Muidinović, dr. Asaf Šarac, dr. Polić, dr. Ahmed Abadžić, dr. Omer Bahtijarević, Salko Merhemić, prof. Tuzlić, prof. Ćatić i Šemsudin Gavrankapetanović. Vidi SF-545. Arhiv grada Sarajeva.

29 Isto, str. 2.

Činom zahtijevanja autonomije Bošnjaci ne teže odvajanju od države, kako im se zlonamjerno prigovaralo, nego tome "da se formira Bosna i Hercegovina u svojim istorijskim granicama sa Sarajevom kao centrom", "jedinica koja će se razvijati u čisto jugoslovenskom duhu". Kulenovićevo izjašnjavanje u tom smislu, navodno, došlo je tek onda kad su se u njegovoj stranci ministri, koji ne pripadaju HSS, izjasnili za to da se obrazuje "Srpska banovina a u toj jedinici da bi bila obrazovana jedna oblast poput županije, a da bi centar te jedinice bio Kragujevac", pa je on "tada rekao da u današnjim prilikama pretstavljam Bosansko-Hercegovačke muslimane i da ja ne mogu dozvoliti da B. i H. bude sada nečiji pašaluk i da Sarajevo bude neka ekspozitura kao što je danas Split u Banovini Hrvatskoj". On je optimista kad je u pitanju "naša stvar", posao se mora dovršiti, a dovršiti se "može tako da se bar ona dva glavna faktora zadovolje. A zadovoljiti njih dvojicu na račun nas to nije moguće". Izražavajući zadovoljstvo zbog aklamativnog izjašnjenja svih Bošnjaka za takve stavove, Kulenović je na kraju naglasio: "Naša akcija nije stranačka, nego je ovo pokret za narodnu stvar, za opštu zajedničku stvar." Zatim je istakao potrebu postojanja jedne organizacije koja bi vodila pokret za autonomiju, izabrala njegov aparat i centralni odbor, čime je priznao da JRZ više nije dovoljni okvir političke brige Bošnjaka o sebi.

Iz Kulenovićevog izlaganja vidljivo je da Bošnjaci, odnosno on, kao njihov predstavnik u JRZ, kao vladajućoj stranci, i u Vladi, nisu ni konsultirani u vezi sa sporazumom Maček-Cvetković. Jednostavno su zapostavljeni kao da i ne postoje. Dalje preuređenje države, koje je bilo u planu uspostavljanjem Slovenačke i Srbijanske banovine, također za Bošnjake nije predviđalo ravnopravan tretman, tj. autonomiju Bosne i Hercegovine u njenim historijskim granicama. Dio koji je ostao izvan Banovine Hrvatske trebalo je da bude županija u okviru Banovine Srbije sa sjedištem u Kragujevcu.

Sam Kulenović se ponašao pasivno. U svemu tome nije mu ni bila namijenjena drugačija uloga, ali je barem mogao istupiti iz Vlade koja je podijelila njegovu zemlju i osporila njenu ravnopravnost. Istina, takvim potezom red događanja ne bi se promijenio, ali bi se imala barem moralna satisfakcija u vlastitim očima. Kao građansku hrabrost on ističe to što je dao izjavu o tome šta Bošnjaci hoće. Pitanje je da li je to krajnji bošnjački politički doseg u datom trenutku (što sigurno nije), ili samo stvar Kulenovićevog nesnalaženja u određenim političkim prilikama (što sigurno jeste).

bicakcic edhemaga

2. OSNIVANJE I DJELATNOST MUSLIMANSKOG POKRETA ZA AUTONOMIJU BOSNE I HERCEGOVINE

Dan nakon Kulenovićevog sastanka sa sarajevskim uglednicima, dakle 30. 12. 1939. godine, održana su još dva skupa Bošnjaka grada Sarajeva, kojima je prisustvovao i Kulenović. Ti skupovi, kao i svi te vrste u Bosni, imali su nacionalno i iznadstranačko obilježje. Cilj im je bio da rasprave pitanje autonomije Bosne i Hercegovine i u tu svrhu izaberu širi akcioni odbor Bošnjaka grada Sarajeva. Rad među građanstvom u smislu zaključaka Sarajevske rezolucije od 24. 11. 1939. godine stavljen je u dužnost širem akcionom odboru koji je kao rezultat bosanske političke opredijeljenosti bio jednoglasno izabran30. Akcioni odbor Muslimanskog pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine donio je odluku o osnivanju samog pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine i izboru njegovog Izvršnog odbora. Za početak maja 1940. godine Izvršni odbor je planirao zemaljski sastanak svih mjesnih odbora za autonomiju, koji je vjerojatno treba-

30 Sarajevski akcioni odbor za autonomiju Bosne i Hercegovine činili su, citiramo: "počasni pretsjednik Dr. Džaferbeg Kulenović, ministar i senator, Aganović Hadži Aliefendija, član Ulema medžlisa, Alić Husein ef., direktor Šer. gimn., Bičakčić Edhemaga, direktor Grad. štedione, Bičakčić Mujaga, trgovac, Brkić Husein, direktor II gimnazije, Čekro Ing. Hajdar, posjednik, Ćemerlić Dr. Hamdija, prof. Šer. akademije, Čizmić Seid, obrtnik, Čomaga Mujaga, obrtnik, Čomora Mehaga, posjednik, Dedić Derviš, gradski vjećnik, Denišlić Sulejman, čin. Grad. štedione, Džino Asimaga, trgovac, Đukić Hamdija, obrtnik, Đulizarević Edhem, obrtnik i grad. vjećnik, Festa Fehim, obrtnik, Filipović Mahmud, sudac, Fočak Abdullah, ef., vjeroučitelj, Furda Ahmetaga, obrtnik i grad. vjećnik, Gavrankapetanović Dr. Hifzija, advokat, b. narod. poslanik, Gvozden Edhem, obrtnik, Hadžibegić Asim, činovnik, Hadžihasanović Uzeiraga, trgovac i senator, Hadžišabanović Asimaga, industrijalac, Hajrić Hamdija, trgovac, Handžić H. Mehmed, prof. šeriatske akademije, Hasanbegović Dr. Avdo, ministar u m., Husedžinović Ing. Seid, direktor tkaonice ćilima, Kadić Husein ef., b. narod. poslan., Kamenica Edhem, obrtnik, Kantardžić Mujaga, trgovac, Kantardžić Muhamed, profesor, Kapetanović Mehmedbeg, posjednik, Karamehmedović Dr. Hamdija, ministar u m. i senator, Kirlić Ibrahim ef., direktor osig. društva, Krivošić Vejsil, obrtnik, Kukić Hamid, sekretar "Gajreta", Kurtović Šukrija, b. narod. poslanik, Krečo Neziraga, trgovac, Lojo Edhem ef., bank. činovnik, Mehmedagić Dr. Aliosman, liječnik, Merhemić Hadžimujaga, posjednik, Mešanović Ismet, trgovac, Muftić Dr. Hazim, vakufski direktor, Muftić Mr. ph. Lutvo, apotekar, Muhasilović Hadži Sulejmanaga, trgovac, Muhibić Nudžeim, čin. Grad. štedionice, Mulabdić Edhem ef., b. narod. poslanik, Mulić Abdulah ef., učitelj, Mušanović Dr. Sinan, liječnik, Nanić Asim, općinski činovnik, Mutevelić Dr. Mustajbeg, advokat, Nanić Salihaga, industrijalac, Nezirhodžić Hadži Hasanaga, trgovac, Omersoftić Bekir, državni tužilac, Polić Dr. Ahmed, kustos zem. muzeja, Rašidagić Hamdi ef. m. činovnik, Semiz Muhamed ef., advokat, Softić Mustafa, čin. grad. štedione, Šahinović-Ekremov Munir, urednik, Šarac Dr. Asaf, direktor drž. bolnice, Šarac Dr. Zaim, advokat, Tufo Ahmed ef., trgovac, Turković Dr. Kasim, opć, činovnik, Uštović Omeraga, trgovac, Užičanin Avdaga, trgovac, Zlatar Muhamed, pretsjednik opštine, Zulfikarpašić Hamdija, trgovac, Žiga I. Salihaga, posjednik, Žunić A. Safet." Vidi SF-546. Arhiv grada Sarajeva.

lo da ima ulogu bošnjačkog sabora[31]. Zastupnici bi se birali prema broju Bošnjaka u dotičnom mjestu, a na 5.000 Bošnjaka birao bi se jedan zastupnik[32].

Iz prepiske reisul-uleme Fehima ef. Spahe[33] s licima izvan Sarajeva vide se oblici bošnjačke djelatnosti na ustrojstvu Muslimanskog pokreta za autonomiju. S obzirom na to da je samostalno djelovanje JMO bilo priječeno njenim sudjelovanjem u JRZ, a nije postojala neka druga jaka bošnjačka politička stranka, pristupilo se osnivanju Muslimanskog pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine, kao nacionalnog i nadstranačkog tijela. Cilj Pokreta bilo je povezivanje i predvođenje političke djelatnosti Bošnjaka i iznošenje jedinstvenih narodnih stavova.

Takav jedan dopis Reisul-ulema prima iz Olova, u kojem Bošnjaci kažu da su dobili pismo "podpisano od Ismetbega Gavrankapetanovića i Hamida Kukića, za osnivanje akcionog odbora Muslimana za Autonomiju Bosne i izbor delegata za zemaljsku skupštinu u Sarajevu", te u tom smislu pitaju da li je Odbor izabran sa njegovom suglasnošću i znanjem, s obzirom na to da se u štampi pojavila vijest da je Reisul-ulema primio jedno izaslanstvo privrednika Sarajeva koje je osudilo sastav i izbor akcionog odbora[34].

U drugom pismu iz Travnika[35] od njega se traži bavljenje politikom, ustrajnija djelatnost u povezivanju razbijenih bošnjačkih političkih redova, izmirenje nesuglasica među vodećim političkim ličnostima, kako bi se i sam narod mogao pravilno usmjeriti. "Dok se komanduje "Srbi na okup" kao da to znači "Muslimani na razlaz", riječi su Reisul-ulemina prijatelja iz Travnika.

Čak se i iz Beograda Reisul-ulemi upućuju poruke u kojima se predstavljaju političke prilike u Srbiji, povezivanja unutar srpskog naroda u vezi sa sporazumom Maček-Cvetković i nagovještavaju moguća zbivanja. Kritizirajući

31 Koliko se zna, do Zemaljskog sabora Bošnjaka nije došlo, ali su bosanski Srbi sličnu skupštinu održali 31. decembra 1939. godine u Doboju. Njihova djelatnost bila je istovremena bošnjačkoj, a imala je cilj pripojenje Bosne i Hercegovine banovini srpskoj. U tu svrhu organizirala su se sva srpska društva, formirali su savjet srpskih društava s Upravnim odborom na čijem čelu je bio Savo Ljubibratić.

32 Usp. Dana Begić, "Pokret za autonomiju BiH u uslovima sporazuma Cvetković-Maček", Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo, god. II, br. 2. 1966. godine. str. 184.

33 Fehim ef. Spaho(1887-1942),rođeni brat poznatijeg Mehmeda Spahe, rođen je u Sarajevu. Osnovnu školu, zatim Gimnaziju i Šerijatsku sudačku školu završava u Sarajevu. Od 1895. godine je na raznim položajima u državnoj službi, a jedno vrijeme je vršio dužnost načelnika Ministarstva vjera 1920. godine. Godine 1938. izabran je za Reisul-ulemu. Na tom položaju ostaje do smrti 1942. godine. Bavio se prevodilačkim i znanstvenim radom.

34 Vidi SF-567. Pismo iz Olova je potpisano 16. 2. 1940. godine.

35 Usp SF-568.

preveliki udio Mačeka u vlasti, potpisnik pisma kaže: "Današnja politička situacija je vrlo neizvjesna .. Kad-tad doći će do žestokog sukoba.. Srbi su danas nezadovoljni .." Nagovještavajući neizbježnost sukoba Srba i Hrvata o pitanju sporazuma, on dalje ističe da Bošnjaci to "događanje moraju dočekati moralno spremni i politički sređeni". (Kako) "ćemo se mi snaći u ovom herdžut-merdžu? Da li mi imamo jedan pravac? Ako ga imamo, da li ćemo terati do kraja. A ako ćemo terati do kraja, imamo li saveznike ili smo usamljeni kao beduini u pustinji." Što se tiče Mačeka, "on ima jedan providan plan; on čeka da se muslimani još više razočaraju u Srbe, pa da njihovo ogorčenje iskoristi za svoj račun ... on se nada da će doći vreme da on, u ime muslimana, pokrene pitanje Bosne, samo ne u smislu muslimanskih težnji, već u duhu hrvatskih državno-pravnih koncepcija".

U tom dopisu Reisul-ulemi, kao vrhovnom duhovnom poglavaru Bošnjaka,obrazlaže se sva složenost bošnjačkih političkih prilika poslije sporazuma, ističe zaoštrenost srpsko-hrvatskih odnosa bez obzira na postignuti ugovor, nakana da se Bošnjaci istisnu iz Vlade i ukazuje na posljedice koje će, možebiti, Bošnjaci snositi u narednim državnim potezima. "Bojim se bezizlaznog stanja.. To znači primiti borbu u situaciji kada nas ne bude niko trebao", riječi su autora spomenutog pisma, i one najbolje odslikavaju svu problematičnost bošnjačkog položaja nakon sporazuma.

Jedno od najbitnijih bošnjačkih iskustava u XX stoljeću je njihova upućenost na svoj vrhovni vjerski autoritet u teškim, neizvjesnim i prelomnim povijesnim momentima. Islamska zajednica, kao ustanova, čitavo XX stoljeće, posebno za vladavine komunističke ideologije, bila je stožer, ne samo duhovnog već i kulturnog i političkog života svog naroda. S obzirom na to da u predvečerje Drugog svjetskog rata Bošnjaci nisu imali samostalnu političku organizaciju, od Reisul-uleme su se tražili i očekivali određeni politički potezi. Tražilo se da on usmjerava i vodi narod sa toga ugledničkog mjesta, ili da se bar oglasi svojim mišljenjem i o bitnim političkim pitanjima.

Zbunjenost Bošnjaka bila je utoliko veća što čvrstog i uzoritog vođe, poslije smrti Mehmeda Spahe, nije bilo. I ličnost Reisul-uleme bila je umnogome upitna. Reisul-ulema Fehim Spaho ni moralnim, ni političkim likom nije bio dorastao ni položaju, ni ulozi koju mu je povijest pružala. Za zvanje koje je obnašao bila su i suviše brojna osporavanja njegove ličnosti. Iz Čajniča mu se, zbog moralnih nedosljednosti, više puta čak i fizički prijetilo. Tako ga građani potpisani u jednoj predstavci, navodeći neke njegove moralne ispade, mole da

se okani politike, da sa dr. Behmenom ne unosi nesuglasice u političko vođstvo Bošnjaka "i da se već jednom pogode ... (misli se na najutjecajnije ličnosti u Sarajevu – prim. aut.) "ko će voditi ovaj jadni i toliko napaćeni svijet"[36].

Svojom nepromišljenošću on je izazvao "Gajretovu" rezoluciju s glavne godišnje skupštine jula 1940. godine, kojom se oštro prosvjeduje protiv njegovog podvajanja muslimana prema nacionalnim usmjerenjima. Prilikom zvanične posjete Zagrebu Reisul-ulema je optužio "Gajret" za prosrpsko držanje, naglašavajući značaj nacionalnog rada "Narodne uzdanice" riječima da "nam je budućnost u tome"[37]. Mada je u nazivu "Gajreta" stajala odrednica "srpsko muslimansko kulturno prosvjetno društvo", ono se, eto, protivi Reisul-ulemi koji "dijeli muslimane po svojim ličnim simpatijama, koje proističu iz njegova nacionalnog opredjeljenja". Kao primjer mudrog držanja vrhovnog vjerskog poglavara navodi se Džemaludin Čaušević, "jer uvijek se od Reisa očekuje da kordinira rad kulturnih društava u svrhu kulturnog razvitka vlastitog naroda".

Kako je vrijeme odmicalo, spoljnopolitičke odrednice krize Kraljevine Jugoslavije dobijale su prevagu nad pitanjima unutarnjeg preuređenja države. Pred očiglednim nadolaskom rata ono je polahko padalo u drugi plan, no time se problemi Bošnjaka nisu rješavali. U to vrijeme uspostavljen je i pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine, ustanovljen pod nazivom Muslimanski pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine. Jedan dokument podrške dr. Džaferu Kulenoviću iz januara 1941. godine svjedoči o organizacionom postojanju tog pokreta na području Jugoslavije sve do početka Drugog svjetskog rata, aprila 1941. godine. U ime Izvršnog odbora Muslimanskog pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine, Munir Šahinović-Ekremov namjeravao je uputiti pismo dr. Džaferu Kulenoviću, ministru šuma i rudnika, dajući podršku njegovoj borbi za autonomiju i ravnopravnost Bosne i Hercegovine. Cjelovit tekst predloženog pisma podrške, koje izražava tadašnje bošnjačke političke stavove, glasi:

"Izvršni odbor Muslimanskog Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine, na svojoj sjednici od 24. januara 1941., održanoj u Sarajevu, konstatirao je:

da svi muslimani Bosne i Hercegovine, bez razlike na stranačku pripadnost i nacionalnu određenost, traže da se, prilikom daljnjeg preuređenja države, koje zadnjih dana ponovo postaje aktuelno, Bosni i Hercegovini osigura položaj ravnopravne i autonomne jedinice u državi u njihovim historičkim gra-

36 Usp. SF-574. Pismo je 25. marta 1940. godine upućeno iz Čajniča, a potpisalo ga je 9 osoba.

37 Usp. SF-591

nicama s kompetencijama kakve imaju ili kakve će imati i ostale jedinice u preuređenoj državi. Takvi muslimanski zahtjevi dobili su svoje legitimno tumačenje u rezolucijama Muslimanskog Autonomističkog Pokreta, donešenim prije godinu dana, i u Vašim izjavama za javnost, koje ste dali kao prestavnik bosansko-hercegovačkih muslimana u vladi, i Izvršni odbor konstatira da muslimani Bosne i Hercegovine niukoliko nisu otstupili od svojih zahtjeva za autonomnom Bosnom i Hercegovinom u historičkim granicama, pa Vas, kao pretsjednika Muslimanskog Autonomističkog pokreta, molimo da i ubuduće, u svim prilikama, budete odlučan tumač i zagovornik ovih naših zahtjeva.

Izvršni odbor, u ime svih muslimana Bosne i Hercegovine, i ovom prilikom Vam izriče svoje povjerenje i punu podršku u Vašem radu za udovoljenje naših zahtjeva, t,j, za jednakopravnu i autonomnu bosanskohercegovačku jedinicu u historičkim granicama.

Izvolite, gospodine pretsjedniče, i ovom prilikom primiti izraze našeg odličnog poštivanja."[38]

Na Izvršnom odboru je razmatran, ali i odbijen tekst predloženog pisma koje je trebalo izražavati podršku pokreta Kulenovićevoj politici. Od Kulenovića je traženo da dođe na sjednicu i da položi račun za svoj rad, pa tek onda može biti govora o povjerenju ili nepovjerenju u njegovu ličnost i ulogu predsjednika Muslimanskog pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine. To svjedoči o nesuglasju unutar bošnjačkog političkog vodstva i o neznatnom ugledu dr. Džafera Kulenovića u njemu. Od njega se traži da dođe iz Beograda u Sarajevo na sjednicu tijela čiji je predsjednik, što je najbolji pokazatelj vrijednosti Kulenovićeve ličnosti i političkog i nacionalnog ugleda koji je uživao. Istovremeno, to govori o političkoj neusaglašenosti i izvjesnoj neozbiljnosti pokreta, posebno njegovog vodstva. Politička i nacionalna neodgovornost bošnjačkih političkih prvaka pred Drugi svjetski rat doista se ne može osporiti. To vodstvo je odgovorno što su bošnjačke mase politički dezorijentirane dočekale rat, međunacionalne sukobe i svoje vlastito klanje.

Od mnoštva pojedinačnih glasova kojima je tražena samostalnost Bosne i Hercegovine, svakako, treba izdvojiti onaj Husage Ćišića iz Mostara. Navodeći bjelodanu jasnost srpskih i hrvatskih namjera glede uništenja Bosne, Ćišić naglašava potrebu zbijanja i jačanja bosanskohercegovačkih redova, nužnost oslonca na vlastite, bosanske snage u obrani prava koja su Bošnjacima njiho-

38 Usp. SF-685.

vi djedovi i pradjedovi zavještali svojom borbom za Bosnu. On kaže: "Moje je mišljenje, da se ovdje moramo organizovati kao Bosanci, odnosno kao Bosanski autonomisti i nikako drugačije ... jer sumnje nema da će radni svijet u ovim pokrajinama bez razlike na vjersku pripadnost objeručke prihvatiti ovu parolu", izražavajući tako svoju vjeru u multikonfesionalni bosanski patriotski stav[39].

Prokazujući kao nacionalističke i davljeničke "ljubavne zagrljaje" i sa Istoka i sa Zapada, a navodeći čvorne tačke bosanske borbe za nezavisnost, Čišić ističe da je "pravi zločin zadirati u prava jedne zemlje koja u tom pogledu ima više prava na svoje opredjeljenje i od Hrvatske i od Srbije". Zatim dodaje "da ni malo od nas nije poželjno da nas u pitanjima ove vrste nazivlju braćom Muslimanima, jer to ovdje ne želimo da budemo. Mi ćemo u buduće nastupati kao takvi samo u vjersko-prosvjetnim pitanjima, a ovdje smo samo Bosanci i ništa drugo". Lucidno uviđajući zamku nacionalnog naziva "Musliman" za Bošnjake, jer se time oni svode na vjersku skupinu koja nema ni nacionalna, ni državotvorna prava, on poručuje na kraju: "Pitanje bosanske samostalnosti ostaće za nas otvoreno sve dotle dok našoj Otadžbini čast ne povratimo."[40]

Zagrebački "Obzor" donosi zanimljivo viđenje ne/mogućnosti Bosne u procjepu tadašnjih srpsko-hrvatskih odnosa. Bošnjaci su za autonomiju Bosne, katolici su za njeno pripojenje Hrvatskoj, a ako to nije moguće, onda pristaju na njenu cjelovitost i samostalnost, dok su Srbi samo za to da ona ostane u zajednici sa Srbijom. Dakle, većina njenog pučanstva je za njenu samostalnost. Kada Srbi na to ne pristaju, ostaje svenarodno glasanje nakon čega hrvatski kotarevi pripadaju Hrvatskoj, a ostatak Srbiji. No, prema "Obzoru", takva podjela praktično je neizvodiva, a takav njegov zaključak ima, naravno, trajno važenje. "(P)ojedini kotari i općine koji bi glasovali za pripojenje Hrvatskoj, (su) u istočnom dijelu Bosne i Hercegovine, dok bi se srpski kotari u zapadnom dijelu Bosne izjavili jamačno za Beograd ... Može se naravno reći, da bi se moglo mijenjati pučanstvo pojedinih kotara, ali s time ne bi bilo riješeno to pitanje, jer se ne radi samo o nekoliko kotara, već bi trebalo izvršiti veoma opsežnu izmjenu pučanstva."[41] "Izmjena pučanstva" ili "humano preseljenje"

---

39 Usp. SF-537.

40 To je tekst izjave koju je Husaga Čišić dao "Jugoslovenskom listu" i "Vremenu" putem njihovih redakcija, a odgovor je na izjave ministra Ljubiše Smoljana o sporazumu. Naravno, takve Husagine stavove spomenute redakcije nisu u javnost propuštale. Husaga je to pismo s popratnim aktom cirkularno poslao na adrese svojih prijatelja i tražio od njih da se zamisle nad datadašnjom situacijom i poduzmu potrebne korake za njeno, po Bosnu povoljno, rješenje.

stanovništva ili "etničko čišćenje", kako se sve ta radnja s hrvatske i srpske strane zvala 1992. godine, jedini je način podjele Bosne. Znalo se, dakle, već 1939. godine da je podjela Bosne neizvodiva bez genocidnih radnji, mada je nepoznato da li su se u srpskim i hrvatskim krugovima i prilikom sklapanja sporazuma Maček-Cvetković i one planirale.

Zato je s gledišta "državnih interesa", koji su za "Obzor" još bitni, jedino pravilno rješenje "uspostava cjelokupnosti autonomne Bosne i Hercegovine", i to je "u stvari kompromisno riješenje između hrvatske nacionalne misli i srpskih političkih težnji".

3. PODJELA BOSNE, NACIONALNE SUPROTSTAVLJENOSTI I DRUGI SVJETSKI RAT

Kraj "doktrine integralnog jugoslovenstva", idejnih i političkih uvjerenja i opredjeljenja o državnom i narodnom jedinstvu došao je s deklaracijom Vlade Dragiše Cvetkovića pred Narodnom skupštinom 10. marta 1839. godine, kada su naglašene "i priznate po prvi puta nacionalne individualnosti oblikovane istorijom"[42], kako to svjedoči dr. Branko Miljuš, ministar Vlade premijera Dragiše Cvetkovića, čije neposredno praćenje i viđenje sporazuma baca više svjetla na to burno vrijeme i ulogu bošnjačkih i bosanskih činilaca u njemu. Inače, zadatak Vlade bio je istražiti način i pripremiti uvjete za sporazum s Hrvatima, odnosno HSS i dr. Mačekom. Taj novi pravac beogradske politike Maček je s odobravanjem popratio riječima da u deklaraciji "nema onih banalnih fraza o nacionalnom i državnom jedinstvu", čime je otvoren teren za ostvarenje hrvatske maksime o "dva naroda u dvije države".

Pregovori između Cvetkovića i Mačeka vođeni su prema svim principima tajne diplomacije. Cvetković se praktično bio preselio u Zagreb i za pet mjeseci održao je samo jednu sjednicu Vlade, kabinet se nije sastajao, niti je sudjelovao u pregovorima, što samo govori o značaju i hitnosti posla na sporazumu za vladajuće strukture u srpskom i hrvatskom narodu. Na početku pregovora

41 Tekst iz zagrebačkog "Obzora" prenijela je "Pravda" kao potporu stavu o nemogućnosti podjele Bosne. Usp. "Pravda", br. 32, 1939. godine.

42 Usp. dr. Branko Miljuš, "Sporazum 1939 godine", Izvod iz "Glasa kanadskih Srba", Vindzor, 1957. godine. Dr. Branko Miljuš je bio ministar bez portfelja u Vladi Dragiše Cvetkovića. Inače je bio porijeklom iz Bosne i Hercegovine i s gledišta interesa bosanskih Srba u svom memoarskom radu razmatra sporazum Maček-Cvetković.

Cvetković je Mačeku ponudio da se "Savska i Drinska banovina sa gradom Dubrovnikom spoje u jednu banovinu", prijedlog rješenja problema oko Vrbaske banovine bio je da se u područjima Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Srijema i Vojvodine izvrši plebiscit. Tome su se usprotivili Knez namjesnik, Mehmed Spaho i Antun Korošec. Prema Miljušovim riječima, Mačekovo pristajanje na plebiscit, i pored znanja da u spomenutim područjima ne može dobiti većinu, značilo je dvije neposredne koristi: "prvo, plebiscitom bi se potvrdio princip da su pokrajine, koje su u pitanju, srpsko-hrvatske zemlje i prema tome objekt srpsko-hrvatskog pogađanja; drugo, rezultat plebiscita bio bi podela ovih pokrajina između Srbije i Hrvatske..". U drugom navratu utanačenja sporazuma sve je ostalo isto, s tom razlikom da se plebiscit sada odnosio samo na Srem i preostale dijelove Bosne i Hercegovine.

"Mi iz Bosne, kojima je oštrica sporazuma stalno visila nad glavom, često smo se sastajali, savetovali i međusobno obaveštavali", tvrdi Miljuš, posvjedočujući postojanje bosanskog stava o sporazumu, bez obzira na nacionalno-religijske različitosti njegovih nosilaca. Pritom je kabinet dr. Spahe "u tom periodu bio središte bosanske političke aktivnosti ..", kaže on. Analizirajući pojave sa srpskog, a tek potom bosanskog stajališta, Miljuš otkriva nesuglasje i unutar samog srpskog političkog korpusa. Vidjevši kartu podjele Bosne i izrazivši svoje negodovanje time, Cvetković mu je rekao: "Dokle ćete nam vi Srbi iz Bosne, ometati sporazum sa Hrvatima", što, prema njegovom mišljenju, otkriva karakter srpskog političara za koga je prostor od Drine do Jadranskog mora manevarski politički prostor za pogađanje s Hrvatima.

Miljuš je, duboko uznemiren tekućim događanjem, svakodnevno komunicirao sa Spahom. Spaho se, prema njegovom svjedočenju, bojao teritorijalnog zaokruženja hrvatskog nacionalnog korpusa i njegovog utjecaja na jedinstvo države. "Bojim se", rekao je dr. Spaho, "da bi podjela Bosne i Hercegovine pretstavljala smrtni udarac našoj državi. U tom slučaju slabo bi prošli i vi pravoslavci, a još gore mi muslimani. Podijeljeni između dva narodnosna područja, a inače vjerska manjina, bili bismo etnički i vjerski ugroženi i jednog dana dovedeni u takav položaj da bismo se mi muslimani između sebe krvili", riječi su posljednjeg razgovora Spahe s Miljušom. One otkrivaju Spahino duboko uvjerenje da bi podjela Bosne između Srba i Hrvata značila kraj Bošnjaka, također svjedoče da je Spaho bio upoznat sa namjerama sporazuma, da je spoznavao njegovu pogubničku narav za Bosnu i Bošnjake, što samo potvrđuje njegov izraženi politički realizam. (Treba reći da su njegova strahova-

nja i procjene bili umjesni i tačni, jer takvo uvjerenje dijele i svi dalekovidniji Bošnjaci poslije Dejtonskog sporazuma 1995. godine i problema sa njegovom primjenom.)

Spahinom smrću, 29. juna 1939. godine, u najnapetijoj fazi pregovora, svima je bilo jasno da će događaji poći "kobnim obrtom za budućnost Bosne i Hercegovine". "Osećali smo da je smrću Spahinom srušena naša najjača brana i da je bio otvoren put pustolovinama"[43], veli Miljuš. Znalo se, naime, da je dr. Džafer Kulenović, Spahin nasljednik, osvjedočeni hrvatski nacionalista i čovjek osobnog Mačekova povjerenja. Autopsiju Spahina tijela Vlada nije dozvolila, "a optužbe su bile preteške jer se govorilo da je dr Spaho otrovan, da bi se omogućilo okončanje sporazuma Maček-Cvetković, a time i deoba Bosne i Hercegovine". Tim riječima Miljuš, kao suvremenik događanja i znalac političkih prilika, najbolje ocjenjuje Spahin značaj za bošnjačku i bosansku politiku. To da se spominje Spahino trovanje i kretanje događaja "kobnim obrtom" za Bosnu i Hercegovinu nakon njegove smrti samo svjedoči o povijesnoj političkoj i moralnoj snazi tog bošnjačkog prvaka u tom burnom vremenu.

Sporazum Hrvata i Srba potpisan je 26. augusta 1939. godine. Prema Miljušu, to je urađeno nelegalno i neustavno, jer se o njemu nije pitala Skupština. Na osnovu Uredbe o Banovini Hrvatskoj, "Savska i Primorska Banovina i srezovi Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica spajaju se u jednu banovinu... Umesto plebiscita, koji je Dr. Maček tražio i pre smrti Dr. Spahe, sada je izvršena obična aneksija ovih srezova Hrvatskoj", nastavlja Miljuš svoje svjedočenje.

Zanimljiva su Miljušova zapažanja o odjeku sporazuma kod pojedinih naroda. Slovenci su ostali razočarani usljed takvog rješenja i protumačili su ga kao slom politike dr. Korošeca. Bošnjaci su ustali protiv sporazuma, bili su svjesni da su jaki jedino kao cjelina. U slučaju podjele Bosne "bi muslimanska zajednica bila zauvek pocepana ... zbog čega su u ogromnoj većini uvek bili i ostali za državu Jugoslaviju"[44]. A sporazumom su iz Bosne i Hercegovine bile otrgnute čak 144. 000 muslimana.

Sâm Maček u Parizu 1946. godine potvrdio je Miljušu da se s Cvetkovićem složio u principu da "muslimani u Bosni i Hercegovini uopšte ne postoje". "Kada sam sa Dragišom pravio Sporazum 1939 godine, mi smo se sporazumeli,

43 Dr. Branko Miljuš, nav. dj, str. 9.

44 Dr. Branko Miljuš, nav. dj, str. 14.

kada smo došli na Bosnu i na muslimane da smatramo da muslimani ne postoje. I tako smo i radili", navodno je tada Maček rekao.

Sporazum je izazvao ogorčenje i kod Srba i kod Bošnjaka u Bosni. Nijedan narod njime nije bio, niti je mogao biti zadovoljan, jer je podjela Bosne vodila u međunacionalni sukob, u rat. Miljuš je predsjedavao skupu izaslanika 23 sreza Vrbaske banovine u Banjoj Luci oktobra 1939. na kome su se pravoslavni i muslimani počeli zajednički pripremati za povraćaj uzetih teritorija. Njegova ocjena "da bi Sporazum bio doveo do teških nemira u Bosni i Hercegovini da nije izbio rat", jer bi se proširio na Srbe u Hrvatskoj, politički je tačna, bez obzira na to što je on oslanja na tradicionalno političko savezništvo Srba i Bošnjaka iz starijih, austrougarskih vremena. Srbi bi se i sami digli protiv sporazuma u Bosni, jer je on ostavio Srbe u Banovini Hrvatskoj u nezavidnom položaju, a sigurno bi se tome priključili i Bošnjaci s motivom borbe za cjelovitu Bosnu. Jer, sa "najvećim uzbuđenjem i zabrinutošću ceo srpski narod je primio ovaj Sporazum", rađen bez njegova znanja i odobrenja. On se pokazao "kao ohrabrenje hrvatskog nacionalizma...i razočarao je sve one koji su se iskreno nadali, da će on skinuti s dnevnog reda srpsko-hrvatsko trvenje..", zaključuje Miljuš.

Krajnje hrvatske namjere bile su uzimanje cijele Vrbaske banovine, uključenjem srezova Doboja i Tešnja, izlaženje na rijeku Bosnu i pripojenje Bačke na sjeveru. U tačci 13 pisma koje su dobile organizacione jedinice HSS, gdje su date upute o daljem ponašanju u vezi sa sporazumom, izričito se ističe da je Banovina Hrvatska samo prva etapa zadobijanja pune hrvatske državnosti, odnosno, kako tu stoji, "prvi korak ka postignuću daljih ciljeva. Zato uvijek treba spominjati slobodnu i nezavisnu Hrvatsku, samostalnu Hrvatsku itd"[45]. Dok je srpska strana u početku težila federativnom preuređenju Jugoslavije, dotle su Hrvati smjerali konfederalizmu, a potom i dokidanju Jugoslavije.

To je razbuktalo strasti i dovelo do međunanacionalnog nepovjerenja. Hrvatski nacionalizam je jačao srpski, tako da su već jedna prema drugoj stajale srpska i hrvatska državna ideja, a ideja države Jugoslavije počela je gubiti tlo pod nogama. Vlada narodnog sporazuma, kao se zvao kabinet Cvetković-Maček, pod izgovorom ratne psihoze i neimanja uvjeta za donošenje demokratskog izbornog zakona, nije raspisivala izbore za Narodnu skupštinu. Svjesno je odgađala i pitanje osnivanja slovenačke i srpske banovine. Drugim riječima, ništa nije radila na unutarnjem preuređenju države, sređivanju stanja i pripre-

45 Dr. Branko Miljuš, nav. dj, str. 18.

manju obrambenog rata, već se, kao nosilac srpskih i hrvatskih nacionalnih interesa na liniji raspada Jugoslavije, prepustila bujici događaja, čekajući pogodan trenutak za ozbiljenje svojih krajnjih namjera. Taj raspad je i bio cilj tih snaga kako bi se obrazovale nacionalne države.

Vodeće srpske stranke oštro su uzvratile na sporazum. Demokratska stranka Milana Grola označila ga je razbijanjem države, a Narodna radikalna stranka istakla je da se njime ruši jugoslavenstvo i slabi srpstvo. Ideal srpstva je jedinstvo srpskog naroda, a to jedinstvo, usljed rasprostranjenosti srpskog naroda diljem Hrvatske i Bosne, ostvarivo je jedino u jugoslavenskim okvirima[46].

Ako se Bosna razmatra u sklopu srpsko-hrvatskih odnosa, a njena savremena povijest jeste i povijest tih odnosa, čin njene podjele 1939. godine sporazumom Maček-Cvetković izvršeno je od Hrvata u dogovoru sa Srbima. Hrvatska strana, tj. Maček, sve vrijeme istrajava na sporazumu putem suprotstavljenosti srpskom režimu i kao oblik sporazuma Srba sa njom dolazi do podjele Bosne. Srbima podjela Bosne nije nikada bila programsko-politički cilj. U svojim nacionalnim nacrtima oni su je uvijek smatrali svojom u cijelosti, tako da je pristanak na njeno cijepanje uzmicanje pred naraslim snagama hrvatskog nacionalizma.

U gledištima Mačeka i HSS Bosna i Hercegovina ima jasno i umnogome nepromjenjivo značenje. Za Mačeka, 1928. godine, prostori Bosne i Makedonije u preuređenoj državi ne mogu dobiti državni status. On njima priznaje samo kulturno-historijsku, ali ne i državnu vlastitost, pa je "trebalo da budu podijeljeni između Hrvatske i Srbije"[47]. Kad je Šefkija Behmen 1932. godine boravio kod Mačeka, budući da je Spaho, prema Trumbićevim zapažanjima, u Zagreb uvijek slao Hrasnicu i Behmena, bio je optužen za prosrpsko držanje bošnjačkog vodstva. Tada mu je Maček glede svoga nacrta rekao slijedeće: "Mi tražimo Bosnu i Hercegovinu za Hrvatsku na temelju hrvatske većine – Katolici i Muslimani – ako se to ne bi moglo postići, mogli (bismo) putem kompromisa pristati na to da B-H u cjelini ostane, i dobije autonomiju."[48] Naravno, Behmen je zagovarao autonomiju i ravnopravnost Bosne i na toj osnovici je tražio saveznike.

---

46 Dr. Branko Miljuš, nav. dj, str. 26-30.

47 Usp. Tomislav Išek, "Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1927-1941", Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 1991. godine, str. 92.

48 Ljubo Boban, "Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928/1941.", Prva knjiga, Liber, Zagreb, 1974. godine, str. 84.

Spahino pristajanje 1935. godine na izborima uz Stojadinovića dovelo je do raslojavanja unutar Bošnjaka i pristajanja jednog njihovog dijela uz HSS. Maček ih je neobjašnjivo privlačio, bez obzira na to što on Bošnjake razumijeva nekada samo kao glasače (Hrvate), a nekada kao žitelje Bosne. Kad je Bosna u pitanju, on stalno kao njeno rješenje ističe plebiscit i činilac većine, na osnovi uvjerenja da su muslimani Hrvati. Kad je njegov pokret dovoljno ojačao, promidžbu svoje ideje među Bošnjacima prepustio je domaćim ljudima. Hakija Hadžić 1936. godine osniva Muslimanski ogranak Hrvatske seljačke stranke (MO HSS). Ta politička grupa zagovara dva politička načela: prvo, autonomiju Bosne, čime je trebalo da pridobije Bošnjake, i drugo, da su muslimani Hrvati, što je bio dovoljan razlog da među Bošnjacima nema nikakvo političko utemeljenje, pa time ni podršku. Cilj prohrvatski usmjerenih Bošnjaka bilo je sticanje autonomije Bosne uz pomoć Mačeka. Istovremeno, "šef HSS nije se nikada otvoreno i decidno deklarirao protiv ali ni za autonomiju Bosne i Hercegovine"[49]. Takvo držanje davalo je prostora za uvjerenja da se zajednički može doći do, u osnovi, različitih ciljeva. Za Mačeka formalna podrška stavovima MO HSS značila je mogućnost autonomije Bosne i Hercegovine, ali samo u okviru Hrvatske, a Hadžić, mada krajnje hrvatski usmjeren, nije se odricao autonomije i posebnosti Bosne, pa je u odsudnom momentu prišao Pokretu za autonomiju.

Poslije postignuća sporazuma Maček-Cvetković na prostorima Banovine Hrvatske pojačala se djelatnost HSS među Bošnjacima. Dr. Islam Filipović je imenovan za senatora Hrvata muslimana u Banovini i izvan nje, s namjerom razbijanja autonomističkih težnji Bošnjaka[50]. Maček je bio na stanovištu da je hrvatsko pitanje isključivo pitanje Srba i Hrvata, srpsko-hrvatsko, a ne srpsko-bošnjačko-hrvatsko. Njegovo rješenje je moguće samo punim zadovoljenjem tih dvaju partnera, tako da su podjela Bosne i prešućivanje Bošnjaka u njegovoj vizuri bili posve nužni. No, i sam je dva dana poslije sporazuma priznao da odustaje od konačnog rješenja hrvatskog pitanja. Jednom klauzulom sporazuma određeno je da će se pitanje teritorija Banovine odrediti kasnije, tj. poslije izbora.

Na nešto tako Maček je bio prisiljen osvjedočenjem nemogućnosti podjele Bosne. Od plebiscita bosanskog stanovništva, kao oblika rješenja pitanja kome će Bosna i Bošnjaci pripasti, odustao je na račun trenutačnog pripajanja poje-

49 T. Išek, nav. dj, str. 280.

50 T. Išek, nav. dj, str. 225.

dinih srezova Hrvatskoj. Time je Bosna podijeljena, a ne u cijelosti pripojena Hrvatskoj ili Srbiji. Dr. Juraj Šutej, šef bosanskog dijela HSS, u maju iste godine u Zagrebu ga je uvjeravao da su muslimani sve tri usmjerenosti, Spahine, Hadžićeve i Hasanbegovićeve, za autonomiju Bosne u njenim historijskim granicama, ali da postoji način da se oni i Srbi prisile na to da Hrvatima ustupe tzv. hrvatske prostore. (Mi) "ćemo ih, htjeli oni ili nehtjeli, da nam predaju naše područje" (na to prisiliti), tvrdi Šutej[51]. Takav krajnje nacionalistički stav jednog bosanskog Hrvata bitno je doprinio većem podgrijavanju lažnih nada kod Zagreba u mogućnost hrvatske Bosne. Šuteju je bilo jasno da je Bosnu Hrvatskoj moguće pripojiti jedino silom, što se kasnije i pokušalo ostvariti. Njemu tad jedino nije bilo jasno da je Bosnu lakše uništiti nego je dati isključivo jednom narodu na upravu, ili je između dva naroda podijeliti.

Preovlađujuće stavove bošnjačkog političkog vrha i dalje izražava krug oko Džafera Kulenovića. Početkom 1940. godine on pokreće list "Naša Pravda" s nakanom da bude glasilo sveukupnih bošnjačkih političkih stavova i stremljenja[52]. Opći ton napisa u tom listu o sporazumu Maček-Cvetković odaje vidnu političku naivnost i jalovu nadu glede obima autonomnosti i cjelovitosti Bosne u budućim zbivanjima, što proizlazi koliko iz stvarne političke nemoći, toliko i iz opće neusmjerenosti tog vodstva.

Šest mjeseci poslije sporazuma, kaže se u jednom od tih napisa, "evidentno je da se sporazum nalazi u razvojnoj fazi i da ono što je od njega ostvareno nije sve, niti je to definitivno"[53]. Prilikom godišnjice sporazuma navode se stavovi opozicione hrvatske štampe i izražava uvjerenje da su Hrvati za autonomiju Bosne i Hercegovine, ali da bi dobro bilo da to mjerodavni hrvatski faktori i napismeno potvrde[54]. I dalje se ne uviđa činjeničnost podjele Bosne, te se podgrijavaju nade u pomoć Hrvata pri ostvarenju njene samostalnosti i cjelovitosti.

Svaku izjavu u prilog takvom očekivanju i srpska strana koristi za umirenje i olakšanje vlastitog stanja. Dragiša Cvetković na konferenciji senatora JRZ

---

51 Usp. T. Išek, nav. dj, str. 270.

52 U prvom broju naglašava se da je taj list nastavak lista "Pravda", koja je prestala izlaziti 6. januara 1929. godine. "Dali smo ime listu "Naša Pravda" da bismo ukazali na razliku od lista "Pravda", koji već izlazi u Sarajevu, a pokrenut je od Šefkije Behmena."Prema tome "Naša Pravda" izlazi sa znanjem i odobrenjem dr. Džafera Kulenovića, ministra šuma i rudnika", ističe se tim povodom. "Naša Pravda", god. I, br. 1, 13. marta 1940. godine, Sarajevo, urednik S. Čajo.

53 "Naša Pravda", god. I, br. 1, 1940. godine.

54 Usp. "Naša Pravda", god. I, br. 26, 3. septembar 1940. godine.

u Beogradu ističe da se pitanje Bosne mora riješiti na zadovoljstvo svih[55]. A Miša Trifunović na sjednici radikala u Sarajevu iznosi u javnost jedno srednje rješenje, prema kojem bi Bosna trebalo da bude cjelovita, a narod bi na bazi izbornog sistema upravljao "pokrajinskim životom u Bosni i Hercegovini". Ona bi imala provincijsku skupštinu u Sarajevu, "koja bi riješavala socijalne, prosvjetne i mnoge materijalne stvari"[56]. Bosna, dakle, ne bi bila ni banovina, ni pokrajina, već provincija, najvjerojatnije samostalna i pod direktnom jurisdikcijom Krune. Tada se u Beogradu održava i kongres advokatskih pripravnika na kojem se razmatra položaj Bosne. Zauzima se stajalište o njenoj autonomnosti i cjelovitosti[57]. No, to su sve bile varijacije stavova različitih srpskih građanskih snaga koje su u svojoj suštini bosansko pitanje razmatrale i razumijevale samo kao vlastito, tj. srpsko pitanje.

U svojoj posjeti Brčkom i Tuzli Kulenović samouvjereno ali i, s obzirom na razvoj događanja, dosta nejasno izjavljuje: "S puta kojim idem neću se ukloniti ni lijevo ni desno. A kad bi program koji zastupam škodio Srbima ili Hrvatima, ja bih bio prvi koji bi ga se odrekao."[58] Bošnjačko političko vodstvo i tad čvrsto stoji na stajalištu očuvanja Kraljevine Jugoslavije. Sporazum se pozdravlja, jer on znači unutarnji mir u državi. Izražava se uvjerenje da se ni po čemu ne može zaključiti "da će interesi muslimana i Srba u Banovini Hrvatskoj biti zanemareni"[59].

Bošnjacima tad odgovara stabilnost zemlje, koje stvarnosno više nema, i demokratičnost nacionalnih odnosa, koje, također, nema. Oni se drže nečega što je činjenično već propalo. Ipak, kako prolazi vrijeme od sporazuma, nelagodnost glede njegove pravičnosti i opasnost koja iz toga može proizaći vidno se osjećaju. U okružnici svojim povjereništvima na terenu "Gajret" preporučuje neutralnost, čekanje, slatkorječivost i nezamjeranje[60]. U tekstu "Velika šutnja"[61] zamjećuje se da bitna i utjecajna štampa, tj. ona što odražava vladajuće nacionalne stavove, ne govori gotovo ništa o Bosni, a kada i govori, to čini u lošem svjetlu. Otuda i bošnjačko čuđenje nad tom činjenicom, jer se do-

55 Usp. "Naša Pravda", god. I, br. 7, 1940. godine.

56 Usp. "Naša Pravda", god. I, br. 7, 1940. godine.

57 Usp. "Naša Pravda", god. I, br. 8, 1940. godine.

58 "Naša Pravda", god. I, br. 8, 1940. godine.

59 "Naša Pravda", god. I, br. 14, 1940. godine.

60 Usp. "Naša Pravda", god. I, br. 12. 1940. godine.

61 Usp. "Naša Pravda", god. I, br. 17. 1940. godine.

bija "utisak kao da je toj štampi zadatak da u nečijem interesu sistematski diskreditira muslimanski živalj i da ga prikaže kao negativ našeg cjelokupnog narodnog života"[62].

Nedorastao zadatku koji mu je dodijeljen, ne uviđajući stvarnost podjele zemlje srpsko-hrvatskim sporazumom, Kulenović zagovara politiku nemiješanja, čekanja i nadanja. On i dalje smatra, a to ističe kao odgovor svojim unutarbošnjačkim osporavateljima, da Bošnjaci politikom sporazuma mogu osigurati i svoje i bosanske interese. Samo se "ne smiju izazivati sukobi bilo sa Srbima bilo sa Hrvatima po pitanjima koja su za njih od životnog značaja, ako se želi pobjeda stanovišta od važnosti za nas".[63] Cijepanje Bosne nije se moglo spriječiti, tvrdi on, i izražava stav da njegovo ostajanje u Vladi nije odustajanje od autonomije i granica Bosne, već šansa da se uradi što se uraditi može.

Politikom nezamjeranja, popuštanja i truhlih kompromisa, politikom pristajanja čak i na ono što je u suprotnosti s narodnim interesima, politikom principijelne neprincipijelnosti nije se moglo dobiti ništa, niti se išta moglo očekivati. Za politički sukob s osporavateljskim i rušilačkim antibosanskim i antibošnjačkim radnjama i istim takvim političkim nakanama postojali su svi preduvjeti. Njemu se moglo i moralo prići. Da se išlo u tom pravcu, izvršila bi se politička priprema širokih bošnjačkih slojeva stanovništva, ojačala bi se njihova samosvijest, probudila i ustalasala nacionalna svijest, ojačao osjećaj posebnosti, a moralno uznesenje narodu se povratilo. Jednom riječju, događaji koje je u Evropi već donio razbuktali Drugi svjetski rat, spremnije bi se dočekali.

Umjesto toga, Kulenović i njegova družina izvinjavajućim tonom brane svoja problematična stanovišta. Iznose se ekonomski i psihološki, ali ne i politički razlozi za bošnjački autonomistički stav. Bosna je ekonomski jedna cjelina, a Bošnjaci su stoljećima vezani za tu grudu, krvlju su je natopili, za nju su vezani, i ona takva za njih nije pusta prošlost[64]. Podjela je nemoguća jer Hrvati nisu za to da ostatak Banovine pripadne Srbiji, Srbi ne pristaju da ona uđe u Hrvatsku Banovinu, zato je četvrta jedinica jedino rješenje[65].

Povijesno iskustvo srpsko-hrvatskih odnosa, kao i sporazuma Maček-Cvetković jeste, a što kao neupitno važi i nadalje, da je u Bosni iluzoran, vje-

---

62 "Naša Pravda", god. I, br. 17. 1940. godine.

63 "Naša Pravda", god. I, br. 19, 17. jula 1940. godine.

64 Usp. "Naša Pravda", god. II, br. 28. 24. januara 1941.godine.

65 Usp. "Naša Pravda", god. II, br. 39. 1941. godine.

štački i nemoguć čisti srpsko-hrvatski odnos. Taj odnos je uvijek Bosnom posredovan. Srpsko-hrvatski odnosi su, zapravo, srpsko-bosansko-hrvatski, odnosno hrvatsko-bosansko-srpski.

Sve do početka Drugog svjetskog rata na jugoslavenskom prostoru sporazum Maček-Cvetković je samo kod bošnjačke strane prisutan. Ona ne procjenjuje pravilno njegovu narav, niti njegovu političku prevaziđenost čak pred sami rat. Ona se čudi "da se u daljem preuređenju govori tako kao da Bosna i Hercegovina ne postoji..Mi smo izgleda miraz koji bi neko imao da primi..u preuređenju se iznose samo politički i hegemonistički ciljevi, i nikakva državna potreba"[66]. "Nisu se muslimani borili, da bi svoju pokrajinu pripojili Beogradu ili Zagrebu. Oni su se borili da Bosni i Hercegovini očuvaju cjelovitost."[67]

Kao nagodbeno rješenje, list "Naša Bosna" iznosi prijedlog samostalne i cjelovite Bosne pod izravnom jurisdikcijom Krune. Ona bi kao corpus separatum bila neposredno vezana za suverena, čime bi se izuzela iz preuređenja države, što bi otklonilo i srpsko-hrvatske nesporazume. "Pošto Srbi pravoslavni u B. i H. žele da ne bude raskinuta upravna veza sa Beogradom, ali žele da se mnoge stvari urede posebno za ovo područje i obzirom, da muslimani sa pravoslavnima u Bosni i Hercegovini čine preko fl njenog stanovništva, onda je ostvarljiva formula, da Bosna i Hercegovina postane posebno upravno područje, sa posebnim upravnim propisima pod predsjedništvom kraljevske vlade, razumljivo, da se ovom upravnom području pripoji i onih 13 bos. herc. srezova, koji danas pripadaju banovini Hrvatskoj"[68]. Ta varijanta bosanskog položaja u složenoj državi ne predviđa vjerojatni odbijajući stav bosanskih Hrvata prema njoj.

U bilo kom obliku uređenja, osim u cjelovitoj, samostalnoj i nacionalno ravnopravnoj Bosni i Hercegovini, jedna od strana, srpska ili hrvatska, nezadovoljna je pa je time takvo rješenje polovično i neodrživo. Takvim rješenjem u postojećoj situaciji ne bi se zadovoljili ni Srbi ni Hrvati, jer je njihova politika uvijek težila razbijanju Jugoslavije i obrazovanju velikih nacionalnih država. Iz tih razloga je i taj zadnji bošnjački prijedlog pred Drugi svjetski rat, mada izuzetno zanimljiv i sigurno ostvarljiv, ostao na teorijskoj razini.

---

66 "Naša Pravda", god. II, br. 43, 28. marta 1941. godine.

67 "Naša Bosna", god. III, br. 1 i 2. 1940. godine.

68 Isto, str. 2.

musakadic fehim

ZAKLJUČCI

1. Podjela i razaranje Bosne i Hercegovine se priprema i izvodi samo u neuravnoteženim međunarodnim prilikama na Balkanu i šire u Evropi. U takvim prelomnim vremenima Bosna i Hercegovina se osporava spolja, iz Srbije i iz Hrvatske. Njihove nacionalističke i velikodržavne snage za takav nacrt traže podršku od Srba i Hrvata unutar Bosne i određenih međunarodnih činilaca.
2. Podjela Bosne i Hercegovine sporazumom Maček-Cvetković 1939. godine je rezultat srpsko-hrvatske nagodbe, poravnanja i usklađenja srpskih i hrvatskih nacionalnih zahtjeva. Sporazumne strane, Srbi i Hrvati, osporavaju bosansku državnost i bošnjačku nacionalnost, pa time ne priznaju ni njihove posebne interese.
3. Teritorijalna cjelovitost i politička samostalnost Bosne i Hercegovine zajednički je imenitelj svih bošnjačkih političkih zahtjeva. O tom pitanju sve političke i nacionalne različitosti u bošnjačkom narodu su složne. U prelomnim društvenim i povijesnim trenucima interesi domovine su i[znad] svih nesuglasja, što odražava političku zrelost naroda i jasnoću njegovog političkog cilja.
4. Izraz bošnjačkog jedinstva u odbijanju podjele Bosne je Muslimanski pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine. Bošnjaci na podjelu uzvraćaju politički, pa se drugačija sredstva i ne spominju. Muslimanski pokret za autonomiju je izraz narodne volje i opredjeljenja za zaštitu nacionalnih bošnjačkih interesa. Bošnjački interesi u jednom trenutku prepoznaju se kao bosanski, odnosno nacionalni kao državni. Takav stav dostigao je teorijske zahtjeve trenutka, ali je zbiljski bio nedovoljan i nedjelatan.
5. Bošnjačko političko vodstvo nije u dovoljnoj mjeri uvidalo ozbiljnost društvenog i povijesnog trenutka. Nije razumijevalo svu posljedičnost nacionalnog suprotstavljanja Srba i Hrvata po svoje vlastito stanje, te je umnogome politički naivno i nespremno dočekalo Drugi svjetski rat.

KOMUNISTI I BOŠNJAČKO PITANJE IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

IV.
KOMUNISTI I BOŠNJAČKO PITANJE IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

1. IDEOLOŠKI DOGMATIZAM I ZBILJNOST BOŠNJAKA

Jugoslavenski komunistički pokret na samom početku našao se pred pitanjem odnosa prema Bošnjacima i Bosni i Hercegovini, ali do jasnih i na svim razinama općeprihvatljivih i poštujućih stavova prema Bošnjacima on nikada nije uspio doći. Rezervi, nepovjerenja i drugačijih gledanja u odnosu na zauzimane stavove u visokim stranačkim tijelima uvijek je bilo, pa i onda kada su Bošnjaci pod nazivom "Muslimani" i zvanično "priznati" kao nacija.

Bošnjaci se kao izdvojeno teorijsko pitanje u komunističkoj političkoj problematici javljaju tek krajem tridesetih godina, i to kao skupina kojoj treba odrediti narav, te ih imenovati kao vjersku zajednicu, etničku skupinu, zaseban narod ili naciju. Komunisti postavljaju bošnjačko pitanje tako da se podrazumijeva da oni nisu niti Srbi, niti Hrvati, što je teorijski pomak u odnosu na srpske i hrvatske nacionalne ideologije tog doba, ali i oni smatraju da oni, kao "neopredijeljeni", treba da postanu ili Srbi ili Hrvati ili, pak, i Srbi i Hrvati. Jugoslavenski komunisti u ranijim raspravama o nacionalnom pitanju i ne postavljaju pitanje bošnjačke nacionalne posebnosti. Svode ga na borbu između srpskog i hrvatskog razumijevanja i prisvajanja Bosne i Hercegovine, gdje se, prema principu – čija zemlja toga i stanovništvo, osporava bošnjačka posebnost.

Odnos komunista prema Bosni i Bošnjacima sve vrijeme bio je suodređen s dva ideološka gledišta: komunističkom svjetonazornom ideološkom krajnošću i nacionalističkim stajalištem pojedinih vodećih jugoslavenskih komunista. Prema Lenjinovom i Staljinovom određenju nacije, bošnjački narod nije ispunjavao sve uvjete prema kojima je jedan narod u komunističkoj vizuri mogao imati položaj nacije. Istovremeno su velikosrpska i velikohrvatska nacionalna gledišta, kao i predrasude prema Bošnjacima i islamu stalno prisutne kao otežavajući činilac za same Bošnjake u svijesti jugoslavenskih komunista.

Odnos komunista i Bošnjaka između dva svjetska rata u bosanskoj, komunističko-jugoslavenskoj i inozemnoj historiografiji prilično je istražen. O tom

odnosu, sa znatne ideološke i vremenske udaljenosti, ocjene su dali i neki od visokih bosanskih komunističkih dužnosnika, djelatnih sudionika tih događanja, tako da je on s komunističkog i historiografskog stajališta umnogome objašnjen. To ne znači da je dat njegov istinit prikaz, a pogotovo ocjena naravi spomenutog odnosa. Kako je pitanje Bosne i Bošnjaka s komunističkog stanovišta uvijek bilo "vruć krompir" južnoslavenske historiografije, jednom strancu, Wolfgangu Höppkenu, dugujemo za izvrstan politički i metodološki pristup njegovom razjašnjenju. On je najcjelovitije sagledao odnos jugoslavenskih komunista prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima, pa stoga i valja preuzeti njegovu metodologiju pri objašnjenju tog odnosa, koji on razmatra kroz četiri faze njegovog razvoja:

"1. Od osnivanja jugoslovenske Komunističke partije pa do možda 1935. godine; to je faza koju karakterizira, u njenim lutanjima u koncepciji partije, ignoriranje kako individualnog historijskog karaktera Bosne tako i negiranje posebnog etničkog statusa bosanskih Muslimana.
2. Faza od sredine tridesetih godina pa do kraja drugog svjetskog rata, u kojoj se akcentira postojanje posebnog teritorijalnog i historijskog individualiteta Bosne i Hercegovine i ulazi u federativni koncept KPJ rješavanja nacionalnog pitanja, u kojem je držanje partije prema karakteru Muslimana označeno ipak sa dvije proturječne tendence: naime, kroz shvaćanja koja ukazuju na akceptiranje posebnog etničkog statusa Muslimana, s jedne strane, i kroz daljnje postojanje tendencija koje odbijaju takvu individualnost, s druge strane.
3. Vremenski period između 1945. i početka šezdesetih godina, u kojem držanje Partije prema nacionalnom pitanju nosi pečat unitarističkog koncepta rješavanja nacionalnog pitanja, koji otvoreno osporava svako specifično nacionalno svojstvo Muslimana i čiju budućnost vidi u jednoj nacionalnoj identifikaciji kao Srba ili Hrvata.

Oficijelno priznavanje Muslimana kao nacije od 1968. godine, a koje je počelo s ranim šezdesetim godinama."[1]

Tom vremensko-političkom rasporedu potrebno je dodati još jednu, dakle, petu tačku, koja se odnosi na stav komunista (srpskih, hrvatskih, slovenačkih,

---

1 W. Höppken: "Jugoslovenski komunisti i bosanski Muslimani", "Književna revija", Sarajevo, god. III, br. 32, str. 3, maj 1990. godine, Poseban otisak iz "Muslimani u Sovjetskom savezu i Jugoslaviji", Izdavač: Koppeler, Simon, Brunner Markus Verlagsgesellschaft mbH Koln 1989. godine.

makedonskih i crnogorskih) prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima u fazi raspadanja komunističke ideologije i sustava u bivšoj Jugoslaviji. To su godine neposredno prije agresije Srbije i Jugoslovenske narodne armije na Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.

Za početno određenje vremena kojeg Höppken razmatra znakovito je da novoosnovana KPJ, nastala ujedinjenjem socijaldemokratskih pokrajinskih i nacionalnih organizacija, u razdoblju od nastanka 1918. pa do početka Drugog svjetskog rata, 1941. godine, u teoriji nacionalnog pitanja preuzima stara socijaldemokratska rješenja. Bivši jugoslavenski socijaldemokrati na nacionalno pitanje Bošnjaka nisu nimalo drugačije gledali od snaga tzv. nacionalnog bloka. Svi su poricali postojanje posebnog bošnjačkog nacionaliteta. Za bosansku socijaldemokratsku partiju, osnovanu 1908. godine, svi građani Bosne i Hercegovine su pripadnici jednog naroda, Srba ili Hrvata, a "naši muslimani", kako se kaže u rezoluciji II Kongresa iz 1910. godine, "su bez nacionalne svijesti"[2]. Ukidanje ostataka feudalizma i "uvlačenje" Bošnjaka u moderne ekonomske odnose su preduvjeti za razvoj njihove nacionalne svijesti, naravno, u srpskom ili hrvatskom smjeru, kaže se u rezoluciji.

Prema Avdi Humi[3], socijaldemokratija je ostala "cjelo vrijeme na konceptu unitarističkog jugoslavenstva", a većina njenih vođa je "smatrala Bosnu i Hercegovinu srpskom pokrajinom"[4]. Znakovito je da KPJ na svom početku preuzima takvo rješenje. Kad su u pitanju bosanski komunisti, Humo ističe, a vjerovati mu je jer je djelatni sudionik tih zbivanja, da radnički pokret "u Bosni i Hercegovini sve do 1938. godine nije imao ni teoretski ni politički stav o pitanju posebnog političkog položaja Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji"[5]. I tek

---

2 W. Höppken, nav. dj, str. 3

3 Avdo Humo(1914-1983) rođen je u Mostaru. Gimnaziju je učio u Mostaru i Bihaću. Filozofski fakultet završio je u Beogradu. Za vrijeme studija bio je jedan od rukovodilaca studentskog progresivnog pokreta. Član SKOJ-a i KPJ postao je 1934. godine, a član Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH 1939. godine. Literarnim radom počeo se baviti još u studentskim danima. Godine 1941. bio je jedan od organizatora ustanka u BiH, član Glavnog štaba NOV i POBiH i potpredsjednik ZAVNOBiH-a. Poslije oslobođenja zemlje bio je ministar i potpredsjednik Vlade NRBiH, predsjednik Izvršnog vijeća SRBiH, potpredsjednik Saveznog vijeća Narodne skupštine FNRJ, državni sekretar za finansije, predsjednik Saveznog savjeta za koordinaciju naučnih djelatnosti, član Predsjedništva CK SKJ i član Savjeta Federacije. Proglašen je za narodnog heroja. Zbog nesaglasnosti sa politikom SKJ, oslobođen je političkih funkcija 1974. godine. Autor je knjige "Moja generacija", Svjetlost, Vojno-izdavački zavod, Prosveta, Sarajevo-Beograd.

4 Avdo Humo, "Radnički pokret i zahtjev za autonomijom Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata", "Pregled", Sarajevo, god. LXII, br. 1/1972, str.16

5 A. Humo, nav. dj, str. 15

obrazovanjem Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hrecegovinu6, to pitanje postaje ključni idejni i politički problem komunista. Sve do tada pitanje Bosne i Bošnjaka je zaobilaženo, potiskivano i zanemarivano. Bošnjački revolucionarni potencijal je zanemarivan, a Komunistička partija je u svom razvoju prelazila lepezu stavova, od unitarističko-jugoslavenskih do separatističkih i marksističkih. Pa i kada je usvojila marksistički stav o pravu naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja, nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini je "ignorisano kao da ne postoji"[7].

[8].[9]Unutarpartijske borbe komunista, smjene vodstva, prevladavanje socijaldemokratskih shvatanja, nove političke prilike u zemlji i ekonomska kriza, ocjene slabosti Kominterninog viđenja nacionalnog pitanja činioci su koji utječu da se na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji komunista 1934. godine zauzme stajalište o mogućnosti rješenja nacionalnog pitanja unutar Jugoslavije. Iz tog teorijskog zaokreta proizašlo je da se u obzir moraju uzimati nacionalne stvarnosti. S obzirom na to, donesena je odluka da se u okviru KPJ obrazuju komunističke partije Hrvatske i Slovenije, a u najbližoj budućnosti i Makedonije. Prijedlog da se osnuju komunističke partije unutar Srbije i Crne Gore je odbijen, a odlučeno je da se dio Bosne i Hercegovine uključi u područje stranačkog djelovanja KP Hrvatske.

Dolazak Tita 1937. godine na čelo KPJ i njen pravilniji stav prema Bosni i Bošnjacima, prema Höppkenu, nisu uzajamno određeni, kako je to uobičajeno tumačenje titovske historiografije. Podvojenost gledišta prema nacionalnoj naravi Bošnjaka i dalje ostaje, s tom razlikom što KPJ s većim interesom prilazi nacionalnom pitanju u zemlji, pa i u Bosni. Tad se uobličava "jedna vrsta pred-federativnog koncepta na bazi sedam upravnih jedinica. U okvirima ove koncepcije ona (KPJ – nap. aut.) je prvi put priznala postojanje jedne vlastite teritorijalno-političke jedinice Bosne"[10].

Da je organizaciona shema Partije zasnovana na nacionalno-teritorijalnom principu urodila i nezaobilaznim, dakle, posredno iznuđenim uvažavanjem či-

---

6 Na partijskoj konferenciji krajem srpnja 1938. godine, uz sudjelovanje delegata privremenog rukovodstva KPJ Milovana Đilasa i Ive Lole Ribara, izabran je PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu sa Mujom Pašićem na čelu.

7 A. Humo, nav. dj, str. 16

8 "Povijest Saveza komunista Jugoslavije", Izdavački centar Komunist (Narodna knjiga) Rad, Beograd, 1985. godine, str. 95.

9 "Povijest Saveza komunista Jugoslavije", str. 98

10 W. Höppken, nav. dj, str. 4.

njenice postojanja Bosne i Hercegovine, a ne nikakva nagla promjena idejnog stanovišta komunista, na izvjestan način potvrđuje i Humo kada kaže: "Cijelo vrijeme od 1918. godine pa do 1938. godine Komunistička partija Jugoslavije nije imala na marksističkoj osnovi definisan politički stav o problemu položaja Bosne i Hercegovine u svjetlu nacionalnog pitanja u zemlji. Uglavnom su se ti stavovi kretali na repu velikosrpskog gledanja na Bosnu i Hercegovinu."[11] Zatim nastavlja ocjenom da je suštinski u cijelom bosanskohercegovačkom kompleksu ležao "nejasan i nepravilan stav o pitanju Muslimana. Na to pitanje se gledalo kao pitanje odnosa prema vjerskoj grupi koja je tek trebalo da se nacionalno opredjeli u srpskom i hrvatskom pravcu, a ne kao na treću nacionalnu grupu u Bosni i Hercegovini"[12].

Kada je među komunistima teorijski riješeno pitanje revolucije, određeni njeni nosioci i saveznici, "zauzet (je) stav o Muslimanima kao posebnoj etničkoj cjelini i autonomiji Bosne i Hercegovine kao demokratskom obliku borbe protiv velikosrpske hegemonije" i "obliku koji omogućava otvaranje procesa rješavanja nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini". Dakle, Bošnjaci se tada ne "priznaju" kao nacija, nego kao "etnička cjelina", koja treba da posluži demokratskom rješavanju nekih društvenih pitanja. Njihova nacionalna zbiljnost se, doduše, uviđa, ali se u komunističkoj vizuri ona ne izražava. "Muslimansko pitanje" pred revoluciju ozbiljnije se razmatra usljed mogućeg i poželjnog savezništva koje će ojačati komunistički blok, a ne usljed poželjnosti nacionalnog preobražaja Bošnjaka u revoluciji, kako je to bilo s drugim narodima. S tog gledišta, teško je oteti se dojmu da se Bošnjacima pridavao značaj pratioca, a ne sudionika revolucije. Humin izraz, mada nastao u vremenu kada su komunisti zvanično priznavali i osuđivali svoja međuratna lutanja u nacionalnoj politici i kad su Bošnjaci već politički "priznati" kao nacija, nema jasnoću o pitanju nacionalnog položaja, stvarnog priznavanja ili nepriznavanja nacionalne posebnosti Bošnjaka, jer nečeg takvog zbiljski dosljedno nije ni bilo.

Dosadašnjim istraživačima odnosa komunista i Bošnjaka pala je u oči činjenica da je pitanje nacionalne složenosti Bosne bilo uzgredno u komunističkim raspravama o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Kasim Suljević iznosi da je "partijski stav" o Bosni i Hercegovini "kao federalnoj jedinici" ranije formuliran nego što je "partijski stav" o nacionalnom pitanju u Bosni i Herce-

11 A. Humo, nav. dj, str. 21

12 A. Humo, nav. dj, str. 22

govini[13]. Bošnjačko nacionalno pitanje prelamalo se na srpsko-hrvatskim odnosima koji su ga i nacionalno i teritorijalno suodređivali. Ipak, komunisti nisu "ni vremenski, ni taktički ni strategijski" zahvatili bošnjačko nacionalno pitanje "analogno kao hrvatsko, makedonsko, crnogorsko, slovensko, u borbi protiv velikodržavnih i hegemonističkih struktura"[14]. Poziv njihove partije da se u postojećim nacionalnim pokretima obrazuju lijeva krila jedino se nije odnosio na Bošnjake. Razlog za takav stav KPJ nije bio u tome što se građanski bošnjački nacionalni pokret nije i formalno konstituirao kao "muslimansko nacionalno pitanje", niti u nemogućnosti nalaženja zajedničkih tačaka sa usmjerenošću JMO, nego u "nedovoljnoj snazi komunističke organizacije u Bosni i Hercegovini", što može biti samo principijelno, ali ne i stvarnosno tačno. Činjenica o nesuglasnosti komunističkog i bošnjačkog nacionalnog pokreta, nestavljanje bošnjačkog nacionalnog pitanja u ravan revolucije i klasne borbe, može jedino da govori o dvojenjima unutar vrha tog pokreta glede nacionalnog položaja i naravi Bošnjaka.

Dokument nastao u sremskomitrovačkoj kaznionici 1936. godine, tzv. komunističkom "crvenom univerzitetu" i mjestu uobličenja njihove ideologije, a koji je Suljević prvi put u svojoj knjizi donio cjelovitog, iznosi niz negativnih ocjena o bošnjačkom narodu. Politika JMO ocjenjuje se kao antinarodna, šićardžijska, provodadžijska, a bošnjačkim masama priznaje se vjernost autonomističkom stavu. Tu se valjano uviđa da okretanje dijela naroda Mačeku, kao izraz neslaganja s JMO-ovim ulaskom u JRZ, ne znači njihovo usmjeravanje "nacionalno hrvatski". "Specifične tradicije muslimana čine i činiće da će najveći dio bosanskih muslimana ostati posebnom etničkom skupinom, narodom sa posebnim interesima i željama."[15] Pored prerastanja pravoslavaca u Srbe, a katolika u Hrvate, muslimanske mase su ostale "nacionalno neopredjeljene, dakle neka vrsta naroda".

Peta zemaljska konferencija 1940. godine u Zagrebu, posljednji skup komunista koji je raspravljao o nacionalnom pitanju pred Drugi svjetski rat, također nije iznijela usaglašeni stav prema Bošnjacima. Pripremljeni partijski stav, u kojem je ocijenjeno da je najveći dio Bošnjaka "uglavnom opredjeljen konfesionalno, a ne nacionalno, i da se taj proces i rad vrši vanredno sporo"[16],

13 Kasim Suljević, "Nacionalnost Muslimana", O. Keršovani, Rijeka, 1981. godine, str. 180

14 K. Suljević, "Nacionalnost Muslimana", str. 186

15 K. Suljević, nav. dj, str. 192.

16 K. Suljević, nav. dj, str. 202.

ništa se nije razlikovao od izlaganja Milovana Đilasa, koje je podneseno u obliku teza. Na takve ocjene uzvratio je Mujo Pašić, zastupnik bosanskohercegovačkih komunista, riječima:

"Ne slažem se sa referatom po pitanju Muslimana. On je rekao da Muslimani nisu etnička grupa već ili Srbi ili Hrvati. S tim potpomažemo hrvatsku ili srpsku buržoaziju. Samo vrhovi Muslimana se osjećaju Srbima ili Hrvatima. Narod kaže da je Bosanac, ali ne Srbin ili Hrvat. Muslimani nisu formirana nacija, ali su etnička grupa. Jugoslovenska Muslimanska Organizacija izgleda kao da je vjerska organizacija, ali njih Muslimane veže autonomija. Naše komunističke organizacije je stav autonomija Bosne i Hercegovine. Hrvatska i srpska buržoazija vode pregovore o podjeli Bosne. Protiv toga se moramo boriti. I srpske i hrvatske mase moramo pridobiti za autonomiju Bosne pod rukovodstvom proletarijata."[17]

Sukobom između Đilasa i Pašića prvi put se u jednom visokom komunističkom stranačkom tijelu otvorilo neslaganje između "bosansko-muslimanskog partijskog vođstva", s nakanom uvažavanja nacionalnosti Bošnjaka, s jedne, i dužnosnika "pretežno među Srbima i Crnogorcima, koji su ustrajavali na čisto konfesionalnoj definiciji Muslimana", s druge strane.

Samostalnost Bosne i Hercegovine bilo je osnovno političko i nacrtno opredjeljenje svih bošnjačkih pokreta i političkih stranaka, od Husein-kapetana Gradaščevića do Mehmeda Spahe. To su komunisti znali, ali nisu cijenili, niti uvažavali, niti su na takvom nacrtu s JMO zajednički djelovali. Naprotiv, oni su kako tada, tridesetih, tako i u vrijeme sabiranja rezultata vlastitog pokreta, sedamdesetih godina XX stoljeća, imali u osnovi osporavateljski stav prema JMO. On je proizlazio iz komunističke ideologije prema kojoj je JMO samo jedna od građanskih partija, ali i iz komunističkog, "nerazumijevanja" nacionalnog pitanja u Bosni. I prema Humi je stav JMO prema autonomiji "više parola a manje razrađen program", njegovi nosioci su "interese svoje klase identifikovali sa interesima muslimanskog naroda", JMO je vodila "taktiku cjenkanja sa monarhističkom buržuazijom", što je ubijalo "svako samopouzdanje i umrtvljivalo borbenu inicijativu", smatra Humo.

U komunističkom pokretu često je ocjenjivano kao nazadanjačko držanje JMO pri donošenju Vidovdanskog ustava 1921. godine. Kao da Kraljevina Jugoslavija ne bi ni postojala da je Bošnjaci nisu poduprli, kako se kaže u pos-

17 K. Suljević, nav, dj, str. 203.

ljednjoj historiji SKJ[18], a što je samo vid osporavanja ukupne bošnjačke politike. Visoka politička podudarnost o pitanju samostalnosti Bosne i Hercegovine postoji jedino između ljevičarske bošnjačke studentske inteligencije i JMO. O pitanju nacionalnosti Bošnjaka, što nacrt JMO nije ni iznosio jer se provodila jugoslavenska nacionalna politika, komunistički pokret, izričito njegov mali dio, doduše, za nas značajan bošnjački dio, nadišao je stajalište JMO, jer je to pitanje postavio i djelomično valjano riješio.

2. "PUTOKAZ" I NACIONALNOST BOŠNJAKA

"Putokaz – list za društvena i književna pitanja", glasilo je ljevičarske bošnjačke studentske inteligencije s kraja tridesetih godina XX stoljeća u Zagrebu. Prema svojoj strukturi, list je više akademske, časopisne nego revijalne i informativno-političke naravi, jer ga sačinjavaju prilozi iz područja književnosti, ekonomije, politologije, sociologije i filozofije. To "Putokazu" daje zavidan teorijski nivo i prestiž u odnosu na sva ostala bošnjačka međuratna glasila. S idejnog stanovišta "Putokaz" je izraz prihvatanja komunističke ideje od bošnjačke inteligencije i u osnovi to je bošnjački intelektualni komunistički projekt. Bošnjački – prema tome što su pokretači, urednici i suradnici glasila gotovo sami Bošnjaci i što se na njegovim stranicama u gotovo svim prilozima pokreće isključivo bošnjačka problematika. Nacionalnost Bošnjaka, njihovo društveno stanje, nacionalna ideologija, književnost i opći civilizacijski i politički položaj čine tematski sklop lista. On je i pokazatelj socijalno nepovoljnih kretanja unutar bošnjačkog naroda, izraz ljudske potrebe za društvenom pravdom unutar vlastitog naroda i državne zajednice.

"Putokaz" je i intelektulni projekt prema tome što tridesetih godina XX stoljeća ideja komunizma u širim bošnjačkim slojevima nije imala valjano uporište. Tu jesu postojale potrebe za društvenom pravdom, zaštitom i socijalnom jednakošću, uostalom, kao i kod drugih naroda toga doba, ali je sama ideja novog društvenog uređenja bila svojina intelektualaca, i to malobrojnih. S tog gledišta, "Putokaz" je društveni, politički i intelektulani nacrt svjestan vlastitih preduvjeta, potreba i mogućnosti i, prema njegovim nosiocima, nužnosti da preraste u pokret obespravljenih širokih narodnih masa.

---

18 "Povijest Saveza komunista Jugoslavije", str. 84.

U "Uvodnoj riječi" uredništvo iznosi nacrtnu usmjerenost "Putokaza"[19]. To da su dva velika događaja "potresla do temelja životom muslimana Bosne i Hercegovine", od kojih je prvi devetsto osamnaesta godina, što je za sobom donijela izmjenu "unutrašnjeg društvenog ustrojstva muslimana, koja je nastala agrarnom reformom", i drugi, "svjetska ekonomska kriza", koja "nije ni nas muslimane poštedila", otkriva utemeljenost stanovišta s koga se razmatra tadašnji društveni trenutak i položaj Bošnjaka u njemu. S tako širokim zahvatom, a sukladno komunističkoj ideologiji, kao zadatak postavlja se svjesna organizacija "širokih slojeva naroda u cilju izmjene njegova nepodnošljivog socijalnog stanja". Ekonomski obespravljeni, široki narodni slojevi za saveznika imaju, i jedino mogu i imati, inteligenciju, "koja hoće svoje snage da stavi u njihovu službu". Ta inteligencija, a "Putokaz" hoće da on bude njezin glasnogovornik, treba da se okupi i udruži i "da konačno ispita položaj muslimana Bosne i Hercegovine, da upozna stvarne potrebe i želje širokih slojeva muslimana i prema tim potrebama i željama da udesi cjelokupno svoje djelovanje".

Iz takvog nacrta proizlazi, prvo, da se intelektualni doprinos većine ostalih bošnjačkih intelektualaca smatra ličnim, nenarodnim i za opće dobro nekorisnim, i drugo, da politički i intelektualni doprinos bošnjačkih prvaka i intelektualaca ne odražava zbiljske potrebe i želje naroda.

Nacrt okupljanja "sviju naših intelektualnih snaga, koje osjećaju s našim najširim slojevima", "proučavanje našeg položaja prema bližoj i daljoj okolini, jedini je način da se dođe do čvrste osnovice u velikom svjetskom gibanju za rješenje životnih pitanja muslimana Bosne i Hercegovine", zahtjev je koji nijedna, pa ni suvremena generacija bošnjačkih intelektualaca još nije ostvarila[20]. Unutar te inteligencije još je mnogo nesuglasja i uskih vidika, a u njenoj politici proizvoljnosti, neznanja i neosmišljenih političkih poteza.

Safet Krupić, najznačajniji bošnjački filozof prve polovine XX stoljeća, esejistički pregnantno, do bola emotivno, izražajno i upečatljivo, opći položaj svoga naroda iznosi u tekstu "Današnjica i mi"[21]. On kaže da njegova generacija, rođena u "onim od šepara, blata i šilme sagrađenim kućama", djetinjstvo provela "u ratnoj pozadini u nekom čudnom i izbezumljenom stanju", nije razumjela "ratno oduševljenje i polet" pa mu i prilazi po prirodnoj živahnosti,

19 "Putokaz","Uvodna riječ", god. 1, br. 1, Zagreb, veljača 1937. godine, urednik Hasan Kikić, izdavač i odgovorni urednik Šukrija Huskić

20 "Putokaz", br. I, str. 3.

21 S. Krupić, "Današnjica i mi", "Putokaz" god. 1, br. 1, str. 3. 1937. godine.

bez razumijevanja stvari i pojava, politike, agitacije, izbora. "Mi smo", kaže on, "iza svega toga stajali u pozadini prepušteni sami sebi.."[22] Kritički portretirajući inteligenciju, on je svodi na polusvršene gimnazijalce i brucoše prava. "To je jedna veoma zanimljiva generacija, koja je po krčmama uživala u razderanim krpama jedne prošlosti koju je vihor novog događanja raznosio bez traga ali koju oni nisu potpuno razumijevali. Ta generacija nepovezana izvjesnim zajedničkim društvenim, političkim kulturnim zanosom nestala je sa našeg društvenog, političkog i kulturnog horizonta ne ostavivši nikakve trajne vrijednosti"[23], veli Krupić.

Izuzimajući književnost i polje kulturnog preporoda s početka XX stoljeća, kada naši najizrasliji intelektualci u svojevrsnom nacionalnoromantičarskom pokretu vrše preporoditeljsku narodnu ulogu, udarajući trajne zasade bosanskomuslimanskom kulturnom kodu, Krupićeva ocjena u svojoj osnovi je tačna i odnosi se na činovničku svijest prvih evropski obrazovanih Bošnjaka. U čitavom periodu od 1918. do 1930. godine ima nečega "mutnog i nejasnog", a najviše ekonomskog propadanja i moralne bijede, kafana i tavle, pjevaljki i alkohola, izbezumljenosti i izgubljenosti u neostvarenim nadama prošlosti i sve se to prelama kroz Krupićev kritičarski duh. Uzrok za takvo stanje Bošnjaka on nalazi u "društvenom uređenju begovata"[24], što ne samo da je netačno već je za razumijevanje i političko usmjeravanje Bošnjaka izuzetno opasno, naročito u vremenu kada komunističke snage budu izašle na povijesnu pozornicu kao jedini politički činilac.

Istina je da je "evropska stvarnost" bošnjački narod zatekla i da se on dugo bavio "trećerazrednim pitanjima kao pitanjem šešira ili fesa, pitanjem otkrivanja muslimanske žene itd..", a ne razmatranjem i usmjeravanjem svoje ukupnosti. Ta manje važna pitanja izašla su na površinu kao temeljna, mada su, ustvari, samo odsjaj bitnih promjena ekonomskog, kulturnog i političkog položaja Bošnjaka u odnosu na prethodno vrijeme. Međutim, ta, prema Krupiću "trećerazredna" pitanja najizravniji su izraz bošnjačke vlastitosti, krize njegove običajnosti i ćudorednosti. Ona se u Bosni javljaju samo kod Bošnjaka, a nema ih ni kod bosanskih Srba, ni kod bosanskih Hrvata.

Krupić stvari gleda izvana, površno, komunističkom optikom koja je u suštini srpska. To ne znači da je komunizam imao srpska obilježja, ili da je bio

---

22 S. Krupić, "Današnjica i mi", str. 5.

23 S. Krupić, "Današnjica i mi", str. 5.

24 S. Krupić, "Današnjica i mi", str. 5.

učinak prihvatanja i razumijevanja srpske inteligencije, ali znači dalsu veliko-srpska objašnjenja do pojedinosti istovjetna komunističkim, i to u mnogim pitanjima koja se najdirektnije tiču same vlastitosti Bošnjaka, a posebno njihovog kulturnog i ekonomskog položaja i izraza. Ta tipično izvanjska, tuđa optika posmatranja bošnjačke stvarnosti očituje se u tome što Krupić uzrok propasti svoga naroda ne nalazi u njegovu zamršenom političkom položaju, obespravljenosti i šikaniranosti od državnog režima, već u tome što on nije razumio tu "novu stvarnost". Istina je da Bošnjaci tu "novu stvarnost", moderno doba, nisu s razumijevanjem prihvatali ili odbacivali, ali je, također, činjenica da Krupić stvarnost razumijeva filozofski, metafizički, a ne zbiljski politički. On ne shvata da su Bošnjaci spoznaju te iste stvarnosti plaćali nevinim žrtvama i da su joj se u svakom smislu do te mjere prilagodili da su došli na granicu prepoznatljivosti vlastitih političkih pogleda. U tom smislu Krupić sve političke napore bošnjačkih predstavnika omalovažava i kritizira tako što kaže da je to vodstvo "ostajalo uvijek nepovezano sa tom sredinom i više je trgovalo njome nego što je bilo izraz njenih nastojanja"[25].

Istovjetne stavove zastupa i Skender Kulenović[26]. Za njega su Bošnjaci do 1918. godine bili "povlašćeni društveni sloj u Bosni"[27]. U tome što se 1918. sve naglo "okrenulo na glavu" Kulenović ne vidi ništa loše, naprotiv, to je, smatra on, društveni napredak i izraz razvoja povijesti, mada su "begovi i age izvlašćeni preko noći" i proletarizirali se. Sve je to preduvjet za razumijevanje "novog društvenog poretka", u kome "svaka narodna zajednica, i svaka uža historijska grupa mora imati punu slobodu razvitka". Položaj "muslimana Bosne i Hercegovine nije obilježen samo naročito teškom ekonomskom i društvenom bijedom seljaštva, radništva i sitnog čovjeka, nego i nepostojanjem jednog po-

25 S. Krupić, "Današnjica i mi", str. 7.

26 Skender Kulenović(1910-1978) rodio se u Bosanskom Petrovcu, gdje je završio osnovnu školu, a potom, nakon naglog osiromašenja porodice, prelazi u majčino rodno mjesto Travnik, gdje od 1921. do 1930. god., kao vanjski učenik pohađa Jezuitsku gimnaziju. Od 1930. godine studira pravo na Zagrebačkom sveučilištu. Godine 1933. postaje član SKOJ-a, a 1935. godine KPJ. Godine 1941. stupa u Prvi partizanski odred Bosanske krajine. Član je AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. U ratu piše poeme i uređuje listove. Od 1945. do 1947. godine je direktor Drame Narodnog pozorišta u Sarajevu, uređuje "Novo doba", "Pregled", "Književne novine" i "Novu misao". Od 1950. do 1953. godine je sekretar Narodne skupštine FNRJ, a poslije zabrane "Nove misli" kažnjen je i postavljen za korektora u listu "Borba". Od 1955. godine prelazi u Mostar i radi kao dramaturg u Narodnom pozorištu, jedno vrijeme je i urednik u beogradskoj "Prosveti". Dobitnik je brojnih nagrada i priznanja, između ostalog, Dvadesetsedmojulske nagrade SRBiH i Nagrade AVNOJ-a. Bio je član SANU, ANUBiH i JAZU. Umro je 1878. godine u Beogradu. Najznačajnije mu je djelo "Ponornica", roman o muslimanskom životu Bosne.

27 S. Kulenović, "Pogled na muslimansku omladinu", "Putokaz", god. I, br. I, str. 13.

kreta tih širokih slojeva, koji je jedino sposoban da postavi zahtjev i da stvarno radi na stvaranju jednog boljeg poretka..". Zadatak muslimanske omladine, svjesne interesa širokih slojeva naroda, jeste rad na zasnivanju i vođenju takvog pokreta, ističe Kulenović.

Ekonomska i politička ravnopravnost narodnih zajednica, politička sloboda naroda i pojedinaca čini osnovu "novog društvenog poretka", koji u principu jeste komunizam, mada se u tekstu tako ne imenuje. Prema Kulenovićevom uvjerenju, jedino je taj pokret imao predstavu cilja koji kvalitativno nadilazi postojeće prilike, jedino on sadašnjost projicira iz "zlatne budućnosti"; jedino on nudi izlaz i spas, kvalitativno i razumljivo novo, od svakog naprednog čovjeka priželjkivano, i u tome je njegova idejna nadmoć nad ostalim političkim usmjerenostima unutar Bošnjaka, uostalom, kao i kod drugih južnoslavenskih naroda tog vremena.

Međutim, manjkavost Kulenovićeva stava sastoji se u tome što bošnjačkoj stvarnosti pristupa logikom klasno ustrojenih društava, što ni po čemu nije odgovaralo stvarnoj istini. Otuda njegovo nepoznavanje i ideološko previđanje stvarnih uzroka nazatka Bošnjaka. Činjenica je, ipak, da je komunizam, između svih drugih političkih pokreta, nudio Bošnjacima izvjesni boljitak kroz daljni razvoj cijelog čovječanstva, pa u sklopu toga i svakog naroda, ali je to bilo u sferi teorije i prilično maglovito.

Sve to vrijeme inteligencija oko "Putokaza" bošnjačke prilike razlaže i ocjenjuje krutim marksističkim kategorijama. U takvoj optici "problem napretka" kao "opće narodno pitanje" koje je zaokupljalo bošnjačku intelektualnu ukupnost koče "historijski anahronički" kmetovski odnosi. Oni odgovaraju samo "maloj šaci velikoposjednika dok je većina muslimana priželjkivala korjenitu promjenu tih odnosa"[28]. Na takvim odnosima izrasli su građanska klasa i proletarijat, kao i feudalna inteligencija, čija je opća osobina "kruhoborstvo i oportunizam", i to je dijeli "ogromnom provalijom" od naroda.

U ratu 1914-1918. godine ponovila se žalosna sudbina bošnjačkog svijeta. Bošnjaci su i u tom smislu vodili "krvave i jalove bitke za tuđe interese". Jednostrano rješavanje feudalnih odnosa, na štetu sitnog posjeda, stvorilo je osnov za razvoj kapitalističke proizvodnje. Kada se sagleda historijska vertikala Bosne, ona nam izgleda "kao krvavo poprište na kome već pet stoljeća biju bitku Turci, Austrijanci, Mađari, ... Svuda samo mrak petstoljetnog perioda, bit-

28 M. Orlanović, "Problem napretka bosansko-hercegovačkih muslimana", "Putokaz", god. II, br. 5.

ke za tuđe interese, pod tuđom zastavom", ističe Orlanović. Te riječi otkrivaju utemeljenost bosanske svijesti u krugu "Putokaza", svijesti o bosanskoj neprekinutosti, posebnosti i tragičnosti. Bosna ima bosanske interese i s tog stanovišta njena povijest jeste i nije bila drugo nego bitka pod tuđim zastavama.

Problem bošnjačke kulture sastojao se u razilaženju interesa onih koji je vode i onih kojima je potrebna. Intelektualne bitke o napretku, svedene na pitanje fesa i feredže, prema Mustafi Orlanoviću, jesu "donkihotsko jurišanje na utvare", jer se radi o posljedicama, a ne uzrocima stanja. Ta inteligencija je "otpala od narodnog tijela" i ne može donijeti narodu nikakvu korist.

3. BOŠNJACI, FAŠIZAM I ŽENSKO PITANJE

U predvečerje Drugog svjetskog rata antifašističko opredjeljenje Bošnjaka je jasno i nedvosmisleno, posebno unutar komunističke inteligencije, gdje se komunizam i nacrtno određuje kao antifašizam. Svoj antifašistički stav bošnjačka ljevičarska inteligencija preuzima iz kategorijalnog sustava komunizma, u čemu je suglasna sa svim ljevičarskim južnoslavenskim i evropskim inteligencijama, ali ga usljed posebnosti naroda iz koga potječe i složenosti njegovih prilika podupire i stavovima islama. Radi toga se i pišu rasprave o demokratskoj naravi islama. Naime, ljevičari znaju da se putem islama najpouzdanije mogu približiti širokim narodnim slojevima i da svaki stav koji nema uporište u nekom od zasada vjere u bošnjačkom narodu predstavlja duhovnu i fizičku opasnost po taj pokret. Stoga se putem najpoznatije svjetske i islamske literature navode stavovi o demokratskom biću islama.

"Islam je vjera razbora i zdravog razuma, jer zagovara duševnu i znanstvenu slobodu"[29], tvrdi Bakir Badnjević. On politički jasno i dalekosežno ispravno procjenjuje da se "ubrzanim tempom vrši politička preorijentacija današnjeg društva u pravcu demokratskih režima s jedne strane i autoritativnih sistema vladavine s druge strane", te da je potrebno "da i mi muslimani zauzmemo stav prema tim aktuelnim previranjima i društvenim gibanjima"[30]. Činjenično svjedočeći o demokratskoj naravi islama, Badnjević zaključuje "da se za muslimane uopće ne postavlja kao problem pitanje političke orijentacije u današnjem društvu: demokracija ili fašizam", jer je islam prije 13 vijekova zaveo

29 Bakir Badnjević , "Islam i demokracija", god. II, br. 5, str. 125

30 B. Badnjević, "Islam i demokracija", str. 127.

najsavršeniju formu demokracije. "Demokracija je narodna politika, demokracija je narodna borba za hljeb i slobodu, koje im gospodska politika oduzima."[31] Sa razine takvog klasnog poimanja demokracije naša inteligencija se divi "divovskoj borbi španjolskog naroda" za mir, kruh i slobodu.

Fašizam se prepoznaje kao opasnost i za domaće prilike. U redakcijskom predstavljanju knjige Vase Bogdanova "Ante Starčević i socijalna pravda" ističe se da je Bogdanov pokazao da je Starčević "ispravni narodni velikan i da se na njega kao takvoga nikako ne mogu hrvatski fašisti pozivati". Idejna narav fašizma prilično tačno se ocjenjuje kad se kaže: "Fašizam uporno ruje po narodnoj prošlosti kako bi u njoj našao komadičak oslonca i dokazao nekakvu svoju tobožnju tradiciju i nekakvo svoje pravo da opstoji"[32]. Nastojanje "frankovačkih fašista da Antu Starčevića proglase nosiocem fašizma u Hrvatskoj obični je falsifikat, kao što je i falsifikat pozivanje gospodina druga Dimitrija Ljotića i Bogoljuba Jevtića na narodne borce Petra Kočića i Vladimira Gaćinovića kao na svoje preteče", riječi su Alije Korjenića. Time su bošnjački ljevičarski intelektualci razotkrili tadašnju jugoslavensku ultradesnu scenu, fašističke snage i njihove nosioce unutar susjednih im Srba i Hrvata.

"Putokaz" iznosi i svoj stav prema položaju muslimanke u Bosni. On proizlazi iz sasvim jasne komunističke ideologije i između pokušaja njegovog tadašnjeg teorijskog rješenja i ovoga iz vremena poslije Drugog svjetskog rata, kada se ono državnim mjerama nasilno rješava, nema bitne razlike. Stav od koga ljevičari polaze jeste da je položaj "žene u islamu nesravnjivo bolji od položaja muslimanke u Bosni"[33]. Pozivajući se na stav Džemaludina Čauševića da je pokrivanje muslimanke običaj, a ne vjerski propis, oni ističu da je pripadnicima feudalne klase uspjelo da proture svoje poglede i interese kao vjerske zakone. Skidanje feredže i zara za njih je prirodna pojava i posljedica kapitalizma koji neumoljivo kida začahurenost muslimanskog društva i izjednačava ljude pred korisnošću i praktičnošću u svemu, pa i u odijevanju. Ne ulazeći uopće u svu složenost i emotivnu nabijenost tog pitanja, komunistima je jedino stalo do razvoja "klasne svijesti" kod muslimanke i s tog gledišta oni su za skidanje zara, razumijevajući ga kao "oslobodjenje" muslimanske žene.

---

31 Alija Korjenić, "O demokraciji", "Putokaz", god. I, br. 3-4, str. 85.

32 Usp.god.I, br.3-4, str.103.

33 Mustafa Orlanović, "Položaj muslimanke u Bosni", Putokaz, god. II, br.6, str. 137.

4. NACRTNI ZAHVAT

Esej Skendera Kulenovića "Jedna žalost i jedna potreba"[34] s gledišta bošnjačkih interesa je najuzoritije teorijske, umjetničke i političke naravi. On je, zasigurno, najpotresnije svjedočenje o bošnjačkim prilikama toga vremena i poziv na njihovu izmjenu. Prema Kulenoviću, najveća bošnjačka žalost nije u tome što su oni ekonomski obespravljeni, nepismeni i moralno razoreni, što se jadno prevrću u općoj bijedi i političkom sljepilu, već u tome "što su kod nas već izrasle takve snage s kakvim do sada u svojoj historiji nikada nismo raspolagali, a što uprkos tih snaga još idemo u strahoviti raskorak s našim vremenom, prosto zato što su te naše snage raskomadane, razbacane, sumnjom i strahom nagrižene, sirove i nedograđene, i zato u svojoj cjelini potpuno nemoćne da naprave kakav jači zahvat u našem društvenom zbivanju."[35]

Kulenović zahtijeva da se intelektualci stave na čelo narodnog života, da budu duhovno vodstvo i snaga koja saobrazno svojoj intelektualnoj umješnosti može i mora određivati, razabirati i ocjenjivati nacionalne interese. To nije prvi put u novijoj bošnjačkoj povijesti da se jasno prozove i pozove inteligencija na zadatak koji joj je sam po sebi prirođen. Inače, rijetki su narodi kod kojih inteligencija nije igrala tvoračku snagu nacije. Bošnjaci su upravo takav rijedak slučaj. Dotadašnji rad intelektualaca Kulenović oštro kritizira, ocjenjujući ga prevrtljivim i nenarodnim. Činjenica da su intelektualci u narodnom pokretu suodređujući činilac kod Bošnjaka je izostala. Izmedju intelektualaca i širokih slojeva naroda postoje jaz i nepovjerenje. Povjerenje je moguće izgraditi jedino "poštenim radom" u općeprepoznatljivim narodnim akcijama. Da su, prema njegovom mišljenju, prilike s inteligencijom krajnje kritične, najbolje kazuje činjenica da su neki naši intelektualci "nacionalne orijentacije mijenjali kao košulje, tako reći preko noći, a što je važno i najvažnije, oni su te orijentacije mijenjali iz čisto trgovačkih i karijerističkih razloga"[36]. Posljedica toga, bilo je sramoćenje rada intelektualaca, razočarenje običnih ljudi u svoje prvake, te oblikovanje mišljenja kod Srba i Hrvata o Bošnjacima kao orijentalnim prevrtljivcima. Iz stava o nacionalnim zamislima proizlazi da je krug oko "Putokaza" svjestan nacionalne samobitnosti i posebnosti Bošnjaka u odnosu

34 Usp. S. Kulenović, "Jedna žalost i jedna potreba", "Putokaz", god. III, br. 1-2-3, travanj 1939. godine.

35 S. Kulenović, "Jedna žalost i jedna potreba", str. 301.

36 S. Kulenović, "Jedna žalost i jedna potreba", str. 303.

prema Srbima i Hrvatima, kao i to da je tzv. nacionaliziranje muslimana razumijevao i prepoznavao kao stvar karijerističkih pobuda nekolicine intelektualaca.

U drugom dijelu eseja Kulenović iznosi ideju o pokretanju i izradi "muslimanske čitanke za narod", tj. ideju o povezivanju svih intelektualnih snaga, bez obzira na političku usmjerenost i idejno stanovište, koje bi radile na razlučivanju stvarnog položaja bošnjačkog naroda i odatle izvođenju programa njegovog usmjeravanja i razvoja. Razlog za vrlo nejasne poglede "u bližu i dalju budućnost" on vidi i u tome što je općenita pojava među našim intelektualcima da je njihovo "poznavanje cjelokupne bosansko-hercegovačke problematike vrlo površno, tek fragmentarno". U tom smislu iznosi lepezu temeljnih bošnjačkih problema, političkih, ekonomskih, nacionalnih, idejnih i estetskih, koji zajedno zahtijevaju istraživanje, obradu i predstavljanje.

Pitanja navedena u spomenutom eseju samo su sažetak ideje koja se rodila pri pokretanju "Putokaza". Naime, tada je iz redakcije diljem Bosne na ruke bošnjačkih intelektualnih i političkih predstavnika odaslan poziv za suradnju u izradi "Kalendara Putokaza" za 1938. godinu. S obzirom na to da je cilj "Putokaza" okupljanje muslimanske inteligencije "na poslu buđenja jedne jasne kulturne svijesti kod nas, koja je pretpostavka za našu ispravnu životnu orijentaciju", pristupa se izradi Kalendara. Zamišljajući ga kao "neku malu, ali solidnu enciklopediju svih naših aktualnih pitanja", on treba da bude ne samo "ogledalo cjelokupnosti naših prilika, nego i jedna luč, koja će, egzaktno i popularno u isti mah, unijeti ispravno svjetlo u svaki kutić našeg života.."

Usljed značaja tog nacrta, tj. "Kalendara Putokaza" i u njemu postavljenih pitanja (ovaj dokument javnosti ranije nije bio predstavljan, niti korišten ni u jednom obliku u znanstvenim radovima), dakle, usljed njegove paradigmatičnosti i vremenske sveprisutnosti , ovdje se donosi u cjelini.

Sadržaj nacrta je sljedeći:

"IZRAŽENA MIŠLJENJA O MUSLIMANIMA BOSNE I HERCEGOVINE

Svrha: pokazati kako smo tretirani po ustaljenom javnom mišljenju naših zemljaka izraženom u novinama i edicijama; kako smo tretirani raznim znanstvenim pokušajima i kako smo tretirali sami sebe.

RAZVOJ MUSLIMANA BOSNE I HERCEGOVINE I NJIHOV PUT U BUDUĆNOST /Svrha: znanstvenom metodom obraditi naš razvoj i na osnovu činjeničnog stanja ocrtati put u bližoj i daljoj budućnosti./

MUSLIMANSKO SELJAŠTVO U BOSNI I HERCEGOVINI I B.-H. SELJAŠTVO /Svrha: iznijeti razvoj i stanje muslimanskog seljaštva i osvjetliti ulogu koju ono treba da odigra u životu b.h. muslimana, naći soluciju popravka njegova položaja danas./

MUSLIMANSKE ZANATLIJE U BOSNI I HERCEGOVINI / Svrha: iznalaženjem razvitka starih i modernih zanata i uzroka njihova propadanja osvjetliti položaj zanatlija i naći jednu soluciju popravka njihova položaja. /.

MUSLIMANSKO RADNIŠTVO U BOSNI I HERCEGOVINI / Svrha: iznijeti njegov nastanak, oblik i sadašnje stanje; njegovu ulogu i mjesto u odnosu..../

PITANJE NACIONALITETA MUSLIMANA BOSNE I HERCEGOVINE / Svrha: ustanoviti, da li kod širih slojeva b.h. muslimana postoji nacionalni osjećaj u bilo kojem pravcu i znanstveno utvrditi da muslimani b.h. sačinjavaju jedan zaseban slavenski ne samo vjerski nego i kulturni historijski individualitet. /

BRZINA NAPRETKA MUSLIMANA BOSNE I HERCEGOVINE / Svrha: pokazati naš napredak u prošlosti i razjasniti zašto je on kasnije bio tako spor i koji se uslovi moraju stvoriti da se ubrza. /

MUSLIMANSKI INTELEKTUALCI / Svrha: iznijeti ulogu intelektualaca i objektivnim društvenim determinantama razjasniti sadašnje stanje naših intelektualaca. /

MUSLIMANSKA ŽENA / Svrha: prikazati njen društveni položaj jučer i danas i iznijeti njenu važnu ulogu danas; prikazati kako se kod nas, teorijski i praktički postavljalo pitanje emancipacije muslimanke i kako to pitanje treba postaviti. /

MUSLIMANSKA OMLADINA / Svrha: prikazati njeno stanje, ulogu koju igra i koju treba da igra. /

AGRARNA REFORMA OD 1918 GODINE I MUSLIMANI BOSNE I HERCEGOVINE / Svrha: iznijeti historijsku uslovljenost agrarnih reformi, karakter naše agrarne reforme i način njene provedbe, specijalno u odnosu prama nama, i njene učinke u društvenoj strukturi muslimana te stvarne rezultate za srpske i hrvatske seljake u B.i H.. /

VAKUF / Svrha: Prikazati njegov postanak, karakter i sadašnje stanje ./

MUSLIMANSKA KULTURNO-PROSVJETNA DRUŠTVA / Svrha: prikazati zadaću kulturno prosvjetne akcije; kako tu akciju treba postaviti u našim prilikama da se postigne ta zadaća, osnitak i rad naših kulturno prosvjetnih društava. /

MUSLIMANSKA ŠTAMPA / Svrha: iznijeti ulogu štampe uopće, karakter i ulogu muslimanske štampe. /

MUSLIMANSKA KNJIŽEVNOST / Svrha: iznijeti ulogu književnosti; pokazati uslove pod kojim se ona kod nas razvijala za vrijeme Turske, Austro-Ugarske i poslije 1918. /

SOCIJALNA ZLA MEĐU B.H.MUSLIMANIMA / Svrha: prikazati u kojoj...

ISLAM I DEMOKRACIJA /Svrha: pokazati da li se mi muslimani b.h. kao pripadnici islama po učenju islama treba da oprijedjelimo za demokraciju ili autoritativne režime u borbi koja se između njih danas vodi u cijelom svijetu. /

PRIRODNA BOGATSTVA BOSNE I HERCEGOVINE / Svrha: pokazati da li životni standard širokih slojeva muslimana, Hrvata i Srba odgovara prirodnim bogatstvima Bosne i Hercegovine; koje bi svoje potrebe Bosna i Hrecegovina mogla sama podmiriti pod uslovima racionalnog iskorišćavanja i pod režimom ekonomske i političke demokracije. /"

Znakovitost sadržaja ovog nacrta je u tome što je, nažalost, i do danas ostao neostvaren, mada stalno prisutan. Do današnjeg dana ni bosanska ni bošnjačka historiografija, politologija, sociologija i kulturna historija uopće najveći dio tih tačaka nije istražila i vrednovala. Enciklopedijski predstavljeni i pobrojani problemi jednog naroda u datom vremenu potvrđuju visoku državotvornu, nacionalnu i političku svijest njegovih nosilaca, kao i spoznaju na kojoj počivaju sva suvremeno ustrojena društva – da je jasna politička usmjerenost jedino moguća na osnovi visokorazvijenog znanstvenog uvida u sve primarne i sekundarne društvene probleme. S tog gledišta ideja "čitanke za narod" ostaje, kao prvi bošnjački leksikografski dokument, zadatak današnjim intelektualnim bošnjačkim snagama.

ZAKLJUČCI

1. Komunistički pokret u Kraljevini Jugoslaviji u liku KPJ nema jasno izgrađen stav prema nacionalnosti Muslimana/Bošnjaka. On je u tom pitanju krajnje podvojen, s prevagom snaga koje Bošnjacima ne dodjeljuju položaj nacije, već "etničke grupe",
2. Jedino je komunistički pokret, uvjetno rečeno, pravilno sagledao stvarnost nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini, zauzeo stav prema bosanskoj samobitnosti i uvažio etničku, ali ne i nacionalnu različitost Muslimana/Bošnjaka u odnosu na ostale jugoslavenske narode. Sve ostale političke snage u Kraljevini Jugoslaviji nisu dosegle tu teorijsku razinu, za sve njih Muslimani su bili Srbi ili Hrvati, a Bosna i Hercegovina srpska pokrajina ili hrvatski državotvorni prostor.
3. Bošnjačka komunistička inteligencija jedina je unutar bošnjačkog naroda i cjeline komunističkog pokreta pred Drugi svjetski rat dosegla svijest o nacionalnoj samobitnosti Bošnjaka i državotvornoj zasebitosti Bosne i Hercegovine. Ona je, prema tome, najviši bošnjački nacionalni domet između dva svjetska rata.

dogo husein

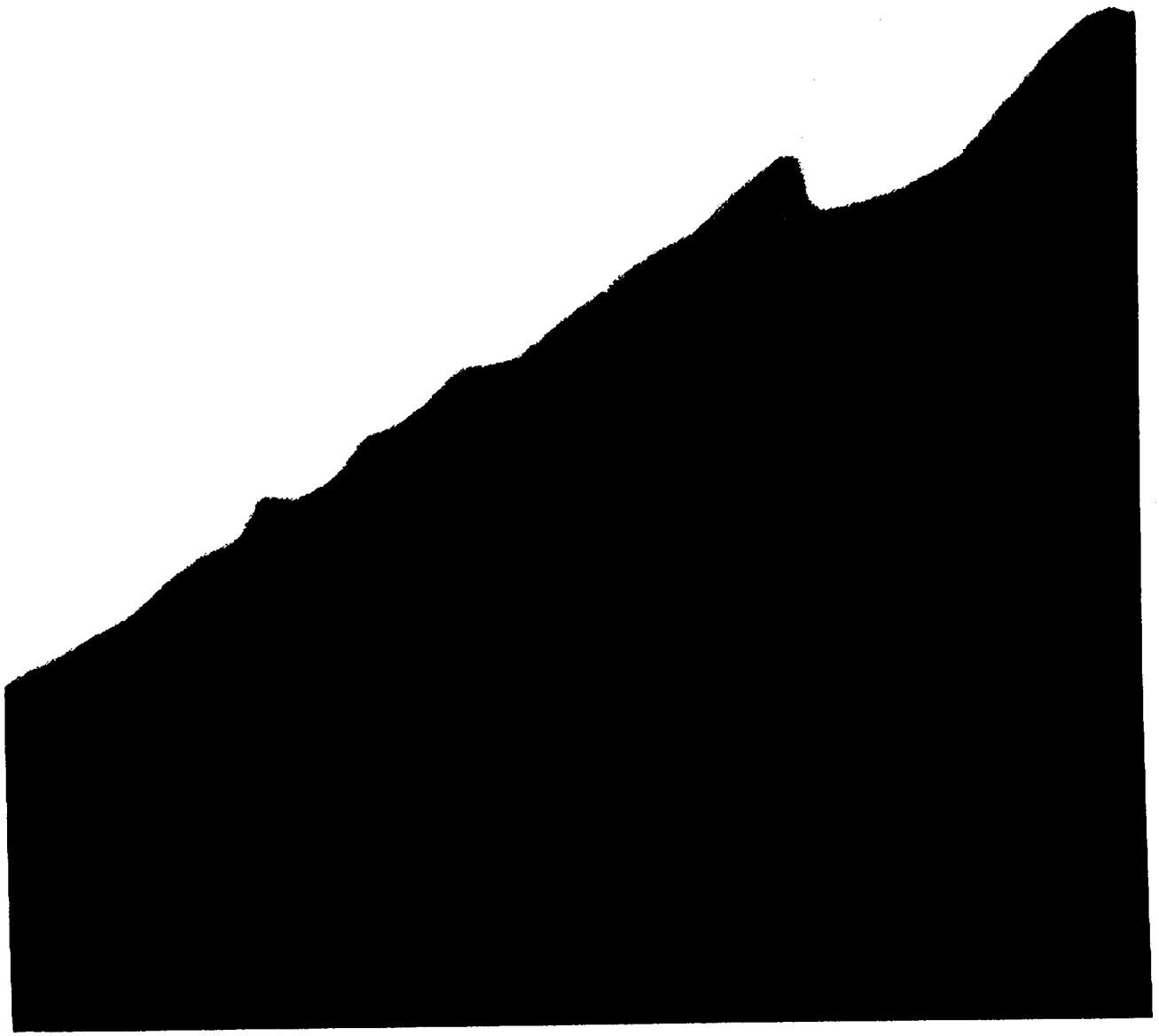

BOŠNJACI U DRUGOM SVJETSKOM RATU

V.
BOŠNJACI U DRUGOM SVJETSKOM RATU

1. BOŠNJAČKA RASUTOST

Bošnjački narod nije sudjelovao u Drugom svjetskom ratu. Sudjelovanje u ratu pretpostavlja zauzimanje stajališta kojim ste hotimično jedna od strana u sukobu, imanje zamišljenog ratnog cilja i osigurana oružana sredstva za njegovo zadobijanje. Takav cilj je izraz ukupnosti nacionalnih interesa u datim povijesnim uvjetima i odlučnosti naroda da se on oružanim načinom ostvari. Svega toga kod Bošnjaka nije bilo. Oni taj rat niti žele, niti ičim doprinose njegovom otpočinjanju i kasnijem odvijanju. Rat ih zatiče politički i nacionalno pasivne. Dakle, ne zatiče ih kao organiziranu političku zajednicu. Naprotiv, Bošnjake su ratna događanja zatekla sasvim nespremne. Događaji izazvani širenjem njemačkog i italijanskog fašizma u zemlje južnoslavenskih naroda potakli su vojno rješenje zamršenih političkih pitanja tih naroda, pri čemu je borba između hrvatskih i srpskih fašista za Bosnu, kao nastavak političke borbe iz prethodnog doba, suodredila ratna zbivanja u Bosni i položaj Bošnjaka u njima.

Uspostavljanjem Nezavisne države Hrvatske (NDH) Bosna i Hercegovina, prema odluci fašističkih sila i volji hrvatskih fašista, a na osnovi tzv. hrvatskog državnog prava, koje je, uzgred rečeno, obična izmišljotina hrvatskih romantičarskih velikonacionalista, ulazi u njen sastav. Narodi i građani Bosne za takav pravno-politički preustroj domovine nisu ni pitani. Taj čin izveden je nasilno, mimo znanja i htijenja Bošnjaka, kao i bosanskih Srba. Osnivanjem NDH kao "Velike Hrvatske" zapadno od rijeke Drine Kraljevina Jugoslavija je stvarnosno prestala postojati, čime je i sporazum Maček-Cvetković dokinut. Time je Bosna u svom cijelom teritorijalnom opsegu postala sastavni dio hrvatske države, a kao politička činjenica u potpunosti je poništena. U pripremanju i izvedbi takvog projekta bez ravnopravnog položaja s hrvatskom stranom, Bošnjaci su pretvoreni u objekt hrvatske politike. Izuzev kićenja ustaških redova jednom hodžinskom ahmedijom prilikom dolaska Ante Pavelića u svoju

novoosnovanu državu[1], Bošnjaci ni u simboličkim manifestacijama u tim događanjima na drugačiji način nisu sudjelovali. Povoljniji položaj nisu mogli ni dobiti od onih koji su se stoljećima prema njima odnosili prijetvorno, zlonamjerno i paternalistički, a niti sami mogli priskrbiti, budući da pripajanje Bosne i Hercegovine hrvatskoj državi nikada i nije bio cilj bilo koje ozbiljnije bošnjačke političke usmjerenosti.

Unutarbošnjačko političko stanje bilo je izuzetno složeno. U 1941. godinu Bošnjaci ulaze bez vlastite političke stranke, dezorijentirani i rasuti, puni strepnje i neizvjesnosti. Nedostajalo je intelektualnih i političkih snaga koje bi mogle razumijevati svoje vrijeme, položaj Bošnjaka u njemu, te odrediti puteve i sredstva za osiguranje vlastitih interesa. U nedostatku nečeg takvog Bošnjaci nemaju jasnog političkog usmjerenja ni cilja, te se sve vrijeme rata njihovi politički interesi svode na osiguranje fizičkog opstanka. Istovremeno se ne doseže svijest da je osiguranje fizičkog opstanka neizvodivo bez zauzimanja jasnih i dalekoročnih političkih stavova i ciljeva. Političko vodstvo bivše JMO nije predstavljalo cjelovitu i organiziranu snagu koja bi mogla prepoznati, izraziti, predstaviti i usmjeriti interese naroda. Narod je bio izdan od tog istog vodstva. Prepušten samome sebi, baš kao i političari koji su ga trebali voditi, pasivno je iščekivao rasplet događanja.

Takve pasivnosti i politike iščekivanja nije bilo kod bošnjačkih susjeda, Srba i Hrvata. Oni su uz potporu fašističkih sila sa strane, a na štetu Bosne i Bošnjaka, uspostavili svoje nacionalne države, s vlastitom vojskom i policijom. Bošnjacima, kao novopostalim državljanima NDH, jamčene su građanska i vjerska ravnopravnost, pravednost i jednakost pred zakonom. O njihovim nacionalnim pravima nije se ni govorilo, jer ih je ustaški pokret smatrao dijelom hrvatskog naroda, tj. "Hrvatima islamske vjeroispovijesti". U političkoj osnovici ustaškog tzv. novog poredka Bošnjacima su bila osporena politička prava, odakle proističe i kasnije osporavanje vjerskih, ekonomskih i sigurnosnih prava. Mjesto Bosne i Hercegovine u ustaškim planovima najbolje posvjedočuje pisanje glasila "Hrvatski narod" od 28. svibnja 1941. godine, u kojem se kaže: "Središte je hrvatskog pitanja bilo i ostalo pitanje Bosne i Hercegovine. Rješenje hrvatskog pitanja ovisilo je o pitanju Bosne i Hercegovine. Dovoljno je baciti površan pogled na zemljopisnu kartu, da se vidi kako su Hrvatska, Slavonija i Dalmacija tek okrajci historijske Hrvatske, čije je srce Bosna i Hercego-

1 U delegaciji koja je dočekala poglavnika NDH Antu Pavelića prilikom njegova dolaska u zemlju od Bošnjaka je jedino bio zagrebački muftija Ismet ef. Muftić.1

vina. Mi možemo živjeti kao ljudsko tijelo bez kojeg uda ali ne možemo bez Bosne i Hercegovine, jer su Bosna i Hercegovina naše tijelo i naše srce."[2] Način provedbe takve nacionalne i političke usmjerenosti mogao je biti, i bio je, nažalost, samo zločin. Namjere ustaške politike otkriva fratar Božidar Brale na jednoj konferenciji u Zenici marta 1942. godine riječima:" Mi puškom i nožem u ruci biološki istrebljujemo Srbe, a uspjeli smo našom mudrom politikom da Srbi istrijebe Muslimane. Ostatak Muslimana mi ćemo sami likvidirati."[3]

Uspostavu isključivo nacionalne hrvatske države bošnjački narod primio je letargično i zbunjeno. To je bila još jedna njemu tuđa i strana vlast. Izuzetak su bili pojedinci, odranije ekstremno nacionalno hrvatski "opredijeljeni" Bošnjaci, koji su stupili u službu nove države i tako prikazivali ravnopravnost Bošnjaka u njoj[4]. Također, u jednom dijelu bošnjačkog intelektualnog i duhovnog vodstva sama uspostava NDH dočekana je s razumijevanjem kraja velikosrp-

---

2 Osnovna usmjerenost ustaške politike ogledala se u širokoj političkoj akciji dokazivanja hrvatstva Bošnjaka. Mile Budak, jedan od vođa ustaškog pokreta, u knjizi "Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu" kaže:"da su bosanski muslimani rasno najčišći, najmanje natrunjeni Hrvati". Nezamislivost postojanja ustaške države bez Bosne i Hercegovine bila je polazna tačka u toj zamisli. Muslimanskoj komponenti davala se bitna značajka prilikom iznošenja teze o Bošnjacima kao najčistijem dijelu hrvatskog naroda. Iskorištavala se Starčevićeva teza s parolom "Nacionalni sklad Hrvata ne smeta i ne smije smetati vjerska različitost". Usp. Fikreta Jelić-Butić, "Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941/1945", SN Liber i Školska knjiga – Zagreb, Zagreb, 1978. godine, str. 196.

3 Navedene riječi i iz njih proizašla ocjena ustaškog pokreta nalaze su u "Pismu jugoslovenske muslimanske organizacije Panislamskom kongresu", koji je 1951. godine održan u Karačiju. Pismo se nalazi u arhivi Državne bezbjednosti MUP-a BiH.

4 Bošnjački historičari nisu adekvatno istraživali udio Bošnjaka u ustaškom pokretu i državnim organima NDH. Time se, uglavnom, bavila hrvatska nacionalna historiografija nakon Drugog svjetskog rata, pa se u navođenju lica bošnjačke nacionalnosti koja su podržavala ustaški pokret i sudjelovala u organima NDH oslanjamo na te izvore, bez obzira na njihovu nepouzdanost i pristrasnost. Kad se govori o prohrvatski nastrojenim Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu, ispravno ih je dijeliti na one koji su pripadali ustaškom pokretu i one koji su bili uposleni u državnim ustanovama NDH. Značajniji položaj u ustaškom pokretu zauzimali su Ademaga Mešić, Pavelićev doglavnik, i Alija Šuljak, poglavni pobočnik. Visok politički položaj Ademage Mešića bio je simboličke, a ne stvarne naravi i dodijeljen mu je kao nagrada za dosljedno prohrvatsko opredjeljenje u javnom radu tokom prethodnih godina. U ustaškoj emigraciji u Italiji bili su Hasan Huskić iz Livna i Muhamed Pilav iz Foče ali bez ikakva udjela u tom pokretu od 1941. godine. Znatno je veća zastupljenost Bošnjaka u državnim ustanovama NDH. Braća dr. Osman-beg Kulenović i dr. Džafer-beg Kulenović bili su dopredsjednici vlade. Ministri vlade su bili: inž. Hilmija Bešlagić, ministar prometa i javnih radova 1942-1943. godine; dr. Mehmed Alajbegović, ministar skrbi za postradale krajeve od 1943. do 1944. godine, zatim ministar vanjskih poslova; dr. Meho Mehičić, ministar skrbi za postradale krajeve 1944-1945. godine. Predsjednik Vrhovnog suda 1944-1945. godine bio je Asim Ugljen. Prije toga bio je državni vijećnik i državni tajnik. Članovi Hrvatskog državnog sabora iz reda Hrvatske seljačke stranke bili su prof. Alija Šuljak (Zvornik) i Mesud Kulenović (Ključ). Članovi Sabora NDH iz reda bivše JMO bili su: Hivzija Gavrankapetanović (Sarajevo), drugi dopredsjednik Sabora, Ismet-beg Bektašević, Ferid-beg Cerić (Dvor), Bećir Đonlagić (Tešanj), Ismet-

skog raspirivanja nacionalne mržnje. Bilo je stanovite nade da će njenim ustrojem biti zasnovani uvjeti za slobodniji ekonomski, politički i duhovni život Bošnjaka. Posebno stoga što su Bošnjaci i Hrvati bili politički saveznici u borbi za ograničavanje velikosrpske prevlasti tokom postojanja Kraljevine Jugoslavije.

U tom smislu od sve bošnjačke skupnosti najindikativnije je i prohrvatsko pisanje "Novog Behara". Ono je pokazatelj nacionalne neusmjerenosti i političke kratkovidnosti bošnjačke inteligencije tog doba, a posebno je znakovito i po Bošnjake štetno stoga što je "Novi Behar" i prema saradnicima i prema prilozima već deceniju predstavljao najkvalitetniji bošnjački kulturni nacrt. Samo mjesec dana nakon uspostave NDH u broju od 15. svibnja donose se izjave bošnjačkih intelektualaca pune iracionalne nekritičnosti u svom oduševljenju novom državom. Donosi se pjesma "Profesoru Hakiji Hadžiću", tekst Alije Nametka "Novi vidici" počinje riječima:"Raduj se, hrvatski narode", Hazim Šabanović prilogom "Hrvatski muslimani u svojoj nezavisnoj državi" hrvatstvo Bošnjaka proteže stoljećima unazad, a Halid Čaušević tekst "Za dom" počinje slijedećim riječima: "Pjevajte biserni bosanski krajolici, mrka brda i obeharale doline, pjevajte pjesmu Velikog Proljeća, još nepjevanu i neslušanu pjesmu slobode, jer danas, nakon gotovo punih pet stoljeća, od kada je pod zidinama mrkog kraljevskog grada na Vrbasu nestalo i posljednje stope slobodne hrvatske države, – ponovo je iz krvi i plamena iskrsnula slobodna Hrvatska."[5]

---

beg Gavrankapetanović (Sarajevo), Veliki župan Velike župe Vrhbosna, Nahid Kurbegović (Gradačac), Muhamed Omerčić (Tuzla), Hamdija Šahinpašić (Rogatica), Nazir Spahić (Zenica), Mujaga Tafro (Foča), dr. Ibrahim Krupić (Žepče), Fetah Krupić (Krupa). Od vjerskih lica treba spomenuti dopukovnika Akifa Handžića, muftiju ustaških bojni, vršioca dužnosti muftije Hrvatskih oružanih snaga Abdulaha Čamu, koga je kasnije zamijenio Mustafa Mehić. U hrvatskim emigrantskim izvorima nabraja se i veliki broj časnika hrvatskih oružanih postrojbi, ustaških i domobranskih. Taj popis nije vjerodostojan s obzirom na to da pobrojani viši časnici nisu razdijeljeni na ustaške i domobranske, a ta razlikovnost je suštinska, s obzirom na to da su domobrani bili redovna vojska NDH, a ustaške postrojbe bile su vojno krilo jednog fašističkog pokreta. Njihovi spiskovi kao svoje časnike nabrajaju i komandante "muslimanskih milicija", što ni u kom slučaju nije tačno. Spomenut ćemo samo dvojicu Bošnjaka generala, Junuza Ajanovića, zapovjednika XII divizije u Brčkom, kome je suđeno i koji je obješen 1945. godine sa 68 hrvatskih generala i viših časnika u Beogradu, i Muhameda Hromića, pročelnika odjela Ministarstva oružanih snaga. Usp. Ratomir Gadža, "Hrvati muslimani – viši časnici", izvadak iz članka objavljenog u tromjesečniku "Republika Hrvatska" br. 151. (prosinac) 1985. godine i Miron Krešimir Begić "Hrvati muslimani u vodstvu NDH". Poseban otisak iz časopisa "Republika Hrvatska", bez god. izd. Pitanje zastupljenosti Bošnjaka u državnim ustanovama NDH postavilo se i prilikom sastanka bošnjačkih predstavnika s dr. Nikolom Mandićem 28. i 29. aprila 1944. godine u Sarajevu. Nezastupljenost Bošnjaka u državnim ustanovama navedena je kao oblik zapostavljenosti, mada treba objektivno istaći da sami Bošnjaci nisu smatrali za svoje dobro ni pojedinačno sudjelovanje u ustaškom "novom poretku".

5 "Novi Behar", god. XIV, br. 1-2, str. 1-7, Sarajevo, 15. svibnja 1941. godine.

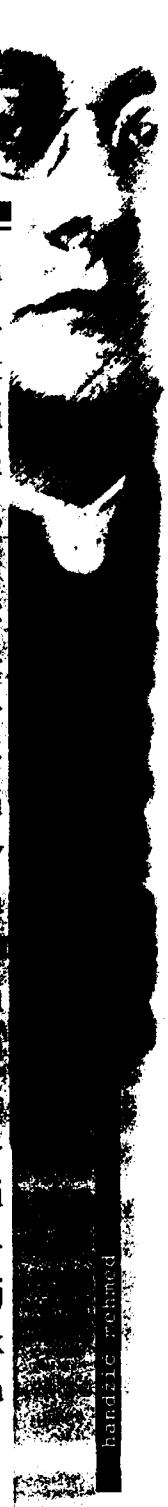

Tipičan primjer početnički nekritičkog odnosa prema uspostavi NDH su riječi predstavnika službenika Islamske zajednice:"Neograničena Božija volja htjela je da nam u ovim burnim ratnim vremenima pruži kao svoju blagodat Nezavisnu Državu Hrvatsku...U odnosu na status muslimana u Jugoslaviji gdje su oni kao "državotvorni element" iskazivali potpunu lojalnost, ali su zauzvrat bili građani drugog reda, vjerski ponižavani, ekonomski pljačkani, makar stotinu godina bili muslimani starosjedioci ovih krajeva, na njih se gledalo kao na neke tuđince, kojih se treba na bilo koji način otresti." (A sada): "Mjesto vrijeđanja i napadanja naše vjere čujemo riječi pune poštovanja prema našoj vjeri. Mjesto ružnih djela vidimo dobre postupke prema nama, postupke kakve smo i zaslužili."[6] Handžić se nada da će uspostavom NDH prestati šikaniranje, zapostavljanje i izrabljivanje muslimana. Poentu očekivanja i isprobavanja novog poretka prema muslimanima on, ipak, stavlja na njihov odnos prema potrebi donošenja novog ustava Islamske zajednice, te se nada "da će u najskorije vrijeme biti donesen i zakon i statut Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj" i tako otkloniti nepravde beogradskih režima prema Islamskoj zajednici. Handžićevim riječima načelno se podržava nova vlast, prigodno veličaju zakonitost i red koje ona sobom donosi i izražava nada u njenu pravičnost prema svima, pa i prema Bošnjacima. Handžić, istovremeno, kao provjeru proklamirano dobronamjerne naravi te nove vlasti prema Bošnjacima,[7] postavlja pitanje donošenja novog ustava Islamske zajednice. To je pitanje na kome će on zbiljski odrediti narav ustaškog režima i svoj odnos prema njemu, što je, u najmanju ruku, vrlo čudno. Takav postupak samo je nastavak ranijih nastojanja El-Hidaje, započetih 1938. godine, tada

6 Mehmed Handžić, "El-Hidaja u novim prilikama", El-Hidaja, 1941, god. IV, br. 9-l0, str. 222-223.

7 Mehmed Handžić(1906-1944) rođen je u Sarajevu. Poslije mekteba i ruždije završio je Šerijatsku gimnaziju 1926. godine, nakon čega je otišao u Kairo, upisao i 1931. godine završio Džamiul-Azher. Poslije toga je nastavnik i perfekt Gazi Husrev-begove medrese da bi 1937. godine bio postavljen za upravitelja i bibliotekara Gazi Husrev-begove biblioteke. Kao ugovorni nastavnik na Višu islamsku šerijatsko-teološku školu došao je potkraj 1939. godine, a neposredno pred smrt imenovan je za redovnog profesora te škole. Njegov rad u nastavno- brazovnom procesu bio je posebno plodan, napisao je "Uvod u tefsirske i hadiske nauke", udžbenik za islamsku dogmatiku "Ilmul-kelam", a sudjelovao je i u izradi arapske gramatike za medrese i srednje škole. Objavio je više od tri stotine članaka i studija na bosanskome i arapskome jeziku, čisto teoloških rasprava, studija iz islamske prošlosti, islamske savremenosti i kulturne historije Bošnjaka. Svoje vazove objavio je u posebnoj knjizi "Vazovi". Od 1939. godine na čelu je El-Hidaje, gdje njegova društvena djelatnost dolazi do izražaja, tako da je pokretač Sarajevske rezolucije 1941. godine, a najveće učinke postiže u toku Drugog svjetskog rata, kad posredstvom odbora "Narodnog spasa", na čijem je čelu, postaje duhovno-politički stožer bošnjačkog naroda. Umro je 1944. godine u 38. godini.

usmjerenih na reviziju postojećeg ustava. U idejno sličnom tekstu, "Ulema, njena uloga, odgovornost – mogućnosti njenog rada", Kasim Dobrača pojašnjava zahtjev za novi ustav Islamske zajednice, iznošenjem i načelne podrške Ante Pavelića takvom rješenju, njegovim riječima da je to "potpuna sloboda i samostalnost muslimana da svoja vjersko-prosvjetna pitanja sami uređuju". Tim povodom Glavni odbor El-Hidaje uputio je "Memorandum" o vjersko-prosvjetnoj autonomiji muslimana u NDH dr. Mili Budaku, ministru za bogoštovlje i nastavu. U "Memorandumu" se traži prilagodba Islamske zajednice novom državnom stanju, otklon laicizma u njenim organima i zabrana unošenja politike sa strane, te se izražava nada "da se ovaj put neće ponoviti beogradski metod oktroiranja propisa za našu vjersko-prosvjetnu autonomiju."[8] Visoka delegacija Bošnjaka, predvođena Ademagom Mešićem,[9] već 7. augusta Paveliću je predala nacrt novog ustava Islamske zajednice. Koliko je Pavelić "ljubio" Bošnjake svjedoče njegove riječi tom prilikom izrečene da muslimani nisu dio hrvatskog naroda, već "jedinstvena sastavna srčika hrvatskog naroda. Bosna nije pripojena Hrvatskoj, nego je Bosna Hrvatska", za nas "ne postoji muslimansko pitanje, jer je to hrvatsko pitanje".

NDH je bezrezervnu podršku dobila jedino u ličnosti Džafera Kulenovića, koji je u augustu 1941. godine s jednom grupom bošnjačkih političkih prvaka posjetio Antu Pavelića u Zagrebu. Posjeta duhovnih i političkih predstavnika Bošnjaka Paveliću u danima ustroja NDH čin je građanske i političke prigode, s obzirom na to da su oni postali građani te države i da su željeli znati svoja prava i odgovornosti u njoj. Tako su te posjete i obraćanja više informativne nego političke naravi. Samo su pojedini Bošnjaci taj režim smatrali svojim i prema njemu se tako i odnosili. Jedan od njih bio je baš Džafer Kulenović. On je u ustaškoj vlasti ostao sve vrijeme rata, istina, više po inerciji kao hrvatski nacionalista nego po fašistoidnom uvjerenju. Ustaša je postao tek kasnije, u emigra-

8 Kasim Dobrača, "Ulema, njena uloga, odgovornost – mogućnosti njenog rada", El-Hidaja, 1941. god. IV, br. 9-10, str. 233. Pitanje donošenja ustava Islamske zajednice za Bošnjake bilo je demokratsko ali, prije svega, političko pitanje. Nijedan ustav do tada Islamska zajednica nije donijela slobodno, samostalno i od politike neovisno. Kasnije se, poslije smrti reisul-uleme Spahe, kada se neosporno osvjedočilo u zločinačku narav ustaške vlasti, od rješenja ustavno-pravnih pitanja Islamske zajednice odustalo. Naibu-reis Salih ef. Bašić nije dozvolio da pod tom i takvom vlašću bude biran za reisul-ulemu jer bi time priznao tu vlast, što niti je mogao, niti je htio učiniti.

9 Bošnjačko izaslanstvo su činili:Ademaga Mešić, Hakija Hadžić, Ahmed ef. Karabeg, Šakir ef. Mesihović, Mehmed ef. Handžić, Kasim ef. Dobrača, Mustafa ef. Varešanović, Hasan ef. Odžečkić, Ibrahim ef. Mehinagić, Muhamed ef. Pandža, Ramiz ef. Jusufović, dr. Atif Hadžikadić, dr. Kasim Turković i Muhamed Kantardžić. Usp. "Novi Behar", god. XIV, br. 4. Sarajevo, kolovoz 1941.

ciji. Takvim ponašanjem bio je izgubio povjerenje i pravo predstavljanja Bošnjaka, tako da je sve vrijeme u ustaškim ustanovama i u ustaškom pokretu zastupao samoga sebe.

Jasnu ocjenu ustaškog režima u obliku osude donosi proglas Muslimanskog narodnog odbora iz Sarajeva od 1. decembra 1941. godine. Navodeći ustaške zločine prema civilnom stanovništvu u Bosni, a prepoznajući uspostavu katoličke države kao cilj Pavelićeve politike, proglas utvrđuje:"1.Da muslimani nisu imali učešća u stvaranju ustaške države, niti su je želili, već su je primili samo kao manje zlo od ropstva. 2. Da su muslimani svoj revolt protiv ustaškog nasilja i masakriranja, od kojeg i oni trpe, javno manifestovali u vidu više pisama, rezolucija i protesta u čemu se naročito istaklo muslimansko narodno svećenstvo. 3. Da muslimani nedužni i nevini snose odium u stradanju zbog ustaških zločina izvršenim pod fesom kao simbolom muslimanstva o čemu postoje svakodnevni i nepobitni dokazi. 4. Ni zbog malog broja zavedenog ološa muslimanske vjere, uključenog u ustašku kliku, ni zbog nekolicine zavedenih intelektualaca, ne može se odgovornost baciti na sve ostale nevine i čestite muslimane"[10].

Za sve vrijeme postojanja NDH je među Bošnjacima razumijevana kao tuđi, okupatorski i zločinački sustav vladanja. Otvoreno nepovjerenje i neprijateljsko držanje prema tom režimu Bošnjaci su iskazali već na njegovom početku. Na osnovu osvjedočenih antimuslimanskih obilježja te vlasti potaknuta su daljna politička previranja unutar Bošnjaka. Politička usmjerenost time je bila otežana. Tako su Bošnjaci, u svojoj borbi za slobodu i nezavisnost, izgubili još jednog saveznika, koji im se, doduše, takvim samo prikazivao. Rat je Bošnjake ostavio same sa sobom. Svi ostali narodi su imali jasne ciljeve i radili su na njihovom ostvarivanju. Bošnjaci nisu imali jasno određenu nacionalnu usmjerenost, cilj za koji se vrijedilo boriti. Njima nije bio problem suvišak, već nedostatak politike. I pored toga, bošnjački korpus je imao manje raspuklina unutar sebe nego susjedni narodi. Bošnjačko biće je bilo umnogome nacionalno jedinstveno, jer se autonomaška, komunistička, prosrpska i prohrvatska osjećajnost ne može nazivati jasnom usmjerenošću koja bi cijepala jedinstvo naroda. Tog cijepanja kod Bošnjaka bilo je najmanje. Oni su jedini južnoslavenski narod koji nije bio podijeljen na fašiste i antifašiste ni u ratu,

10 Usp. "Zbirka dokumenata o genocidu nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu", Bošnjački institut, Zürich, M. 89041995, str. 160-166.

niti poslije njega. Bošnjaci se nisu borili u Drugom svjetskom ratu za svoju bosansku državu, za nacionalni interes ili vjeru, već za očuvanje fizičkog opstanka što većeg broja svog naroda. Njih je upravo ugroženost okupljala. Nacionalna i državna ideja bile su suviše maglovite da bi bile pokretačka snaga borbe. No, problem i jeste u tome što to narodno jedinstvo nije bilo produkt svijesti, uma, jasnog političkog stava, već osjetilnosti, skupnog egzistencijalnog straha za opstanak. Ponašalo se i djelovalo s obzirom na promjenjive trenutačne uvjete i odnose neprijateljskih snaga, jer su sve političke i vojne snage bile neprijateljski usmjerene prema njima. Bošnjaci su bili najnezaštićeniji i najosamljeniji narod na Balkanu. Usložnjenost bošnjačkog opstojanja bila je otežana njegovom rasutošću. Jedno od njegovih obilježja u vrijeme rata bio je nedostatak organizacionog i političkog jedinstva. Nijedna djelatnost nije izvođena na razini cijelog naroda. Jedinstvenog vodstva u značenju nacionalnog političkog centra nije bilo. Život i politika su se odvijali u lokalnim okvirima, tako da su se političke inicijative i kasnije oružane akcije odvijale neovisno jedne od drugih. To je bila sporadična, kratkoročna politika, "vođena ad hoc, te je više ličila na jedno stalno traženje, na lutanje bez jasne i koliko toliko stabilne političke usmjerenosti"[11]. Osjećanje sveopće izoliranosti bilo je najjače osjećanje Bošnjaka. Bosna i Hercegovina bila je podijeljena na njemačku i italijansku okupacionu zonu, a Bošnjaci unutar sebe bili su iskidani i isparcelizirani. Svako kasnije povezivanje razasutih dijelova bošnjačkog narodnog bića u osmišljenu cjelinu stvar je naknadnog razumijevanja i u osnovi je ideologijske naravi.

Jedina organizirana i djelatna bošnjačka intelektualna snaga bila je El-Hidaja, udruženje bošnjačkih vjerskih službenika. Ona je sabirala Bošnjake oko vjere i vjerskih pitanja, potičući solidarnost i međusobno pomaganje svojih članova. Njoj je, kao duhovnoj staleškoj organizaciji, ponovo palo u zadatak da se, pored borbe za vjersku autonomiju, vjerska prava Bošnjaka, koju je svaki preustroj vlasti u Bosni dovodio u pitanje, nosi i s tekućim političkim problemima. Pitanje vjerske samostalnosti jeste političko pitanje, ali i pokazatelj potrebe neprestanog bošnjačkog obnavljanja borbe za osnovna ljudska prava. Pored tog osnovnog zadatka, El-Hidaja se bavila humanitarnim i općim društvenim pitanjima i u svim oblicima djelatnosti imala je vodeću ulogu unutar bošnjačke zajednice tokom Drugog svjetskog rata.

---

11 Usp. Rasim Hurem, "Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine", Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, god. VI, br. 4. Sarajevo, 1968. godine, str. 547.

Da je učinak El-Hidajinog intelektualnog kruga, ipak, bio ograničenih dometa i da nije postigao objedinjujuću i usmjerujuću moć u ukupnosti bošnjačkog naroda, pokazuju raznolike političke usmjerenosti unutar njega. Jedinstvene nacionalne politike nije bilo, niti je bilo razgovijetnog nacionalnog stava. Politička rastrganost[12] izražavala se u činjenici da su u vojničkom pogledu Bošnjaci bili potpuno razdrobljeni i usmjereni u različitim pravcima. "Pripadali su ustaškim formacijama, domobranskim jedinicama, muslimanskim milicijama i legijama, partizanskim odredima, i napokon, u neznatnom broju, četničkim snagama."[13] Nijedna južnoslavenska nacionalna i vjerska zajednica nije bila tako razbijena i dovedena u položaj da, tražeći izlaz, ide ususret novim stradanjima i kataklizmama. Zavisno od oružanih formacija u kojima su se nalazili, bošnjački pripadnici u njima su se borili za ciljeve koje su određivali njihovi politički mentori, u ustaško-domobranskim jedinicama za očuvanje i opstanak etnički čiste NDH, u četničkim jedinicama za etnički homogenu Veliku Srbiju, u partizanskim jedinicama NOP-a za oslobođenje zemlje od stranih okupatora i domaćih izdajnika, a u muslimanskim milicijama za očuvanje i obranu svoje fizičke i duhovne opstojnosti. Jedino je nedostajalo oružane borbe za Bosnu, mada političkih napora u tom smjeru nije nedostajalo. U procjepu između ustaške države i četničkih zlikovaca, a kolebljivi prema komunističkom partizanskom pokretu, Bošnjaci su teško stjecali spoznaju o stvarnosti koja ih je zadesila fašističkom okupacijom.

2. ODBOR "NARODNOG SPASA"

Odbor "Narodnog spasa" je oblik organiziranja bošnjačkih društava i udruženja građana u Drugom svjetskom ratu. Osnovan je na konferenciji predstavnika najvećeg dijela bošnjačkih udruženja i organizacija građanstva 26. 8. 1942. godine u Sarajevu[14]. Prema širini organizacionog ustrojstva, Odbor je imao namjeru da okupi sve dijelove bošnjačke zajednice na nacrtu fizičkog i duhovnog opstanka naroda u jednom nesigurnom vremenu, te da, mimo i iznad ideologijskih podvojenosti unutar Bošnjaka, iznalazi načine i sredstva za

12 Pošto nije bilo jedinstvene nacionalne politike, nije bilo, niti je moglo biti političke razjedinjenosti. Bilo je nesnalažljivosti i pogrešne usmjerenosti bošnjačkih gornjih slojeva, koji su se, vođeni strahom za fizički opstanak, nastojali na bilo kakav način osigurati.

13 Enver Redžić, "Muslimansko autonomaštvo i 13 SS divizija", Svjetlost, Sarajevo, 1987. godine, str. 24.

14 "Zapisnik konferencije predstavnika sarajevskih muslimanskih društava održane dana 26. kolovoza 1942. u prostorijama Merhameta." Zapisnik je dokumentarni, materijalni izvor o osnivanju Odbora "Narodnog spasa". Nalazi se u Arhivi Državne sigurnosti MUP-a BiH.

osiguranje njihovog opstanka. Uzroci za osnivanje Odbora "Narodnog spasa", prije svega, jesu političke naravi. Mada je Odbor bio usko vezan za Sarajevo, izražavao je skupne nacionalne interese Bošnjaka u svim dijelovima Bosne. U vrijednosno-političkom smislu njegova usmjerenost kretala se u rasponu od muslimanskog (vjerskog), preko izraženog bošnjačkog do prilično maglovitog i nedorečenog bosanskog stava. Kao oblik samoorganiziranja Bošnjaka u višestruko okupiranoj zemlji, Odbor je izraz političke svijesti naroda o pogubnosti okupacijskih režima po Bosnu i Bošnjake i nužnosti vlastitog organiziranja i samozaštite. Neposredan povod za osnivanje Odbora su četnički zločini počinjeni nad Bošnjacima u Foči 1942. godine, kada je brutalno ubijeno nekoliko tisuća civila.

Na pretkonferenciji međudruštvene konferencije građanstva i bošnjačkih društava sa sjedištem u Sarajevu 25. 8. 1942. godine zaključeno je da se održi konferencija, "te da se na ovoj konferenciji pretresu sva pitanja u vezi sa stradanjem muslimana u Foči i da se raspravi opći položaj muslimana u Foči poslije ovog strahovitog događaja u Bosni i Hercegovini"[15]. Konferenciju je otvorio hafiz Muhamed ef. Pandža. Predsjedavao je zastupnik Reisul-uleme Salih Safet ef. Bašić i tom prilikom govorio o činu zbrinjavanja bošnjačke siročadi putem odbora Islamske zajednice. Govoreći o političkom položaju Bošnjaka u NDH Pandža je istakao da oni, i pored iskazane vjernosti državi i dalje stradavaju. Odbio je prokazivanje da su "muslimani komunisti" i iznio ideju o vlastitoj oružanoj zaštiti tako što bi Bošnjacima oružje dala postojeća vlast, a ako ne ona, onda Italijani ili Nijemci. Na konferenciji je javno iskazano nepovjerenje u sigurnosni sustav NDH tako što je istaknuto da ta država nije u stanju osigurati bošnjačke interese. Omer Čengić iz Foče istakao je da su svi, "a državni faktori izgleda namjerno htjeli da Foča doživi ovu svoju strahotu i katastrofu tako da ponovo strada hiljade muslimanskih života". Skup je naglasio potrebu sakupljanja priloga za nastradale iz Foče, "osudio nehaj izvjesnih organa koji nisu htjeli da povedu računa o osiguranju Muslimana u Foči, iako su im stvari glede Foče bile mnogo puta jasno izložene", zatražio "zajedničku suradnju cijelog žiteljstva Bosne i Hercegovine, te potpunu slogu Muslimana, pravoslavnih i katolika", i podržao zahtjev da se Bošnjaci naoružaju ili putem državnih vlasti ili putem saveznika i Italije[16].

---

15 "Zapisnik konferencije predstavnika sarajevskih muslimanskih društava održane dana 26. kolovoza 1942. u prostorijama Merhameta". Zapisnik se nalazi u Arhivi Državne sigurnosti MUP-a BiH.

16 Usp. E. Redžić, nav. dj, str. 65.

Masovnim zločinom nad Bošnjacima Foče,[17] u kojem je NDH bila nijemi posmatrač, pa time i saučesnik, otpočinje ubrzanija politička mobilizacija Bošnjaka. Taj događaj je suočio Bošnjake s vlastitom nezaštićenošću i osamljenošću. Poslije njega traži se vlastiti put iz teške pozicije. Na političkom planu to otrežnjenje i samoosvješćenje ogleda se u napuštanju bilo kakvih iluzija o značaju NDH za Bosnu i Bošnjake, traženju saveznika izvan neprijateljskog okruženja Srba (četnika) i Hrvata (ustaša), kod Nijemaca, Italijana, savezničkih sila, a posebno islamskih država, a na vojnoj razini pristupa se vlastitom samoorganiziranju. Bošnjaci su time dovedeni u položaj da sami brane svoj fizički opstanak, da za njegovo očuvanje traže pomoć bilo koga i bilo gdje, i to je bila njihova jedina prepoznatljiva politika u Drugom svjetskom ratu.

Bošnjaci su tom konferencijom ocijenili ustaški režim kao antibošnjački i antimuslimanski. Skup u Sarajevu prema brojnosti i strukturi sudionika predstavljao je ukupnost Bošnjaka i njegove odluke su izraz njihove skupne volje. Javni stav o nužnosti pripravljanja vlastite oružane zaštite, vlastite bošnjačke vojske, njegov je najveći politički domet, najbitnija politička odluka i najjasniji iskaz odnosa prema NDH. Tad je izabran i kandidacioni odbor za izbor novoobrazovanog odbora "Narodnog spasa".

Odbor "Narodnog spasa" imao je jedno šire, legalno, i jedno uže, ilegalno, ali zato zbiljsko vodstvo. To ilegalno vodstvo, s obzirom na reprezentativnu strukturu članova, obim i narav rada, činilo je stvarno političko vodstvo Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu, mada se kao takvo nikada nije predstavljalo. Sačinjavali su ga: Mehmed ef. Handžić, Uzeiraga Hadžihasanović, dr. Kasim Turković, dr. Jusuf Tanović, Kasim ef. Dobrača, Hamdija Kreševljaković i Derviš Korkut[18]. To vodstvo se bavilo razumijevanjem, usmjeravanjem i rješavanjem pitanja bošnjačkog opstanka. U tim ratnim prilikama težište djelatnosti bilo je na prikupljanju podataka o zločinima nad Bošnjacima i upoznavanju

17 U Foči je tad ubijeno 14. 000 Bošnjaka. Poimenični popis ubijenih lica sakupljen je pedeset godina nakon tog čina. Vidi Šemso Tucaković, "Srpski zločini nad Bošnjacima – muslimanima 1941-1945", Sarajevo, 1996. godine.To je bio prvi masovni četnički zločin nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Taj zločin je pokrenuo različite oblike vojne i političke djelatnosti unutar Bošnjaka i njima samim osvijetlio vlastiti položaj u tadašnjim prilikama. Više nije bilo nikakve sumnje u to da je cilj četnika uništenje Bošnjaka.

18 "Zapisnik o saslušanju Derviša Korkuta, kustosa Muzeja iz Sarajeva" dat organima Službe državne bezbjednosti MUP-a RBiH 30. l. 1947. godine u Sarajevu. Zapisnik se nalazi u policijskom dosjeu Derviša Korkuta u Arhivu Službe državne bezbjednosti MUP-a BiH. Mahmut Traljić u razgovoru s Muhsinom Rizvićem kao redovnog člana vodstva Odbora navodi Muhameda ef. Pandžu, a Kreševljakovića kao konsultanta u Odboru.

svjetske javnosti s njima, kako bi se nepovoljnost bošnjačkog položaja predočila odlučujućim međunarodnim činiocima i time dobila bilo kakva pomoć.

Sudionik tih zbivanja, Mahmut ef. Traljić, vrednujući djelatnost Odbora pola stoljeća kasnije, ističe tri značajke njegovog rada: 1) putem Odbora islamski svijet je saznao za stanje muslimana u Bosni, 2.) Odbor je materijalno, pa i u naoružanju, pomagao one muslimane koji su branili svoje domove, 3) bio je to jedini oblik organiziranog muslimanskog bavljanja samim sobom, a što je za psihološko i političko stanje ljudi bilo vrlo značajno[19].

Dakle, glavna djelatnost Odbora bilo je istraživanje i objelodanjivanje tekućih zločina nad Bošnjacima[20]. Prikupljanje svjedočenja o zločinima vršilo se u dvije grupe. Vodstvo Odbora, s Handžićem na čelu, koje je činilo jednu grupu, "bavilo se prikupljanjem podataka o zločinima i političkoj strani te borbe". Drugi odbor je "prikupljao isključivo istorijsko-statističke podatke o tim zvjerstvima, taj odbor je bio odbor NOP-a, na čelu njega je bio profesor Husein Brkić"[21]. Radio je u prostorijama uleme-medžlisa, a građu mu je, uglavnom, dostavljao Pandža.

Handžić je iznalazio načine da upozna, prije svega, islamski svijet sa stradanjem Bošnjaka i političkom prilikama u Bosni. Njegov cilj bio je da posredstvom vlada islamskih država, posebno Egipta, skrene pažnju zapadnih sila na stradanje Bošnjaka i na taj način zatraži osiguranje prava svoje zajednice. Iz izolirane i okupirane Bosne on je u svijet slao podatke o bošnjačkom stradanju posredstvom jeruzalemskog muftije El-Huseinija, koji je tad boravio u Njemačkoj i bio u stanovitim odnosima sa njenim režimom. Vezu s El-Huseinijem Handžić je uspostavio nakon osnivanja Odbora "Narodnog spasa", dakle, neposredno poslije prvog masovnog zločina nad Bošnjacima. Postoji svjedočenje da je krajem 1942. godine Handžić posredstvom Suljage Salihagića dostavio prva pisma o stradanju Bošnjaka El-Huseiniju. U to vrijeme izaslanstvo Akcionog odbora za autonomiju Bosne i Hercegovine iz Mostara susrelo se s El-Huseinijem u Rimu.

Odbor "Narodnog spasa" u islamski svijet odaslao je veliki broj činjenično potkrijepljenih saznanja o zločinima nad Bošnjacima[22]. Tako je jedanput El-

---

19 Svjedočanstvo Mahmuta Traljića o djelatnosti Odbora "Narodnog spasa" dato je tokom tri razgovora sa Muhsinom Rizvićem saradnikom Centra za bosanskomuslimanske studije KDB "Preporod" 5. i 20. jula i 17. septembra 1991. godine. Otipkani sadržaj razgovora nalazi se u biblioteci KDB "Preporod", Sarajevo. Usp. str. 7.

20 Gubitke bošnjačkog stanovništva u Drugom svjetskom ratu Kočović procjenjuje na 86.000. Bogoljub Kočović, "Žrtve drugog svjetskog rata", Svjetlost, Sarajevo, 1990. godine, str. 94.

21 Iskaz Derviša Korkuta dat organima Službe državne bezbjednosti MUP-a RBiH 30. 1. 1947. godine.

Huseiniju predat elaborat s pratećom dokumentacijom o zločinu, kao i Handžićeva pisma egipatskom kralju Faruku, kralju Arabije Abdul-Aziz Saudu, imamu Jemena Jahjau i predsjedniku egipatske vlade Nahas-paši. Povodom pretežno četničkih zločina nad Bošnjacima rasprava se vodila u egipatskom parlamentu, Vlada je o tome održala posebnu sjednicu, odredila iznos od 20.000 egipatskih funti pomoći Bošnjacima, te oglasila i organizirala prikupljanje pomoći od naroda za muslimane Bosne. Pomoć je sakupljana putem egipatskog Crvenog polumjeseca. Posredstvom iste organizacije egipatska vlada je došla do izvješća Međunarodnog crvenog križa o teškom stanju prognanika u Bosni, te zatražila intervenciju te organizacije u vezi s tim pitanjem. Nahas-paša je slao protestna pisma vladama Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država, SSSR-a i Kraljevine Jugoslavije, tražeći prestanak pokolja nedužnog muslimanskog življa u Bosni[23]. Handžić se pismeno obraćao i predsjedniku Republike Turske Ismetu Ineniu, tražeći da posreduje kod saveznič-kih vlada o poštedi bombardiranja Sarajeva kao krajnjeg grada islama u Evropi[24]. Drugom prilikom Handžić je predao El-Huseiniju pet svezaka dokumenata i elaborat o zločinima nad Bošnjacima preveden na engleski jezik.

O istoj dokumentaciji iz znatno kasnijeg vremena ostalo je svjedočenje i samih sudionika tih zbivanja. U "Napomeni" za prvu od tri knjige, čiji je autor Hazim Šabanović, a koja je dio elaborata o stradanju bosanskih muslimana, nalaze se bitna svjedočenja o djelatnosti Odbora "Narodnog spasa". "Ova knjiga, sada vlasništvo Gazi Husref-begove biblioteke u Sarajevu (ukupno 806

---

22 "Hazim Šabanović je materijale toliko iskoristio da je do polovine 44. godine bila gotova prva knjiga o položaju Muslimana u Bosni i Hercegovini. Namjera je bila da se radi elaborat o Muslimanima u tri knjige. Prva je knjiga, kako rekoh, već bila gotova, materijal je pregledan, preveden na engleski, preveden na arapski i preko muftije El-Huseinije, koji je tada živio u okolini Berlina negdje, preko njega je to poslato, koliko ja znam, preko afganistanskog poslanstva u Berlinu, poslat je u Egipat. I na temelju toga materijala, odnosno elaborata, koji je tamo otišao, u egipatskim novinama je u 1944. godini, u mjesecu julu, izašlo nekoliko članaka o teškom položaju i stradanju Muslimana u Bosni i Hercegovini. Na temelju tih materijala, i turska štampa, premda je Turska neutralna bila, i turska štampa je donijela nekoliko članaka o stradanju Muslimana u Bosni i Hercegovini." Traljićevo kazivanje Rizviću, nav. dokument, str. 3.

23 "El-Ehram", god. 70, br. 21 373. 29. jun 1944.-8. redžeba 1363. str. 2. O djelatnosti egipatske vlade Šekib Arslan u pismu bošnjačkom bratu u Beču, čiji se identitet ne navodi, od 2. oktobra 1944. godine iz Ženeve piše slijedeće:"Egipatska je vlada, nadam se, da ste doznali, poduzela vrlo energične korake kod Engleske, Amerike, Rusije i Jugoslavenske vlade u izgnanstvu u pitanju stradanja, kojima su bili izvrgnuti muslimani u Bosni od strane srpskih i komunističkih četa." Također ga obavještava, s ciljem njegovog prenošenja tih vijesti u Bosnu, da novac koji je egipatska vlada namijenila Bosni posredstvom Međunarodnog crvenog križa, kao i 5 000 funti sterlinga od misirskog Crvenog polumjeseca, ne može da se realizira u Ženevi jer se tome protive okupatorske vlasti. Bošnjački institut Zürich, "Zbirka dokumenata o genocidu nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu", M. 89041995, str. 930-932.

24 Iskaz Derviša Korkuta dat organima Službe državne bezbjednosti MUP-a RBiH 30. 1. 1947. godine.

stranica teksta) originalni je primjerak i sastavni dio elaborata u tri knjige, rađenog pod kraj 1943. i u prvoj polovici 1944. god. u okviru odbora Narodnog spasa u Sarajevu (predsjednik odbora bio je rahm. Hadži Mehmed Handžić, članovi rahm. Hafiz Muhamed Pandža, rahm. Derviš M. Korkut, rahm. Jusuf Tanović i rahm. Kasim Turković; savjetodavci odbora bili su rahm. Hamdija Kreševljaković i potpisani Muhamed Kantardžić). Zadatak odbora bio je briga za izbjeglice i prikupljanje građe o stradanju Muslimana za vrijeme rata", kaže se u "Napomeni".

Za prvu knjigu elaborata, bez naslova sa kratkim pregledom stradanja Bošnjaka i glavnim zlodjelima koja su nad njima izvršili četnici, tekst je sastavio Hazim Šabanović, tada kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Knjiga se sastoji od Predgovora (str. 1-2) i Uvoda (str. 1-26). Druga knjiga, također bez naslova, ima Predgovor (str. 1-2), Uvod (str. 1-26), te prepise dokumenata (str. 1-778). Svi dokumenti su se nalazili ili u ulema-medžlisu u Sarajevu ili kod Mehmeda Handžića. Izbor dokumenata iz arhiva ulema-medžlis izvršio je Husejn Brkić, bivši direktor Šerijatske gimnazije, koji inače nije bio član Odbora. Treća knjiga u sažetoj formi sadrži prethodne dvije knjige i ima naslov "Stradanje Muslimana". Dijeli se na četiri poglavlja: Četnički zulumi (str. 1-75), Muslimani pod talijanskom čizmom (str. 1-12), Crna internacionala na djelu (str. 1-71) i Njemačka okupacija (str. 1-22). Skraćeni tekst pripremio je Mehmed Handžić uz sudjelovanje svih drugih članova Odbora. "Sve ove tri knjige prepisao je u prostorijama Gazi Husref-begove biblioteke i na mašini iste biblioteke potpisani Mehmed Mujezinović, koji izjavljuje da jamči da je sve vjerno prepisao s originala odnosno dijelom ovjerovljenih prepisa. Prva knjiga je prevedena na engleski i njemački, jedan primjerak prevoda nađen je kod Kasima Turkovića prilikom njegova hapšenja." Na kraju "Napomene" kaže se da su sve te pojedinosti poznate Mahmutu Traljiću, "koji je stajao u stalnoj vezi sa svim ovdje spomenutim akterima", a naročito s Handžićem, koji je bio predsjednik El-Hidaje, dok je on bio administrator. "Napomenu" su u Sarajevu 5. septembra 1974. godine potpisali Mehmed Mujezinović, hafiz Mahmut Traljić, prof. Muhamed Kantardžić, a tekst "Napomene" je sastavio, također potpisani, dr. Muhamed Hadžijahić[25].

25 "Napomena" je data kao prilog ispred Predgovora prve knjige elaborata o stradanju Muslimana, koji se nalazi u Biblioteci Centra za bosanskomuslimanske studije pri BZK "Preporod", inv. br. 800, sign. br. III.

Za sve vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata Bošnjaci nisu uspjeli ostvariti neposredan kontakt ni sa jednom od svjetskih sila, te se spoljna politika odvijala posredovano. Da bi se stanje koliko-toliko popravilo, planirano je bilo odlaženje Kasima Dobrače preko Njemačke u Kairo, odakle bi se vodila djelatnost za pomoć islamskog svijeta Bošnjacima. Dobrača je na put otišao s izgovorom traženja pomoći bošnjačkim izbjeglicama i obustave četničkih zločina nad njima. U Berlinu je boravio dva mjeseca s namjerom da ode u Kairo, ali mu to Nijemci nisu dozvolili. Da Dobračin izlazak iz Bosne nije imao samo spomenuti cilj i da je stoga njegovo putovanje Nijemcima bilo sumnjivo, svjedoči iskaz Derviša Korkuta o tome da se namjeravao poslati jedan predstavnik, najvjerovatnije Dobrača, kako on kaže, na mirovnu konferenciju u Pariz, gdje bi se tražilo produženje odredaba iz Sen Žermenskog ugovora kojim se štitila autonomija bosanskih muslimana u vjerskim poslovima i vakufu[26].

Da se El-Huseini bavio promicanjem bošnjačkih interesa u svijetu i da je takvo mjesto imao u njihovim očima, neosporno je iz brojnih saznanja[27]. Prilikom dolaska u Sarajevo, na hutbi u Gazi Husrev-begovoj džamiji i sâm je jasno rekao: "Ja sam došao među vas da vas posjetim, da osobno vidim vaše stanje i da o tome izvijestim islamski svijet i sva mjesta gdje bude trebalo."[28] Pošto se El-Huseinijeva uloga u bosanskim događanjima tokom Drugog svjetskog rata u jednom dijelu komunistički ideologizirane i Bošnjacima nenaklonjene historiografije jedino veže za njegov sporni fašistički angažman (prokazan je kao Hitlerova sluga i spona Bošnjaka sa III reichom), bitno je istaći da i neposredna poslijeratna istraživanja njegovog djelovanja ne daju materijal za takav sud, jer se i u jednoj analizi vršenoj za potrebe Službe državne bezbjednosti MUP-a RBiH ističe da: "El-Huseini prilikom prvog dolaska (u Bosnu, nap. aut.) nije ni jednom rječju spomenuo SS diviziju niti Nijemce, već se zalagao za suradnju svih bosanskih vjeroispovijesti ... Osim ovoga, El-Huseini je odnio u Njemačku i prebacio u Egipat ogroman pisani materijal o zvjerstvima

26 Usp. Zapisnik o saslušanju Derviša Korkuta

27 Da je El-Huseini u očima Bošnjaka bio ne njemački sluga, već zaštitinik bosanskih muslimana, govori i jedno pismo od 14. listopada 1944. godine iz Mostara. U njemu se El-Huseini upoznaje sa zločinima Nijemaca prema stanovništvu Stoca. "Prije četrnaest mijeseci", navodi se u pismu, "Nijemci su zapalili selo Orašje i ubili 62 muslimanska lica. Povodom prebjega Hrvata iz njemačke divizije u Stocu optuženi su Bošnjaci kao komunistički propagatori. Uhapšeno je 28. lica, strijeljano 11, 2 žene i 9 muškaraca". Posebno se spominju ugledni građani Avdo Mehmedbašić, Ahmet Šetka i Alija Opijač. Pismo se nalazi u dosjeu Kasima Dobrače u Arhivi MUP-a BiH.

28 Prilikom dolaska El-Huseinija u Sarajevo (5-10. travanj 1943.) Handžić donosi tekst o njegovoj posjeti i prijevod njegove hutbe. Vidi "El-Hidaja", god. VI, br. 8., svibanj 1943. godine, str. 251.

ustaša, četnika, Nijemaca i Talijana i prenio pisma Mehmeda Handžića islamskim vladarima i Nahas paši, predsjedniku egipatske vlade, u kojima su zamoljeni da intervenišu u korist progonjenih muslimana Bosne i Hercegovine i poduzmu korake protiv zvjerstava okupatora i njegovih slugu, a naročito Draže Mihajlovića."[29]

Šekib Arslan je prva osoba iz islamskog svijeta koja je u to ratno vrijeme uspostavila vezu s Bošnjacima. Iz njegovog pisma Salihagi Selmanoviću u Banju Luku 1942.[30] godine, odmah poslije pokolja u Foči, ističe se: "moram otvoreno izjaviti da muslimani Bosne i Hercegovine moraju tražiti od talijanske, njemačke i one Hrvatske Vlade dovoljno oružja da se zaštite protiv pokolja, kojih su oni krvave žrtve". Iz pisma proizlazi da je Arslan od nekog iz Zagreba primio vijesti o stradanju Bošnjaka u Hrvatskoj, čemu se čudi. S općemuslimanskog, antikolonijalnog i antibritanskog stajališta on ističe pogubnost pobjede "Anglo-Rusa", pa kaže da bi "to bila najveća katastrofa po islam uopće i posebno za muslimane vaše zemlje". Britanska kolonijalna politika i komunistička ideologija u suštini su bili politički i ideološki protivnici islamskih naroda i s tog stajališta jedino je moguće valjano razumijevati El-Huseinijevo i Arslanovo pozicioniranje odnosa Bošnjaka, "Anglo-Rusa" i Nijemaca. Uz pomoć Šekiba Arslana, predsjednika sirijsko-palestinske delegacije u Ženevi pri Društvu naroda, od Međunarodnog crvenog križa stigla je jedanput i humanitarna pomoć u Bosnu.

3. BOŠNJAČKE INICIJATIVE

Među Bošnjacima nije bilo fašističkog pokreta, niti fašističkih snaga. Time se oni bitno razlikuju od susjednih im naroda, Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca i dr. Bilo je, doduše, pojedinaca koji su služili fašističkom režimu Hrvata, Nijemaca i Italijana. Zlonamjerno je i netačno putem postojanja bošnjačkih kontakata s Nijemcima dokazivati upliv fašističke ideologije među Bošnjake. Time se perfidno nastojalo pokazati postojanje fašističkih snaga i unutar bošnjačkog korpusa prema analogiji njihovog postojanja kod Hrvata (ustaša)

29 Derviš Tafro, "Elaborat o islamu", str. 8. Elaborat je rađen za potrebe Službe državne bezbjednosti MUP-a RBiH 1952. godine i nalazi se u arhivi te službe.

30 Pismo je datirano 17. VII 1942. godine. Pisano je na tri strana jezika, a nalazi se u arhivi Državne bezbjednosti MUP-a BiH, i to u dosjeu "Ocjene građanskih snaga – Rađeno za Gradski komitet", Sarajevo, 24. IV 1952. godine.

i Srba (četnika).[31] U takvoj vizuri navodni cilj Bošnjaka bilo je uspostavljanje muslimanske države pod protektoratom Njemačke. Takvo mnijenje najvjerodostojnije poriče činjenica da je jedna grupa istaknutih pojedinaca svih triju vjerozakona bila sastavila prijedlog o odnosu Bosne i Njemačke, koji je trebalo da potpišu i predaju predstavniku njemačke vlasti u Sarajevu. "U tom se dokumentu mole Nijemci da do konca rata upravljaju Bosnom i Hercegovinom kao posebnom jedinicom (corpus separatum) koja će biti pod jedinom upravom njemačke vojske, odnosno Njemačkog Reiha. U tom odboru su bili od Srba Dr. Milan Jojkić, Dr. Vojo Besarević i pop Milan Božić. Od muslimana Uzeiraga Hadžihasanović, ing. Asim Šeremet, Dr. Husein Kadić, a od Hrvata su bili pok. Dr. Luka Čabrajić (umro 1946.g.) i mislim da je drugi bio Dr. Vjekoslav Jelović."[32] Odbor su rasturile ustaše, zahtjev nije potpisan, a srpske sudionike tog čina ustaše su ubile[33] . Ta inicijativa dokazuje da postojanje maglovite ideje o njemačkom protektoratu nad Bosnom, kao corpusom separatumom među južnoslavenskim zemljama, nije bila isključivo stvar bošnjačkih političkih intencija, već da je više izraz svijesti o bosanskoj posebnosti u postojećem velikonacionalističkom sukobu Srba i Hrvata za račun interesa bosanskog stanovništva i nužnosti njenog spašavanja od tih instrumentaliziranih ideologija zla i nasilja.

Prijedlog su na taj način pokrenuli uglednici triju najvećih bosanskih vjerozakona/naroda, a ne, dakle samo muslimani. Istina, sve vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata unutar Bošnjaka postojale su političke grupe, dakle, ne politički pokreti, koje su rješenje položaja Bosne i Bošnjaka tražile izvan okvira NDH. Oslonac se tražio u Nijemcima, mada to nije bilo "pronjemačko" (Redžić), već antiustaško opredjeljenje. Da su kojim slučajem u položajima Nijemaca i Italijana bili Francuzi i Englezi, Bošnjaci bi se sigurno obraćali njima.

31 Komunistička politika u Bosni sve vrijeme je zasnovana na jednakosti naroda u njihovu zlu. Tako da se ispoljavanje nacionalizma kod jednog naroda po načelu sustava spojenih posuda moralo makar i prisilno i lažno naći i kod ostala dva naroda. Ta politika imala je velikih problema u svojoj ideološkoj optici, s tim što Bošnjaci nisu imali organizirani fašistički pokret u Drugom svjetskom ratu, niti moćnu i organiziranu antikomunističku emigraciju nakon njega u inozemstvu.

32 Iskaz Derviša Korkuta dat organima Službe državne bezbjednosti MUP-a RBiH 30. 1. 1947. godine u Sarajevu.

33 Enver Redžić na osnovu građe (AR SUP, Zemaljska komisija Bosne i Hercegovine za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – br. 288/46, Predmet Hakije Hadžića) utvrđuje da se radilo o "zajedničkoj muslimansko-srpskoj delegaciji", ne spominjući Hrvate kao sudionike, i iznosi imena dr. Božića, dr. Vojislava Besarovića, Jeftanovića, Uzeirage Hadžihasanovića i Huseina Kadića.

U italijanskoj okupacionoj zoni, kojoj je pripadala i Hercegovina, Bošnjaci se tako za pomoć obraćaju Italijanima, a ne Nijemcima. U Mostaru se septembra 1942. godine obrazuje Akcioni odbor za autonomiju Bosne i Hercegovine, čime se politički obesnažuje državna vjerodostojnost NDH. Gorka iskustva "stečena u zagrljaju...prijatelja s Istoka ....i s braćom sa Zapada" nagnala su ih da kažu da "mi Bosanci i Hercegovci nismo ničija prćija", pa pitanje "bosanskohercegovačke samostalnosti ostat će za nas otvoreno sve dotle dok našoj otadžbini čast ne povratimo"[34], kaže se u njihovom proglasu. S tim u vezi jedno izaslanstvo mostarskih građana išlo je u Rim da posjeti Musolinija i jerusalemskog muftiju El-Huseinija[35]. Istovjetne političke naravi je i slanje "Memoranduma Führeru njemačkog naroda" Adolfu Hitleru novembra 1942. godine. U "Memorandumu", za čijeg se autora smatra krug oko Uzeirage Hadžihasanovića[36], Nijemcima se predstavlja neriješeno bošnjačko pitanje. Navodi se gotsko/neslavensko porijeklo Bošnjaka, historija posebnosti Bosne i nasrtaja na nju. Od Nijemaca se traži obrazovanje "Župe Bosne" sa sjedištem u Sarajevu, čijeg bi guvernera imenovao Hitler, zatim "Bosanske straže", vojske župe, s Muhamedom Hadžiefendićem na čelu[37], koju opskrbljuje i obučava Njemač-

34 E. Redžić, nav. dj, str. 63.

35 U izaslanstvu bošnjačkih političkih predstavnika iz Hercegovine koji su posjetili Rim 15. X 1942. godine bili su: Veliki muftija Omer Džabić, Ibrahim Fejić, bivši gradonačelnik Mostara, Hadži Ahmed Karabeg i Osman Šehić.

36 Uzeiraga Hadžihasanović potječe iz siromašne porodice, ali se na zavidan položaj u bošnjačkom društvu uzdigao zahvaljujući radu i izrazitoj inteligenciji, tako da je, iako nepismen, bio iznad i svoje akademske sredine, što ga je učinilo moćnim čovjekom sarajevske čaršije i bošnjačke politike, naročito između dva svjetska rata. Vrlo rano se počeo baviti politikom. Pred Prvi svjetski rat bio je u stranci Esada ef. Kulovića, a od 1919. godine je jedan od prvaka u JMO. Sve vrijeme je bio jedan od najintimnijih saradnika Mehmeda Spahe, a kasnije i njegovog nasljednika Džafera Kulenovića. Bio je jedan od bošnjačkih zastupnika na Sveislamskom kongresu u Jerusalemu 1931. godine, a 1938. godine je kao senator u ime Kraljevine Jugoslavije zastupnik na konferenciji o palestinskim pravima u Kairu. Umro je 1943. godine u Sarajevu.

37 Muhamedaga Hadžiefendić (1898-1943) tuzlanski trgovac i uglednik, završio je do Drugog svjetskog rata Trgovačku akademiju u Sarajevu, a na području vojnog obrazovanja i usavršavanja stekao je zvanje majora/bojnika. Najuspješniji je bošnjački vojni zapovjednik u Drugom svjetskom ratu. Na samom početku rata u tuzlanskom kraju osnovao je "Dobrovoljački odjel narodnog ustanka bojnika Hadžiefendića" s čisto bošnjačkim ljudstvom, kao sredstvo zaštite Bošnjaka od napada četnika. I pod nazivom "Dobrovoljačka domobranska pukovnija" ili DOMDO pukovnija, ta vojna postrojba je nazivana "Muslimanska legija" a u narodnom sjećanju ostala je kao "Hadžiefendićeva legija". Snagom je brojala pet do šest hiljada ljudi raspoređenih u šest bojni. Bošnjaci tuzlanske regije su tom postrojbom, poznatom po odličnom ustroju i komandnom kadru, bili osigurali bošnjačko stanovništvo od napada četnika. "Hadžiefendićeva legija" pred kraj rata, opterećena nejasnom političkom usmjerenošću, u nizu vojnih akcija protiv narodnooslobodilačkog pokreta, surađivala je sa fašističkim snagama.

ka, te obustava ustaških djelatnosti na tom području. Četiri sreza na jugu Bosne ustupila bi se Italiji, odnosno Crnoj Gori, a župa bi dobila izlaz na more preko Metkovića u Luci Ploče. Na teritoriji župe bilo bi 925 hiljada Bošnjaka, pravoslavnih Srba 500 hiljada i oko 225 hiljada katoličkih Hrvata. Od Hitlera se traži da takvu teritoriju Bosne uključi u niz evropskih jedinica pod njegovom zaštitom, s istom samostalnošću koju imaju njeni susjedi. Slične države Hitler je tad uspostavio s Pavelićem kod Hrvata i s Nedićem kod Srba. Znakovito je da se u tom prijedlogu zadržava interkonfesionalna i višenacionalna struktura Bosne. Tu se ne radi o podijeljenoj Bosni prema njenim nacionalnim sastavnicama, tako da bi se pravila srpska, hrvatska i bošnjačka Bosna, već o naglašavanju bosanske izvornosti i pripadnosti njenog stanovništva državi Bosni, koje bi se na taj način oslobodilo štetnih utjecaja sa strane. Bez nacionalne i vjerske isključivosti trebalo je da taj prijedlog, uz pomoć jedne strane sile, osigura Bosni opstojnost na način njene zaštite od nacionalističkih osporavanja sa strane.

Kao rezultat bošnjačkog prijedloga jedino je došlo do obrazovanja jedne bosanske SS divizije. Godine 1943. El-Huseini je bio aktivno uključen u nastanak te vojne formacije. S obzirom na to da nije bila plod obostranih interesa, ona nije ispunila ničija očekivanja. Nijemci su se čvrsto držali Hrvata i o samostalnosti Bosne – što bi dovelo u pitanje NDH – nisu ni razmišljali, pa tako tom formacijom nisu ni dobili domaće vojnike koji bi zamijenili njihove trupe u Bosni. Ako je i bilo Bošnjaka koji su u uspostavi te jedinice vidjeli mogućnost vlastite samozaštite, sâm nasilni tok regrutacije ljudstva, odvođenje vojnika na obuku u Francusku, njihovo vraćanje u zemlju sa zločinačkim zadatkom borbe protiv drugih naroda, a ne obranom svog opstanka, učinili su da Bošnjaci budu tom jedinicom i njemačkom politikom duboko razočarani i prevareni. SS "Handžar" divizija nije zavela red u Bosni, čemu su se nadali Bošnjaci, a niti je postala fašistička topovska hrana, što su namjeravali Nijemci. Bilo ju je moguće osnovati samo usljed toga što su Bošnjaci, pritisnuti četničkim zločinima, u njenom oružju vidjeli mogućnosti vlastite samozaštite.

4. BOŠNJACI I KRAJ RATA

Političko usmjerenje Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu, razumijevanje okupacionih sila, te srpskog i hrvatskog nacionalizma najjasnije je dato u jednom elaboratu pisanom potkraj 1944. godine. Prema stilu i informacijama ko-

je on iznosi, očito je bio namijenjen inozemnoj javnosti. I taj elaborat, kao i mnogi prije njega, pisani u teškim i po Bošnjake neizvjesnim vremenima, počinje objašnjavanjem odnosa Bosne i Bošnjaka. Posebno se ističe bosanska duhovna isprepletenost. "Bosna je interkonfesionalna zemlja i samo kao takva može i treba opstati, povijesno je iskustvo bosanskog poslanja", kaže se u uvodnom dijelu elaborata. "Nijemci su nakon okupacije Jugoslavije prema muslimanima pokazali najmanje pažnje i nikakvo razumijevanje. Dapače, pod zaštitom Nijemaca četnički su elementi slobodno vršili masovna ubijanja muslimanskih žena, djece, straraca i razarali muslimanska naselja. Nijemci su u Bosni direktno i indirektno pomagali četnički teror nad muslimanima isto kao i Italijani u Hercegovini i nekim kotarevima Istočne Bosne koja je danas potpuno opustošena. Na najmanju četničku optužbu njemački je Gestapo hapsio i slao u konc-logore muslimane dok su talijanski vojnici sa svojim časnicima učestvovali zajednički sa četnicima u pokoljima i pljački muslimana u Hercegovini i istočnoj Bosni. Prema muslimanskim izbjeglicama njemačka vojska nije imala nikakvog razumijevanja. Muslimanska je sirotinja u masama hvatana i odvođena na rad u Njemačku ili prisilno navučena u SS postrojbe."[38] Ti iskazi sami sobom dokazuju i potvrđuju stav da između Bošnjaka i Nijemaca, i obrnuto, nije bilo nikakvih posebnih političkih, niti nacionalnih susretljivosti[39] On samo svjedoči o bošnjačkom razumijevanju vlastitog stanja, kao i namjerama okupatora.

"Zadahnuti posvemašnjim šovinizmom, neograničenom vjerskom netolerancijom, nacionalnim ekskluzivizmom i mržnjom oni su gubili jasne vidike pred sobom i svojom su politikom pogodovali širenju najmračnijih zločinačkih instinkta u neodgojenim i sirovim gomilama ... Uskogrudna i klerikalna ustaška diktatura nije mogla izuzev nešto sitnog narodnog ološa osvojiti srce širokih muslimanskih slojeva. Svjesni da je interkonfesionalni mir temeljni uvjet normalnog života u Bosni i Hercegovini muslimani su odmah u početku preko svojih brojnih javnih radnika i svjetovnih i vjerskih intelektualaca naj-

38 Elaborat je nepotpisan. Nepoznat je autor, kao i adresa kojoj je tačno bio namijenjen, mada je očito da je proizišao iz kruga Odbora "Narodnog spasa". Nalazi se u dosjeu Kasima Dobrače u Arhivi Službe državne bezbjednosti MUP-a RBiH. Usp. str. 9.

39 Iz saslušanja Kaysera Wilhema (UDB-a za BiH, 24. VI 1947. godine) saznajemo da su Nijemci bili jako uznemireni postojanjem pokreta za autonomiju Bosne 1944. godine. Smatrali su da je to Bošnjacima sugerirano izvana, iz Velike Britanije i Egipta. Nijemcima to nije odgovaralo jer je takva usmjerenost vodila sukobu Bošnjaka i četnika, te indirektno odlasku Bošnjaka u NOP, a Hrvatima posebno jer bi to dovelo do cijepanja NDH. Njemački i bošnjački interesi bili su neuskladivi.

oštrije osudili fatalne podhvate ustaške politike protiv domaćih Srba – pravoslavaca."[40] Na vrednovanje ustaškog režima kao "klerikalne diktature" nadovezuje se ocjena da su Srbi slom Kraljevine Jugoslavije koristili za ostvarenje svojih ekskluzivističkih ciljeva, uspostavu Velike Srbije, genocidom kao sredstvom, ali i ciljem tog programa.

Bošnjaci su od Italijana i Nijemaca "konstantno smatrani nepouzdanim i neprijateljskim", te su kao takvi i bili prepušteni četničkim zločincima. Ustaška diktatura "u svojoj suštini je antimuslimanska" i usljed toga ni četnici, ni ustaše "ne mogu biti faktor mira u ovom dijelu Balkana". Glede takva političkog vrednovanja srpskog i hrvatskog nacionalizma dalje se ističe da je slom Kraljevine Jugoslavije pokazao "prvenstveno slavenskim narodima, koji su pod teretom njemačke čizme počeli uviđati da su upućeni samo jedni na druge i da napokon moraju srediti svoje međusobne odnose na bazi ravnopravnosti i razumijevanja"[41]. Potvrđujući spremnost za razgovor i dogovor s demokratskim srpskim i hrvatskim snagama, Bošnjaci ističu sukus bosanskog i južnoslavenskog povijesnog iskustva riječima da se međusobni odnosi naroda mogu i treba da rješavaju jedino na osnovi pune ravnopravnosti svih. Takav iskaz, istovremeno, čini jedan od osnova bošnjačkog političkog stava u XX stoljeću, izvor njihova razumijevanja/prakticiranja suživota i okosnicu fizičkog održanja.

Na kraju se iznose bošnjački pogledi glede zbivanja koja nadolaze:

"a) U toku svog političkog razvitka Muslimani Bosne i Hercegovine i Sandžaka uvijek su smatrali da jedino pravi demokratski poredak pruža mogućnosti ravnopravnog života i razvoja svim nacionalnim, socijalnim i vjerskim skupinama...",

b) "muslimanski element Herceg-Bosne i Sandžaka" prihvatit će svako rješenje budućeg državnog uređenja koje odgovara srpskom, hrvatskom i slovenačkom narodu, budući da su oni "sastavni dio južnoslovenskog stabla",

c) "I hrvatski i srpski nacionalizam nalaze se i danas još u stadiju evolutivnog razvitka, bržeg ili sporijeg odvajanja od konfesionalnih (katoličkih i pravoslavnih) elemenata. Prilikom razmatranja nacionalne problematike nacionalne pripadnosti bosansko-hercegovačkih muslimana ova se činjenica ne smije izgubiti iz vida...",

40 Elaborat iz 1944. godine, str.1o i 11.

41 Isto, str. 12.

d) "Okosnica srpsko-hrvatskog spora je pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine srpskoj ili hrvatskoj državnoj jedinici. Ovaj centralni problem može se trajno i ispravno riješiti jedino uz puno respektiranje geopolitičke, historijske i ekonomske cjelovitosti bosansko-hercegovačkog teritorija kao zajedničkog srpsko-hrvatskog područja, čija bi dioba ili eventualno prisajedinjenje bilo srpskoj bilo hrvatskoj strani značila kao kamen vječne smutnje između ova dva naroda...",

e) "stanovništvo Bosne treba plebiscitom da donese odluku o budućem položaju svoje zemlje",

f) "U svim poslovima državne i pokrajinske uprave pripadnici triju glavnih vjera u Bosni i Hercegovini trebaju učestvovati srazmjerno svojoj brojčanoj snazi",

h) povratak prognanih u svoje domove,

i) sprečavanje djelovanja ekstremističkih bandi poslije rata,

j) " Samo uspostavom pune ravnopravnosti svih vjera moguće je u ovoj osjetljivoj pokrajini ostvariti demokratska načela vjerske slobode, snošljivosti i dosljedno tome treba provesti organizaciju pune autonomne uprave pojedinih vjerskih zajednica ...",

k) "Posebna komisija treba da ispita sve zločine koji su tokom ovog rata izvršeni nad stanovništvom svih vjera u pojedinim našim pokrajinama a posebice u Herceg-Bosni i Sandžaku. Počinitelje tih djela treba hitno staviti pod sud i egzemplarno kazniti po postojećim propisima".[42]

Nedosljednost ili, bolje reći, nezrelost iznesenih političkih pogleda o pitanjima države, nacije i vjere bosanskih naroda tog trenutka sadržana je posebno u nedosezanju vlastite nacionalne svijesti nosilaca tih ideja. Posebnost Bosne i vjerska autonomija bosanskih muslimana koji nacionalno treba da se "opredijele" krajnji je politički doseg bošnjačkih političkih snaga iz čijeg je okvira proizišao taj elaborat. U odnosu na komunistički pokret, to je lošije političko stajalište s obzirom na to da su se bošnjački komunisti borili i izborili za nacionalnu slobodu Muslimana/Bošnjaka i državnost Bosne i Hercegovine.

Sličan elaborat piše i Ismet Gavrankapetanović. S nakanom sabiranja i ocjenjivanja bošnjačke politike u prvoj polovini XX stoljeća, Gavrankapetanović ističe da je ideja o međusobnoj netrpeljivosti bosanskih konfesija, "da je tobože nemoguće uskladiti interese pravoslavnih, katolika i muslimana u jednoj

42 Isto, str. 14.

politički neodvisnoj Bosni već da je za to potrebno Bosnom upravljati iz centra izvan Bosne", ideološki pogrešno, a politički antibosansko stajalište. Usklađenost i pomirljivost interesa bosanskih konfesija/naroda način je opstojanja Bosne, zlo Bosni "uvijek dolazi izvana", prosudba je Gavrankapetanovića.

Bošnjaci ni u jednom pogledu nisu pridonijeli vojničkoj propasti Kraljevine Jugoslavije. Mada je položaj Bošnjaka u toj državi bio nepovoljan, čitav njihov politički život "bio je u zadnjoj liniji usmjeren očuvanju i izgradnji države, videći u solidnoj državnoj organizaciji najbolje jamstvo za osiguranje svoje ugrožene osobne i imovinske egzistencije". Osnovna nit dvadesetogodišnje bošnjačke politike u Kraljevini Jugoslaviji može se izraziti riječima:"Pravda i jednakost, pod kojim su nazivom izlazila i muslimanska politička glasila, u kompaktnoj Bosni i Hercegovini, koja će sama odlučivati o svojoj sudbini unutar jugoslovenske zajednice."[43] Takvo valjano viđenje bošnjačke politike u razdoblju između dva svjetska rata značajnije je s obzirom na to da je Gavrankapetanović, kao narodni poslanik i jedan od prvaka JMO, bio učesnik i graditelj te politike. Bošnjaci su državu, bivšu Kraljevinu, podupirali radi svoje sigurnosti, jer država znači red, poštivanje zakonitosti, vladavinu pravnog poretka. To je za nacionalno "nepriznatu" bošnjačku zajednicu bilo preduvjet opstanka.

Da "propagandistički blef " ustaša o ravnopravnosti Bošnjaka u NDH nije uspio, svjedoče rezolucije gradova početkom rata. Na sastanku bošnjačkih političkih prvaka početkom 1941. godine u Doboju, o čemu se detaljnije ništa više ne zna osim iz Gavrankapetanovićevog svjedočenja, odlučeno je da dr. Džafer Kulenović ne ulazi u vladu Ante Pavelića. U Promemoriju ustaškim vlastima Bošnjaci su iznijeli pokazatelje zapostavljenosti u novoj državi, navodeći niz nerazriješenih ubojstava i raznih oblika obespravljivanja. Niko od Hrvata nije ustao da zaštiti Srbe, niti je iko od Srba ustao u zaštitu Bošnjaka prilikom četničkih zločina nad njima. "Danas se u osnovi četničke politike prema Bošnjacima prepoznaje i razumijeva ideja Velike Srbije", ističe Gavrankapetanović, za što se kao dokaz navode četnički dokumenti, naredbe, zapisnici o stradanju Bošnjaka u istočnoj Bosni. "Nakon svih opisanih grozota", nastavlja autor, "muslimani su dovedeni u položaj da se vojnički organiziraju po svaku cijenu te da vlastitim snagama obezbjede biološki opstanak."[44] Tamo gdje je

---

43 "Autonomija", Gavrankapetanović (Ismet), Arhiv DB MUP-a BiH, str.7. Elaborat je najvjerojatnije nastao krajem 1944. godine , mada to nije nigdje naznačeno, a svrhu samog teksta autor, također, nije naznačio.

44 Isto, str. 50. Gavrankapetanović navodi sljedeće muslimanske oružane postrojbe, poznate kao "muslimanske milicije": Avdage Hasića i Hasanage Gondžića oko Kladnja, Hadžiefendićeva legija u Tuzli, Zeleni kader Nešeta Topčića, milicija Džeme Tanovića u Fazlagića Kuli (Gacko), Emina Subašića (Goražde i Čajniće), Čengićeva milicija u Foči, Avde Ferizbegovića u Tešnju i Teslići, Ismeta Bektaševića i

hasic avdaga

bilo obrane četnici su rijetko stupali u borbu, a civilno stanovništvo je ostalo zaštićeno.

(Takvo iskustvo se potvrdilo i u srpskoj agresiji na Bosnu i Bošnjake 1992. godine. Tamo gdje se i goloruk narod, mjestimično u početku i samoorganiziran i sa slabim oružanim sredstvima, odupro agresiji stradanja civila nije bilo. Za razliku od Drugog svjetskog rata, kada Bošnjaci nisu bili jedinstveno organizirani, niti predvođeni, 1992. godine oni su uspjeli pripremati i voditi jedinstvenu obranu i na taj način se prvi put oružano ozbiljnije suprotstaviti agresivnom srpskom nacionalizmu).

Na osnovu iskustva u mogućnost samoobrane od četnika Bošnjaci počinju da se oružano samoorganiziraju. "Poučeni tim iskustvom u listopadu 1942. godine, posjetilo je jedno izaslanstvo iz 20 bosanskih kotareva pod vodstvom Hafiz Muhamed efendije Pandže dr. Antu Pevelića u Zagrebu tražeći da bi se u čitavoj Bosni i Hercegovini omogućilo organizovanje legije po uzoru na Hadžiefendićevu. Pavelić je izaslanstvu rekao da se za to mora tražiti odobrenje od Nijemaca. On im je dao odobrenje da zamole Nijemce, pa je Pandža poslao početkom prosinca obrazloženu pretstavku generalu Littersu u Slavonskom Brodu, u kojoj je tražio da se putem jedne legije dopusti organizovanje muslimanske samodbrane."[45] Taj zahtjev Nijemci su iskoristili kao povod za ustroj bošnjačke SS-divizije, za ostvarenje svojih planova s Bošnjacima, a jedina mogućnost nastanka te divizije bila je u potištenosti Bošnjaka neprestanim "četničkim terorom", ističe Gavrankapetanović. Takvo razumijevanje mogućnosti nastanka SS-divizije bilo je, znači, prisutno i tada. Te, 1944. godine Muhamed Hadžijahić piše: "Nijemci ne bi bili nikada u stanju ustrojiti jednu ovakvu formaciju da nije bilo četničkog terora nad Muslimanima, koji je kod njih stvorio potrebu organizovanja samoobrane bilo pod kojom formom".[46] Tako su Hrvati Bošnjake izdali, a Nijemci prevarili i pokušavali iskoristiti za svoje interese.

Elaborat slične naravi, ovog puta upućen snagama antihitlerovske koalicije, sastavlja i Muhamed Hadžijahić. Inozemnoj javnosti namjerava se objasniti tadašnji bošnjački i bosanski trenutak. Naglašavajući tisućgodišnju postoja-

---

Edhema Efendića u Zvorniku i Srebrenici, Zulfe Dumanjića, općina Borike, kotar Rogatica i Ibrahima Pjanića (Sokolac).

45 Isto, str. 61.

46 Muhamed Hadžijahić, "Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana", Kulturno društvo Muslimana "Preporod" – Centar za bosanskomuslimanske studije, Sarajevo, 1991. godine, str. 95.

nost bosanske posebnosti, autor ističe "da je apsolutno nemoguće Bosnu i Hercegovinu razgraničiti na neka srpska ili hrvatska područja..", takva razgraničenja Bosni dolaze svana i uvijek su praćena sukobima konfesija. "Mi tvrdimo, da su Bošnjaci dugim iskustvom uspjeli stvoriti jedan upravo idealan sustav, koji je vrijedio u odnosima među bosanskim konfesijama. On je sadržan u riječi komšiluk (susjedstvo), koji je u Bosni uzdignut upravo do kulta, te se razvio u jedan oblik, koji je zajednicama skoro teško i shvatljiv. Taj sustav ima svoj korijen u vjerskim ustanovama Islama, koje su se inače u Bosni uspjele umnogome protegnuti čak i na nemuslimane."[47] Hadžijahiću, kao i snagama koje stoje iza te predstavke posebno je stalo do očuvanja bosanskog jedinstva kao oblika osiguranja osnovnih interesa Bošnjaka. Navodeći geografske, političke, historijske, privredne i međunarodne razloge valjanosti očuvanja bosanske posebnosti, tu se ističe: "Ona je centralna jugoslovenska pokrajina, u kojoj je stanovništvo vjerski neobično isprepleteno, tako da se ne može pripojiti bilo srpskoj ili hrvatskoj jedinici. Uspostavom posebne bosanske jedinice prestaje srpsko-hrvatski spor obzirom na razgraničenje Hrvatske i Srbije. Bosanska jedinica ne stoji u suprotnosti sa hrvatskim i srpskim interesima. Demokratski principi zahtjevaju da se održi bosanska osebujnost, za koju se uvijek zalagala većina stanovništva Bosne."[48] Jugoslavenska kraljevska vlada u savezničkom inozemstvu i neutralnim zemljama uspjela je prikazati Bošnjake kao germanofile, petokolonaše, okupatorske sluge i slično, a ustaše, paradirajući sa slikom Ante Pavelića sa fesom na glavi, sijale su laži o bošnjačkoj ravnopravnosti, ističe Hadžijahić. Tu se prvi put u novijem bošnjačkom političkom mišljenju javlja ideja o posredovanoj zaštiti Bošnjaka. Hadžijahić navodi da Bošnjake treba da zaštite zapadne sile radi njihovih interesa u islamskom svijetu. U elaboratu se navodi da su muslimani svijeta posebno zainteresirani za bosanskohercegovačke muslimane "kao najizrazitiju kulu Islama u Evropi".

47 Muhamed Hadžijahić, nav. dj, str. 21. Taj rukopis je Muhamed Hadžijahić pod pseudonimom "Spectator" poslao polovicom 1944. godine savezničkim snagama. Rukopis je pronađen devedesetih godina XX stoljeća u fondu knjiga i tekstova autora u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Sve do tada bio je javnosti nepoznat, a kako Hadžijahić u trenutku pronalaska rukopisa nije bio među živima, ostaje veo tajne nad cijelim rukopisom. Jedino je izvjesno da se uporednom analizom njegovog elaborata sa sličnim iz tog doba može zaključiti ujednačenost stavova, čak su pojedine formulacije istovjetne s onim u Gavrankapetanovićevu rukopisu. To ukazuje na to da njih dvojica pripadaju istom političkom usmjerenju.

48 Isto, str. 22.

handzic akif

Oni udešavaju svoje odnose prema zapadnim velesilama ovisno od njihova držanja prema Bošnjacima.

S koliko straha, strepnji i nepoznanica Bošnjaci iščekuju rasplet oružanih sukoba na tlu Bosne i dolazeći kraj Drugog svjetskog rata vidljivo je i iz jednog dokumenta nastalog 1944. godine. Naslovljen kao raspis "Muslimanima Bosne, Hercegovine i Sandžaka", a potpisan od "Mudžahida bosanskih planina", njime se obavještavaju i upozoravaju Bošnjaci da dolazi kraj rata i da taj događaj ne smiju dočekati nespremno, skrštenih ruku, kao što je to bilo s događanjima 1918. i 1941. godine. Iskustvo rata Bošnjacima govori "1.) da smo stradali zbog rascjepkanosti, nesloge, kao i uslied nepovezanosti i slabog političkog i vjerskog vodstva, koje nas je izdalo u najsudbonosnijem trenutku naše povijesti. Svugdje gdje smo nastupili jedinstveno i snažno stradali nismo, 2.) da se goloruki i bez oružja nismo mogli uspješno odbraniti i odupirati neprijatelju. Međutim sva ona naselja koja su bila ikoliko naoružana ili se odupirala, makar i sjekirama, junački su odoljevala, redovito jačem neprijatelju ... Samo putem zbijanja naših redova i naoružanja, dakle preko puške i naše sloge, koja mora bit naš vrhovni zakon, možemo sasvim mirno dočekati svršetak ukupnih događaja..."

S obzirom na takve procjene i politička stajišta glede raspleta budućih događanja, Bošnjacima se daju slijedeća uputstva: "1) da se muslimani oružaju svim mogućim sredstvima i svim vrstama kako hladnog tako i vatrenog oružja, ... ne zaboravite da je puška jedini jezik kojega razumije naš prijatelj kao i neprijatelj; 2) Svi muslimani koji nose oružje moraju biti povezani zajedničkom mišlju vodiljom i obavještajnom službom ..., 3) Svaki naoružani musliman dužan je čuvati municiju ..., 4) Svi imućnici dužni su nabaviti oružje siromašnim muslimanima; 5) Ova akcija će se pratiti; 6) Muslimanski sviet ni za živu glavu ne smije iz svojih ruku ispustiti oružje niti ga predati nakon svršetka rata, ni na čiji poziv, bez obzira koja strana pobjedila muslimani ovoga puta ne smiju biti oni koji će odbaciti pušku prije nego se uspostavi stalni poredak, dok se prilike konačno ne srede i osiguraju naša prava i život u našem najzabitijem selu; 7) Preporučujemo muslimanima da žive u lijepim komšijskim odnosima sa svojim inovjernim komšijama, i katolicima i pravoslavnima, držeći se pravila braniti do zadnje kapi krvi sebe i svoje, a nedirati tuđe. U tim riečima zbijen je naš program ..., 10) U trenutku naglog preokreta svaki musliman treba ostati u svom mjestu i s puškom u ruci ustati u odbranu svoga života i svojih svetinja .., 18) naša pripravnost i naoružanje nisu upereni ni

protiv koga, nego isključivo služe našem samoodržanju u borbi za pribavljanje ugroženih prava.., 20) Muslimani se ne smiju zbuniti događajima ma ne znam šta se kod nas dogodilo jer će u tom slučaju dobiti upute od vodstva a ne od sadašnjih mrtvaca koji leže na političkim i vjerskim položajima nego od vodstva koje stoji pripravno da svakog časa prvo položi svoje živote, ako to budu zahtjevali vrhovni probitci muslimanskog kolektiva."[49]

I u svim sličnim dokumentima, elaboratima, zamolnicama , obavještenjima, protestima itd. Bošnjaci izražavaju i brane koncept Bosne kao jedinstva religijske i nacionalne različitosti. I u časovima vlastitog stradanja, u uvjetima brutalnih srpskih i hrvatskih zločina nad njima, oni imaju moralne i političke odvažnosti da ustraju na ideji bosanske posebnosti, cjelovitosti i interreligioznosti. Takav stav najodlučnije je iskazan "Muslimanskim rezolucijama" početkom rata 1941. godine kojima su osuđeni ustaški zločini nad nedužnim srpskim i romskim stanovništvom Bosne.

"Muslimanske rezolucije", naziv pod kojim su poznati antifašistički protesti bošnjačkog građanstva u više mjesta Bosne i Hercegovine, iskustvo su više u ustrajnoj obrani zajedničkog bosanskog življenja. Da je to življenje prolazilo kroz različite mijene, zadobijalo manje ili više nesretne ili pogubne oblike za sve bosanske narode, dokaz su i same te rezolucije. One su dokument jednog vremena u kome su, bez obzira na sve negativne okolnosti, postojali elementi ljudskosti, koje Bošnjaci nikada nisu gubili. Rezolucije građana Sarajeva, Bijeljine, Prijedora, Zenice, Tuzle, Mostara, Banje Luke nastale su kao čin "manifestacije nezadovoljstva velike većine Muslimana fašističkim sistemom nacionalne, vjerske i rasne diskriminacije"[50]. One su upečatljiv primjer općeg negativnog odnosa većine bošnjačkog stanovništva prema sustavu fašizma i akt ljudskog poštenja i građanske hrabrosti njihovih potpisnika. U trenutku nastanka one su kroz imena potpisnika izražavale miroljubivo lice jednog naroda, njegovo načelno odbacivanje nasilja, diktature, diskriminacije, genocida, prozelitizma i terora, a zalagale se za uspostavljanje načela zajedničkog življenja. Kao protest protiv nereda i smišljenog uništavanja srpskog i bošnjačkog naroda Bosne, one su istovremeno i pokazatelj političkog stanja Bošnjaka po-

49 "Muslimanima Bosne, Hercegovine i Sandžaka". U potpisu dokumenta se kaže :"Negdje u Bosni, mjeseca Ramazana 1363/1944. Za Front Muslimanske samoobrane: Mudžahidi bosanskih planina." To je originalni dokument i nalazi se u Arhivi Službe državne bezbjednosti MUP-a RBiH.

50 Muhamed Hadžijahić,"Muslimanske rezolucije iz 1941. godine", Zbornik "1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine", str. 281. Veselin Masleša, Sarajevo, 1973. godine.

četkom Drugog svjetskog rata, kao i njihove zatečenosti novim događanjima, ali i ugroženosti, nesigurnosti, neusmjerenosti i nesnalažljivosti, što će se u ratnom vremenu pokazati kao rasap njegove političke cjelovitosti i fizičkim stradanjem. Rezolucije su svjedočanstvo o bosanskom obrascu zajedničkog življenja, egzistencijalnom priznavanju i uvažavanju drugog, obrascu koji je star kao i sama zemlja Bosna, koji, istina, nije bio uvijek preovlađujući, ali jeste uvijek postojao.

Začetnik protesta izraženog rezolucijama bila je rezolucija "El-Hidaje", donesena 14. 8. 1941. godine u Sarajevu. U toj rezoluciji se kaže: "Osuđujemo sve one pojedince Muslimane, koji su na svoju ruku od svoje strane napravili bilo kakav ispad i učinili bilo kakvo nasilje. Konstatujemo, da su tako što mogli učiniti samo neodgovorni elementi i neodgovorni pojedinci, čiju ljagu odbijamo od sebe i od svih Muslimana. Pozivamo sve Muslimane, da se u duhu visokih uputa svoje vjere Islama i u interesu države strogo klonu svih zlodjela. Molimo državne vlasti da što prije zavedu zakonsku sigurnost u svim krajevima, ne dozvoljavajući da se bilo šta učini na svoju ruku kako ne bi nevini ljudi stradali." Sve rezolucije imale su potpisnike sa naznakom zanimanja i društvenog statusa, čime se vjerovatno željelo pokazati da one predstavljaju opći stav naroda, a potpisalo ih je više stotina najuglednijih građana spomenutih mjesta i kotareva[51].

5. KOMUNISTI I BOŠNJACI, OBRANA BOSANSKE DRŽAVNOSTI

Dvojnosti unutar komunističkog pokreta glede Bosne i Bošnjaka nastavljaju se i tokom Drugog svjetskog rata. U odnosu na prijeratni period razlika je jedino u tome što je u novonastalim prilikama manje upitna Bosna nego bošnjačka nacionalnost. Ipak, do ustavnog rješenja o ravnopravnoj Bosni i Hercegovini, kao federativnoj jedinici buduće komunističke Jugoslavije, teško se došlo.

Stav komunista prema Bosni i Bošnjacima tokom Drugog svjetskog rata suodređivala su dva činioca. Jedan je narodnooslobodilačka narav vojno-političkog komunističkog pokreta. To je bio pokret oslobođenja svih naroda i svih građana od stranih okupatora, njihovih domaćih pomagača i kapitalistič-

51 Interkonfesionalnu narav rezolucija vidjeti u: Šaćir Filandra "Prilog rastakanju ontologije zla", "Književna revija – list za književnost, kulturu i društvena pitanja", Sarajevo, 31. april 1990. godine.

kih eksploatatorskih odnosa. U oslobodilačkom ratu komunisti su izveli društvenu i ideološku revoluciju. Jedino su oni nudili nešto novo, i to su, mora se priznati, svojim djelima i svjedočili. Ideja o socijalnom društvu i nacionalnoj ravnopravnosti privlačila je sve ljude i narode, pa i Bošnjake. Takvom teorijskom i ideološkom matricom trebalo je da komunisti Bošnjake smatraju, a u toku Drugog svjetskog rata uglavnom su ih i smatrali, ravnopravnim s drugima kao ljude, građane, pripadnike određene nacionalnosti i vjeroispovijesti. Drugi činitelj suodređivanja odnosa komunista prema Bosni i Bošnjacima ogledao se u nastojanju komunista da što je moguće više snaga okupe oko svog programa. Na taj način bi se legitimirao vlastiti pokret ili, što je mnogo bitnije, suprotstavljene strane indirektno bi se slabile. Tako se Bošnjaci tretiraju i kao moguća saveznička snaga, dovoljno brojna da je bilo vrlo bitno na čijoj će strani biti.

U većini svojih proglasa narodima i građanima Bosne i Hercegovine komunistički pokret se obraća Bošnjacima kao posebnom bosanskom narodu, pored bosanskih Srba i Hrvata. Njima se upućuje i veliki broj poziva za pristupanje narodnooslobodilačkom pokretu(NOP). Da li su ti pozivi značili bitnu preinaku stava komunista prema Bošnjacima u odnosu na vrijeme prije rata? Da li su, dakle, Bošnjaci u pozivima razumijevani kao poseban politički narod, nacija, što bi se, samo po sebi, iz njih dalo zaključiti, ili su pozivi bili prije stvar praktičnog, dnevnopolitičkog, situacionog ponašanja usmjerenog na jačanje i omasovljenje vlastitih redova? Teorijsko-ideološka opredjeljenja o Bošnjacima tada se ne spominju, mada je teško zaključiti da su u međuvremenu bila poprimila nekakav pozitivan razvoj. Iskustvo Bošnjaka s nacionalnim "nepriznavanjem" i neuvažavanjem poslije samog rata od komunista, te nužnost njihovog nacionalnog "opredjeljivanja" samo potvrđuju mišljenje da do nekog bitnog i radikalnog zaokreta u teorijskom gledanju na nacionalnost Bošnjaka od komunista u toku Drugog svjetskog rata nije došlo. Taj zaokret se dešava tek sredinom šezdesetih godina. U toku NOP-a, doduše, bilo je drugačijeg i politički ispravnijeg stava komunista prema Bošnjacima, koji se ogledao u tome da su oni ravnopravno s drugim narodima i snagama činili jedinstveni antifašistički blok. U tom antifašističkom bloku oni su, odupirući se četnicima i ustašama, izbjegli masovni genocid i osigurali biološki opstanak.

Sve do 1943. godine i Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a komunisti nisu imali značajniji upliv među Bošnjacima. Sam narodnooslobodilački pokret sve do

tih vremena bio je ideološki nerazgovijetan. Utjecaj četnika, a kasnije srpskih nacionalista, u njemu bio je jak, pa su jaki bili mržnja i nepovjerenje prema Bošnjacima, tako da oni sami i da su htjeli tom pokretu masovnije pristupiti, to nisu mogli učiniti. Svojim praktičnim djelovanjem on se nije često pokazivao kao zaštitnik njihovih interesa, kako je to, naprimjer, trebalo biti 1941/42. godine u sjeveroistočnoj Bosni. Brojni su primjeri Bošnjaka komunista koji su početkom rata u tom pokretu morali kriti svoj muslimanski identitet.

Na teorijskoj razini o bosanskom i bošnjačkom pitanju unutar komunističkog pokreta nije se raspravljalo od 1940. godine, a u tadašnjim raspravama oni nisu imali politički priznat status nacije. Tek uspostavljanjem zemaljskih, federalnih skupština jugoslavenskih naroda pokreće se i bosansko pitanje. U komunističkom pokretu Bosna se smatra "kovačnicom bratstva i jedinstva", mjestom gdje se rješava bratstvo i jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda, a time i srpsko-hrvatskih odnosa. U takvoj političkoj vizuri obrazuje se bosanskohercegovačka skupština, ZAVNOBiH, 25-26. novembra 1943. godine, kao središnjica i jamac jedinstva buduće jugoslavenske federacije[52]. Mada su se na prostoru Bosne vodile najžešće partizanske borbe, sve do kraja 1943. godine u njoj nije postojao centralni narodnooslobodilački odbor kao političko tijelo, kako je to bilo u drugim južnoslavenskim zemljama, budućim jugoslavenskim socijalističkim republikama, iako je postojao Glavni štab narodnooslobodilačkih odreda za Bosnu i Hercegovinu od septembra 1941. godine. Do konstituiranja bosanskohercegovačke države postojala su dva oblasna odbora, i to za Bosansku krajinu i Hercegovinu i Inicijativni odbor za istočnu Bosnu. Slično bosanskoj, 1943. godine uspostavljena je skupština i za prostor bivšeg Novopazarskog sandžaka, gdje je većinsko bošnjačko stanovništvo u NOP-u predvodio Rifat Burdžović Tršo[53], ali je 1945. godine pod utjecajem srpskih nacionalista

---

52 Član 5. Rezolucije Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine glasi:"Danas narodi Bosne i Hercegovine kroz svoje jedino političko pretstavništvo, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska i muslimanska i hrvatska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata. Narodi Bosne i Hercegovine učestvovaće ravnopravno sa ostalim našim narodima u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije." Vidi "AVNOJ i revolucija", priredili Slobodan Nešković i Branko Petranović, Narodna knjiga, Beograd, 1983. godine, str.434.

53 Rifat Burdžović Tršo(1913-1942) rođen je u Bijelom Polju. Završio je Veliku medresu u Skoplju i studirao na Pravnom fakultetu u Beogradu. Član je KPJ od 1934. i sudionik svih akcija ljevičarskih studenata na Beogradskom univerzitetu. Organizator je narodnooslobodilačkog pokreta u Sandžaku. Za narodnog heroja proglašen je 1944. godine.

u komunističkim redovima ukinuta. Time se bošnjački narod Sandžaka osjetio prevarenim i izigranim. Teritorijalna cjelovitost i politička autonomnost prostora bivšeg Novopazarskog sandžaka nisu ponovno zadobijene, već je ostala podjela nametnuta balkanskim ratovima, tj. Sandžak je podijeljen između Srbije i Crne Gore. Položaj Bošnjaka Sandžaka tim činom postao je znatno teži i politički neizvjesniji, što je sve pogodovalo narastanju pritisaka u pravcu njegovog političkog obespravljenja i fizičke ugroženosti. Iz čina ukidanja sandžačke skupštine kasnije će proizlaziti brojni problemi sandžačkih Bošnjaka.

Posebnost Bosne i Hercegovine u okviru buduće federacije za komuniste nije bila sporna. Jedino je bilo dvojbe o tome da li i kako odstupiti od tad važeće sheme prema kojoj se federalne države osnivaju na nacionalnom principu. Bosna i Hercegovina, kao višenacionalna zemlja, odudarala je od tog načela. O položaju Bosne i Hercegovine u budućoj jugoslavenskoj federaciji bilo je različitih mišljenja i prijedloga. Naprimjer, "da se Bosna i Hercegovina sa statusom autonomne pokrajine priključi Srbiji ili Hrvatskoj; drugo, da Bosna i Hercegovina bude autonomna jedinica, ali sa manjim pravima od ostalih federalnih jedinica u kojima je pretežno jedna nacija nastanjena i, treće, da Bosna i Hercegovina ima status kao i ostale federalne jedinice formirane na nacionalnoj osnovi"[54]. Prema Rodoljubu Čolakoviću, argumenti vodstva bosanskih komunista bili su da Bosna "nije nacionalno homogena zemlja, ali ona vekovima postoji kao ekonomsko-istorijska celina, sa svojom složenom državnopolitičkom problematikom"[55]. U raspravi o tom pitanju, prije donošenja rješenja, od bosanskih komunista sudjelovali su Rodoljub Čolaković i Avdo Humo, a u ime komunističkog vodstva za Jugoslaviju Milovan Đilas, Sreten Žujović i Moša Pijade. Bosanska strana bila je za ravnopravan položaj Bosne, a ostali su iznosili različite i po Bosnu manje pogodne prijedloge. Titu je stavove prenosio Edvard Kardelj i on je bosanskom prijedlogu dao prednost.

Sa odlukama AVNOJ-a Bošnjaci su kao bosanski narod posebno upoznati putem pisma koje su im uputili Sulejman Filipović, Muhamed Sudžuka i dr. Hamdija Ćemerlić. Uspostavljena je, piše u tom pismu, nova "federativna Jugoslavija u kojoj smo uspjeli Bosnu i Hercegovinu učiniti ravnopravnom osta-

54 Atif Purivatra, "AVNOJ i nacionalna afirmacija Muslimana", u knjizi "AVNOJ i savremenost", Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1984. godine, str. 157.

55 Usp. Rodoljub Čolaković, "Pravi odgovor na pitanje: Čija je Bosna i Hercegovina", u knjizi "AVNOJ i NOB", str. 11-18.

lim jedinicama...Prema svemu opće raspoloženje prema nama je dobro i imamo utisak da smo kod svih naišli na pravo razumijevanje za naše stvari. Dragi prijatelju, prije nego što smo odlučili na pristupanje Narodno-oslobodilačkom pokretu mi smo temeljito ispitali sve mogućnosti izlaska iz ove teške situacije, pa smo došli do uvjerenja da je u ovom pokretu nama jedini spasonosni put za osiguranje opstanka kao i jemstvo za dalju budućnost"[56].

Time je Bosni vraćena državnost, koja je izgubljena ubojstvom kraljevske porodice 1492. godine, a čuvana u različitim stupnjevima autonomije unutar složenih državno-pravnih sustava do tada. Na osnovi te potvrđene državnosti, statusa Bosne i Hercegovine kao republike unutar jugoslavenske federacije, bilo je moguće izvođenje referenduma za njeno međunarodno-pravno priznanje, punu suverenost i ravnopravno uključenje u zajednicu država svijeta marta 1992. godine.

Nikada u komunističkom pokretu, niti u literaturi o Bošnjacima nije dat odgovor na pitanje zašto je i kako je unutar komunističkog pokreta bilo odstupanja od marksistički jasnih stavova o nacionalnosti Bošnjaka. Koje su snage i s kojih stajališta Bošnjacima osporavale to političko pravo? Kad je u pitanju AVNOJ i spornost ravnopravnosti Bosne i Hercegovine ostalim republikama, razlog možemo tražiti u činjenici da se u tim raspravama Bošnjaci kao narod nisu ni spominjali. U temeljnim dokumentima AVNOJ-a, "Deklaraciji drugog zasedanja antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije" i u "Proglasu Narodima Jugoslavije", nije posebno spominjan nijedan narod, pa ni Bošnjaci, a u "Referatu Vrhovnog komandanta NOV i POJ Josipa Broza Tita" spominju se pojedini južnoslavenski narodi, ali ne i Bošnjaci. Na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, 1. jula 1944. godine u Sanskom Mostu, donesena je "Odluka o odobrenju rada bosansko-hercegovačke delegacije na drugom zasjedanju AVNOJ-a dana 29-30 novembra 1943" u kojoj se tri bosanska naroda kao ravnopravna poimenično navode. "Bosni i Hercegovini, u kojoj će Srbi, Muslimani i Hrvati živjeti potpuno ravnopravni i slobodni, zajamčena su u demokratskoj i federativnoj Jugoslaviji sva prava koja pripadaju svakoj federalnoj jedinici", kaže se u toj odluci. Poimenično navođenje bošnjačke nacionalnosti pod imenom "Musliman" u toj odluci kao i u tačci 5. Rezolucije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, a sporenje o takvom položaju Bošnjaka i Bosne i Hercegovine na Drugom zasjedanju AVNOJ-a upućuje na to da postoji znatna su-

56 "Oslobođena teritorija Jugoslavije decembra 1943.", Bošnjački institut Zürich, "Zbirka dokumenata o genocidu nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu", M. 89041995, str. 670-671.

protstavljenost između odluka bosanske i jugoslavenske ratne skupštine. ZAVNOBiH i AVNOJ su, dakle, protivrječni u vezi sa pitanjem Bošnjaka. Politički status naroda, i to pod nazivom "Musliman", koji je Bošnjacima priznat na ZAVNOBiH-u, uskraćen je na AVNOJ-u. Bosni i Hercegovini kompromisno je priznat položaj ravnopravne republike, s tim da su se Bošnjaci u daljem društvenom razvitku trebali "opredijeliti" između Srba i Hrvata. O tome svjedoči i neujednačenost stavova o Bošnjacima u publikaciji povodom desetogodišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Aleksandar Ranković tu ističe da u Bosni i Hercegovini "sem Srba, žive i Hrvati i muslimani", Sulejman Filipović da položaj "koji muslimani stiču" u Jugoslaviji njima jamči ravnopravnost, a Hamdija Ćemerlić nacionalnost ističe velikim "M" kada kaže: "Mene kao Muslimana naročito je zanimalo...."[57] U cijeloj publikaciji samo Ćemerlić piše o Bošnjacima kao o posebnom političkom narodu, a svi drugi visoki partijski i državni dužnosnici takav položaj im ne priznaju.

Isključivost i prevaga nacionalnog u odnosu na historijsko-političko načelo, kakav je stav bio zauzet pri uspostavljanju komunističke federativne Jugoslavije, dovodile su u pitanje ravnopravni federalni status Bosne i Hercegovine i ostavljale prostor za mogućnosti njene podjele između Srba i Hrvata. Jer, ako nema Bošnjaka u Bosni, tada nema ni Bosne kao političko-državne jedinice. Postoje samo teritoriji geografske zemlje Bosne koji pripadaju njenim narodima, Srbima i Hrvatima. Odnosno, ako nema Bošnjaka nema ni Bosne, postoje samo Hrvatska preko Une i Srbija preko Drine.

Predstavnici narodnooslobodilačkog pokreta Bosne nastojali su da na prostorima koje kontroliraju u svoje redove privuku utjecajne bošnjačke prvake. "Iz partizanskih izvora saznajemo da se novembra 1943. godine očekivalo da narodnooslobodilačkom pokretu pristupi dr Šefkija Behmen, bivši ministar za koga se pretpostavljalo da želi istovremeno da razgovara o rehabilitaciji J.M.O. u nar. oslob. borbi, s tim što se namjeravalo da mu se postavi da pređe u redove narodnooslobodilačkog pokreta."[58] Tome se istovremeno pridavala sumnja jer su, prema tadašnjim saznanjima partizana, Behmena bili "vrbovali" četnici, što nije bilo tačno. Jedan drugi bošnjački uglednik, Nurija Pozderac,

57 "Drugo zasedanje antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije 1943-1953". Kultura, Beograd, 1953. godine. Rankovićevu izjavu vidi na str. 74, Sulejmana Filipovića na str. 80, a Hamdije Ćemerlića na str. 87.

58 Branko Petranović, "Sjednica CK KPJ od 16. do 18. oktobra 1943 i saziv AVNOJ-a", u knjizi "AVNOJ i savremenost", str. 86.

uključio se u NOP i svojim primjerom znatno je doprinio prilaženju Bošnjaka partizanima. Tako su poslije zasjedanja ZAVNOBiH-a, obnove bosanske državnosti i razmaha komunističkog oslobodilačkog pokreta Bošnjaci u većem broju pristupili NOP-u. U komunistima oni su vidjeli sredstvo vlastitog fizičkog održanja i zaštite od četnika. Velik broj uglednih bošnjačkih prvaka, bivših političara i javnih radnika, pristupio je partizanima, a u tu djelatnost uključili su se i službenici Islamske zajednice. Zapaženo je bilo obraćanje 34 imama Bosanske krajine početkom 1944. godine, kojim se bošnjački narod pozivao da pristupi partizanskom pokretu[59]. U obraćanju komunista Bošnjacima s "Braćo Muslimani", u kojem se na početku navodi da se borba "protiv fašističke Njemačke približava svome završetku te da su jedinice Narodnooslobodilačke vojske pobjednik u ratu", kaže se:"Obraćamo vam se u danima naših zadnjih oslobodilačkih napora, kada se traži od svakog poštenog i čestitog Muslimana, da se priključi Narodno-oslobodilačkom pokretu, koji je nas Muslimane spasio od uništenja. Zar ne vidimo oko sebe razvaline, pustoš i zgarišta naših naselja, zar naša svijest može biti mirna nad grobovima naše iskasapljene djece, majki i otaca, zar jednog časa smijemo smetnuti s uma, da su Švabe i njihovi ustaško-četnički hizmećari, svojski pomognuti od naših muslimanskih izdajica, htjeli da nas bratoubilačkim klanjem za vječna vremena unište i odvoje od naše braće bez kojih nema života ni nama Muslimanima."[60]

---

59 Obraćanje imama Bosanske krajine bošnjačkom narodu vidi u "Glasniku" VIS FNRJ, god. I, br. 1-3.

60 U potpisu proglasa s nazivom "Braćo Muslimani" su "Članovi Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine i narodno-oslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine:Sulejman Filipović, pukovnik, povjerenik u Nacionalnom komitetu Oslobođenja Jugoslavije i član Izvršnog odbora NOF-a za BiH., Muratbeg Zaimović, industrijalac, član Predsjedništva ZAVNOBiH-a i član izvršnog odbora NOF-a za BiH., Muhamed Sudžuka, sudija, član Predsjedništva ZAVNOBiH-a i član Izvršnog odbora NOF-a za BiH., Avdo Humo, književnik, potpredsjednik ZAVNOBiH-a i član Izvršnog odbora NOF-a za BiH., Hamdija Ćemerlić, profesor više teološke škole, član Predsjedništva ZAVNOBiH-a i član Izvršnog dobora NOF-a., Edhem Čamo, član ZAVNOBiH-a.,Skender Kulenović, književnik, član ZAVNOBiH-a i član oblasnog odbora NOP-a za Bosansku Krajinu, Hasan Brkić, adv. pripravnik, sekretar ZAVNOBiH-a, Asim Alihodžić, advokat, član Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih slugu i član Izvršnog odbora NOF-a za Bos. Krajinu, Salko Nazečić, profesor, član ZAVNOBiH-a, Halid Mesihović, radnik, član ZAVNOBiH-a, Hasan Batak, seljak, član ZAVNOBiH-a., Mustafa Hasić, seljak, član ZAVNOBiH-a, Osman Karabegović, član Predsjedništva ZAVNOBiH-a, Vahid Begić, major, politički komesar I. Istočno-bosanske brigade, Halid Sakanović, major, komandant Unske operativne grupe i član ZAVNOBiH-a, Mesud Hotić, major, načelnik štaba X divizije, član ZAVNOBiH-a, Adem Hercegovac, major, politički komesar I. muslimanske brigade, Unske operativne grupe, član ZAVNOBiH-a, Mahmut Zulić, predsjednik cazinskog okružnog narodno-oslobodilačkog odbora i član ZAVNOBiH-a, Ing. Ćazim Ugljen, član ZAVNOBiH-a., Zehra Muidović, član izvršnog odbora NOF-a za BiH i član ZAVNOBiH-a, Sulejman Dizdar, direktor banke, član Izvršnog odbora NOF-a za BiH i član ZAVNOBiH-a, Ibro Čengić, tipografski radnik, član ZAVNOBiH-a, Šefket Maglajlić, radnik, sekretar

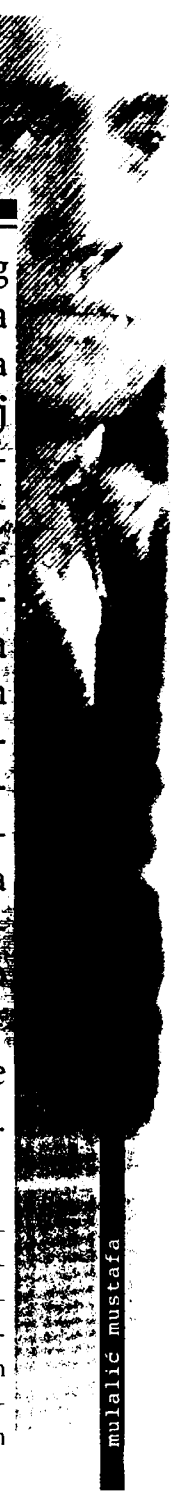

Na pridobijanju Bošnjaka radili su i četnici. I pored jasnog četničkog opredjeljenja da se Bošnjaci istrijebe, unutar srpskog nacionalnog programa postojala je, a i danas postoji, usmjerenost koja je iz taktičkih razloga radila na njihovom pridobijanju. Bošnjački pojedinci, otprije naklonjeni prosrpskoj usmjerenosti, pokrenuli su u Hercegovini Muslimansku nacionalnu vojnu organizaciju (MNVO).[61] Ta grupa bila je nastavak "srbovanja" među Bošnjacima, i bez obzira na počinjene zločine nad Bošnjacima, ona se zalaže za savezništvo muslimana i pravoslavnih. Na četničkom kongresu u selu Ba krajem januara 1944. godine, usvojene su smjernice za rad među Bošnjacima. S ciljem predstavljanja četničkog pokreta kao jugoslavenskog i demokratskog, izložen je opći narodni programa prema kome se monarhija s dinastijom Karađorđevića na čelu treba podijeliti na tri federalne jedinice, srpsku, hrvatsku i slovenačku, Bosna i Hercegovina ulazi u sastav srpske federalne jedinice, a muslimani sami, pozitivnim odnosom prema vojsci u otadžbini, sebi treba da stvore povoljno mjesto. Radi ostvarenja takva nauma, pokrenut je list "Mašrik"u kojem se Draža Mihajlović redovito milozvučnim jezikom obraćao "braći muslimanima"[62].

Od vojno-političkih pokreta sredinom i pred kraj rata među Bošnjacima se javlja djelatnost Muhameda Pandže[63], Huske Miljkovića i Nešada Topčića.

OBL. Odbora NOO za B. Krajinu i član ZAVNOBiH-a, Dr. Mehmed Tatlić, upravnik bolnice NOV-e, Pašaga Mandžić, radnik, član Predsjedništva ZAVNOBiH-a, Mustafa Porobić, član ZAVNOBiH-a., Hamdija Omanović, pukovnik, član ZAVNOBiH-a i IZv. Odbora NOF-a za Bos. Krajinu, Ešref Badnjević, sudija, član ZAVNOBiH-a i zakonodavnog odbora ZAVNOBiH-a, Enver Redžić, profesor, član ZAVNOBiH-a, Huso Begić, posjednik, član Obl. Odbora NOF-a za B. Krajinu, Nijaz Dizdarević, student, član ZAVNOBiH-a, Selejman ef. Topić, imam, član ZAVNOBiH-a, Fazlija Alikalfić, inžinjer, član ZAVNOBiH-a." Usp. Bošnjački institut, Zürich, "Zbirka dokumenata o genocidu nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu", M. 89041995, str. 842-849.

61 Na čelu MNVO bio je dr. Ismet Popovac, a najbliži suradnici su mu bili sudija Mustafa Pasić i major Fehim Musakadić.

62 Sve vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata u četničkom štabu Draže Mihajlovića bio je Mustafa Mulalić, bivši narodni poslanik iz Livna. On se jugoslavenskoj vojsci (četnicima) pridružio u dogovoru s beogradskim muslimanima koji su smatrali da je potrebno imati jednog čovjeka uz Dražu Mihajlovića, "za svaki slučaj", kakvo je često geslo bošnjačke politike. U svojim memoarskim bilješkama, pohranjenim u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, Mulalić tako objašnjava svoje prisustvo u četnicima. On je bio jedan od potpredsjednika kongresa u selu Ba, te mogućnost veze Draže Mihajlovića s Bošnjacima. Mulalić je u štabu bio promatrač nesvjestan političke situacije. Njegovo djelovanje svodilo se na pisma prijateljima i muslimanskoj javnosti, u kojem je obrazlagao nužnost uspostave saveza muslimana i pravoslavnih.

63 Prema Traljićevu kazivanju Rizviću, Pandža je "razočaran svime" napustio ulema-medžlis i otišao u šumu s namjerom da osnuje muslimansku miliciju. Vrlo brzo potom partizani su ga, pod nerazjašnjenim okolnostima, uhvatili i predali Nijemcima, a ovi ustašama. Ostatak rata proveo je u jednom zagrebačkom zatvoru.

Krajem 1943. godine Muhamed Pandža izlazi iz Sarajeva i obraća se Bošnjacima proglasom "Braći Muslimanima". Pandža je više svojim ugledom negoli snagom pokreta koji je pokušao osnovati optužio ustaše za ubijanje 150.000 Bošnjaka i pozvao na neposlušnost njihovoj vlasti. Obraćajući se riječima "Muslimani i Bošnjaci", on iznosi svoju viziju Bosne:"Bosna i Hercegovina su stoljećima živjele svojim samostalnim životom. Narod se bez razlike na vjeru slagao i živio u bratskom miru. Stoga vratimo se svojoj svijetloj prošlosti u kojoj je život tekao u miru i međusobnoj snošljivosti. Nametnuta ustaška hrvatska vlast je prouzročila u Bosni najveće nesreće. Skinimo te strašne okove i otkažimo ustašama vlast u Bosni. Naša je vjekovna želja bila, koja se vjekovima održavala, autonomna Bosna u kojoj će jednaka prava imati svi bez razlike na vjeru, muslimani, pravoslavni i katolici. Kidajmo sve veze sa Hrvatima. Bosna i Hercegovina traže zasebnu vlastitu upravu do svršetka rata a na budućoj mirovnoj konferenciji će se po volji naroda Bosne i Hercegovine odrediti njen budući položaj." Do tada "zaboravimo osvete i kao muslimani nastojmo da se sa svima izmirimo... Izgradimo zajednički međuvjerski mir i međuvjersku slogu"[64]. Pandžin Muslimanski oslobodilački pokret bio je pozdravljen u bošnjačkim krugovima, ali su njegovi stvarni dometi bili i ostali mali.

Osipanja Bošnjaka iz hrvatskih domobranskih formacija dešava se takvim intenzitetom da se osniva "zeleni kader" na čije čelo u tuzlanskom kraju staje Nešed Topčić[65]. "Zeleni kader" je izrazita antikomunistička, muslimanska, ali i prohrvatski usmjerena vojska. Njeno "hrvatstvo" ide dotle da je krajnje neprijateljsko prema ideji autonomije Bosne. Topčić ideju autonomije sasvim kratkovidno vidi kao izraz neodlučnosti bošnjačke čaršije. "Protiv pitanja autonomije Bosne i Hercegovine ustajemo prvi mi "Bosanski planinci" kao nepomirljivi protivnici i opominjemo muslimanski narod, da se više ne da zavoditi ni od kakvih šićardžija, koji su spremni žrtvovati naše najveće svetinje svojim vlastitim interesima... Mi hoćemo i tražimo, da se Bosna i Hercegovina sredi i izgradi u okviru hrvatske države."[66] Na stajalištu bošnjačke posebnosti Huska Miljković u Cazinskoj krajini zauzeo je obranaški bošnjački stav, okup-

64 Proglas nosi naziv "Braćo Muslimani". U potpisu stoji "Muslimanski oslobodilački pokret, Hafiz Mehmed Pandža v. r. Član Ulema medžlisa," Usp. Bošnjački institut, Zürich,"Zbirka dokumenata o genocidu nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu", M.89041995.

65 O djelatnosti "zelenog kadra" vidi u knjizi Adnana Jahića "Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u drugom svjetskom ratu", Tuzla, 1995. godine.

66 Proglas pod nazivom "Autonomija" potpisao je zapovjednik "bosanskih planinaca" Nešet Topčić. Usp. Bošnjački institut Zürich, "Zbirka dokumenata o genocidu nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu", M. 89041995, str. 774-777.

ljajući vojsku sposobnu da zaštiti muslimane tog kraja. Huskina, a pogotovo Topčićeva vojna formacija nisu izraz političkih opredjeljenja za autonomiju Bosne. Te formacije nisu pokretane od bošnjačkih političkih krugova s takvom namjerom, i to iz jednostavnog razloga što ozbiljnih bošnjačkih političkih snaga nije ni bilo. Zato su one, prije svega, izraz narodnog osjećanja za samoodržanjem, samoobranom; nastaju iz puke nužde, očaja i uglavnom su bez jasnog političkog usmjerenja. Građanski autonomistički krugovi njima su se naknadno približavali i u njih su htjeli projektirati neke vlastite političke interese. No tu sukladnog djelovanja nije bilo jer je nedostajalo političkih snaga u bošnjačkom narodu koje bi mogle, u odnosu snaga nepovoljnom po njih, učiniti nešto bitnije na samostalnom rješenju vlastitog položaja. Autonomistički pokret u vrijeme pred kraj rata znatno jača, ali nikome ne odgovara. Ustaše, svjesne takvih previranja među Bošnjacima, nastoje zamijeniti Džafera Kulenovića Šefkijom Behmenom, što Behmen odbija[67]. Nijemci se oštro protive autonomističkim nakanama određenih bošnjačkih krugova. Smatrali su da se pokret za autonomiju vodi izvana, iz Engleske i Egipta, da vodi približavanju Bošnjaka komunističkom partizanskom pokretu, njihovom sukobu s četnicima i razbijanju NDH[68]. Bošnjaci su tad, 1944. godine, već bili u narodnooslobodilačkom pokretu kao najjačoj, pobjedničkoj i odlučujućoj snazi posljednje dvije godine rata. U partizanskim redovima završio je i najveći broj pripadnika različitih bošnjačkih vojnih formacija, kakav je slučaj, uostalom, bio i sa velikim dijelom ustaških i četničkih snaga.

Narodnooslobodilačko/partizansko bošnjačko političko usmjerenje bilo je izraz nužnosti za osiguranje vlastite samoobrane. Tu samoobranu više nije jamčila NDH, naprotiv. Prilikom susreta jedne bošnjačke deputacije s predsjednikom Vlade NDH Mandićem napravljen je svojevrstan oproštaj Bošnjaka od NDH. U ime delegacije, koju su činili predstavnici različitih građanskih bošnjačkih političkih grupa, Mandiću je izraženo krajnje i konačno razočaranje Bošnjaka Pavelićevom politikom. Rečeno mu je da su Bošnjaci s entuzijazmom primili uspostavu NDH, jer mi "muslimani smo smatrali da ćemo dolaskom u sklop ove države biti smatrani ravnopravnim građanima sa ostalom braćom. Vjerovali smo, da je došao čas kada će u punom obsegu ostvariti se

67 Vidi, Njemačko poslanstvo, Policijski ataše, Ispostava Sarajevo, Br. 250/44. Sar. 17-II-1944. U dokumentu koji je upućen policijskom atašeu Njemačkog poslanstva u Zagrebu SS-majoru Helmu stoji izvještaj o sastanku hrvatskog ministra Frankovića sa Šefkijom Behmenom, u vezi sa njegovim zamjenjivanja Džafera Kulenovića u ustaškoj vladi. S nečim takvim su se slagali i Nijemci.

68 Saslušanje Kaysera Wilhema 24. IV 1947. MUP RBiH, Arhiv Službe državne sigurnosti.

ovaj naš politički credo: pravednost za sve, jednakost za svakoga, i zakonitost iznad svega... Mi smjelo tvrdimo da su muslimani Bosne i Hercegovine srazmjerno broju svoga stanovništva uložili daleko više krvi i uzidali mnogo više kostiju u temelje ove naše države, nego li su to učinili Hrvati katolici. Šta bi bilo logičnije nego li to, da su ta stradanja i te strašne žrtve u krvi pojačale ugled i učvrstile položaj muslimana u našoj državi. Međutim umjesto toga svakim danom se uvjeravamo u protivno. Sve što se koji dan više udaljavamo od poroda naše mlade države, sve više se zaboravljaju krvni doprinosi muslimana i nažalost sve više se uvjeravamo, da se položaj muslimana ne samo iz dana u dan nego gotovo iz sata u sat, pogoršava. Obće uvjerenje kod muslimana da je danas jednom muslimanu teže doći na jedan viši položaj u NDH nego li je to bio slučaj u Jugosalviji", rečeno je prilikom susreta s Mandićem. Bošnjaci traže legalna sredstva za zaštitu svojih života, zahtijevaju funkcioniranje države, a ukoliko to izostane, pristupaju vlastitoj samoobrani na koju imaju pravo. Jer, poslije nabrajanja jednog niza zločina prema Bošnjacima, za koga zločinci nisu bili kažnjavani, jasno se kaže da je takvo držanje ustaških vlasti porodilo kod "muslimanskog življa uvjerenje, da se od izvjesnih krugova uvodi i stvara sistem koji stremi istrebljenju muslimana". Taj osjećaj je sjedinio sve grupe Bošnjaka. Ako ne uslijedi pravna zaštita, ali djelotvorno i odmah, neće se moći spriječiti nepoželjan razvoj događaja koji će narušiti muslimansko-katoličke odnose i bitno destabilizirati samu državu[69]. Time je samom vrhu ustaške hr-

69 "Govor za vrieme deputacije kod predsjednika Vlade na dan 28 i 29 travnja 1944. održan ispred ciele deputacije", "Zbirka dokumenata o genocidu nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu", Bošnjački institut, Zürich, M. 89041995. str. 755-764. Predsjedniku ustaške vlade predat je dokaz o zapostavljenosti Bošnjaka u vojsci, "Odnos raspodjele položaja u vojsci po vjerama", mada se nije tražila promjena takvog stanja u korist Bošnjaka. Zanimljivo je pogledati stupanj neravnopravnosti Bošnjaka u odnosu na Hrvate u formalno jedinstvenoj i zajedničkoj državi. "1. Ministar oružanih snaga, zapovjednik oružanih snaga, zapovjednici zračnih snaga i mornarice, nadzornici vrsta oružja, svi pročelnici odjela i nadstojnici odsjeka u Ministarstvu oružanih snaga – katolici, samo 1 musliman nadstojnik odsjeka, pukovnik. 2. Svi vojni izaslanici na strani – katolici. 3. Svi zapovjednici zbornih područja – katolici. 4. Svi pomoćnici zapovjednika zbornih područja – katolici. 5. Svi glavari stožera zbornih područja – katolici. 6. Svi pročelnici odjela u zbornim područjima – katolici (samo dva muslimana: potpukovnik dr. Softić i bojnik Hasandedić.) 7. Svi zapovjednici zdrugova(divizija) – katolici. Svi zapovjednici ustaških zdrugova – katolici. 9. Svi glavari stožera zdrugova – katolici. 10. Svi zapovjednici pukovnija – katolici (samo jedan musliman, pukovnik Tanović). 11. Svi zapovjednici popunidbenih zapovjedništava – katolici (samo jedan musliman, pukovnik Bašagić). 12. Svi zapovjednici oružničkih pukovnija – katolici (samo jedan musliman, pukovnik Osmanagić). 13. Svi pomoćnici zapovjednika oružničkih pukovnija – katolici (samo jedan musliman, pukovnik Aganović). Od viših položaja u vojsci muslimani zauzimaju samo 5% dok procenat muslimana (častnika, dočastnika i momčadi) u hrvatskim oružanim snagama iznosi 30%. Od 22 generala u hrvatskoj vojsci nema ni jedan musliman."

vatske države jasno dato do znanja da se Bošnjaci u NDH osjećaju izigranim, prevarenim i zloupotrijebljenim.

ZAKLJUČCI

1. Bošnjaci kao narod ne sudjeluju u Drugom svjetskom ratu. Nema jedinstvenog bošnjačkog političkog i vojnog djelovanja niti ima jasne predstave o vlastitom stanju i cilju djelovanja.
2. "Muslimanske milicije" su oblici lokalnog, krajnje usitnjenog, pragmatičkog djelovanja usmjerenog na fizičku zaštitu Bošnjaka, tako da Bošnjaci jedini od južnoslavenskih naroda nisu imali jedinstvenu nacionalnu vojsku u Drugom svjetskom ratu.
3. Bošnjaci su jedini narod na južnoslavenskom jugu koji nije imao vlastiti fašistički pokret, niti fašističku ideologiju.
4. Komunisti su Bosni i Hercegovini vratili i utvrdili državnost u Drugom svjetskom ratu, mada nisu Bošnjacima "uvažili" nacionalno-politička prava.

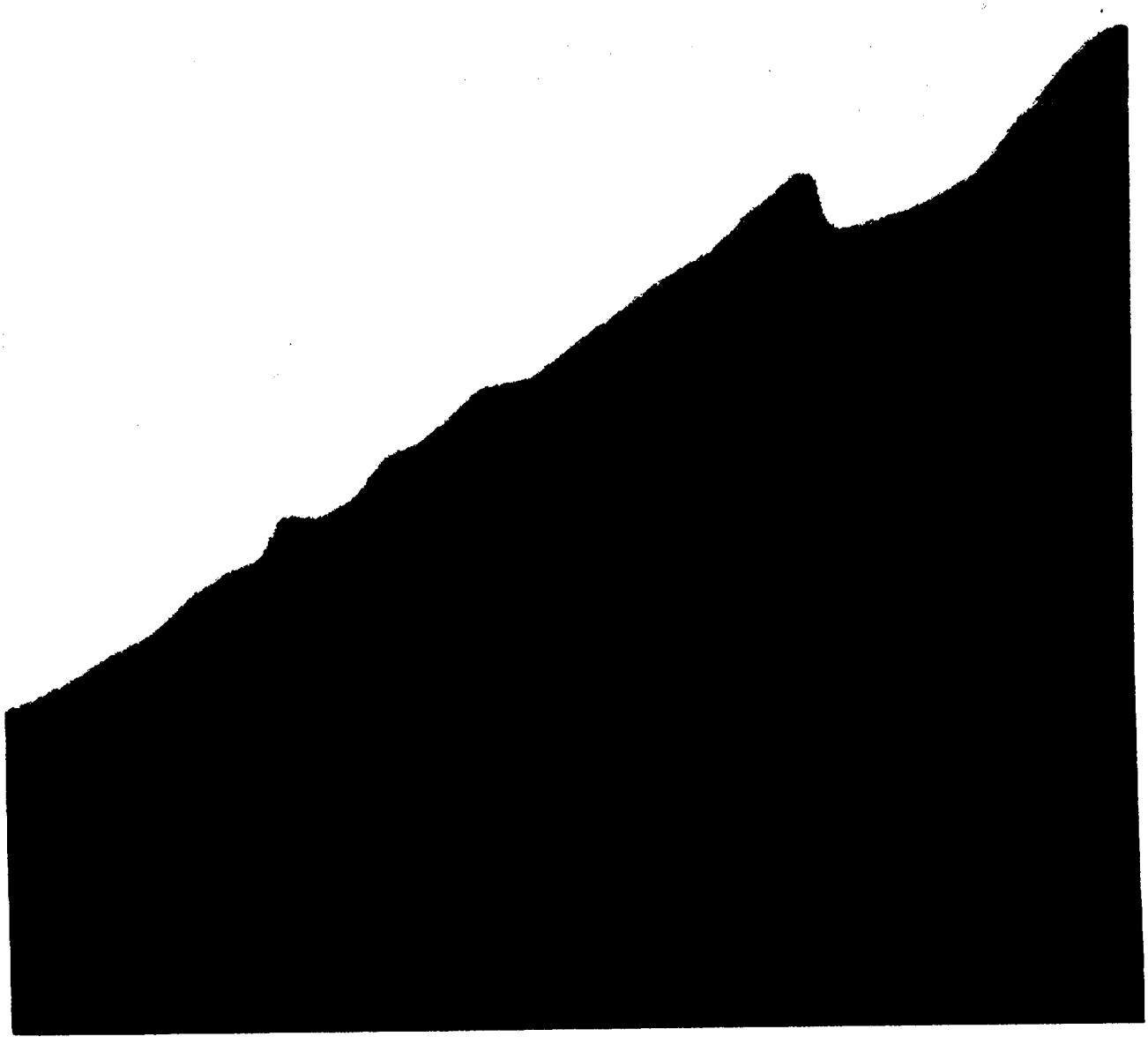

BOŠNJACI U KOMUNISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

VI.
BOŠNJACI U KOMUNISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

1. IDEOLOGIZACIJA DRUŠTVA I PORICANJE BOŠNJAKA

Završetkom Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je federalna jedinica (komunističke) Federativne narodne republike Jugoslavije (FNRJ). U ustavnom i formalno-pravnom smislu ona je republika ravnopravna drugim republikama jugoslavenske federacije. Od svih republika Bosna i Hercegovina se razlikuje utoliko što svoju državotvornost zasniva na historijskom i teritorijalno-političkom, a ne na isključivo nacionalnom načelu. Ostale republike, Slovenija, Hrvatska, Srbija, Crna Gora i Makedonija, jesu i nacionalno-političke zajednice jednog preovlađujućeg naroda – Slovenaca, Hrvata, Srba, Crnogoraca i Makedonaca – a Bosna i Hercegovina je politička zajednica triju naroda, Srba, Bošnjaka i Hrvata.

Politički položaj Bosne i Bošnjaka odmah nakon rata određivao se na dva važna skupa, jednom partijskom i jednom državnom. Nedoumice Komunističke partije Jugoslavije glede Bosne i Bošnjaka prenose se i na ravan ustroja države. Komunistička partija oblikuje jugoslavensku državu, te se svi stranački ideološki nacrti i sudovi iz partije prenose i na državu.

Na zasjedanju Ustavotvorne skupštine FNRJ[1], krajem 1945. i početkom 1946. godine, zasjedanju koje je još imalo demokratsku i slobodarsku narav, Bošnjaci koji nisu djelatno pripadali Komunističkoj partiji postavili su vjerske i političke zahtjeve, s namjerom da osiguraju svoja prava u novoj državi. Zasjedanju Ustavotvorne skupštine prethodili su izbori koje su komunisti organizirali septembra 1945. godine, čija politička osnovica nije priznavala nacionalnu posebnost Bošnjaka. Skupštini su upućene brojne predstavke. Sadržaj predstavke ulema-medžlisa iz Sarajeva, koju su "potpisali Pašpašić i Riđanović"[2], odnosi se na zahtijevanje većih vjerskih sloboda, osiguranje samostalnosti Islamske zajednice i neotuđivost njene imovine. Slične zahtjeve imali su katolici i pravoslavci, a podnijeli su ih biskup Akšamović i srpski Sveti sinod.

---

1 "Zasedanje Ustavotvorne skupštine, 29 novembar 1945-1 februara 1946, – stenografske beleške", Beograd – Izdanje Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ.

2 Nav. dj, str. 186.

Muslimanski zahtjevi, prema riječima Milovana Đilasa, ministra za Crnu Goru i zamjenika ministra za Konstituantu, bili su utoliko posebniji "što su oni postavljali još i to da u bračnim, porodičnim i vakufskim stvarima sude šerijatske sudije, vjerske sudije, čija će se nadležnost urediti posebnim zakonom"[3].

Zahtjev Bošnjaka da se u njihovom porodičnom pravu ostanu primjenjivati šerijatski zakoni proističe iz svijesti o porodici kao osnovnom oblikovatelju društva i zaštitniku njegove muslimanske naravi. Razaranje, kao i ateiziranje muslimanske porodice tok je koji se po Bošnjake smatrao opasnim i štetnim za moralne zasade njihove zajednice. Komunistička ideološka jednoličnost zahtjev za njihovo izuzeće nije uvažavala. Sloboda vjerskih obreda i sloboda vjeroispovijesti jeste postala ustavno načelo kojim se formalno riješio i izjednačio položaj svih vjeroispovijesti.

Ni bošnjačka nacionalna ukupnost, u političkom značenju predloženog rješenja, nije bila složna. Već tad bošnjački komunisti preuzeli su i pod svoju prismotru i usmjerenost stavili jedan dio muslimanskih ustanova i pojedinaca iz Islamske zajednice. Tako se i moglo desiti da dr. Zaim Šarac, zastupnik u Ustavotvornoj skupštini, naglasi nedostatak jedinstva muslimana Bošnjaka u vezi s tim pitanjem. "Ulema Medžlis nije vrhovno vjersko tijelo kod muslimana. Vrhovno vjersko tijelo je Vakufski sabor u Islamskoj vjerskoj zajednici."[4] Vakufski sabor je o pitanju šerijatskih sudova zauzeo drugačije mišljenje, istakao je Šarac. "On je u načelu pozdravio principe slobode vjere, slobode savjesti i rastavu crkve od države i u tom pogledu poslao i brzojav maršalu Titu."[5] Usvajanjem zakona kakav predlaže ulema- medžlis bošnjačka vjerska zajednica bi se odvojila od ostalih, a to nije njen cilj ni interes, zaključio je Šarac, odbijajući kao Bošnjak zahtjev za važenje šerijata u bošnjačkim porodičnim odnosima.

Hasan Rebac, drugi bošnjački zastupnik, oštro je napao zahtjev za nerastavu crkve od države, ostajanje šerijatskih zakona u porodičnim poslovima Bošnjaka, predavanje vjeronauke u školama i izuzimanje žena od vojne obaveze6. Naglašavajući izdajničko ponašanje velikodostojnika Islamske zajednice tokom Drugog svjetskog rata, on je istakao da je tek Komunistička partija muslimanima osigurala ravnopravnost i slobodu.

---

3 Nav. dj, str. 186.

4 Nav. dj, str. 309.

5 Nav. dj, str. 310.

6 Nav. dj, str. 630-633.

Drugi činilac bitan za određivanje položaja Bošnjaka u jugoslavenskoj komunističkoj federaciji jeste zahtjev Husage Ćišića[7], narodnog zastupnika iz Mostara, da se Bošnjacima politički uvaži status nacije i da se ta nacionalnost pod imenom "Bošnjak" obilježi posebnom buktinjom u grbu savezne države. U državnom grbu sve nacije kao konstituenti savezne države bile su simbolizirane sa po jednom buktinjom, samo bošnjačke buktinje u prijedlogu grba nije bilo, mada je bošnjačka nacionalnost od komunista tokom rata "priznavana", i ta činjenica bunila je Ćišića, kao i sve Bošnjake. Navodeći da je Skupštini upućen niz prijedloga, Đilas posebno naglašava "karakterističan predlog od jednog muslimana da bi trebalo unijeti šestu buktinju u naš državni grb. Predlog se motiviše time da su muslimani posebna nacionalnost, da su muslimani odobrili nacrt ustava u svim njegovim pojedinostima, ali da su bili nezadovoljni time što nije u državni grb ušla šesta buktinja kao simbol muslimanske nacionalnosti".

S obzirom na to da se u spomenutom slučaju radilo o iskušavanju demokratske i pravične naravi nove države i novog društva, te odnosa komunista kao jedine njegove određujuće snage prema pitanju nacionalne ravnopravnosti, posebno prema muslimanima, Bošnjacima i Bosni, Đilas je vješto politički izbjegao jasan odgovor na upućeni zahtjev, dignuvši ga na teorijsku razinu, na kojoj je uvijek moguće obrazlaganje pro et contra, pritom jasno dajući Bošnjacima do znanja da im se u političkom smislu nacionalnost ne "priznaje". "Ja mislim da parlament ne može pretresati pitanje da li su muslimani nacionalna grupa ili nijesu, jer, na kraju krajeva, da li je neko nacionalna grupa ili posebnost ne zavisi od rješenja Narodne skupštine, jer ona je onakva kakva jeste. To je jedno teorijsko pitanje o kome se ljudi mogu prepirati na ovaj ili onaj

7 Husaga Ćišić(1878-1956) rodio se u Mostaru, gdje je završio osnovnu i srednju školu. Djelatni je sudionik Džabićevog pokreta za vjersko-mearifsku autonomiju, a kao mladić bio je predsjednik Muslimanske čitaonice u Mostaru.Jedan je od osnivača Muslimanske demokratske organizacije i saradnik njenog lista "Samouprava". U sukobu je sa austrougarskom vlašću koja ga protjeruje iz Mostara i Hercegovine, te nasilno šalje na bojište. Predsjednik je općine Mostar 1935. godine, senator je Kraljevine Jugoslavije, predsjednik Vakufsko-mearifskog sabora u Sarajevu do 1945. godine, borac protiv sporazuma Maček – Cvetković, pokretač Muslimanske rezolucije grada Mostara 1941, antifašista i član III zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a. Na trećem zasjedanju AVNOJ-a podnosilac je neusvojenog amandmana o bošnjačkim nacionalnim pravima, a poslanik je Saveznog vijeća do smrti. Bio je svestrano obrazovan čovjek i mnogo je knjiga i studija napisao. Izdvajamo:"Agrarno pitanje i pojam o socijalnoj pravdi naše demokratije"(1919), "Obespravljeni"(1920), "Jedan prijedlog za razmišljanje zemljovlasnicima"(1925), "O beglučkoj uredbi", "Husein kapetan Gradaščević"(1928), "Istina o Smail- agi Čengiću i njegovoj pogibiji"(1936), "Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija"(1945, obnovljeno 1990), "Muslimanka i njezina peča i feredža"(1935). "Mostar u Herceg-Bosni", objavljeno, 1990.

način, ali ni u kom slučaju ne može se riješiti jednim dekretom. Ako bi se jedan takav predlog motivisao time da bi šestu buktinju trebalo unijeti kao simbol šeste federacije, on bi mogao da bude predmetom pretresa. Ali, pošto se stalo na gledište da svaka nacionalnost dobije svoju buktinju onda u svakom slučaju mora biti samo pet buktinja. Time, razumije se, ja ne mislim negirati posebne crte kod muslimana koje danas postoje."

Ćišić je osjetio da Srbi posredstvom komunista varaju i Bosnu i Bošnjake. Da nastavljaju staru politiku osporavanja Bošnjaka i da idu na tihu podjelu Bosne. On je uviđao da se određivanjem Bosne kao države "Srba i Hrvata i tako nešto.." ostavlja prostor za njenu podjelu. Zato traži da se ona odredi kao bosanska republika, a ne kao republika "Srba, Hrvata i tako nešto...", te da se bosanska narodnost prikaže posebno, šestom buktinjom u grbu države. S tim ciljem on podnosi pismenu predstavku Ministarstvu za konstituantu 5. decembra 1945. godine. S obzirom na važnost tog dokumenta za našu državnu i političku povijest, trenutka u kome je nastao i činjenice da je to posljednji građanski bošnjački politički istup u narednih pet decenija, donosimo ga u cijelosti.

"U vezi s nacrtom ustava F. N. R. J., objelodanjenog u organu komunističke partije Jugoslavije – "Borba" od 3. decembra 1945. g. broj 293, imam da primjetim ovo:

Avnoj u svom drugom zasjedanju u Jajcu dne 29. novembra 1943. g. donio je zaključke od velikog istorijskog značaja, po kojima se, na osnovi nacionalne ravnopravnosti – Srba, Hrvata, Slovenaca, Crnogoraca i Makedonaca, teritorijalno područije bivše Kraljevine Jugoslavije ima podijeliti u šest federativnih jedinica, i to: Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Crnu Goru, Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu.

Prema ovim zaključcima Avnoja, svaka federativna jedinica, sa aktom toga svoga opredjeljenja, stekla je i pravo na svoje vlastito nacionalno ime, samo je to pravo uskraćeno bosanskoj federativnoj jedinici, jedinici, naime, koja je, po izvijesnim obrazloženjima, iznimno zasnovana na nacionalnoj ravnopravnosti – Srba i Hrvata i tako nešto.

Ovom, vjerovatno, slučajnom omaškom Avnoja, učinjena je grdna nepravda našoj užoj domovini Bosni, – Bosni, koja i po historiji svojoj i po ulozi odigranoj u ovom narodnooslobodilačkom ratu, kao i po žrtvama uloženim u ovaj rat ima pravo na svoje narodno opredjeljenje, odnosno pravo na svoje narodno ime, svakako toliko, koliko i svaka druga gore spomenuta federativna jedinica.

Ministarstvo za konstituantu, pri izradi nacrta ustava F. N. R. J. jamčano je računalo sa stanovišta Avnoja, izraženim u njegovim zaključcima od 29. novembra 1943. g., pa se u osnovnim načelima ustava, u članu 3, četvrtoj rečenici toga člana, sa napisom: "pet buktinja koso položenih, čiji se plamenovi spajaju u jedan sjajan plamen" – simbolički izrazilo isto gledište, što je, po mom skromnom mišljenju i nezgodno i – ako ćete posve nepravilno.

Jer bosansko-hercegovačka federativna jedinica, zasnovana na tzv. nacionalnoj ravnopravnosti Srba i Hrvata, nema nikakve garancije za svoj opstanak, niti može imati izgleda za miran društveni i državni život.

Uostalom, kako u praksi izgleda ta tzv. nacionalna ravnopravnost Srba i Hrvata, mi smo Bosanci to već u više navrata na svojoj kičmi osjetili, pa bi i suviše nepravično bilo, da se s tim i takvim praksama ponovo otpočne.

Svaka nacionalna misao uvjetuje i svoje nacionalno područje, svoj životni prostor, a kako i srpska i hrvatska nacionalna misao, obuhvaća našu uzu otadžbinu – Herceg-Bosnu – kao svoj životni prostor, sukobi su među ovim nacijama suprotnog stava neizbježni i nema načina da se pomjere. Izvjesno je, međutim, da su se zbog suprotnog stava ovih nacija na našem terenu tokom posljednjih decenija odigravale skandalozne rabote, pa napokon i nezapamćeni zločini u našoj zemlji.

Probalo se već, u svoje vrijeme, da se nađe neki modus, u cilju izravnanja nacionalnih sporova među Srbima i Hrvatima, no bez zadovoljavajućih rezultata. Podjelom zemlje na banovine, rasparčana je bila naša uža otadžbina Bosna i Hercegovina – što se kaže – na varičake, a kako se pri toj podjeli nije vodilo računa ni o historijskim, ni o geografskim, ni o ekonomskim razlozima, koji bi u ma kom pogledu pravdali te podjele, nego su te podjele diktirale samo i isključivo hegemonističke težnje izvjesnih vlastodržaca, razumije se, da one nisu mogle zadovoljiti skoro nikoga, a naročito ne one na čiju su štetu te podjele izvedene...

Ponovo se, međutim, pokušalo, sa sporazumom Maček-Cvetković udariti granice nacionalnim težnjama Srba i Hrvata i meta je ovogo smetenjačkog sporazumijevanja ponovo bila naša uža otadžbina – Bosna i Hercegovina. Ovaj je sporazum izveden po nekom vjerskom ključu i po vjerskoj pripadnosti tako da su oni bosanskohercegovački srezovi, u kojima je katolički element brojno pretežniji od pravoslavnog elementa, jednostavno dodjeljeni Mačekovoj redodržavi; a ostali su srezovi ostavljeni na raspoloženje i na daljnu eksploataciju

beogradskoj hegemonističkoj kliki, da s njima manipulira kako nađe za umjesno. Mi bosanskohercegovački starosjedioci ni kod prve ni kod druge podjele naše uže otadžbine Herceg-Bosne, kao anacionalan element, nismo uopće došli u obzir!

Iz gornjih napomena logički proizilazi da bosanskohercegovačka federativna jedinica može počivati na principu: Bosna – Bosancima.

Uostalom, nevjerojatno je da ima ijednog pravog Bosanca kome bi bilo zazorno da se tim imenom zove, a ako neko već hoće da se i drukčije zove, prosto mu bilo.

Zato naslov molim, da u Ustavu F. N. R. J., u osnovnim načelima njegovim, u članu trećem u četvrtoj rečenici toga člana ispravi: mjesto pet-"šest buktinja koso položenih i tako dalje".. da bi se faktički pravdi udovoljilo. Jer, apstrahirajući činjenicu da našoj užoj otadžbini Herceg-Bosni, po njenoj historiji pripada puno pravo na njeno vlastito ime, da je ona, u etničkom pogledu, jedna posebna narodna cjelina među jugoslavenskim narodima, pa, šta više, apstrahirajući i činjenicu da je ona oltar naše zajedničke stvari u ovom četverogodišnjem ratu za narodno oslobođenje pridonijela više žrtava nego ma koja druga zemlja na Balkanskom poluostrvu, ipak joj iz praktičkih razloga treba staru čast povratiti, iz razloga, naime, kojima su se vodili naši vodeći krugovi, promovirajući Makedoniju i Crnu Goru na čast narodnih država, s pravom na posebno narodno ime."

U drugoj predstavci, pošto prva nije urodila plodom, od 16. januara 1946. godine, Ćišić ističe da su sve beogradske vlade od ujedinjenja do fašističkog sloma nastojale "da našoj užoj domovini Herceg-Bosni oduzmu njenu individualnost i da obesnaže svaki spomen na nekadašnju njenu samostalnost". Činjenicu da je Bosna vijekovima zadržala samostalnost, "da je i pri oslobođenju ušla u sastav ujedinjenih jugoslavenskih zemalja kao posebna upravna jedinica po vlastitoj volji" – Srbi ignoriraju, ističući stalno njen srpski karakter. Beogradskim vladama je riječ "Bosanac" isto što i svetogrđe.

Ćišić ingeniozno otkriva sve slabosti i zamke nacionalne nominacije Bošnjaka nazivom "Musliman". Zato ističe: "Nama Bosancima, kao nesumnjivom izdanku onih starih Bošnjaka ostavili su pravo da se zovemo Muslimanima s prozirnom tendencijom da nam u znaku toga, u svim danim zgodama ospore pravo riječi u nacionalnim i državno-pravnim pitanjima naše uže otadžbine Bosne i Hercegovine." Ta zamka s "muslimanstvom", koga komunisti Bošnja-

cima, doduše, nisu nametali, ali ga kao jedini oblik nominacije jesu prešutno dozvoljavali, dok su bošnjaštvo oštro napadali, najbolje se, prema Ćišiću, ogleda u tome što su Bošnjaci pri podjeli zemlje Maček-Cvetkovićevim sporazumom bili mimoiđeni kao anacionalni element, jer zemlju dijele narodi, a ne vjerske zajednice. "I danas, kad nam se stalno sugerira da je naša uža domovina jednakopravna s ostalim federativnim jedinicama a mi Bosanci sa ostalim narodima u Jugoslaviji, a eto nam ni sada nije dozvoljeno niti da se pravim imenom svojim zovemo. Našem se čovjeku ne daju pisati ni Bosancem ni Jugoslavenom, a kad se po nevolji kaže da je Musliman, onda to pasira, valjda zato što je to kolektivni naziv za 300.000.000 ljudi razbacanih na pet kontinenata, koji pripadaju svim mogućim rasama čovječijeg roda"[8], ističe Ćišić.

Ćišić ne vjeruje da su nepravda i zamka s "muslimanstvom" isključivo stvar AVNOJ-a, ali je takvo nominiranje za Bošnjake "grdno poniženje". Naš svijet nije neopredijeljen u narodnosnom smislu, "kako to neki hoće da kažu", već je on, bez sumnje, izdanak starih Bošnjaka. Hrvatska i srpska nacionalistička propaganda kod njega neće polučiti nikakav uspjeh. Zato Ćišić ponovo traži da se u čl. 3 Ustava stavi umjesto pet "šest buktinja koso položenih", kako bi se pravdi udovoljilo.

Poslije Đilasovog cjelonoćnog vijećanja s Titom o Husaginom zahtjevu i pritisaka na Klub poslanika muslimana Bosne i Hercegovine, Ustav je donesen neprihvatanjem Ćišićevog zahtjeva. Tako je prvi ustav FNRJ donijet bez udovoljavanja bošnjačkom zahtjevu, jer je Ćišić predstavljao volju naroda u tom trenutku, što se ne bi moglo reći za sve ostale bošnjačke komunistički usmjerene zastupnike. Time je bošnjaštvo za narednih pedeset godina bilo pokopano, a Bosna postavljena na klimave noge, vječito u procjepu svojatanja Srba i Hrvata, što je njenu suvremenu povijest bitno obilježilo. I još gore, ni "muslimanstvo", tj. izjašnjavanje Bošnjaka kao "Muslimana", što je od komunista kroz Drugi svjetski rat bilo uvažavano i podupirano, a što je značilo priznavanje njihova nacionalnog individualiteta i političkih prava koja iz toga proizlaze, u Ustavu nije prošlo. U svom prvom ustavu komunisti su Bošnjake kao naciju izbrisali, ostali su neuvaženi i svedeni na vjersku skupinu koja je pod usmjeravajućom palicom velikosrpskih i velikohrvatskih ideologija trebalo da se "opredijeli" između jednih i drugih.

---

8 Obje navedene predstavke Husage Ćišića nalaze se u autorovoj arhivi, na čemu zahvaljujem Kerimu Ćišiću, Husaginu sinu, koji mi ih je dao 1990. godine u Mostaru.

O pitanju ustroja komunističke Jugoslavije i oblikovanja njene heraldike, preko čega su se prelamala krupna pitanja, s bošnjačkog gledišta treba istaći i protest Muhameda Hadžijahića. On je iz Zagreba uputio pismo Edvardu Kardelju, Osmanu Karabegoviću, Avdi Humi i Glavnom odboru Muslimana Bosne i Hercegovine, tražeći uvažavanje nacionalnosti Bošnjaka. Hadžijahić upozorava da "muslimanske mase nisu zadovoljne što državni savezni grb ističe samo pet buktinja kao simbola pet nacija", da je na sastancima izražena želja da "grb dobije i šestu buktinju kojom će se i formalno pokazati da su Muslimani subjekt ravnopravan sa braćom Srbima, Hrvatima, Slovencima, Makedoncima i Crnogorcima..". Ukoliko se oni ne priznaju kao narod ravnopravan s ostalim narodima, već samo kao vjerska zajednica, onda se iz duha Ustava, prema Hadžijahiću, dovodi u pitanje i daljni opstanak Glavnog odbora Muslimana Bosne i Hercegovine.

Zanimljivo je da su Hadžijahić[9] i Ćišić prije rata pripadali oprečnim političkim usmjerenjima. Drugi svjetski rat i stradanje Bošnjaka poravnali su njihova stajališta, naglasili njihovu bosansku dimenziju i doprinijeli tome da obojica, neovisno jedan od drugog, traže uvažavanje nacionalnosti Bošnjaka i pojačavanje državnosti Bosne i Hercegovine. Takve predstavke još u ta doba bilo je moguće pisati i iznositi jer se komunistički režim kao državni, represivni sustav, ustrojio tek pedesetih godina ovog stoljeća.

Kao politička osnovica novog društvenog uređenja, svi zastupnici u Skupštini kritikovali su građansku ideologiju i politiku u vlastitom narodu. Osnov je bilo ideološko razračunavanje s prošlošću i zahtjev za sasvim nove zajedničke narodne i društvene pretpostavke. Tako Zaim Šarac u ime Bošnjaka ističe da je "muslimansko političko vođstvo iskorišćavalo vjerske osjećaje svojih bi-

9 Muhamed Hadžijahić (1918-1986) rođen je u Sarajevu. Osnovno i srednje obrazovanje stekao je u rodnom gradu, a Pravni fakultet završio je u Zagrebu. Službovao je u Sarajevu, Zagrebu, Raši (Istra), Mostaru, Gradačcu pa ponovo u Sarajevu. U mirovinu je otišao u svojstvu naučnog savjetnika na položaju sekretara Komisije za historiju Bosne i Hercegovine pri Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Dugi niz godina bio je vanjski suradnik Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu. Kao trinaestogišnjak prvi put javio se radom u "Novom Beharu", da bi surađivajući u brojnoj bošnjačkoj periodici, zatim u jugoslavenskoj i inozemnoj, objavio velik broj studija, rasprava i članaka s tematikom Bosne, Bošnjaka i islama. Najznačajnija knjiga mu je "Od tradicije do identiteta", a koautor je knjige "Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini",(1977). Autor je obimnih studija "Etnogeneza bosanskih Muslimana"(1973) i "Predislamski elementi u kulturi bosanskih muslimana", a s Atifom Purivatrom je uradio "Građu za bibliografiju o nacionalnoj problematici bosanskih Muslimana". Nije bilo područja bošnjačkog i bosanskog življenja u kome nije dao značajan doprinos svojim istraživačkim radom, te se s pravom smatra prvim bošnjačkim polihistorikom.

rača i periodično zaoštravalo i podržavalo politički neobavještene, kulturno-prosvjetno zaostale mase, a sve u cilju da bi to politikantsko voćstvo moglo voditi politikantsku, trgovačku politiku, pomažući svakoga i svašta samo da bi ostalo na površini, na vlasti"[10]. Takva ocjena prethodnih decenija bošnjačke politike postala je ideološki neupitni i odredivi okvir razumijevanja savremene bošnjačke politike, a time i Bošnjaka kao naroda. Ona je bila toliko ideološki opterećena i povijesno netačna da je svojom proizvoljnošću i politikanstvom nanijela nesagledivu štetnost daljem bošnjačkom nacionalnom i duhovnom razvoju. Njome je sve bošnjačko što nije bilo komunističko do te mjere ocrnjeno i satanizirano da se svaki daljni život mogao odvijati samo u krajnjem odvajanju od te i takve tradicije. Muslimansko naslijeđe i predanje prikazani su kao balast, zaostalost i nazadnjaštvo. Novi život tražio je njegovo odbacivanje i gaženje. Pošto Bošnjaci nisu imali priznati politički položaj nacije, odricanje od predanja odnosilo se i moglo se odnositi jedino na područje duha. U odricanju od "reakcionarne prošlosti" Bošnjaci su se odvojili, više od drugih naroda bivše Jugoslavije, od svoje vjere islama, izvorišta svoje duhovnosti i predvoditelja i oblikovatelja svih iskaza svoga života. Time je bošnjačka i bosanska samosvijest, udaljena od islama, zapala u neuravnoteženost, u čijim se krajnostima narednih decenija, uglavnom, i razvijala.

Ustavotvorna skupština je jedino dosljedno zadržavala i branila teritorijalno-političku jedinstvenost i samostalnost Bosne i Hercegovine. Bosnu je nemoguće podijeliti, deklarativno se izjavljivalo, ona je spona Srba i Hrvata, "ona je kičma naše zajedničke države", a valja imati na umu i činjenicu "da je veliki dio muslimanskog življa nacionalno neopredjeljen".[11] Pitanja velikosrpskih i velikohrvatskih snaga "čija je Bosna i Hercegovina", "srpska ili hrvatska", revolucijom je narod Bosne i same Jugoslavije pravedno riješio. "Nije bilo moguće pripojiti Bosnu i Hercegovinu kao autonomnu pokrajinu ni Srbiji ni Hrvatskoj, nije bilo moguće zbog toga što bi to izazvalo čitav niz pitanja i sumnji kod Srba, odnosno Hrvata. Nije bilo moguće to učiniti i zbog naše muslimanske braće koja jedino u ovakvim uslovima, kao što predviđa ovaj Ustav, mogu slobodno, ekonomski i kulturno da se razvijaju i da se slobodno, nacionalno opredjeljuju."[12] Bosanske granice nisu brana jednakopravnom razvoju srpske

10 Zaim Šarac, "Zasedanje Ustavotvorne skupštine, 29 novembar 1945-1 februara 1946,-stenografske beleške", str. 306.

11 "Zasjedanje Ustavotvorne skupštine.... ", str. 307.

12 "Zasjedanje Ustavotvorne skupštine.... ", str.575.

i hrvatske kulture, a i "Muslimani Bosne i Hercegovine koji imaju svoje kulturne tradicije i svoje oblike kulturnog života, razvijaće svoj kulturni život u plemenitoj utakmici sa Srbima i Hrvatima"[13]. Tim riječima Bošnjacima se priznaje kulturna, ali ne i nacionalna posebnost. Oni se razvojem države mogu "opredijeliti", te, ukoliko hoće, u Srbe ili Hrvate pretopiti.

Rješenje bošnjačkog pitanja na državnoj razini sukladno je njegovu razumijevanju na partijskoj, komunističkoj ravni. Ustavno-pravno rješenje proizlazilo je iz partijskog, s obzirom na činjenicu da su u svim komunističkim jednopartijskim društvima država i društvo bili samo jedan od iskaza komunističke ideologije. Na Osnivačkom kongresu Komunističke partije Bosne i Hercegovine 1950. godine Moša Pijade iznio je komunističko razumijevanje političkog položaja Bosne i Bošnjaka. "Bosna i Hercegovina zauzima zasebno mjesto među ostalim našim narodnim republikama. Ona je šesta jugoslavenska republika u zajedničkoj državi u kojoj živi pet jugoslavenskih nacija."[14] To da pet nacija živi u šest republika jasno svjedoči da Bošnjaci u političkom smislu nisu ravnopravno postavljeni s ostalim narodima jugoslavenske socijalističke federacije. Oni se samo spominju kao bosansko stanovništvo riječima: "treći dio stanovništva sačinjavaju muslimani slavenskog porijekla, koji su primili islam i koji sebe obilježavaju po vjerskoj pripadnosti, a u velikoj većini nacionalno nisu opredijeljeni." Ta iznimka u evropskim razmjerama, to da postoji "stanovništvo bez nacionalnog obilježja", plod je njihove teške zaostalosti i stoljetnog stagniranja, ističe Pijade.

Bosanska autonomija je, doduše, ostvarena u znatnoj mjeri, u formi obrazovanja posebne suverene narodne republike ravnopravne s ostalim narodnim republikama, mada "Narodna Republika Bosna i Hercegovina nema obilježje nacionalne republike kao ostale"[15]. Razlog za njenu posebnost je u kombinaciji nacionalnih i historijsko-državno-pravnih razloga. Historijski razlozi poštivanja i ozakonjenja bosanske posebnosti, i pored toga što ona oduvijek "predstavlja određenu istorisku jedinicu", što je u srednjem vijeku "imala svoju posebnu državnu organizaciju", komunistima nisu dovoljan jamac za priznavanje bosanske političke zasebnosti. Bilo je jakih snaga u komunističkim redovima koje bi preko tisućgodišnje bosanske državnosti olahko prešle da su

13 Ante Babić, "Zasjedanje Ustavotvorne skupštine...", str. 599.

14 Pozdravna riječ Moše Pijade, "Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine", Sarajevo,1950. godine, str. 13.

15 Nav. dj, str. 13.

mogle sporazumno riješiti odnose između dijelova srpskog i hrvatskog stanovništva u njoj, ili, drugačije rečeno, da su je uspjele "sretno" i "pravično" podijeliti. Specifični odnosi u nacionalnom sastavu bosanskog stanovništva, to da u njoj živi "u nerazrušivoj izmiješanosti dio srpskog i dio hrvatskog naroda", kao i "neopredijeljeni" muslimani, razlog je koji u kombinaciji s historijskim dokazima polučuje bosanskohercegovačku državnost. Bosna je zamišljena kao zemlja spajanja svih oprečnosti komunističke jugoslavenske federacije. Kako je jučer bila zemlja srpsko-hrvatskog razdora, tako sutra treba da bude "osnovom čvrstog i više neraskidivog bratstva i jedinstva" Srba i Hrvata i svih jugoslavenskih naroda, nastavlja Pijade.

Mjeru srpsko-hrvatske isprepletenosti i neraskidivosti u Bosni Pijade ističe stavom da se Bosna ne smije razumjeti tako da doprinese oblikovanju "bosanske nacije"[16]. Mada je "nacionalno pitanje riješeno", ne smije se zaboraviti njegovo postojanje, ili "padati u pogrešno shvatanje da proces razvitka vodi stvaranju neke nove bosanske nacije. To je zabluda, opasna zabluda koja ne znači nikakav napredak", već nazadak prema postignutim rješenjima u tim područjima. Pijade je time razotkrio svu lepezu neiskrenosti jednog dijela komunista prema Bosni i Bošnjacima. Bošnjaci nisu narod, to ne mogu, niti smiju biti, oni moraju biti asimilirani, jedini je logički sukus njegovog krajnje ideološki obojenog stava prema Bošnjacima. Bosna i Hercegovina, također, ne može biti "topionica" nacija, niti područje neke vlastite nacionalne osobenosti, čime je ona postavljena na staklene noge, prepuštena iščekivanju njene podjele između Srbije i Hrvatske, jer je i "bosanstvo", za koje on ne kaže šta pod tim pojmom misli, označeno kao opasno i zabranjeno.

Na taj način Moša Pijade, kao predstavnik Centralnog komiteta KPJ na osnivačkom kongresu partije bosanskih komunista, iznio je stav vodstva nove države prema Bosni i Bošnjacima. On se ideološki postavio prema Bosni i Bošnjacima na način koji nije odgovarao niti njihovoj stvarnosti, niti njihovim potrebama. Njegova rješenja su postala, a u osnovi kod najvećeg i najjačeg jugoslavenskog dijela komunista i ostala, važeća tokom čitavog trajanja komunističkog pokreta u jugoslavenskoj federaciji. Bošnjacima je jedino ostalo da se "opredijele" i nacionalno "moderniziraju", a Bosni je ostalo zadugo zabranjeno da oblikuje svoje, bosansko biće i tako vrši sabiranje države i naroda. Cjelovito bosansko stanovništvo moglo bi prerasti u "bosansku naciju", pomrsi-

16 Nav. dj, str. 15.

ti račune Srbima i Hrvatima u Bosni, a to je ono čega se komunisti očito plaše, jer prema njihovom ideološkom svjetonazoru o nacionalnom pitanju, s ciljem pobjede komunizma, nacije treba da nestanu i prepuste primat klasnom, tako da u toj optici nije bilo govora o nacionalnosti Bošnjaka, a pogotovo o bosanskoj naciji.

2. KOMUNISTIČKO RAZARANJE BOŠNJAČKOG DRUŠTVA

Sve uglednije i imućnije Bošnjake, različitih zanimanja i političkih usmjerenja, koji nisu djelatno pripadali komunističkim snagama, novi ideološki komunistički sustav proglasio je "građanskim snagama", "reakcionarnim elementom", "ostacima klasnog društva" i neprijateljima "nove svijetle budućnosti". Taj najizrasliji dio bošnjačke zajednice činili su islamski duhovnici, zemljovlasnici, industrijalci, trgovci, službenici i dr. Oni su predstavljali gornji sloj bošnjačkog društva, materijalno i politički najproduktivniji dio, koji je ustrojavao i predvodio bošnjački narod i bio njegova duhovna srčika u ranijim stoljećima. I upravo je taj dio bošnjačke zajednice došao pod udar novog društvenog sustava[17]. On je proglašen njegovim klasnim neprijateljem i tek njegovim potiranjem bilo je moguće praviti novo društvo s novim pogledima i vrijednostima. Istovjetan odnos prema ostacima građanske klase komunisti su manje-više imali i kod drugih južnoslavenskih naroda, tako da Bošnjaci tu nisu bili izuzetak.

Nakon završetka rata komunisti su osnovali Glavni odbor Muslimana Bosne i Hercegovine. Odbor su činili predstavnici svih bošnjačkih ustanova koje su komunisti obnovili i vodili. Unutar bošnjačkog naroda on je bio prelazni oblik njegovog prevođenja iz građanskog u komunističko društvo, iz višestranačja u jednopartijnost. U sebi je sadržavao dijelove i starog i nadolazećeg društva, a trebalo je da bude spona između njih. Mada je bio izraz komunističke volje, formalno je trebalo da odražava svu različitost unutar Bošnjaka i zadovoljava demokratsko okupljanje svih njegovih usmjerenosti. Kao koordinacijsko nacionalno tijelo, Odbor je, međutim, suštinski bio samo maska putem koje su se provodile sve komunističke nakane unutar bošnjačkog naroda. Komunistički cinizam ogledao se u tome što su oni sve svoje odluke donosili tako

17 Uhapšene su bile sve izraslije političke ličnosti iz prethodnog društvenog života, kao i istaknuti predstavnici Islamske zajednice kao što su Hadži Alija Aganović i hafiz Muhamed ef. Pandža, članovi ulema-medžlisa i hafiz Ibrahim Mehinagić, predsjednik Vrhovnog šerijatskog suda.

da su one, provođene posredstvom bošnjačkih nosilaca, predstavljene kao stvarni izraz interesa samog naroda. U ime takvog tijela vršio se preustroj bošnjačkog društva i preoblikovanje njegovih ustanova. Glavni dobor Muslimana Bosne i Hercegovine imao je i svoje glasilo, "Novo doba", kao posebni muslimanski list[18].

Razračunavanje s bošnjačkom tradicijom i duhovnošću bilo je korjenito i brutalno. Što su komunistički stavovi o "zaostalosti muslimana" bili oštriji, a oni su smatrani najzaostalijim dijelom stanovništva nove države, kod njih bili čak i bez nacionalne svijesti, to je potreba za zatiranjem i nadilaženjem starog društvenog sustava bila izraženija i opravdanija. Tako se i desilo da je potiranje svih osobenosti kod Bošnjaka bilo izraženije nego kod drugih naroda i ostavilo je trajnije i pogubnije posljedice na njihovu duhovnu usmjerenost nego kod drugih.

Neosporno je da je islam jezgra bošnjačkog društvenog bića. To društvo stoljećima postoji u gotovo neokrnjenom obliku sve do neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Susret takvog društva s komunističkim sustavom bio je sudar dvaju svjetonazora u kojem je islamska odrednica Bošnjaka, s obzirom na karakter vladavine komunista, morala biti poražena. Upravo se to i desilo.

S kakvim su društvenim, političkim i duhovnim ustrojem Bošnjaci dočekali komunističku vlast? Na tadašnjoj političkoj razini u bošnjačkoj izvankomunističkoj ukupnosti uvjetno se mogu razlikovati tri usmjerenosti. Jednu čine ostaci bošnjačke političke usmjerenosti koji su idejno bili vezani za beogradske, srpske vlade. Drugu su činili prohrvatski usmjereni pojedinci koji su na različite načine sudjelovali u hrvatskim nacionalnim oblicima djelovanja. Treća usmjerenost je bila i najopasnija za komunistički sustav, a činili su je pojedinci koji "u namjeri ostvarenja svojih ciljeva koriste vjerske osjećaje... služeći se parolama sličnim jednom dijelu muslimanskog klera, da je vjera u opasnosti, da današnja vlast ide za tim da poslije ukidanja mekteba jednog dana zatvori i džamije, kako se ne bi mogli podučavati mlađi..."[19]. U principu, sve tri grupacije smatraju "da je muslimanima ugrožen opstanak u komuni-

18 "Novo doba" po sadržaju nije se mnogo razlikovalo od ostalih glasila koje su komunisti pokrenuli u novoj državi. Njegovo bošnjačko obilježje bilo je u tome što je jednim dijelom donosilo vijesti o komunističkom "usrećivanju" Bošnjaka. Posebno se prati i pozdravlja rad Kulturnog društva Muslimana "Preporod". Kao primjer pogledati br. 1, god. II, Sarajevo, januar 1946. godine. Vlasnik: Glavni odbor Muslimana Bosne i Hercegovine.

19 "Građanske stranke. Podaci o djelovanju. – Ocjena građanskih snaga – ", G-4, str. 2, Rađeno za Gradski komitet SK Sarajevo, 24. IV 1952. Arhiv MUP-a BiH.

stičkoj Jugoslaviji, da je islamska vjera u opasnosti, zbog čega ih svaka na svoj način želi spasiti".

Prosrpska usmjerenost s vremenom se suobrazila s komunističkom vlašću, koja je u Bosni do polovine šezdesetih godina bila prosrpski orijentirana. Pod okriljem komunizma Bosnom su vladali srpski kadrovi i u srpskom interesu. Prohrvatski nastrojeni pojedinci zadržali su se na razini intelektualnog suprotstavljanja komunističkom totalitarizmu. Politička djelovanja u tom smjeru odvijala su se u inozemstvu pod okriljem HSS i ustaške emigracije. Tako je na Konferenciji obespravljenih jugoslavenskih naroda u Londonu Krnjević u ime HSS i Hrvata istupio s tezom o samostalnoj hrvatskoj državi u čiji bi sastav plebiscitom ušla Bosna i Hercegovina kao autonomna jedinica. Dio Bošnjaka u inozemstvu tad je izdao deklaraciju povodom sudbine Bosne i Bošnjaka. Tražilo se priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, jer su Bošnjake smatrali dijelom hrvatskog naroda[20].

Pod udarom komunista našli su se svi dijelovi starog bošnjačkog društva, a naročito islamski opredijeljeni intelektualci. Oni su smatrani većom opasnošću po sustav od zvanične uleme, koja se već velikim dijelom stavila pod prismotru vlasti. Mada je pod odredbe Suda narodne časti 1945. godine bilo stavljeno gotovo sve bošnjačko građanstvo, a veliki dio njega ostao i bez građanskih prava, ideološko usmjeravanje bošnjačkog naroda putem ideoloških sudskih procesa traje do 1949. godine. Najmasovnija i najznačajnija su dva sudska procesa: jedan grupi Kasima Dobrače 1947. i drugi "Mladim muslimanima" 1949. godine.

Suđenje Kasimu Dobrači i nekolicini njegovih istomišljenika, uglavnom njegovih i suradnika, od kojih je policijska istraga napravila grupu, bilo je jedan od oblika tog "revolucionarnog" raskida s bošnjačkom prošlošću. Grupa je optužena za kolaboraciju s fašističkom Njemačkom i uspostavljanje ilegalne organizacije usmjerene na obaranje ustavnog poretka države. Iz akta Ministarstva unutrašnjih poslova upućenog javnom tužiocu Narodne republike Bosne i Hercegovine, kojim se Dobrača upućuje na daljni istražni postupak, vi-

20 Djelatnosti HSS poslije 1945. godine u Bosni nije bilo, ali je sve do 1956. godine preko pojedinaca održavan kontakt s HSS u Zagrebu. Gospoda Dervo Hadžioman i Ibrahim Ruždić u Zagrebu su povremeno kontaktirali s ljudima iz HSS-a. Od Bošnjaka u Bosni, koji su po nalazima Službe državne sigurnosti iskazivali interes za takva politička kretanja, a prema kojem izvoru treba biti rezerviran, treba istaći Fejzulaha Hadžibajrića, Ibrahima Trebinjca, dr. Kasima Musakadića, dr. Muhameda Kantardžića, Derviša Korkuta, inž.Sulejmana Denišilića i dr.1

di se da je taj postupak vođen iz domena Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države. Dobrača se optužuje kao suradnik neprijatelja u toku rata i kao "rukovodilac profašističke organizacije "Mladi muslimani"; za neprijateljsku djelatnost poslije rata "stvarajući kod muslimana nepovjerenje u opstanak postojećeg poretka i pozivajući ih na oružanu borbu protiv FNRJ"; "što je u cilju nasilnog obaranja postojećeg državnog uređenja radio na stvarnju ilegalne antinarodne organizacije među muslimanima BiH, te kao njen organizator i rukovodioc, povezavši se sa raznim neprijateljskim elementima radio na pripremanju oružanog ustanka i nasilnog obaranja postojećeg državnog poretka FNRJ"; te što je "bio glavni inicijator za prikupljanje podataka za stranu obavještajnu službu, čija je tendencija bila da se izazove oružana intervencija i miješanje jedne strane zemlje u unutrašnje prilike naše domovine"[21]. U obrazloženju zahtjeva za pokretanje krivičnog postupka kaže se da je Dobrača zajedno s Abdulahom Derviševićem, u očekivanju sukuba SSSR-a i jedne zapadne zemlje, pripremao muslimane za taj događaj s ciljem obaranja državnog poretka. Proces protiv Dobrače i "njegove grupe" bio je svojevrsna priprema za kadrovske promjene u Islamskoj zajednici, kao i opravdanje za njih, s ciljem dovođenja ljudi potpuno odanih novom komunističkom režimu. To je bio način nove vlasti da ovlada tom bitnom bošnjačkom ustanovom.

Presudom Okružnog suda u Sarajevu[22] osuđeni su "Kasim Dobrača, Derviš Korkut, Dr Kasim Turković što su se u zajednici sa Mehmedom Handžićem iz Sarajeva stavili tokom okupacije u službu fašističke Njemačke". U presudi se, također, kaže da su Dobrača, Abdulah Dervišević i Mahmut Traljić "u drugoj polovini 1945. god. u cilju obaranja postojećeg državnog uređenja u FNRJ stvorili ilegalnu organizaciju – udruženje na čijem čelu se nalazio optuženi Dobrača..", a zatim da su izvještaj "Teško stanje islama i muslimana u Titovoj Jugoslaviji" poslali u Egipat 1947, gdje se "u parlamentu govorilo povodom njega a bio je plasiran i u štampi".

Vrhovni sud je 15. septembra 1947. godine odbio žalbe optuženih i potvrdio da su "osuđeni na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom i to: Kasim Dobrača u trajanju od 15 (petnaest) godina, Korkut Derviš u trajanju od 8 (osam) godina, Dr. Kasim Turković u trajanju od 4 (četiri) godine i 6 (šest) mje-

21 Ministarstvo unutrašnjih poslova FNRJ. Uprava državne bezbjednosti Narodne republike Bosne i Hercegovine. Pov. br. 7743, 16. VII 1947. Tim policijskim aktom, ustvari, data je i sama presuda jer je učinjena karakterizacija djela.

22 Okružni sud u Sarajevu. Presuda, K: 529/ 47-11

seci, Dr. Jusuf Tanović u trajanju od dvije godine i Traljić Mahmut i Karalić Ibrahim u trajanju od po 10 (deset) godina, Avdić Hasan i Hasanović Osman u trajanju od po tri godine i šest mjeseci, te na sporedne kazne: gubitka političkih prava i prava na pomoć socijalnog osiguranja i to Dobrača za vrijeme od četiri godine, Korkut za vrijeme od tri godine. Turković, Avdić i Hasanović za vrijeme od po dvije godine, Tanović za vrijeme jedne godine, Traljić i Karalić za vrijeme od po četiri godine i na konfiskaciju cjelokupne imovine i to: Dobrača, Korkut, Turković, Tanović i Traljić"[23]. Kao članovi grupe još su optuženi Mustafa Hebović i Mustafa Haznadar.

Drugi pokušaj potiranja bošnjačkog naroda bilo je suđenje "Mladim muslimanima". Udruženje "Mladi muslimani" osnovano je krajem marta 1941. godine. Njegov prvi predsjednik bio je Tarik Muftić. Činili su ga islamski opredijeljeni pojedinci, a cilj udruživanja bio je moralna obnova bošnjačkog društva zasnovana na islamskim načelima. Antifašizam i antikomunizam su njegove dvije bitne odrednice, jer ti ideološki sustavi priječe razvoj društva na islamskim načelima. Odlučujuću idejnu osnovu udruženju davao je Esad Karađozović[24]. Udruženje je tokom Drugog svjetskog rata pristupilo "El-Hidaji", kao njena omladinska sekcija, mada je najvećim dijelom njegov rad i dalje bio samostalan. U članu 1. Pravila udruženja kaže se: "Svrha sekcije je odgajanje muslimanske omladine u islamskom duhu i širenje islamske svijesti među muslimanima, te moralno i društveno podizanje muslimanskog svieta."[25] Lik mladog muslimana i pokret "Mladih muslimana" Kasim Dobrača objašnjava slijedećim riječima:" Mladi musliman je prema tom u prvom redu musliman samo u pravom smislu i u jačoj mjeri. On sam živi islamski i druge upućuje na takav život."[26] "Naš pokret nije nikakav politički pokret. Naš pokret je samo

---

23 Nav. dj, str. 2.

24 Esad Karađozović, r. 1918. u Sarajevu. Poslije Osnovne škole jednu godinu pohađa Gazi Husrev- begovu medresu, zatim Prvu mušku realnu gimnaziju koju maturira 1939. godine. Odmah se upisuje na studij medicine u Beogradu da bi 1941. godine nastavio studij u Zagrebu. Apsolvira studij 1944. godine, stičući zvanje "kandidat medicine", što je bio dovoljan osnov da bude angažiran kao vojni ljekar. U ratnom vihoru 1945. godine gubi mu se trag u okolici Murske Sobote. U mladomuslimanskom pokretu vladalo je uvjerenje da je ostao živ i da kao djelatnik tog pokreta živi i radi u Egiptu. Ni to uvjerenje, a ni činjenica o smrti nikada nisu potvrđeni.

25 "Pravila El-Hidajine omladinske sekcije "Mladi muslimani". Na sjednici Glavnog odbora El-Hidaje 27. travnja 1943. godine odobrena su Pravila udruge "Mladi muslimani". Vidi El-Hidaja, god. VI, br. 8, svibnja 1943. godine.

26 Kasim Dobrača, "Mladi musliman", "E-Hidaja", br. 10-11. lipanj 1943, str. 286. To je bio i uvodni tekst za taj broj "El-Hidaje".

islamsko-moralni i islamsko-prosvjetni pokret." Ustrajnost u ličnom radu, moralnom i vjerskom usavršavanju, "izgrađivanje islamske duše islamskog čovjeka" preduvjet je ostvarenja drugih životnih ciljeva[27].

Te riječi najbolje odslikavaju idejni karakter udruženja "Mladi muslimani". Označavaju ga kao moralni i duhovni, a ne kao nacionalni i politički pokret. Moralna, islamska obnova muslimanskog čovjeka temelj je izgradnje ljudskog, muslimanskog društva. Savršeno društvo izgrađuje se posredstvom savršenih pojedinaca, teorijski je moto udruženja, i zato je akcija usmjerena na pojedinca, pa tek putem njega na društvo. Bitno obilježje "Mladih muslimana" jeste to da u svim, do danas sačuvanim pisanim tragovima nije iznošen nikakav nacrt uređenja društva, a posebno bošnjačkog u Bosni i Hercegovini. Pojma države i nacije u tim pisanim dokumentima nema, pa je zato nejasno njihovo viđenje bošnjačkog društva, bošnjačke nacionalnosti i države, ako su čak o tim kategorijama oni uopće i razmišljali.

Glavni odbor "El-Hidaje" iz svojih redova određivao je nadzornika "Mladim muslimanima". To zvanje su obnašali Mehmed Handžić, Muhamed Fočak, Omer Mušić, Mustafa Busuladžić, Abdulah Dervišević, Kasim Dobrača i Ibrahim Trebinjac. Pa i pored toga, "Mladi muslimani" su zadržavali svoju samostalnost i iskazivali znatna neslaganja s El-Hidajinim, dakle, ulemskim zvaničnim konceptom islama[28].

"Mladi muslimani" svoj rad nastavili su i nakon Drugog svjetskog rata, pod komunističkom vlašću, u znatno izmijenjenim i otežanim ilegalnim okolnostima. Oni su bili najveće i ideološki najspremnije muslimansko i bošnjačko udruženje u vremenu nakon rata. Svoju snagu i osobenost udruženje je imalo u tome što je bilo zasnovano na islamu. Imalo je jasnu i razrađenu idejnu osnovu djelovanja i prema tome se ocjenjivalo kao ideološki najjača protukomunistička udruga u komunističkoj Jugoslaviji. Njegovi članovi su radili u strogoj tajnosti i bili su izuzetno čvrsto organizirani. Unutar udruženja bile su prepoznatljive mostarska, sarajevska i zagrebačka grupa. Članovi vodstva prvi put su uhapšeni 1946. godine, kada je Alija Izetbegović dobio kaznu zatvora od

27 Isto, str. 287. U potpisu teksta je Kasim Dobrača "predsjednik Glavnog odbora Mladih Muslimana, omladinske sekcije El-Hidaje".

28 Razilaženja između "Mladih muslimana" i "E-Hidaje" prema svjedočenju Ibrahima Trebinjca, bila su, uglavnom, oko razumijevanja islama. Alija Izetbegović i Esad Karađozović su unosili reformatorski duh u bošnjačko razumijevanje islama i o tom pitanju nisu se slagali sa zvaničnom ulemom. Vidi dosje Ibrahima Trebinjca, SM I-215, 026100761. Iskaz dat organima Službe državne bezbjednosti MUP-a RBiH 15. VIII 1946. godine, str. 9.

tri, a Nedžib Šaćirbegović od četiri godine. Preostalih desetak uhapšenih dobilo je znatno manje kazne. Na tome prvom suđenju policijski organi nisu znali jačinu organizacije, niti snagu njene idejne suprotstavljenosti s novim režimom, tako da su i kazne bile relativno blage. Prilikom drugog hapšenja i priređivanja velikog sudskog i političkog procesa članovima "Mladih muslimana" 1949. godine, uhapšeno je i najoštrije kažnjeno cijelo vodstvo udruženja29. Hasan Biber, Halid Kajtaz, Omer Stupac i Nusret Fazlibegović osuđeni su na kaznu smrti strijeljanjem. U optužnici, koja ni po jednom od svojih elemenata nije odgovarala suštini inkriminiranih djela, dakle, nije bila podignuta na istinitim i stvarnim dokazima, kaže se: "Radeći u toku okupacije u naslonu na gestapovsko-ustaške krvnike i pod njihovim skutom, nemajući podrške muslimanske omladine koja se kroz narodnu borbu u toku rata i kroz bor-

---

29 Prema presudi Okružnog suda u Sarajevu (Broj K: 379 / 49) osuđuju se: "Optuženi, BIBER HASAN, KAJTAZ HALID, STUPAC OMER, i FAZLIBEGOVIĆ NUSRET na kaznu SMRTI STRELJANJEM, konfiskaciju imovine i trajan gubitak građanskih prava.

Optuženi, SERDAREVIĆ ISMET, na kaznu LIŠENJA SLOBODE SA PRINUDNIM RADOM u trajanju od 20 (DVADESET) GODINA, KONFISKACIJU IMOVINE i gubitak GRAĐANSKIH PRAVA u trajanju od (PET) GODINA, s tim da mu se u izrečenu kaznu uračunaje izdržani pritvor i istražni zatvor od 3. maja 1949 godine.

Optuženi, JAREBICA MAHMUT i MUFTIĆ TARIK, na kaznu LIŠENJA SLOBODE SA PRINUDNIM RADOM u trajanju od po 12 (DVANAEST) GODINA, KONFISKACIJU IMOVINE i gubitak građanskih prava od po 4 (ČETIRI) GODINE, s tim da se opt. Jarebici u izrečenu kaznu uračunaje izdržani pritvor i istražni zatvor od 15. aprila o. g. a opt. Muftiću od 22. aprila o. g.

Optuženi, MUFTIĆ HILMIJA, na kaznu LIŠENJA SLOBODE SA PRINUDNIM RADOM u trajanju od 16 (ŠESNAEST) GODINA, KONFISKACIJU IMOVINE i gubitak građanskih prava u trajanju od 4 (ČETIRI) godine s tim da mu se u izrečenu kaznu uračunaje izdržani pritvor i istražni zatvor od 22. aprila o. g. Optuženi, VELAGIĆ TEUFIK, na kaznu LIŠENJA SLOBODE SA PRINUDNIM RADOM u trajanju od 15 (PETNAEST) godina, KONFISKACIJU IMOVINE i gubitak građanskih prava u trajanju od 4 (ČETIRI) GODINE s tim da mu se u izrečenu kaznu uračunaje izdržani pritvor i istražni zatvor od 15. aprila o. g. Optuženi, HABOTA RAMO, na kaznu LIŠENJA SLOBODE SA PRINUDNIM RADOM u trajanju od 8 (OSAM) GODINA, KONFISKACIJU IMOVINE i gubitak građanskih prava u trajanju od 2 (DVIJE) GODINE, s tim da mu se u izrečenu kaznu uračunaje izdržani pritvor i istražni zatvor od 15. aprila o. g. Optuženi, HODŽIĆ EJUB, na kaznu LIŠENJA SLOBODE SA PRINUDNIM RADOM u trajanju od 7 (SEDAM) GODINA, KONFISKACIJU IMOVINE, i gubitak građanskih prava u trajanju od 2 (DVIJE) GODINE , s tim da mu se u izrečenu kaznu uračunaje izdržani pritvor i istražni zatvor od 24. maja o. g. Optuženi, KOJIĆ ESAD, na kaznu LIŠENJA SLOBODE SA PRINUDNIM RADOM u trajanju od 5 (PET) GODINA, KONFISKACIJU IMOVINE i gubitak građanskih prava u trajanju od 1(JEDNE) GODINE , s tim da mu se u izrečenu kaznu uračunaje izdržani pritvor i istražni zatvor od 14. aprila o. g. Optuženi, KURBEGOVIĆ KEMAL i MUSAKADIĆ SULEJMAN na kaznu LIŠENJA SLOBODE SA PRINUDNIM RADOM u trajanju od po 3 (TRI) GODINE, KONFISKACIJU IMOVINE i gubitak građanskih prava u trajanju od po 1 (JEDNE) GODINE, s tim da se Kurbegoviću u izrečenu kaznu uračunaje izdržani pritvor i istražni zatvor od 13. aprila o. g. opt.MUSAKADIĆU od 9. maja o. g.". Tekst presude donesen prema Sead Trhulj, "Mladi muslimani", Globus, Nakladni zavod, Zagreb, 1992. godine, str. 338.

bu za obnovu i izgradnju naše socijalističke otadžbine čvrsto zbila u front Narodne omladine Jugoslavije, optuženi su svoje nade za razbijanje naše zemlje povezali s jedne strane za inostranu intervenciju, a s druge strane za uspjehe kom-informovskih, našoj zemlji neprijateljskih elemenata."[30]

Strogim kaznama, ubojstvima i zatvaranjem jezgra "Mladih muslimana" to udruženje nije prestalo postojati i djelovati. Samo tri godine poslije toga, jedan policijski izvještaj potvrđuje da su se jedino "Mladi muslimani" protivili zatvaranju mekteba. "Ukidanje mekteba nije izazvalo negodovanje kod širih slojeva muslimanskih masa, izuzev mladomuslimanske omladine... Međutim, danas nakon tri nepune godine od sudskog procesa moramo konstatovati da je organizacija "MM" bila jedna od najmasovnijih neprijateljskih organizacija koju smo mi otkrili poslije oslobođenja naše zemlje, da je to najfanatizovanija vjerska organizacija sa izgrađenom ideološkom podlogom, to pretpostavlja važan problem, borbe protiv ovakve vrste neprijatelja."[31] "Mladi muslimani" su sve vrijeme postojanja komunističke Jugoslavije svjedočili o duhovnoj islamskoj jezgri bošnjačkog naroda i bili najveći i islamski najizvorniji bošnjački osporavatelj komunističkog totalitarizma i nasilja. Iz te islamske intelektualne neprekinutosti velikim dijelom i proizašao je duhovno-politički preporod Bošnjaka devedesetih godina XX stoljeća.[32]

Zatiranje islamskih osobenosti bošnjačkog društva nastavljeno je zabranjivanjem rada žarišta islamske duhovnosti, mekteba i tekija prije svega, te pokušajima obezvrjeđivanja moralnih načela bošnjačke porodice, otkrivanjem njenog stuba – žene. Djelatnost otkrivanja muslimanke skidanjem zara i feredže bila je kombinacija političkih i zakonodavnih mjera. Od 1947. godine Antifašistički front žena (AFŽ) s očiglednim neuspjehom vodi tu kampanju. Otpor svih dijelova bošnjačkog naroda nečem takvom bio je izuzetno velik. To se, naročito, osjećalo u gradovima, gdje je broj pokrivenih žena bio i najveći, a

30 Tekst optužnice naveden prema Sead Trhulj, "Mladi muslimani", Zagreb, 1992. godine, str. 29.

31 "Građanske stranke". Podaci o djelovanju, G-4. Ocjene građanskih snaga – rađeno za Gradski komitet, 24. IV 1952, str.7, 8. i 9.

32 "Mladi muslimani" se sve vrijeme trajanja komunizma kao neprijateljsko udruženje policijski prate. Tako se u izvještaju inspektor S. Novaković 5. 3. 1957. godine žali na neuhvatljivost njihove organizacije i na njeno djelovanje u Zagrebu. U svim policijskim praćenjima ostataka "građanskih snaga" "Mladi muslimani" se spominju. U tim izvještajima na jednom mjestu se kaže da je za policiju prava sramota to što je tako masovno udruženje slučajno otkrila, prilikom običnog pretresa, po sasvim drugom osnovu, oca jednog mladog muslimana u Blagaju. Inače, policija je bila uvjerena da je udruženje ostalo u cijelosti neotkriveno, posebno u istočnoj Hercegovini, ali valjanih osnova za dalja hapšenja nije imala.

pokrivanje žena muslimanki tradicionalno je bilo manje prisutno na selu. U svrhu provođenja tog nauma, pri Glavnom odboru AFŽ-a Bosne i Hercegovine, osnovan je Zemaljski odbor za otkrivanje žena muslimanki. Prilikom zasjedanja Vakufsko-mearifskog sabora u Sarajevu augusta 1947. godine podržan je pokret skidanja zara i feredže. U tačci 4. rezolucije Sabora kaže se: "Nema nikakvih zapreka da se muslimanka otkrije", a pogrešno je i "štetno pomiješati principe islamske vjere sa običajima koji su kočili razvoj muslimanke do danas"[33]. Istog mjeseca te godine održano je i zasjedanje Vrhovnog vakufskog predstavništva u FNRJ i zaključeno da je dužnost tog sabora i Vrhovnog vjerskog starješinstva svestrano pomoći akciju žena za skidanje zara i feredže. S godišnje skupštine Kulturnog društva "Preporod" pozvane su žene na skidanje zara i feredže, a to pitanje kao pitanje jednakopravnosti muslimanke naglašeno je i prilikom predaje menšure reisul-ulemi Ibrahimu ef. Fejiću.

Sustavno vođen od komunista, a putem ustanova Islamske zajednice provođen, pokret za otkrivanje muslimanke nailazio je u narodu ne veliki otpor, bez obzira na to što su dostojanstvenici Islamske zajednice djelatno sudjelovali u tim radnjama i zagovarali ih. Imperativ je vremena "i naše socijalističke stvarnosti, da se u ovom pitanju postavi prijedlog Prezidijumu naše Narodne skupštine da zakonskim putem zabrani nošenje zara i pokrivanje lica", kaže se u rezoluciji. Pokrivanje muslimanke "nije nikakav vjerski propis", tvrdi se i razlog za otkrivanje je "u povredi estetskog osjećanja, jer ono što se vidi, sa svim svojim nakaznostima, mora pobuditi neugodno raspoloženje"[34]. Na sastanku bošnjačkih javnih radnika u Sarajevu prilikom zahtjeva vlasti za skidanje zara i feredže Salih Ljubunčić kaže da pokrivene muslimanke, kojih u Sarajevu ima trećina a u ostalim dijelovima zemlje znatno više, "koče i smetaju svaki napredak i razvoj"[35].

Tako su sve službene bošnjačke duhovne i kulturne strukture zvanično prihvatile, na što su, doduše, bile primorane, stav i odluku komunista o skida-

---

33 Senija Milišić, "Emancipacija muslimanske žene u Bosni i Hercegovini nakon oslobođenja 1947-1952, poseban osvrt na skidanje zara i feredže", Magistarski rad obranjen na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 1986. godine, str. 50.

34 Selim Seferović, "Muslimanka sa zarom (Prijedlog za njeno otkrivanje)", "Glasnik" VIS FNRJ, god. I, br. 4-7. Sarajevo, april-juli 1950, str. 109-110.

35 Salih Ljubunčić, "Otkrivanje muslimanke", nav. dj, str. 117. Tekst sa zahtjevom za otkrivanje muslimanke, "Pitanje zara je sazrelo za konačno rješenje" piše u istom broju "Glasnika" i Hamid Kukić, str. 114-115.

nju zara i feredže. Zakon o zabrani nošenja zara i feredže donesen je na VII redovnom zasjedanju Narodne skupštine NR BiH 28. IX 1950. godine[36].

Uvlačenje Islamske zajednice u strukture države vršeno je i putem državnog socijalnog osiguranja njenih službenika. "Ugovor o socijalnom osiguranju sveštenika Islamske vjerske zajednice u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji"[37] reisul-ulema je ocijenio "epohalnim događajem u životu Islamske vjerske zajednice". Njime su socijalno osigurani "radni ljudi" u ustanovama Islamske zajednice, on daje veći podstrek radu na obrazovanju i učvršćivanju bratstva i jedinstva, a posebno stoga "što će izvršeno penziono i socijalno osiguranje naših vjerskih službenika biti težak udarac za one neprijatelje naše zemlje koji među neobavještenim svijetom u nekim islamskim zemljama šire glasine o progonu uleme – islamskih vjerskih službenika u novoj Jugoslaviji"[38].

Prilikom održavanja Svjetske muslimanske konferencije u Karačiju, čijom je rezolucijom izražena "zabrinutost zbog uslova pod kojim žive muslimani na Balkanu, naročito u Jugoslaviji", reisul-ulema Fejić je novinaru "Oslobođenja" dao izjavu kojom poriče sve navode o ugroženosti i neravnopravnosti muslimana u Jugoslaviji. Zbrinutost o stanju jugoslavenskih muslimanima je "neumjesna i zasnovana na netačnim obavještenjima". A "što se tiče hapšenja muslimanskih sveštenika i viđenijih ličnosti, o čemu se govori u rezoluciji konferencije", mogu da izjavim "da mi nije poznat ni jedan slučaj da je neki od

36 Član 1. Zakona o zabrani nošenja zara i feredže glasi: "Izražavajući želje narodnih masa, radnih kolektiva i masovnih organizacija, a u cilju da se otkloni vjekovna oznaka potčinjenosti i kulturne zaostalosti žene muslimanske, da se olakša ženi muslimanki puno korišćenje prava izvojevanih u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji zemlje i da joj se obezbjedi puna ravnopravnost i šire učešće u društvenom, kulturnom i privrednom životu zemlje zabranjuje se nošenje zara i feredže i svako pokrivanje lica žene." Član 3: "Kazniće se do tri mjeseca lišenja slobode ili novčanom kaznom do 20 000 dinara a) ko nosi zar i feredžu odnosno pokriva lice; b) ko od svojih ukućana zahtjeva da nosi zar i feredžu, odnosno pokriva lice." Ko silom bude nastojao prisiljavati ženu da pokriva lice biće lišen slobode do dvije godine sa prinudnim radom ili novčanom kaznom od 50 000 dinara, kaže se u čl. 4. "Zakon o zabrani nošenja zara i feredže", "Glasnik" IVZ FNRJ, god. I, br. 8-10, Sarajevo, avgust-oktobar 1950, str. 278. Zakon je Narodna skupština NR Bosne i Hercegovine donijela na prijedlog svog Zakonodavnog odbora 27. septembra 1950. godine. Predsjednik odbora bio je Džemal Bijedić.

37 "U subotu 5 aprila 1952 godine potpisan je u Sarajevu Ugovor o socijalnom osiguranju vjerskih službenika Islamske vjerske zajednice u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji. U ime države ovaj ugovor je potpisao po ovlaštenju Pretsjednika Savjeta za narodno zdravlje i socijalnu politiku Vlade FNRJ, Pretsjednik Savjeta za narodno zdravlje i socijalnu politiku Vlade NR BiH drug Vlatković Nemanja, a u ime Islamske vjerske zajednice Reisul-ulema IVZ u FNRJ Hadži Ibrahim Fejić". Ugovor je stupio na snagu 1. maja iste godine. "Glasnik" Vrhovnog islamskog starješinstva u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji", god. III, br. 1-4., Sarajevo, januar-april 1952, str. 1.

38 "Glasnik", nav. br, str. 4.

njih bio proganjan ma u kom bilo vidu radi toga što je vjerski službenik ili radi toga što obavlja svoje vjerske obrede. Razumljivo je da se mogao da nađe i po koji "sveštenik i prvak" koji se ogriješio o zemaljske zakone i koji je radi toga suđen"[39]. Prema reisul-uleminim riječima, poziv muslimanima Jugoslavije na Konferenciju nije bio ni upućen. Tamo su bili samo "ratni zločinci" i "sluge okupatora" koji su pobjegli u inozemstvo i oni nikako ne mogu predstavljati muslimane Jugoslavije. Usljed svega toga, on traži da mu ne "zamjere gospoda učesnici konferencije ako posumnjam u iskrenost njihove zabrinutosti za muslimane Jugoslavije"[40].

Zasjedanje Svjetske muslimanske konferencije praćeno je s pozornošću u bošnjačkim emigrantskim krugovima, ali se i tom prilikom pokazalo da je ta emigracija ideološki pocijepana i politički razjedinjena. Tako je povodom drugog zasjedanja Sveislamskog kongresa u Karačiju 1951. godine grupa bošnjačkih velikohrvatski usmjerenih emigranata, okupljenih oko dr. Džafera Kulenovića, uputila kongresu Memorandum Hrvata muslimana. Gledište Memoranduma proistječe iz proustaške usmjerenosti njegovih autora, tako da se u njemu naširoko objašnjava hrvatstvo Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. S obzirom na takvo političko usmjerenje, on je bio krajnje politički štetan i nazadan, posebno stoga što su se tako značajnom islamskom tijelu netačno predstavljale osnovne činjenice o Bošnjacima i Bosni. S druge strane, njegova korisnost za bošnjačku stvar bila je jedino u tome što su se međunarodnoj javnosti iznijeli podaci o stanju i položaju Bošnjaka – Muslimana neposredno poslije uspostave komunističke vlasti. To stanje, prema autorima memoranduma, bilo je takvo da su komunisti izvršili: "a) uništenje ciele islamske vjerske organizacije, zatvaranjem svih članova njezinog vodstva; b) podržavljenje sve imovine, koja je pripadala muslimanskim vjerskim organizacijama (vakufima); c) ukidanje islamskog prava i islamskih sudova..."[41] Kako bi nadomjestili te organizacije i njihovo vodstvo, tvrdi se u Memorandumu, "komunisti su postavili

39 "Izjava Reis-ul-uleme povodom Rezolucije Svjetske muslimanske konferencije u Karačiu", "Glasnik" VIS FNRJ, god. III, br. 1 -4, str. 15.

40 Od isključivo bošnjačkih pobuna protiv komunističkog režima bilježi se jedino slučaj "Spreča", kada se 1949. godine bošnjačko stanovništvo desetak sela iz doline te rijeke usprotivilo komunističkom nasilju. Osnova pobune bila je muslimanska. Pobuna poznata pod nazivom "Cazinska buna" bila je mješovito nacionalna i bila je socijalne, a ne nacionalno-političke naravi. Usp. Vera Kržišnik-Bukić, "Cazinska buna 1950", Svjetlost, Sarajevo, 1991. godine, str. 237.

41 Dr. Džafer Kulenović, "Sabrana djela 1945-1956", Buenos Aires, 1978, str. 148. Izvornik Memoranduma na engleskom jeziku iznio je pred II sveislamski kongres njegov tajnik Inamullah Khan, pakistanski državnik. Iza Memoranduma su stajali svi bošnjački emigranti na Bliskom Istoku, a posebno dr. Džafer Kulenović, prof. Hakija Hadžić, Hasan Ćustović, Ibrahim Pirić-Pjanić, Hasan i Alija Šuljak.

neke osobe, koje zapravo nisu ništa drugo, nego oružje za postignuće jednog od glavnih ciljeva komunističke države, tj., uništenje svake vjere". Kao dokaz o najnovijem proganjanju islama navodi se suđenje "Mladim muslimanima". Zaključujući predstavku stavom da je nemoguć opstanak muslimana pod komunističkom vladom, mole se islamska braća "da podupru zahtjeve i potrebe jednog milijuna svoje vjerske braće, da bi konačno i oni dobili svoju vjersku slobodu". Naravno, ta ista braća se mole i da podupru vapaj za ponovnom uspostavom NDH.

Druga grupa bošnjačkih emigranata, s drugačijeg političkog gledišta, uputila je Pismo Jugoslovenske muslimanske organizacije Panislamskom kongresu. Bećir Džonlagić i Omer Kajmaković, bivši narodni zastupnici, negoduju protiv toga što jedna grupa raseljenih Bošnjaka, predstavljenih kao muslimani Hrvati, u ime svih Bošnjaka traži nezavisnu hrvatsku državu. Ona, očigledno s gledišta prosrpske usmjerenosti, ističe antiustaško držanje Bošnjaka, njihovu osudu tog režima putem rezolucija gradova 1941. godine i naglašava da je "JMO... osudila ove zločine, sada u emigraciji, svojim priloženim memorandumom upućenom Komitetu za Slobodnu Evropu u New Yorku". "Muslimani Jugoslavije su za državu Jugoslaviju u kojoj smo mi svi okupljeni i ravnopravni građani. Možemo vas uvjeriti da u našoj zemlji među muslimanima nema zagraničnih tendencija. Kada naša zemlja bude oslobođena od komunističkog režima, slobodni izbori će ovo naše tvrđenje u cjelosti potvrditi. Mi nismo Hrvati nikada bili niti želimo da budemo. S te strane mi smo bili progonjeni, iako Hrvati ne mogu polagati nikakvo pravo na Bosnu i Hercegovinu."[42]

U kakav ponižavajući, sluganski i moralno neodrživ položaj je bila dovedena ustanova Islamske zajednice svjedoči i to što su njeni prvaci bili primorani da rade protiv samih sebe, islama i potrebe naroda. Prilikom zabrane rada mekteba donosi se napis koji, prema napomeni Uredništva "Glasnika", "objašnjava opravdanost prekida mektebskog rada". Objašnjavajući štetnost mekteba za razvoj muslimanske djece, kao zaključak se ističe "da su mektebi kako po sadržini gradiva koje pružaju djeci da ga savladaju tako i po dobu i psihičkom razvitku djece koja treba da ga usvajaju opasni po njihovo duševno i tjelesno zdravlje, da su oni ozbiljna kočnica njihovom normalnom napredovanju i razvitku psihičkih snaga, pa jedino iz tih razloga mi smatramo da mektebi kao preživjele i štetne ustanove treba da nestanu iz društvenog života mu-

42 "Pismo Jugoslovenske muslimanske organizacije Panislamskom kongresu" nalazi se u Arhivu MUP-a BiH, u dosjeu: "Djelovanje građanskih stranaka".

slimana Bosne i Hercegovine"[43]. Bošnjački vjerski službenici bili su u takvom položaju da su zabranu rada mekteba sami opravdavali. S obzirom na to da su djeca pohađala i mekteb i školu u istom danu, "jasno je, da su takva djeca umno – psihički bila opterećena. I stoga je potpuno razumljivo kada su narodne vlasti 1946 godine zabranile, da djeca od 7-15 godina života pohađaju mekteb"[44]. U istom izvještaju se kaže kako "zlonamjerni i neprijateljski elementi iskorišćavaju ovaj zakon (Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica, nap. aut.) i traže restauraciju mekteba", za što, naravno, organi Islamske zajednice nisu[45]. Braneći nakanu države da zatre islam i ograniči vjerska prava građana muslimana, reisul-elema Fejić ističe da su "neprijatelji udruženi sa jednim dijelom klera pokušali da širinu i liberalnost ovog Zakona zloupotrijebe. Nažalost, i u muslimanskoj zajednici našlo se nekih pojedinaca koji su tražili da se iz zgrada biv. mekteba isele škole i u njima ponovo otvore mektebi"[46]. Tim povodom je ulema-medžlis izdao uputstvo o izvođenju vjerske obuke samo u prostorima gdje se održavaju vjerski obredi[47].

Pri donošenju uredbe o zabrani rada tekija u Bosni i Hercegovini, 1952. godine, "Ulema medžlis u Sarajevu rukovodio se činjenicama koje govore da su tekije i pojedini ljudi koji su njima rukovodili(kao bivši šejh tekije u Živčićima H. Mejlić) svojim neodgovornim, nesavjesnim i ružnim postupcima, koristeći položaj šejha tekije, vršili pojedine stvari, koje uopšte nemaju nikakve veze sa islamskim propisima, nego se šta više kose sa istim. K tome treba dodati, da su tekije, koje su nekad bile žarište vjerske pouke, danas izgubile predašnji značaj, jer koče svaki napredak i progres širokih muslimanskih masa. Smrt fašizmu – Sloboda narodu".[48]

---

43 "Povodom obustavljanja rada u mektebima", "Glasnik" VIS FNRJ, god. III, br. 1 -4, str. 30-31.

44 "Izvještaj o radu Izvršnog odbora Udruženja Ilmije NR BiH u Sarajevu, u periodu od 5-IX-1951 do 26-VIII-1953 godine", "Glasnik" VIS FNRJ, god. IV, br. 8-11, avgust-novembar 1953. godine, str. 279.

45 Isto, str. 289.

46 "Glasnik" VIS FNRJ, god. IV, br. 12, decembar 1953. godine str. 379.

47 Privremeno uputstvo o održavanju vjerske nastave ulema-medžlis je uputio imamima pod br. 752/54 od 17. III 1954. godine. "Glasnik" VIS FNRJ, god. V, br. 11 -12, Sarajevo, novembar-decembar 1954. godine, str. 306.

48 "Odluka o prestanku rada tekija u NRBiH", "Glasnik"VIS FNRJ, god. III, br. 5-7, Sarajevo, maj-juli 1952. godine, str. 199. U vezi sazaključcima Vakufskog sabora za BiH od 12. III 1952. godine (Vakufska direkcija broj 2039/51), kao i dopisom Vrhovnog islamskog starješinstva br. 187/25 od 29. III 1952. godine ulema-medžlis u Sarajevu donio je odluku o prestanku rada tekija u Bosni i Hercegovini. Dat je zadatak Vakufskom povjerenstvu u Sarajevu da obavijesti šejhove tekija u Sarajevu, Fojnici i Visokom o toj odluci i da preuzme inventar svih tekija.

Na istom ideološkom valu 1949. godine zabranjen je i rad nacionalnih kulturnih društava u Bosni i Hercegovini, bošnjačkog "Preporoda", srpske "Prosvjete" i hrvatskog "Napretka". Prije toga, septembra 1945, došlo je do spajanja "Gajreta" i "Narodne uzdanice" u jedno društvo pod novim imenom "Preporod"[49]. Na taj način su dokinute i posljednje građanske nacionalne institucije bosanskih naroda, čime je problem nacionalnog pitanja izručen na rješavanje komunističkom ideološkom aparatu.

Držanje službenika Islamske zajednice u Drugom svjetskom ratu bilo je predmet brojnih zlonamjernih tumačenja. Prohrvatska politička usmjerenost reisul-uleme Fehima Spahe nije mu smetala da odlučno ustaje u obranu prava muslimana u NDH sve do svoje smrti, početkom 1942. godine, kada je njegov gubitak nadomješten uravnoteženijim političkim stavom i mudrijim odnošenjem zastupnika Reisul-uleme Saliha Safeta Bašića. Mada je Bašić osporavao valjanost ustaškom režimu, on ga je priznavao kao zastupnika Reisul-uleme. Svako drugačije rješenje značilo bi osporavanje samostalnosti Islamske zajednice, što ustašama iz taktičkih razloga nije odgovaralo. Islamska zajednica za trajanja NDH nije donosila svoj ustav, niti je birala Reisul-ulemu, mada su na nju stalno vršeni veliki pritisci da to učini. Donošenjem ustava ona bi priznala tu kvazidržavu, a ustaše bi, vjerovatno, nametnule nekog svoga po-

49 Na "Gajretovoj" godišnjoj skupštini 14. septembra 1945. godine u Sarajevu donesena je odluka o prestanku rada tog društva i njegovom preoblikovanju u novo, jedinstveno društvo muslimana "Preporod". Odluku o prerastanju "Gajreta" u "Preporod" obrazložio je predsjednik društva Zaim Šarac riječima: "u Bosni i Hercegovini žive Srbi i Hrvati izmiješani, a među njima je jedna trećina muslimanskog stanovništva, koje dobrim dijelom nije bilo nacionalno opredijeljeno". U borbi Srba i Hrvata za Bosnu mnogi intelektualci su podlegli šovinističkim ideologijama, te je ta borba "rastavila i muslimansku inteligenciju u dvije grupe". Radi prevazilaženja te podvojenosti, potrebno je uspostaviti jedno društvo. U ime Glavnog odbora prijedlog skupštini je podnio Šukrija Kurtović. "Iz opsežne diskusije o daljem radu i opstanku kulturnog i prosvjetnog društva Gajret, u kojoj su učestvovali mnogobrojni delegati, konstatuju se ove činjenice: da je jučer, 13 septembra 1945 godine, po inicijativi Glavnog odbora Muslimana osnovano kulturno društvo "Preporod" sa ciljem da objedini sve pozitivne snage na kulturnom podizanju Muslimana u Bosni i Hercegovini, da u tom radu moraju sve pojedinačne i društvene snage biti objedinjene, što je bilo oduvijek u intencijama i programu društva Gajret, i da je nastala nova epoha u razvitku našeg narodnog i društvenog života, koja zahtjevaju i nove metode rada, naročito u masovnom kulturnom, socijalnom i ekonomskom podizanju Muslimana, pa se jednoglasno zaključuje:
a) da društvo Gajret kao posebna organizacija prestaje da djeluje kao posebno društvo, jer novoosnovano društvo "Preporod" ide za istim ciljevima za kojima je i Gajret išao u svojoj prošlosti i jer bi posebna njegova aktivnost ometala jedinstvo akcije na tom polju.
b) da društvo Gajret sa svim svojim članovima i organizacijama, te sa svom svojom aktivom i pasivom ulazi u novoosnovano društvo "Preporod". "Glasnik" VIS FNRJ, god. IV, br. 1-4, Sarajevo, januar-april 1953, str. 73-74.

slušnika za Reisa. Naprotiv, sve vrijeme rata vrhovi Islamske zajednice surađuju s komunističkim oslobodilačkim pokretom. Naročito se bilježi sastanak u oktobru 1944. godine kojim rukovodi vođa komunističkog pokreta u Sarajevu Vladimir Perić Valter. Usljed toga se i uzvraća oštro na klevetu da je vodstvo Islamske zajednice marta 1945. godine bilo pristalo, slično biskupskoj poslanici, da dâ izjavu protiv narodnooslobodilačkog pokreta[50]. Iz tih razloga u prvim brojevima "Glasnika" donose se brojni dokazi o suradnji Islamske zajednice i partizana, a posebno rezolucije gradova iz 1941. godine[51]. Tako je na prijedlog islamskih službenika u Cazinskom srezu 19. januara 1945. godine poklonjena dova "Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, Federalnoj Bosni i Hercegovini, našoj junačkoj vojsci i vođi naših naroda Maršalu Titu"[52].

I pored te, u svim oblicima života, iskazivane odanosti novom sustavu življenja, Program Saveza komunista Jugoslavije, usvojen 1958. godine, kao ideološka i teorijska osnovica jugoslavenskog društva, od svih naroda ne spominje jedino Bošnjake. "Komunistička partija Jugoslavije je u svojoj političkoj akciji sprovodila nacionalnu politiku čiji je osnovni princip bio: priznanje individualnosti, ravnopravnosti i prava na samoopredjeljenje svih jugoslovenskih

---

50 Husein Brkić, "Ispravka jednog dokumenta u knjizi "Magnum Crimen" od V. Novaka", "Glasnik" VIS FNRJ , god. II, br. 4-6. april-juni 1951. godine, str. 126-133. U spomenutoj knjizi Novak kao vjerodostojnu iznosi činjenicu da je Riđanović, u svojstvu zastupnika Reisul-uleme, pozvan od Pavelića marta 1945. godine s namjerom da Islamska zajednica da izjavu protiv NOP-a. Novak ističe da je Islamska zajednica na to pristala, ali da do spomenute izjave nije došlo jer se Riđanović nije mogao vratiti u Sarajevo, koje su u međuvremenu partizani bili oslobodili. Iznoseći dokaze o valjanom i politički ispravnom držanju vodstva Islamske zajednice prema partizanima, Brkić ističe da je poslije povratka Riđanovića u Sarajevo, koji je u pismenom izvješću predočio oblike pritisaka na njega i njegovo odbijanje tih pritisaka, nastavljen teror nad građanstvom s ciljem da se izjava protiv NOP-a potpiše. U tu svrhu je na Marijin-Dvoru sutradan obješeno 50 ljudi, ali Islamska zajednica ni tada nije popustila.

51 Posebno se donose: Mostarska rezolucija, u prvom broju Glasnika, str. 43, Proglas narodu cazinskog, bihaćkog i kladuškog sreza iz 1944. godine, br. 4-7, god II, Banjalučka rezolucija, god. II, br. 11-12, str. 335, Sarajevska rezolucija, god II, br. 1-3, str. 23.

52 "Ilmija cazinskog kraja i Narodno-oslobodilački pokret", "Glasnik" IZ FNRJ, god. VI, br. 1-2, januar-februar 1955. godine, str. 97-101. Dova se donosi u arapskom izvorniku i u prijevodu. Donosimo dio prijevoda teksta dove. "U ime Boga općeg dobročinitelja milostivog.....Bože mi smo Tvoji robovi, dižemo ruke u ovome hramu prema Tvojoj uzvišenosti moleći da iz obilja svoje milosti ojačaš našu Domovinu F. D. S. Jugoslaviju. Svojom moći da daš snagu našem ljubljenom Maršalu Josipu Brozu Titu koji se bori za prava svih njenih naroda među koje spada jedan dio muslimana državljana Jugoslavije i koji vodi brigu o sreći i blagostanju uopće. Bože pomozi Njega, naše pretstavnike, naše rukovodioce, našu Narodno-oslobodilačku vojsku, koja stoji na braniku svih naroda Jugoslavije od fašističkih silnika i njihovih pomagača. Bože! Pomozi našu N. O. vojsku da pobjedi naše neprijatelje, koji su činili i čine nasilje nad našim narodima.....Učini da među nama zavlada mir (sloboda), ili ljubav među sve naše narode, Muslimane, Srbe i Hrvate u našoj Domovini i uputi nas na put spasa!" Dovu je preveo Ubejd Mujagić.

naroda – Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, kao i njihovo jedinstvo na bazi federativnog uređenja države."[53] Time Bošnjaci nisu spomenuti ni kao narod koji ima pravo na svoju vlastitost i samoopredjeljenje, što je učinjeno sa svim drugim narodima južnoslavenske federacije, niti kao nacionalna manjina, iz čega bi, opet, proisticala određena prava. Oni su jednostavno prešućeni, kao da i ne postoje, ili se podrazumijevalo da ne postoje, kako se to radilo prilikom podjele Bosne dogovorom Maček-Cvetković 1939. godine. Politički je znakovito da se tekst Programa SKJ, u kome nema Bošnjaka, nikada poslije nije mijenjao, mada je često tiskan, pa ni onda kada su komunisti sedamdesetih godina "priznali" Bošnjacima nacionalnost.

ZAKLJUČCI

1. Uspostava komunističke Jugoslavije Bošnjacima donosi najveći duhovni i politički prelom u njihovoj savremenoj povijesti. Nespojivost komunističkog ateizma s islamskim bićem Bošnjaka proizvodi niz štetnih učinaka na duhovno biće tog naroda uz istovremeno osiguranje i poboljšanje njihove fizičke i socijalne opstojnosti.
2. Poslije Drugog svjetskog rata komunisti Bošnjacima ne priznaju politički status nacije. U nacionalno-političkoj obespravljenosti nastoje ih asimilacijom pretopiti u Srbe ili Hrvate.
3. Komunisti su praktički Bošnjake bili osudili na nestanak. Uzurpirali su njihove ustanove, politički i materijalno obespravili njihove gornje društvene slojeve, a svojim državnim sustavom pohapsili i drakonski kaznili najnesamjerljivije grupe i pojedince.

redzic enver

53 "Program Saveza komunista Jugoslavije, usvojen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije 22-26 aprila 1958.", Izdavački centar "Komunist", 1974. godine, str. 187.

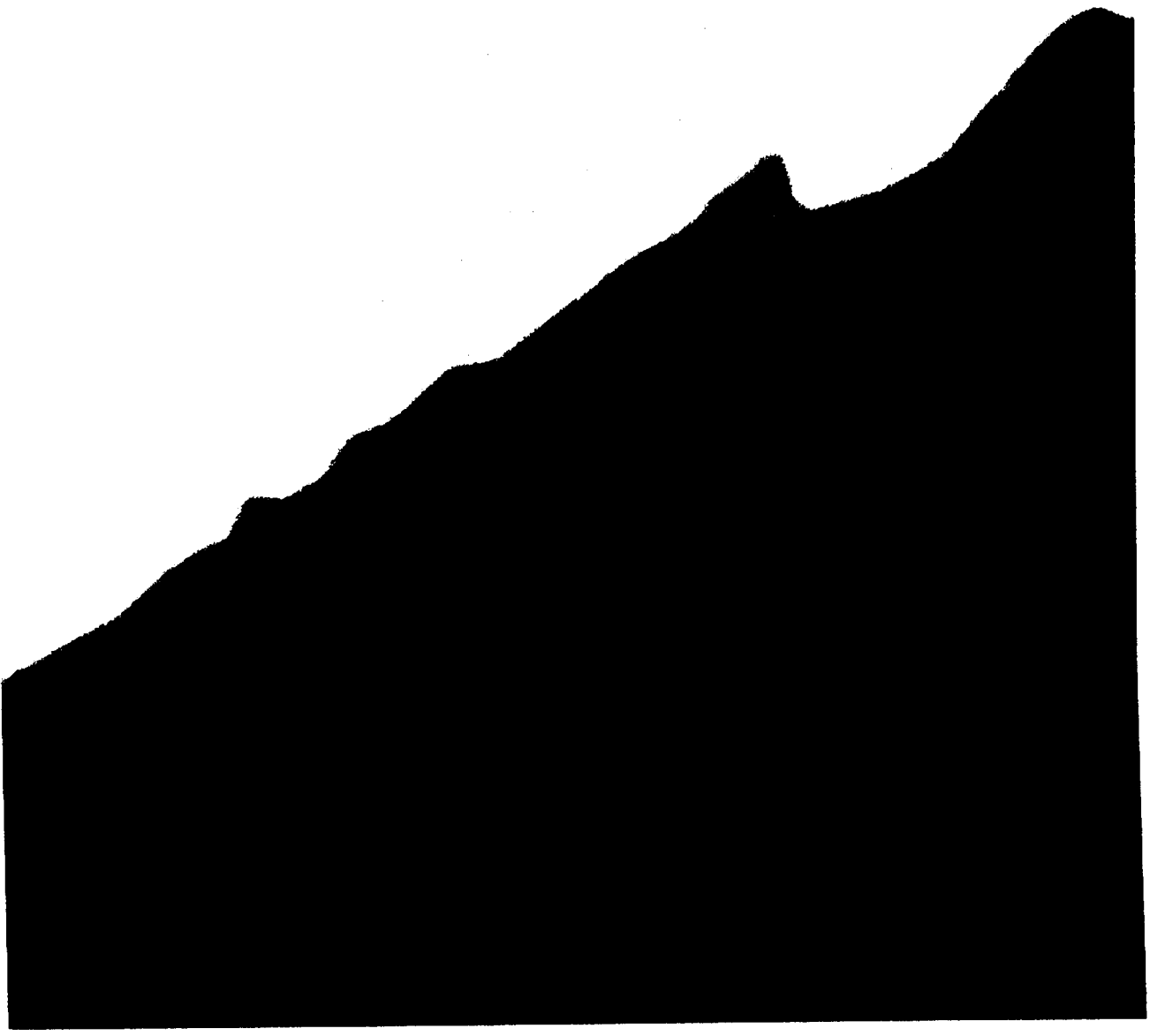

DRUGI BOŠNJAČKO-MUSLIMANSKI NACIONALNO-KULTURNI PREPOROD

VII.
DRUGI BOŠNJAČKO-MUSLIMANSKI NACIONALNO-KULTURNI PREPOROD

1. ZATOČENJE BOSNE, MOSTARSKO SAVJETOVANJE I "MUSLIMANSKO PITANJE"

Nagnani protivrječnostima u razvoju ideje socijalizma, komunisti šezdesetih godina počinju uvažavati zbiljnost nacionalnog faktora. U bosanskim prilikama takvom prekretnicom smatra se Mostarsko savjetovanje iz 1966. godine[1]. Protivrječnosti i nedoumice u društvenom razvoju ideje socijalizma na području Hercegovine izražavale su se na način vladavine predrasuda prema hrvatskom narodu, preovlađujuće prisutnom u regionu zapadne Hercegovine. Nosilac predrasuda bio je Savez komunista, odnosno preovlađujući srpski kadrovi u njemu, koji su sve što je hrvatsko poistovjećivali s ustaškim. Takvo antihrvatsko usmjerenje dovelo je do krize u razvoju bosanskohercegovačkog društva. Razmatranje takvog stanja prvi put u bosanskom komunističkom ambijentu značilo je otvaranje pitanja za koja se mislilo da su riješena. U Informaciji o mostarskom savjetovanju kaže se da je u materijalu, koji je poslužio kao osnov za raspravu, "pokrenut veći broj idejnih i političkih pitanja, od kojih su neka prvi put tretirana na širem političkom skupu / problemi u razvoju Saveza komunista, neki aspekti kadrovske politike, odnos na liniji SK – religija, problemi u međunacionalnim odnosima – pojave nacionalizma i šovinizma, ..pitanja iz oblasti obrazovanja i kulture, .. odnosi između organa vlasti i konfesionalnih zajednica.."[2].

Mostarsko savjetovanje ukazalo je na različite oblike obespravljenosti hrvatskog stanovništva zapadne Hercegovine. Promjena takvog stanja značila je preispitivanje brojnih pitanja, od kojih je odnos Partije i vjere bilo najbitnije.

---

1 Prema zaključku Izvršnog komiteta CK SKBiH, sačinjena je radna grupa sa zadatkom da obradi osnovne društveno-političke osobine bivšeg Mostarskog sreza, s posebnim osvrtom na neke idejno-političke probleme u zapadnoj Hercegovini. Na pripremi materijala, koji čini studiju od 106. stranica teksta, radna grupa je radila od oktobra 1965. do februara 1966 godine. Materijal je bio osnov za raspravu "Mostarskog savjetovanja" septembra 1966. godine.

2 Mostarsko savjetovanje, osnovni materijal: "Osnovne društveno-ekonomske karakteristike mostarskog sreza, s posebnim osvrtom na neke idejno-političke probleme u Zapadnoj Hercegovini", Mostar, septembar 1966. godine, str. 103.

Drugačije, zbiljskije i liberalnije rješenje tog odnosa, u kome religioznost sama po sebi ne znači i antisocijalističko usmjerenje, kakvo su stajalište, u osnovi, zauzimali bosanski komunisti do tog vremena, značilo je uvažavanje zbiljskih odnosa u bosanskom društvu. S druge strane, Mostarsko savjetovanje je implicite priznalo prevagu policijske nad političkom vlašću u Bosni i Hercegovini, s obzirom na to da su u policiji vladali Srbi, i prevagu srpske bosanske komponente nad ostalim dvjema. Samo savjetovanje podudara se sa smjenom Aleksandra Rankovića, srpski nacionalistički usmjerenog šefa jugoslavenske tajne policije. Na teorijskoj razini to je bila zamjena politike "čvrste ruke" i dirigiranog socijalizma demokratskijim oblicima samoodlučivanja, koji su otvorili put samoupravnom modelu socijalizma. Zbiljski se radilo o zaustavljanju i priječenju isključivo srpskog vladanja Bosnom i Hercegovinom.

Zaključcima savjetovanja završilo se neuravnoteženo stanje Bosne. Bosna ponovo zadobiva puninu svoga trovalentnog bića: bošnjačkog, srpskog i hrvatskog, i od tog vremena u bosanskoj politici i bosanskoj kulturi uspostavljaju se svojevrsni oblici partnerstva Hrvata i Bošnjaka. To savezništvo je napor dvaju sastavnih činilaca bosanskog jedinstva da se održi i razvija punina bosanskog bića, koje je nemoguće bez ravnopravnosti svih triju naroda. Ono nije nikakav oblik posebne vezanosti Bošnjaka i Hrvata, koju bilo koji od tih naroda ne bi imao istovjetnu prema Srbima; dakle, ona nije generičke, već političke naravi. U osnovi, ona je udruga slabijih pred moćnijim i jačim. Teorijski i politički učinak savjetovanja je razbijanje dogmatskog, ideološkog sklopa koji nije želio shvatiti i prihvatiti zbilju, tj. priznavanje postojanja različitih naroda i različitih religija u Bosni. Religijsko i nacionalno pitanje time u bosanskoj politici zadobiva pravo građanstva.

Većom demokratizacijom društva, izražajnijom decentralizacijom vlasti i odlučivanja, jačanjem samostalnosti i državnosti republika bošnjačko kao "muslimansko nacionalno pitanje" se "odleđuje" dizanjem na stupanj teoretskog promišljanja. To je, bar za bosanske prilike, bio prvi znak preispitivanja i krize dogmatske ideje socijalizma. Ta kriza, između ostalog, bila je izraz stajališta prema kojem je u komunističkom nacrtu nacionalno pitanje građansko i kontrarevolucionarno, s jedne, i što se unutar socijalitičkog društva ne mogu pojavljivati nove nacije, s druge strane. Socijalizam je u stanju prevazići samu naciju kao pojam, kao oblik društvene svijesti i okvir življenja, na čije mjesto dolazi klasa. On eventualno "priznaje" naslijeđeno nacionalno obličje starog klasnog društva, s namjerom da ga dokine, ali ne i da unutar sebe prizna razvoj neke nove nacionalne svijesti.

Teško je tvrditi da su bosanski komunisti nacrtno, programski i svjesno radili na nestajanju, potiranju i zatiranju Bošnjaka, ili bar takvih pisanih dokaza nema. Istovremeno je, međutim, takvo što nemoguće poricati ako se zna da je tadašnja društvena stvarnost bila sve drugo samo ne razvoj socijalističkog društva, a bila je prostor neograničene vlasti jugoslavenske, ideološki rigidne i pretežno Srbima predvođene tajne policije, UDB-e, kojoj nisu bili nepoznati načini kojima su njihova ideološka subraća u Rusiji zatirala i raseljavala muslimanske narode koji se nisu uklapali u ideološku matricu komunizma. Ne može se tvrditi da se isto nije namjeravalo učiniti i u Bosni. Niko se tome ne bi protivio, ni Istok ni Zapad. Razlika u odnosu na prethodno vrijeme, tj. period između dva svjetska rata, bila je u tome što Bošnjaci nisu nacrtno fizički zatirani, ubijani, ali su sva osporavanja nacionalnih i ljudskih prava bila ista kao i u vremenima prijašnje srpske dominacije nad njima. Ne može se tvrditi da su Bošnjaci od cijelog socijalizma imali samo "glavu na ramenu", puko pravo na fizički opstanak, ali se može tvrditi da im je jedino komunistički režim osiguravao i jamčio biološki opstanak i nesmetanu fizičku reprodukciju, tako da je njihovih glava bilo svakim danom sve više. I to je bio jedini i dovoljan razlog što su Bošnjaci podržavali takvu vlast. To je, naime, bila jedina vlast koja je njima još od propasti pokreta Husein-kapetana Gradaščevića jamčila fizičku sigurnost, i to djelotvorno. To je najveći kvalitet te vlasti, bar kad su Bošnjaci u pitanju. Za vrijeme socijalizma Bošnjaci postižu "populacionu eksploziju", a pravo na besplatno školovanje i zdravstvenu zaštitu osiguravaju im mogućnost da civilizacijski ne zaostaju iza svojih susjeda, Srba i Hrvata. Na besplatnom školstvu i zdravstvu, što je bila opća značajka socijalizma u svim oblicima njegovog ozbiljenja, a što su Bošnjaci masovno koristili, oni su preko glave uspješno progurali i socijalizam. Na taj način su se, kao narod, ravnopravnije i obimnije nego ranije uključivali u moderne civilizacijske tokove, sudjelovali u stjecanju i produbljivanju znanja, došli do vlastite inteligencije različitih strukovnih usmjerenja, te, uopće, podigli materijalni kvalitet vlastitog življenja.

Zašto su komunisti sredinom šezdesetih godina izvukli iz zaborava "muslimansko pitanje"? S obzirom na to da je komunistička Jugoslavija samo prepakirani oblik naslijeđenih nacionalnih problema prethodne Kraljevine Jugoslavije i da se radilo o drugačijem, istina znatno etičnijem, ali i ubojitijem ideološkom sustavu, očito je da se protivrječnosti nacionalnih odnosa, koje su stalno bujale ispod ideološke oblande kod većine komunista, nisu mogle rješava-

ti i nadzirati bez rješenja položaja Bosne i Hercegovine, a to je pitanje neodvojivo od pitanja Bošnjaka. Bosna je uneravnoteživala nacionalističke snage i interese naroda koji su činili komunističku Jugoslaviju, jer je vladavina srpskih kadrova i interesa nad njom morala smetati Hrvatima, pa i Slovencima. Bez dokidanja srbijanskog vladanja Bosnom, odakle je taj narod na razini zajedničkih ustanova savezne države crpio dodatnu opravdanost i moć, nisu se mogle izvoditi ni željene privredne, niti iznuđivane ustavne promjene. Tek se na tragu takvih promjena, odredaba Ustava iz 1963. i privredne reforme iz 1965. godine, otvorilo bosansko pitanje kao istovremeno i bošnjačko. Došlo je, na jugoslavenskoj ravni, do prevrednovanja ideje komunizma, a to je bilo vrlo bitno, jer se u jednom ideološkom društvu ništa novo ne može usvojiti ako to vladajuća ideologija ne dopušta. Oslobađanjem od staljinističke i neostaljinističke prakse, uz otvaranje tokova prema zaživljavanju ideje samoupravljanja, došlo je i do napuštanja koncepta nacionalnog pitanja kao klasnog pitanja, što je otvorilo prostor za istinskiji odnos prema zbiljskom postojanju bošnjačkog naroda.

Bosna i Hercegovina je u komunističkoj jugoslavenskoj federaciji sve vrijeme njenog trajanja bila je izrabljivana. To izrabljivanje ili, tačnije, pljačkanje Bosne, njeno zapostavljanje u ukupnom društvenom razvoju naročito je bilo izraženo u decenijama poslije 1945. godine, a proizlazilo je iz politički neriješenog, ili s velikom zadrškom riješenog, položaja bosanske državnosti u novoj federaciji. Bosanski komunisti toga su bili svjesni i takvo stanje nastojali su promijeniti.

"Od 1948. godine prosječna stopa rasta dohotka u Bosni i Hercegovini bila je 6,6%, a u SFRJ 7,1%. Posljedica toga je relativno zaostajanje razvoja Bosne i Hercegovine u odnosu na SFRJ. Dohodak po stanovniku u Bosni i Hercegovini 1947. godine bio je niži nego u SFRJ za 20%, a u 1964. godini za 34,5%. Posljeratni razvitak Bosne i Hercegovine može se podijeliti u dva perioda. Prvi period, od 1947. do 1956. godine, u kome je Bosna i Hercegovina u ukupnim investicijama SFRJ učestvovala sa 19,5%, i drugi period, od 1957. godine, kada je došlo do naglog pada tog učešća na 12,4%. Zbog toga je Bosna i Hercegovina u ukupnim investicijama SFRJ u posljeratnom periodu učestvovala sa svega 13,7%, odnosno one su bile za oko 12% niže od prosječnih ulaganja po stanovniku SFRJ."[3] Veći prirast stanovništva, a manja stopa zaposlenosti u od-

3 "Pismo CK SKBiH upućeno Izvršnom komitetu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije", Pov. broj: 48/1-66. Sarajevo, 15. april 1966. godine. Arhiv Kabineta predsjednika CK SKBiH, str. 1.

nosu na jugoslavenski prosjek, niskoakumulativna privreda, te nedosljedna primjena propisa u određivanju budžetske potrošnje, maćehinski odnos Federacije prema Bosni i Hercegovini, zaoštravanje problema nakon privredne reforme samo su neki od činilaca koji su nagnali bosansko komunističko vodstvo da traži drugačiji, pravedniji i povoljniji tretman svoje republike u jugoslavenskoj zajednici. U pismu bosanskih komunista Izvršnom komitetu CK SKJ slijedi nabrajanje oblika i stupnjeva zapostavljenosti i neravnopravnosti Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj zajednici.

"Bosna i Hercegovina ima najmanju budžetsku potrošnju od svih republika u Jugoslaviji. Tako je, na primjer, budžetska potrošnja po stanovniku u Bosni i Hercegovini 1961. godine bila niža nego u SFRJ za 17,3%, a 1964. godine za 25%. U periodu 1961-1964. budžetska potrošnja u SFRJ raste brže nego u Bosni i Hercegovini za 16%." Pored toga što Bosna ima najveći postotak nepismenih, više od 30%, obuhvaćenost djece osnovnim školstvom je znatno niža nego u drugim dijelovima zemlje. "U Bosni i Hercegovini na 10. 000 stanovnika 193, a u SFRJ 261 učenik. Drugim riječima, u Bosni i Hercegovini je školovanjem obuhvaćeno 28,6% generacije od 16-19 godina, a u Jugoslaviji 36,5%."[4] Slične su prilike i u području zdravstvene zaštite. "U 1963. godini u Bosni i Hercegovini je bilo na 10. 000 stanovnika 3,6 bolesničkih postelja prema 5,3 u SFRJ; na jednog ljekara u Bosni i Hercegovini je bilo 2. 390 stanovnika, a u SFRJ 1. 350."[5] Bosna ima najmanje zaposlenih u javnim oblastima. "Na 10. 000 stanovnika imamo u javnoj upravi 42 zaposlena, odnosno, 25% manje nego u SFRJ – 56%." "Na kraju treba istaći da imamo najmanje izgrađenog modernog kolovoza u odnosu na sve druge republike. U Bosni i Hercegovini svega je modernizovano 27% putova I i II reda, prema 47% u Jugoslaviji".

Prema Osnovnom zakonu o finansiranju društveno-političkih zajednica iz 1965. godine, kojim Federacija podmiruje potrebe onim društveno-političkim zajednicama koje to same nisu u stanju uraditi iz vlastitih sredstava, "Bosna i Hercegovina je neravnopravno tretirana", jer je dobila "9.210 miliona starih dinara manje od prosjeka predviđenog Zakonom a Kosovo i Metohija 3.866 miliona", a "Crna Gora dobila je 4.170 miliona starih dinara više dopunskih sredstava, Makedonija također više 3.562 miliona".[6] Usljed takvih obračuna, Bosna i Hercegovina je 1966. godine dobila 14,2 milijarde starih dinara dopun-

4 Navedeno pismo, str. 3.

5 Navedeno pismo, str. 4.

6 Navedeno pismo, str. 6.

skih sredstava manje. Poslije niza pokušaja da se taj problem riješi na razini Vlade, koja je priznala postojanje nepravilnosti i diskriminacije, ali i nespremnost da se pitanje razriješi, bosanski komunisti se obraćaju najvećem izvršnom organu CK SKJ. Na kraju pisma se moli i upozorava: "Smatramo da bi diskusija u saveznoj skupštini, odnosno Vijeću naroda imala veoma krupne političke reperkusije, naročito kada bi jedna republika u ovom slučaju Bosna i Hercegovina, diskutovala protiv stavova ili politike Saveznog izvršnog vijeća, a posebno kada bi, u ma kom obliku, postavila pitanje svoje ravnopravnosti."

Od šezdesetih pa do početka devedesetih godina stanje u oblicima ekonomskog izrabljivanja i zapostavljenosti Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federaciji nije se bitnije mijenjalo. Pljačkanje Bosne od Federacije bilo je stalno, samo su se mijenjali stupanj i karakter. U neko kasnije vrijeme to se zvalo "prelijevanje dohotka", "život sjevera na račun juga", a posebnim saveznim fondovima takvo stanje nastojalo se barem ublažiti. Zloupotrebe u oblasti financija, neujednačen razvoj zemlje, pljačkanje republika od Federacije i nepravilna raspodjela tog dohotka problemi su koji su sve vrijeme opterećivali komunističku Jugoslaviju. U pravilu su Bosna i Kosovo najlošije prolazili, Hrvati i Slovenci su se uvijek žalili da ih neko drugi pljačka, a svi su bili uvjereni da Srbi na račun svih žive najbolje. Pitanje raspodjele dohotka bilo je jedan od bitnih uzroka konačnog raspada i same SFRJ.

I na području znanosti, naročito historiografije, desili su se pomaci u "muslimanskom pitanju". Peti kongres historičara Jugoslavije, održan u Ohridu 1969. godine, ušao je u historiju kao prvi znanstveni skup na kojem se nacionalno pitanje Bošnjaka nastojalo znanstveno postaviti. Kongresna tema "Etnički i nacionalni procesi u našoj zemlji" okupila je više od hiljadu učesnika. "Nedvosmislen je utisak da je u centru interesovanja učesnika Kongresa bilo nacionalno pitanje bosansko-hercegovačkih Muslimana, pa skoro i nije bilo govornika koji je zaobišao ovu temu."[7] Bošnjačko-muslimanska problematika je razmatrana u šest referata i najznačajnije rasprave su vođene povodom tih izlaganja. "I pored izvjesnih oprečnih mišljenja i nijansi u pojedinim stavovima, kroz diskusiju je nesumnjivo utvrđeno da Muslimani predstavljaju jednu nacionalnu posebnost, jer ih se ogromna većina tako osjeća." Zadatak nauke je da odgovori na pitanje zašto se Muslimani tako osjećaju i koje su os-

7 Mustafa Imamović, "Na marginama Petog kongresa istoričara Jugoslavije – Pažnja prema istoriji naroda i narodnosti", "Oslobođenje", 20. septembar 1969.

nove njihove posebnosti, a bilo je i mišljenja da se o tome treba održati poseban znanstveni skup. Cijeli kongres historičara u osnovi je usmjerio referat dr. Avde Sućeske[8] o "historijskim osnovama posebnosti bosansko-hercegovačkih muslimana". Ta visoko znanstveno utemeljena Sućeskina studija prokrčila je put bošnjačkim nacionalnim temama u jugoslavensku historiografiju kao legitimnim pitanjima i područjima istraživanja, te je postala osnov za sva naredna istraživanja nacionalnosti Bošnjaka.

Za vrijeme polustoljetne vladavine komunista Bosnom Bošnjaci su tretirani samo kroz "ekscese", slučajeve i afere. To je bila njihova legitimacija, krivotvorena i naopačke izokrenuta, kao i ideologija onih koji su je takvom stvarali. Za sve to vrijeme bilo ko i bilo kada da je tražio neka prava za Bošnjake dolazio je u sukob s Partijom, bio je politički i profesionalno izopćavan iz društva, proglašavan "islamskim fundamentalistom" ili "muslimanskim nacionalistom"[9]. Na udaru su naročito bili intelektualci. "Obični svijet", tj. većina naroda bila je pacificirana i obezglavljena. On se i tad, kao i uvijek i svugdje, lahko mirio s nametnutom voljom i dovodio u stanje da je takvu podržava, jer ne kaže se uzalud da je vjera naroda u osnovi uvijek vjera njegovog vladara. Ali je zato svaki intelektualac bio pomno praćen, oni koji su pokazivali zanimanje za bosanskomuslimanske teme bili su pod prismotrom tajne policije, a oni koji su o Bošnjacima pisali i za njihova se prava zalagali bili su društveno odbacivani i profesionalno onemogućavani. To je 1983. godine, povodom obilježavanja 40-godišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a, na znanstvenom skupu u Sarajevu Avdo Sućeska izrazio riječima da, usprkos povoljnim društvenim uvjetima za znanstveno istraživanje muslimanske posebnosti, "postoji još uvijek,

8 Avdo Sućeska(r.1927) rođen je u selu Jasenica, općina Rogatica. Gimnaziju i Pravni fakultet je završio u Sarajevu, a doktorirao u Beogradu. Dugogodišnji je profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu na predmetu Istorija države i prava naroda Jugoslavije. Bio je direktor Orijentalnog instituta u Sarajevu. Najznačajnija djela: "Istorija države i prava naroda SFRJ"(1964, imala 8 izdanja), "Ajani/Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka"(1965), "Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj državi i njihov stav prema toj državi"(1974), "Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću"(1976). Aktivno poznaje njemački i turski jezik. Član je ANUBiH, dobitnik Šestoaprilske nagrade grada Sarajeva i Dvadesetsedmojulske nagrade Bosne i Hercegovine.

9 Iz vlastitog iskustva znam, kad me je Nijaz Duraković s početka 1990. godine uvjeravao da doktoriram na nekoj od bosanskomuslimanskih tema, kad sam se s time složio i priliku za doktorat u Zagrebu kod dr. Zvonke Lerotića na Fakultetu političkih znanosti tražio, da sam od njega tražio neku vrstu "političke zaštite", jer smo u jednom dugom i iskrenom razgovoru ponovo utvrdili to kako su svi istraživači koji su se doticali muslimanskih tema loše prolazili. Ja doktorat iz nacionalnih tema nisam radio jer je uvjeravanje dr. Abdulaha Šarčevića da treba da doktoriram iz matične studijske discipline, filozofije, gdje sam već bio i magistrirao, odnijelo prevagu u tom trenutku.

na žalost, u određenim krugovima izvjesna odbojnost prema ovoj temi, pa su čak i oni naučni radnici Muslimani koji najiskrenije nastoje da naučnom metodom objasne fenomen Muslimana izloženi katkada riziku da od tih krugova budu etiketirani kao muslimanski nacionalisti"[10]. Svako ko se, dakle, dotakao "pitanja Muslimana", u vrijeme i na način kako to Partiji nije odgovaralo, dolazio je u sukob sa njom, njegova profesionalna i društvena promocija bile su usporavane ili onemogućavane, a od njegovog imena priređivala se "afera" ili "slučaj". Primjeri toga su ličnosti Muhameda Hadžijahića, Husage Ćišića, Atifa Purivatre, Esada Ćimića, Muhameda Filipovića, Kasima Suljevića, Hamdije Pozderca, Avde Hume, Hasana Sušića, Rusmira Mahmutćehajića, Alije Izetbegovića, Alije Isakovića, Muhsina Rizvića, Pašage Mandžića, Salima Ćerića i dr. Zato nije metodološki neopravdano i prezahtjevno razumijevati i predstavljati bošnjačku komunističku polustoljetnu zbiljnost kao povijest ekscesa i montiranih afera.

Već 1958. godine Tito ističe da treba prestati s nacionalnim igrama oko Muslimana, te da im treba dozvoliti da se izjasne onako kako se osjećaju[11]. Četiri godine poslije Tito pojam jugoslavenstva označava građanskom, a ne ideološkom ili nadnacionalnom kategorijom. Jugosloven znači "biti građanin socijalističke Jugoslavije". "Međutim, iako je to jasno, kod nas postoje jalove diskusije, naprimjer, o tome da li Muslimani treba da se opredijele za neku nacionalnost. To je besmislica. Svaki može da bude ono što se osjeća da jeste i niko nema pravo da mu natura neku nacionalnu pripadnost..."[12] Time se Bošnjaci – muslimani nisu više mogli u popisnim odjeljcima stanovništva označavati "Jugoslovenima", nego im se morala tražiti nova nacionalna nominacija.

U osnovnim načelima Ustava SRBiH 1963. godine etnička posebnost bosanskih muslimana izražava se tako da se oni pišu velikim početnim slovom "M", kao "Muslimani", a ne "muslimani". Ta preinaka može se razumijevati tako da su tretirani kao narod, a ne vjerska skupina. I visoka tijela bosanskih komunista, Šesti plenum CK SKBiH 1963, Četvrti kongres SKBiH 1965. i Se-

---

10 Avdo Sućeska, "KPJ prva uočila činjenicu da Muslimani čine posebnost", "AVNOJ i suvremenost", Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1984. godine, str. 1022.

11 Na Drugom plenumu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije novembra 1959. godine Tito je rekao: "Ovo sam spomenuo uzgred da bih pokazao da i one stvari sa nacionalnošću Muslimana treba postepeno likvidirati. Ljude treba pustiti pa neka ako hoće budu nacionalno neopredjeljeni građani Jugoslavije. Neka taj čovjek bude Bosanac, Hercegovac. Vani vas i ne zovu drugačije nego imenom Bosanac, pa bio to Musliman, Srbin ili Hrvat." Nav. prema A. Purivatra, "Nacionalni i politički razvitak Muslimana", Svjetlost, Sarajevo, 1970. godine, str. 13.

12 Nav. prema A. Purivatra, nav. dj, str. 13.

damnaesta sjednica CK SKBiH 1968. godine, počela su usvajati stavove o Bošnjacima kao posebnom narodu. Takvo opredjeljenje najizravnije se izrazilo na Dvadesetoj sjednici CK SKBiH 1968. godine. "Sloboda ličnosti i ispoljavanja nacionalnog osjećanja i pripadnosti jedan je od osnovnih činilaca ravnopravnosti ljudi i naroda. Praksa je pokazala štetnost raznih oblika pritisaka i insistiranja iz ranijeg perioda da se Muslimani u nacionalnom pogledu opredjeljuju kao Srbi odnosno kao Hrvati, jer se i ranije pokazalo, a to i današnja socijalistička praksa potvrđuje da su Muslimani poseban narod."[13] Time se zvanično i "priznalo" postojanje bošnjačkog naroda, koji je, uostalom, oduvijek to i bio. Istovremeno se kao "pokušaj izdvajanja i posebnog konstituisanja tekovina muslimanskog naroda" ukazivalo na pojave "muslimanskog nacionalizma", izražene putem zahtjeva "da se u školama predaje književnost Muslimana, u ideji za pokretanje muslimanskog lista "Novi behar", ili u pokušajima da se konstituiše poseban muslimanski jezik"[14]. Na taj način je optužba za nacionalizam bila istovremena priznavanju bošnjačke nacionalnosti, jer "muslimanskog nacionalizma" nije bilo dok nije bilo ni Muslimana. Komunistima je ideološka uravnilovka, održiva na načelu spojenih posuda: čim se pojavi jedan nacionalizam, treba izmisliti drugi i treći, služila za razvagivanje krivice na tri dijela.

Drugo je pitanje zašto su komunisti bosanskomuslimanski narod "priznali" pod nazivom "Muslimani", a ne "Bošnjaci". Jedno je sigurno, tom narodu komunisti nisu nadjeli ime, on se sam tako zvao, ni u svojoj skupnoj privatnosti on drugog općeg imena nije imao, niti je drugačije sebe nazivao. S nominacijom Bošnjaka komunisti su se, doduše, poigravali, očito nisu znali šta će s njima kad već jesu tu, tako da je i pitanje kako ih zvati i za njih same bila dilema. To poratni popisi stanovništva najbolje pokazuju. Također je činjenica, sviđala se ona bošnjačkoj političkoj i intelektualnoj eliti ili ne, da sama ta elita, koja je uvijek postojala, ali koja je u to doba bila i malobrojnija i malodušnija nego ikad prije i poslije, nije komunistima ponudila prijedlog prema kojem bi se njen narod zvao drugačijim imenom, recimo Bošnjacima. Svoje etničko ime "Bošnjak" bosanskomuslimanski narod u XX stoljeću nije preuzeo kao svoje nacionalno ime, niti je pod njime vodio borbu za svoja prava i slobodu. Da se i ne govori o tome da su uvijek postojale snage, a u određenim raz-

13 Nav. prema A. Purivatra, nav, dj. str. 30.

14 "Informacija sa Trineste sjednice Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, održane 13. 11. 1969. godine." Informacija je upućena Predsjedniku Saveza komunista Jugoslavije. Pov. broj: 02-104/1-69. Arhiv Kabineta predsjednika CK SKBiH, str. 8.

dobljima suvremenog bošnjačkog življenja i preovlađujuće, za koje je pitanje bošnjačke nacije bilo antiislamsko pitanje. One su se zadovoljavale vjerskim pravima, a nacionalna, pa time i državna, nisu ni tražile, ne znajući da se bez državnih prava ne mogu ostvariti ni vjerska, niti bilo koja druga. Sam čin "priznavanja" Bošnjaka pod nazivom "Muslimani" odvijao se bez djelatnog sudjelovanja bošnjačke intelektualne i političke elite. Ona nema nikakve zasluge za taj čin, koji je sam po sebi, bez obzira na njegove naknadne antikomunističke interpretacije, važna faza u procesu zadobijanja bošnjačkih prava i sloboda. U momentu "priznavanja" bošnjačkog kao muslimanskog naroda bošnjačka građanska inteligencija je ili u zatvoru, ili je neposredno izašla iz njega, ili je, pak, terorom prestrašena, ili fizički na izmaku životne dobi. U svakom slučaju , dakle, ona je razbijena i povijesno nedjelotvorna. Već tada ona je čak i biološki zatvorila svoj krug, a njena politička scena ipak je bila Drugi svjetski rat. U komunizmu stasala mlađa inteligencija, koja će sedamdesetih godina nositi drugi bošnjačko-muslimanski preporod, pojavit će se tek poslije političkog ovjeravanja bošnjačke nacionalnosti. Zapravo, to priznavanje Bošnjaka kao "Muslimana" bilo je pretpostavka njene pojave, i u tome je njegova povijesna težina[15].

Nacionalno "muslimanstvo", ili muslimani s velikim "M", jeste oblik i stupanj razvoja bošnjačke nacionalne ideje i nacionalnosti Bošnjaka, nezaobilazan u povijesnom stasanju bošnjačkog narodnog bića i, objektivno sagledavajući kontekst u kojem je ostvaren, treba reći da je i oblikom i stupnjem on bio veliki korak naprijed. U tom vremenu on je značio zavidnu razinu razvoja bošnjačke nacionalne svijesti i kao takav je funkcionirao narednih trideset godina. U tadašnjim složenim bosanskim političkim uvjetima to je bio krajnji politički domet koji je bošnjački narod objektivno i mogao doseći. Održanje, razvijanje i oplemenjivanje te dosegnute nacionalne razine bilo je mnogo teže, neizvjesnije i izazovnije, jer je formalizam komunističkog uma, iza koga su umnogome stajali srpski nacionalisti, namjeravao tu biljku ostaviti bez vode, čitavu stvar ostaviti na formalnoj, deklarativnoj razini i suštinski je ugasiti. Mora se priznati da je on u tome umnogome i uspio. Nacionalna bošnjačka svijest, duhovni supstrat bošnjačkog naroda, islam kao jezgra svih oblika bošnjačke kulture, kultura bošnjačkog življenja, kao i nacionalni ponos, sve je to do pada Berlinskog zida i sa njime i komunizma, atrofiralo i

15 Sasvim drugačija mišljenja o tom činu ima Muhamed Filipović. Vidi Muhamed Filipović, "Savremena bošnjačka politika", Sarajevo 1996. godine.

životarilo da bi devedesetih godina bilo u posve kritičnom stanju. Ličilo je na sve samo ne na zdravo nacionalno tkivo.

Na poratnim popisima stanovništva Bošnjaci su svoju etničku posebnost čuvali i iskazivali različitim oblicima izjašnjavanja. Oni su se 1948. godine većinom izjašnjavali kao "nacionalno neopredijeljeni", osim neznatnog procenta koji se izjašnjavao kao "Srbi – muslimani" i "Hrvati – muslimani". To su radili samo oni pojedinci Bošnjaci koji su bili zastupljeni u organima nove komunističke vlasti. Takvi su se, po pravilu, izjašnjavali kao "Srbi – muslimani", jer im je opredjeljivanje srpstvu osiguravalo napredovanje u struci i dobar društveni položaj. To je, istovremeno, bilo i najbolji pokazatelj kolika je bila dominacija Srba komunista u Bosni poslije rata. Na sljedećem popisu 1953. godine nacionalna posebnost Bošnjaka uvažavala se na taj način da više nije bilo odjeljka "Srbi – muslimani", niti "Hrvati – muslimani", već rubrika "Jugosloven – neopredijeljen" umjesto ranije "Musliman – neopredijeljen". Već 1961. godine s ostalim narodnosnim oznakama postojala je grupa "Musliman (etnička pripadnost)", koju su popunjavali Bošnjaci, da bi popisom 1971. godine oni bili "Muslimani" u nacionalnom smislu.

Takvo osporavateljsko postupanje prema Bošnjacima odražavalo je proizvoljnost i nedosljednost komunističke politike u području nacionalnih prava i zbunjenost pred postojanjem velike muslimanske skupine kojoj su oni s vremena na vrijeme "odoka" nadijevali imena. To je proizvodilo nemjerljivo štetne učinke na bošnjačku ukupnost. Bošnjaci su bili u prilici da vlastito biće čuvaju krajnjim pounutarnjenjem, u duhovnom progonstvu i zatvaranjem u privatnost obitelji, doma i avlijskih zidova. Razdijeljenost privatnog i javnog života dosezala je šizofrenične razmjere. Sva državotvorna, nacionalna, politička prava, bez čijeg ostvarenja nema slobode ni naroda, ni pojedinca, bila su dokinuta, u krajnjoj nuždi bila su svedena na vjerska prava, i to samo za najstariji, dakle, neproduktivni dio stanovništva. Jedino su oni mogli zadržati prividan duševni mir i biti barem pasivni oponenti sveprisutnoj komunističkoj "vjeri" u bezvjerstvo. Islam je bio zabranjen za sve obrazovane ljude, greške i zastranjivanja u tom pogledu strogo su kažnjavani, a mektebi su prestajali sa početkom osnovnog školovanja. Uvedeno je stanje međusobnog unutarnjeg prokazivanja prema vjerskoj i nacionalnoj osnovi, a prokazivači su bili od države paženi, maženi i bogato nagrađivani. Kultura islamskog življenja je zatrta, javno karikirana i ismijavana. Bošnjaci su bili nasilno preoblikovani i bez svog islamskog jezgra bili su pripravni za posvemašnju komunističku indok-

trinaciju. Odbaciti sve svoje, pogaziti svoju vjeru, tradiciju, kulturu, bio je uvjet društvenog napredovanja, ličnog uspjeha. Bošnjaci su tako trnuli, čamili i odrođavali se. Produženje takvog stanja sigurno bi dovelo do potpunog odrođavanja i nestanka bošnjačkog naroda, s jedne, i Bosne kao stare povijesne zemlje i države, s druge strane. To su uviđali i bošnjački komunisti, ali su rijetki od njih imali snage, hrabrosti i želje da se takvom usmjerenju usprotive. Jedan od rijetkih koji su bili spremni za ideju Bosne i život dati bio je Pašaga Mandžić. Uostalom, Mandžić je i stvarno dao život za Bosnu i u ime Bosne.

2. PAŠAGA MANDŽIĆ I TUZLANSKA GRUPA

Za neslaganje Pašage Mandžića[16] s politikom bosanskih komunista javnost saznaje 1971. godine, a postupak razračunavanja sa njegovim političkim stavovima traje naredne četiri godine. Sve to vrijeme na razini najvećih tijela bosanskih komunista vodi se prijepor s Mandžićem, a nerijetko se u raspravu uvodi i cijelo partijsko članstvo. Na proširenom sastanku Sekretarijata Opštinske konferencije SK Tuzle 21. januara 1971. godine vodila se rasprava o temi: "O nekim osobenostima jednog dijela političkih odnosa u opštini Tuzla." Cilj sastanka bio je da se Savez komunista "po nekim pitanjima idejno-političke prirode razjasni s drugom Pašagom Mandžićem i ukoliko je moguće (sa njim) uskladi mišljenje"[17]. Povod svemu bilo je Mandžićevo nezadovoljstvo političkim prilikama u Tuzli i regionu sjeveroistočne Bosne, birokratizacijom Partije, njenim odnosom prema velikim privrednim sustavima tog područja, rudniku "Kreka-Banovići", te tvornicama "Soda" i "Solane". Njegov utjecaj na

16 Pašaga Mandžić (1907-1975) rođen je u Tuzli. Od 1924. godine sudjeluje u radu naprednog radničkog pokreta, a od 1929. godine je član Komunističke partije Jugoslavije. Sekretar je Mjesnog komiteta KP u Tuzli, a od 1938. godine član Pokrajinskog komiteta KP za BiH i sekretar Oblasnog komiteta KP u Tuzli. Prije rata kao komunista bio je zatočen četiri godine. Bio je rukovodilac štaba za pripremu ustanka 1941. godine i učesnik Pete zemaljske konferencije KPJ. U toku Drugog svjetskog rata bio je komesar Ozrenskog partizanskog odreda, 1. bosanskog bataljona, komesar brigade, član biroa Pokrajinskog komiteta i sekretar Oblasnog komiteta KP za istočnu Bosnu, vijećnik ZAVNOBiH-a od osnivanja i član Prezidijuma i vijećnik II zasjedanja Avnoja. Poslije 1945. godine bio je ministar u prvoj vladi BiH, potpredsjednik Privrednog savjeta savezne vlade, predsjednik Narodnog odbora sreza Tuzla, predsjednik SUBNOR-a BiH. Bio je član Izvršnog komiteta CK SKBiH i CK SKJ, kao i poslanik savezne i republičke skupštine. Nosilac je "Partizanske spomenice 1941", Ordena narodnog heroja, Ordena narodnog oslobođenja i drugih visokih odličja.

17 "Informacija O nekim osobenostima jednog dijela političkih odnosa u opštini Tuzla i Zaključci Sekretarijata OK SK-a u vezi sa razmatranjem naznačenog pitanja", Opštinski sekretarijat Saveza komunista (OK SK) Tuzla, 1971. godine, str. 2. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

društveni razvoj tog kraja, tokove u privredi i kadrovskoj politici ocijenjen je kao štetan, prevaziđeni individualistički mentalitet i pogrešan stil političkog nastupa. Mandžićevo samostalno političko djelovanje dovelo je do toga "da je drug Pašaga potpuno izrastao u neku vrstu autonomnog, od partijskih i samoupravnih struktura osamostaljenog i nezavisnog političkog organa i kontrolora koji kao da je zadužen i najodgovorniji za političku akciju u ovom kraju"[18], kaže se u kritici Pašaginog političkog djelovanja. Naravno, sami komunisti su prilike u Tuzli ocjenjivali kao dobre, i u političkom i u privrednom smislu. Prema njihovom sudu, Pašaga je donosio uopćene ocjene o stanju u društvu i komunističkoj organizaciji, na što, prema stavu većine učesnika u raspravi, nije imao pravo. To su mogla da rade samo visoka tijela Saveza komunista.

Mandžićevo viđenje društvene zbiljnosti i vlastite uloge u njoj bilo je drugačije i primjerenije postojećoj stvarnosti, ali po vladajuću politiku nepovoljnije. U dvanaestosatnoj raspravi, u kojoj su sudjelovale najodgovornije ličnosti vrha bosanskih komunista i tuzlanskog kraja,[19] rečeno je da se tuzlanski komunisti "ograđuju od mišljenja Pašage Mandžića o teškom stanju u Savezu komunista Tuzle, sjeveroistočne Bosne i Titovih rudnika "Kreka-Banovići" i ukazuje na pogrešnost i proizvoljnost ... izrečenih ocjena o krizi i tobožnjoj pobjedi birokratije u Savezu komunista"[20].

Dvije godine poslije Mandžić je ponovo sporan i ponovo o njemu raspravljaju najviša bosanska komunistička tijela. Osnov je bilo njegovo pismo "Dunav-filmu" u Beogradu, povodom njegovog učešća u snimanju televizijske serije prema zapisima Rodoljuba Čolakovića. "Dunav film" je od Mandžića, kao sudionika ratnih događanja, tražio mišljenje o scenariju za tu televizijsku seriju. Mandžićeve primjedbe odnosile su se na Čolakovićevo predstavljanje toka i naravi događaja u istočnoj Bosni 1941. i prvoj polovini 1942. godine. Prim-

18 "Informacija O nekim osobenostima jednog dijela političkih odnosa u opštini Tuzla ...:, str. 6.

19 Sastanku su, pored članova Sekretarijata Opštinske konferencije Tuzle, prisustvovali: "Branko Mikulić, predsjednik CK SKBiH, Cvijetin Mijatović, član Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ, Hamdija Pozderac, sekretar Sekretarijata CK SKBiH, Rade Galeb, član Sekretarijata CK SKBiH, Franjo Herljević i Bekto Zonić, članovi CK SKBiH, Mehmedalija Džambić, predsjednik Skupštine opštine Tuzla, Fatima Hadžialić, predsjednik Opštinske konferencije SSRN Tuzla, Ante Krešić, predsjednik Opštinskog sindikalnog vijeća Tuzla, Andrija Bilandžija, predsjednik Opštinske konferencije Saveza omladine Tuzla, Vojo Ivanović, predsjednik Opštinskog odbora Saveza boraca Tuzla, Rasim Ferhatbegović, sekretar organizacije Saveza komunista Rudnika "Kreka", Bogoljub Radovanović, sekretar organizacije Saveza komunista "Solane", Predrag Jovanović, predsjednik Predsjedništva Opštinske konferencije Saveza komunista Tuzla i Pašaga Mandžić, član Savjeta Federacije." Nav. dok, str. 2.

20 "Informacija O nekim osobenostima jednog dijela političkih odnosa u opštini Tuzla..", str. 10.

jedbe su bile takve da su otvorile "tamne mrlje" novije bosanske povijesti i dovodile u pitanje udomaćene znanstvene i političke istine o pitanjima koje je televizijska serija trebalo da predstavi. Mandžiću je bilo sporno prikazivanje odnosa Srba i Bošnjaka. On je tu priliku pokušao iskoristiti da o stvarima koje su ga mučile javno progovori, jer je u pismu tvrdio da je to pitanje pokretao od 1948. godine, s namjerom da se ono raspravi i da se dođe do jedinstvenih stavova o događanjima u ustanku 1941. i 1942. godine.

To je bio povod za ponovno sučeljavanje bosanskih komunista s Mandžićem. Predsjedavajući proširene sjednice Sekretarijata CK SKBiH Hasan Grabčanović na početku rasprave istakao je da Pašaga pokreće pitanja i iznosi niz tvrdnji "koje bitnije mijenjaju sliku događaja u ovom dijelu Bosne od one koja je data u sjećanju učesnika i u dosadašnjim istorijskim istraživanjima". Stoga je i sazvan sastanak Sekretarijata i najodgovornijih rukovodilaca ustanka u istočnoj Bosni[21].

Mandžićevo teorijsko i političko stajalište bilo je da je došlo vrijeme da se otvoreno progovori o revoluciji, jer je dosadašnje pisanje o tome umnogome nekritičko i netačno. U tu svrhu, on je na početku izlaganja dao tri napomene s ciljem ukazivanja na historiju vlastitog istrajavanja na rasvjetljavanju tih pitanja. Prvo se odnosilo na njegovu tvrdnju da je to pitanje postavio 1948. godine, na Petom kongresu Komunističke partije, gdje su usvojeni stavovi da je u rukovodstvu komunističkog ustanka bilo "oportunističkog i kolebljivog odnosa prema četnicima". Mandžić je rekao da je u raspravi s Đurom Pucarom, tadašnjim sekretarom Centralnog komiteta, pristao da se u tom trenutku ne raščišćavaju odnosi u vezi sa nosiocima oportunističkog držanja prema četnicima i ne ulazi u karakter mogućih idejnih zastranjivanja. U drugoj napomeni je istakao da je "1950. godine na sjednici Izvršnog komiteta dao .. kritiku knjige "Ozrenski partizanski odred" koju je napisao Tošo Vujasinović".[22] Treća napomena se odnosila na 1954. godinu, kada je tuzlanski "Front slobode" trebalo da štampa knjigu Svetozara Vukmanovića Tempa. Tu je, rekao je, "stavio čitav niz primjedbi na pisanje takve knjige koja je u stvari omalovažavala Partiju i sve u Bosni i Hercegovini". Štampanje te knjige preko Izvršnog komiteta CK SKBiH je odbijeno s obrazloženjem da se takve stvari ne mogu pisati dok

21 "Magnetofonski snimak sa proširene sjednice Sekretarijata CK SKBiH, održane 26. juna 1973. godine", Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

22 Nav. dok, traka 2, str. 1.

se događaji historijski ne istraže. Tempo je poslije politički napredovao, postaje predsjednik Sindikata, a knjiga mu je izašla u beogradskom "Radu", pod nazivom "Delegat Vrhovnog štaba". Kasnije je Mandžića, navodno, iritirala doktorska disertacija Rasima Hurema, "koja postavlja da je kriza ustanka uglavnom krivica Centalnog komiteta jer je skrenuo ulijevo, što je sasvim suprotno prilikama u istočnoj Bosni".[23] Prilikom pisanja edicije o ustanku u istočnoj Bosni Mandžić je pokušao s Rodoljubom Čolakovićem raspraviti i o njegovoj ulozi u partizanskoj suradnji s četnicima, ali Čolaković nije bio spreman za takav razgovor.

"Osnovna primjedba koju sam ja pisao "Dunav filmu", nastavlja Mandžić, "jeste da smatram da stvaranje četničko-partizanskog štaba ili partizansko-četničkog štaba, kako ga je ko zvao, da je to greška napravljena od drugova koji su stvarali taj štab i da iz toga potiču mnoge stvari koje su se desile kasnije, i u stvari, dubina krize u koju je zapala istočna Bosna."[24] Takvo mišljenje bilo je protivno vladajućem stavu prema kome su sve probleme međuodnosa četnika i partizana određivali partizani ili visoki partijski forumi. Krivica za počinjene greške nikada nije bila određena. Mandžić to, eto, čini i njegova kritika je upućena Svetozaru Vukmanoviću Tempu i Rodoljubu Čolakoviću jer su oni upute partijskog savjetovanja u Stolicama, gdje se određivala narav ustanka, sami provodili i tumačili na svoju ruku. Ni prije savjetovanja, ni poslije njega, tvrdio je Mandžić, o samom savjetovanju nisu obavijestili nikoga iz Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu, koji je tad bio najveće i najodgovornije komunističko političko tijelo. Umjesto toga, oni su s četnicima radili na formiranju zajedničkog štaba, za čijeg su načelnika postavili Sergeja Mihajlovića. Njihova namjera da se stvori jedinstvena ustanička masa, koju tad čine partizani i četnici, prema Mandžiću bila je neizvodiva, jer su zaboravili "da je specijalno u istočnoj Bosni drugačija situacija nego u Srbiji". O nacionalnom sastavu ustaničke mase Mandžić misli sasvim drugačije. U Srbiji je ona bila jednonacionalna, tj. srpska, a u Bosni su je činili Bošnjaci i Srbi. Srbijansko iskustvo je bilo neprenosivo na istočnobosanski prostor. Obrazovanje zajedničkog ustaničkog štaba partizana i četnika, prema Mandžiću, bilo je pogrešno, a posebno njegovo određivanje za napad mjesta naseljenih Bošnjacima. Tu je četnička sastavnica zajedničkog štaba bila preovlađujuća, trebalo je izazvati bratoubilački rat, poubijati Bošnjake, što su četnici i učinili. Četnici su bili stvar-

23 Nav. dok, traka 2, str. 2.

24 Nav. dok, traka 2, str. 4.

ni gospodari štaba i njegovo sjedište je bilo "u brlogu četničkom". Cilj četnika bio je da putem postavljanja svojih oficira u zajedničkom štabu razbiju ustanak, ili ga okrenu u smjeru povoljnom za njih. Predstavljajući naprimjer, dešavanja na bojištima, te prijem pojedinih oficira u zajednički štab, kao Aćima Babića, Mandžić ističe da su partizani ratovali, držali frontove, a četnici su iza njih pljačkali i klali muslimanski narod. Članovi zajedničkog štaba kolju Bošnjake, a to Rodoljub Čolaković ne vidi, "nego samo forsira jedinstvo ustaničkih masa". "Tada je meni bilo jasno da čitav jedan narod bježi od nas. Zašto bježi? Sigurno je, bježi, kuća se i ognjište svoje ne napušta tako lako, nego bježi, zna se od četničkog noža, a mi idemo skupa s četnicima. Ja sam se tada zabrinuo za ustanak i očekivao sam strašne i velike poslijedice. Ja sam to povezivao, to nije priča,... ja sam to povezivao i sa Petom partijskom konferencijom i moj pokušaj razgovora na Petoj partijskoj konferenciji itd., ali zvornički front sam ja tako vidio, drugačije malo nego što je Roćko vidio.."[25]

Mandžić navodi događaj od 25. oktobra 1941. godine, kad se kao Bošnjak-Musliman susreo s grupom četničkih oficira koji su imali uredne partizanske dokumente. "Ali je to 25. oktobar, a ja sam hadži Murat, a 18 oficira Srba sa Ravne gore pobiti, to bi moji vlastiti drugovi mene streljali radi toga." Roćko je, tvrdi Mandžić, morao znati za te oficire, koji su prilikom dolaska u Banju Luku prepoznati kao četnici i bili poubijani. Gospodari "su bili četnici u štabu partizansko-četničkom u Milićima"[26], ponovo naglašava i svoje stajalište činjenicama podupire Mandžić. Snage tog štaba nisu se borile protiv okupatora, nego protiv muslimana, Bošnjaka, smatra on. Po Romaniji su pravljeni zločini nad Bošnjacima, a posebno u Žepi, gdje su zauzvrat i sami četnici stradali. Mandžićeva ocjena je da su četnici razvrgli suradnju s komunistima jer im to više nije odgovoralo, a ne da su komunisti prevazišli svoje slabosti i razotkrili zločinačku četničku politiku, te ih usljed toga odbacili. Ustanak je bio dokraja nepovezan, a "gdje se Glavni štab najviše kretao tu se najviše problema i desilo". "Mi smo se izolovali od naroda, od većine naroda, pa treba da se zna da su imali plan pokolja Hrvata i Muslimana u istočnoj Bosni, a toga naroda je apsolutno većina a mi smo bili s četnicima zajedno. Pa znači, odvojili smo se od većine naroda u istočnoj Bosni i koliko je trebalo krvi da prolijemo da se to povjerenje počinje da vraća u narodu."[27]

---

25 Nav. dok, traka 4.

26 Nav. dok, traka 4, str. 7.

27 Nav. dok, traka 7, str. 4.

Rodoljub Čolaković, u odgovoru na teške Mandžićeve optužbe, priznaje da je sporazum s četnicima bio greška. "(I) to je ta naša greška, što mi sklapamo sporazum, bez ikakvog konsultovanja ne samo sa PK..", "mi smo na taj način uletajući u sporazum, sa takvim partnerima da smo mi pomogli oficirima Draže Mihajlovića, olakšali im posao"[28], rekao je Čolaković. Namjera je bila, tvrdio je, pravljenje sporazuma sa srpskim masama, jer su one ratovale pod četničkim imenom protiv NDH. Ni u partizanskim redovima nije bila dovoljno zastupljena ideja narodnooslobodilačke borbe, a kamoli među četnicima, priznaje on. To za partizane, nije bila "borba protiv ustaša ili još gore protiv Turaka i Šokaca, kako su govorili ti seljaci. Mi smo se pouzdavali da ćemo moći, sklapajući sporazum delovati tako, mi to nismo uspeli", nije se, dakle, uspjela preusmjeriti srpska ustanička masa. Da je naboj ustaničke mase bio antibošnjački i antihrvatski, a ne revolucionarni, priznaje i sâm Čolaković. U tom trenutku četnički oficiri nisu uspjeli likvidirati ustanak, niti su ga komunisti uspjeli preusmjeriti i predvoditi, tako da je razlaz bio nužan. To da su srpski komunisti rukovodioci bili ravnodušni prema stradanju Bošnjaka i Hrvata, što je osnovni Mandžićev stav, Čolaković smatra neosnovanom optužbom s nacionalističkom pozadinom. On svoju obranu završava parolom: "Srbi komunisti smetaju Muratu."[29] Na taj način Mandžić je proglašen nacionalistom, čime se obesnažilo njegovo nastojanje za utvrđivanjem istine, a posebno položaj i sudbine Bošnjaka u toj istini.

Hamdija Pozderac ideološki nespretno brani Čolakovića riječima da niko nema ništa protiv različitih mišljenja o određenim događanjima, ali se ocjene revolucije izvan okvira Partije ne mogu davati. Za Cvijetina Mijatovića to je "jedno čudovišno konstruiranje stvari poslije 30 godina", posebno "sa stalnom nekom intencijom da su ustvari srpski kadrovi u najmanju ruku kumovali uništavanju Muslimana". Avdo Humo ističe svjesnost komunista pri prilaženju četnicima. Srpske mase su jedine imale borbeni naboj, njima se i preko četnika moralo prilaziti, mada je to usporilo "proces prilaženja hrvatske i muslimanske mase narodnooslobodilačkom pokretu"[30]. Uglješa Danilović, navodno, osjeća Mandžićevo opterećenje pitanjem Bošnjaka u tom periodu. On se slaže s Mandžićem da Đilasova teza na Petoj zemaljskoj konferenciji komunista nije bila dobra, ali se ne slaže da se odatle izvodi štetnost politike pre-

28 Nav. dok, traka 10.

29 Nav. dok, traka 12, str. 5.

30 Nav. dok, traka 21, str. 4.

ma Bošnjacima. "Ja mislim da je Murat tim opterećen da su greške u istočnoj Bosni rezultat nepravilnog stava Partije po pitanju Muslimana."[31]

Danilović je djelomično i bio u pravu. Mandžića i jeste mučio nepravilan stav komunista prema Bošnjacima u ustanku. On je navođenjem niza primjera dokazivao da je Komunistička partija dugo vremena imala poricateljski odnos prema Bošnjacima, i to saznanje ga je proganjalo. Zato je isticao da je Đilasov stav o tome da Bošnjaci nisu narod donio štetu u partijskom radu. To je utjecalo na to da je slabio komunistički utjecaj na Bošnjake, jer "kada sam došao s Pete zemaljske konferencije govorio sam o svemu, u muslimanska sela znao sam da će me muslimani pitati šta je tamo o Muslimanima itd., ja nisam smio reći da nije nacija, da neće biti nacija, da će se pretopiti u ovu ili onu naciju itd. Ja u ta sela nisam rado išao i naš kontakt s njima je slabio"[32], kaže Mandžić. Tim svjedočenjem on pripisuje znatan dio krivice i komunistima za stradanje Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu. Komunisti nisu uvažavali Bošnjacima nacionalnost, nespremne su ih prepustili predstojećim ratnim zbivanjima, a hrvatsko i srpsko nasrtanje na njih ostavili otvorenim i izazovnim.

Učesnici rasprave su Mandžića "propisno" "slomili". Na kraju je i sâm priznao da je na Ozrenu svakodnevno surađivao s četnicima, ali "da smo mogli napraviti s drugima štab bilo bi veće koristi a manje štete"[33]. Ti "drugi" su Bošnjaci i Hrvati i on se pita zašto s njima nije pravljen zajednički štab, već s četnicima, što se okrenulo protiv Bošnjaka i Hrvata. Je li odlučujuća bila prevaga srpskog elementa u komunističkim redovima? Sigurno jeste, i to je ono na što cilja Pašaga. Izvinio se Čolakoviću ako je između njih došlo do nerazumijevanja. Raspravu je kraju priveo Branko Mikulić stavom "da je drug Pašaga sve ovo prihvatio i shvatio kao zvanično upozorenje i kritiku", te da se neće iznositi u javnost.

U raspravi je na vidjelo izbila osnova sukoba Pašage Mandžića s Komunističkom partijom, a ona se sastojala u ponašanju komunista prema Bošnjacima tokom ustanka. Mandžića muči komunističko nepriznavanje nacionalnosti Bošnjaka, greške i ljudske žrtve koje su iz takvog pogrešnog stava proizašle i nepriznavanje učinjenih grešaka. To da on poslije trideset godina poteže pitanje Pete zemaljske konferencije 1940. godine i njenog osporavanja nacionalnosti Bošnjaka samo govori o obimu štete koja je po Bošnjake proizašla iz takvog

31 Nav. dok, traka 29, str. 3.

32 Nav. dok, traka 29, str. 4.

33 Nav. dok, traka 35, str. 2.

stava. Suprotno zvaničnom komunističkom stavu da je od te konferencije s idejom nacionalne ravnopravnosti u komunističkoj ideologiji sve u redu, on ističe da to nije tako, te problematizira nacionalno pitanje u komunističkom pokretu, teško optužujući ključne srpske ljude u komunističkom bosanskom vodstvu za četničko držanje, ako ne i ponašanje. Mandžićevo viđenje prilika tokom Drugog svjetskog rata u regionu sjeveroistočne Bosne, gdje su partizani svjesno surađivali s četnicima u ubijanju i iskorjenjivanju Bošnjaka, zvučalo je skandalozno. Načelo nacionalne ravnopravnosti unutar komunističkog pokreta time je obesnaženo, a prevaga Srba u Komunističkoj partiji bjelodano istaknuta. Sve to bilo je protivno zvaničnoj komunističkoj ideologiji koju su i tad, sedamdesetih godina, srpski kadrovi u Partiji dobrano oblikovali i promovirali.

To što su se komunisti maćehinski odnosili prema Bošnjacima tokom Drugog svjetskog rata utjecalo je na političku usmjerenost tog naroda, njegovo nepovjerenje prema komunistima, njihovom pokretu i državi. Takav odnos prema Bošnjacima zadržao se pune dvije decenije i nakon rata, i to je ono protiv čega se Mandžić buni. Istovremeno, to je bilo najosjetljivije mjesto komunističke ideologije o nacionalnoj ravnopravnosti, na njemu se otvaralo pitanje srpske prevage u komunističkom pokretu i opći položaj Bosne i Hercegovine u saveznoj federaciji, tako da je Pašaga ušao u područje koje je bilo zabranjeno za svako, a pogotovo za kritičko propitivanje.

"Slučaj Pašage Mandžića" još jednom se otvara i konačno "rješava" u proljeće 1975. godine. Poslije višemjesečnog istražnog postupka u Službi državne bezbjednosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SRBiH, Pašaga Mandžić 17. aprila 1975. godine, u maniru staljinističkih istražnih postupka, potpisuje pokajničku izjavu i komunističku drugarsku samokritiku. Slomljen i skrhan višesatnim policijskim isljeđivanjem i torturom, Mandžić priznaje i potpisuje svoju krivicu, potpisuje sve optužbe protiv sebe slijedećim riječima:" Želim da kažem moju iskrenu samokritiku, moja konačna saznanja o mojim zabludama, nebudnosti i počinjenim greškama u posljednjih nekoliko godina, da sebi i drugima objasnim kako sam se našao u društvu ljudi koji su neprijateljski djelovali protiv našeg socijalističkog samoupravnog društva i da, koliko su to moje mogućnosti, doprinesem pravilnom rasvjetljavanju mnogih sijela i sastanaka na kojima sam i sam uzeo učešća."[34] Ispravna je, tvr-

34 Zapisnik Izjave građanina Pašage Mandžića zvanog Murata, sina Huseina i Derve, rođenog 6. maja 1907. godine u Tuzli, dat organima Službe državne bezbjednosti općine Centar Sarajevo Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SRBiH. Br. 01-459, dana 17. aprila 1975. godine, str. 1. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

di on pokajnički, "odluka Gradskog komiteta SK Sarajevo o mome isključenju iz Saveza komunista Jugoslavije", a optužuje Teufika Selimovića Buđonija, Smaila Čokića i Saliha Bureka za njegovo uvođenje i zavođenje u rasprave o prilikama u društvu i položaju Bošnjaka u njemu, pri čemu je iznošen čitav niz spornih stavova. U priznavanju vlastite krivice Mandžić je istakao da je omiljena tema Bureka, Selimovića i Čokića "položaj Muslimana u našoj zemlji", te da su oni iznosili stavove o njihovom zapostavljanju u društvu, čemu se on protivio. O pitanju ocjene slučaja Hume i Karabegovića to društvo misli, ističe Mandžić, "da su Osman i drugi nastradali isključivo zato što su Muslimani i da je Čedo Kapor tu žrtvovan kako se ne bi osjetilo da je to sve protiv boraca-Muslimana"[35]. Na kraju izjave Mandžić pokajnički izjavljuje da mu je teško palo isključenje iz Saveza komunista i da do kraja ostaje vjeran Titu i Partiji. Zaista, ružno, tužno i tragikomično.

Završetku istražnog postupka prethodilo je izlaganje republičkog ministra policije Mate Andrića na sjednici Izvršnog komiteta CK SKBiH 14. februara iste godine. "Služba državne bezbjednosti raspolaže podacima o organizovanom i veoma drskom neprijateljskom djelovanju grupe u Tuzli. Jezgro grupe sačinjavaju: Teufik Selimović-Buđoni, Pašaga Mandžić-Murat i Salih Burek." Pored navedene trojice, u grupi su još Halid Čokić, Ahmed Delibegović, Vahid Delibegović-Roki, Avdo Nalbanda, Fadil Čokić i Nesiha Hodžić. Grupu čine "razni nezadovoljnici, IB-ovci, rankovićevci, nacionalisti, razvlaštene tehnokrate,...."[36] "Antisamoupravna i neprijateljska pozicija svih nabrojanih u grupi ničim se ne može dovesti u sumnju."[37] Stavovi grupe su antikomunistički, i iz nje "izbija dogmatsko-birokratsko, prostaljinističko gledanje na društvo"[38], omalovažava se ekonomsko stanje u zemlji, napadaju najugledniji kadrovi, razvija se retrospektivni nacionalizam[39]. Grupa razvija muslimanski naciona-

---

35 Izjava Pašage Mandžića Službi državne bezbjednosti, str. 26.

36 "Izlaganje Mate Andrića, republičkog Sekretara za unutrašnje poslove SRBiH, na proširenoj sjednici Izvršnog komiteta predsjedništva CK SKBiH održanoj 14. februara 1975. godine", Oznaka dokumenta je Strogo povjerljivo, Nakon upotrebe vratiti, br. 18, str. 2, Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

37 "Izlaganje Mate Andrića ...", str. 3.

38 "Izlaganje Mate Andrića ...", str. 5.

39 Ministar policije Mate Andrić ističe: "Specifičnost nacionalizma grupe je u retrospektivi koja seže u narodnooslobodilačku borbu, pa i u istoriju Saveza komunista Jugoslavije, sve do 1919. godine. Naime, česta njihova tema je likvidacija Štaba majevičkog partizanskog odreda od četnika, o čemu Selimović kaže da je "Štab majevičkog partizanskog odreda od strane Partije i partijskih rukovodilaca srpske nacionalnosti svjesno poslan u Vukosavce na Majevici, u cilju da ga likvidiraju četnici, jer je u Štabu bilo

lizam o mnogim pitanjima, pa tako tvrde "da su jedinice narodnooslobodilačke vojske, iz šovinističkih pobuda, popalile muslimanska sela Tupkovići, Koraj i Cersku"[40]. Iz svega se vidi "da se radi o veoma drskom neprijatelju koji pokušava da se organizuje u napadu na Ustavom utvrđeni poredak"[41], pridikovao je Andrić.

Mandžićevo "diskvalificiranje jedne grupe kadrova iz srpske nacionalnosti" je isključivo sa stajališta "velikomuslimanskog hodžinskog, kadijskog šovinizma", riječi su Hamdije Pozderca[42]u raspravi koja je uslijedila nakon izlaganja Mate Andrića[43]. Primjereno sado-mazohističkom duhu bosanskokomunističkog viđenja nacionalnog pitanja i borbe protiv nacionalizma u vlastitom narodu, Pozderac naglašava "da je za Bosnu i Hercegovinu danas djelovanje sa velikomuslimanskih pozicija, najopasnije", a Mandžićevo "birokratsko-unitarističko djelovanje" odvija se kroz formu "muslimanskog šovinizma". Mandžićevo djelovanje je dio veće zavjere, stav je Dragutina Kosovca, a Hrvoje Ištuk, podržavajući Pozderca, kaže da "bismo morali povesti jednu energičniju borbu protiv izvjesnih pojava muslimanskog nacionalizma", ali na način da u tu borbu ne uđu i oni koji su i protiv samog bića bošnjačkog naroda[44]. Mikulić je za "presijecanje rada grupe" i obavještavanje Tita o svemu, a Grabčanović je za "definitivno poražavanje snaga koje su djelovale pod Pašaginim

---

Hrvata i Muslimana". Konfrontacija Srba i Muslimana u kontekstu NOR-a ogleda se i u izjavi Čokić Fadila:"Muslimanska sela su popalili partizani, da bi pridobili četnike ... partizani i četnici u džamije su zatvarali ljude i onda ih palili".... Pašaga Mandžić u jednom kontekstu kaže:"Ovoj Partiji trebalo je 50 godina da prevali riječ – Musliman. Činjenica je da ovaj muslimanski narod nikakvih prava nije imao. Politika je bila velikosrpska. Godine 1952, na sjednici Centralnog komiteta, jedan član Centralnog komiteta, Srbin ustaje i govori o neriješenom nacionalnom pitanju Muslimana. Kada ga na sjednici nisu pojeli. On je prvi pokrenuo to pitanje, a da je ko drugi od nas to pokrenuo, ne bi mu bilo oprošteno. Zato kažem, uvijek treba imati uza se po jednog Srbina". Vraćajući se na ratne prilike, ističe da je "paljenjem muslimanskih sela od strane partizana mnoge otjeralo na stranu okupatora. Ima razlika između srpskog naroda i srpskog naroda, ali od prvog dana sam osjetio, čim su čuli da sam "Murat", smatrali su da je Musliman Srbinu veći neprijatelj, nego Nijemac ili ustaša", zaključuje Pašaga Mandžić". "Izjava Mate Andrića ...", str.7, 8 i 9.

40 "Izjava Mate Andrića ...", str. 10.

41 "Izjava Mate Andrića ...", str. 10.

42 "Magnetofonski snimak 43. sjednice proširenog Izvršnog komiteta Predsjedništva Centralnog komiteta SKBiH (održane 14. februara 1975. god.)," str. 14, Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

43 U raspravi su sudjelovali najznačajniji ljudi bosanskohercegovačke politike: Branko Mikulić, Nikola Stojanović, Hamdija Pozderac, Niko Mihaljević, Dragutin Kosovac, Hrvoje Ištuk, Vaso Gačić, Ljubo Jurošević, Hasan Grabčanović, Anđelko Vasić, Rato Dugonjić, Ismet Kreso, Nedo Mandić, Ferhad Kotorić, Ante Budimir, Mićo Rakić, Vojo Čolović,

44 "Magnetofonski snimak 43. sjednice proširenog Izvršnog komiteta..", 14. 2.1975. str. 26.

okriljem". Prema Mići Rakiću, suština je "u borbi tehnokratije za vlast", a za Ratu Dugonjića Pašagino hapšenje ne smije se isključiti[45]. Istog dana Tito je pismeno obaviješten o svemu[46].

U Informaciji sa spomenute sjednice kaže se da je "razmatrano antisocijalističko i antisamoupravno djelovanje dogmatsko-birokratskih i nacionalističkih elemenata u opštini Tuzla"[47], naznačeno je njihovo djelovanje sa stajališta "muslimanskog nacionalizma", zavjerenički rad protiv države, te se traži od komunističke organizacije Tuzle da članove grupe izbaci iz SK. Idejno i političko stanovište grupe je "opredjeljenje za centralistički sustav, svrstavanje naše zemlje u istočni lager.."[48], jer borbu SK za vlast radničke klase nazivaju "diktaturom", "hoštaplerajom", "neradom", "prevarom", a partijske kongrese "cirkusom".

U Tuzli, svojoj partijskoj bazi, na sjednici Općinskog komiteta SK, Mandžić je preslušao već pripremljene optužbe. "Pašaga Mandžić je na zboru u Panjiku doveo u pitanje ocjene o ustanku na Ozrenu i istočnoj Bosni u 1941. godini u pogledu učešća muslimanskog i srpskog naroda sela Ozrena i Majevice ... U vrijeme pisanja edicije "Istočna Bosna u NOB-i" Pašaga Mandžić je stavljao niz primjedbi na članke Rodoljuba Čolakovića, ističući da Čolaković veliča samo srpski narod, a da ne spominje Muslimane, koji su bili tada, prema njemu, glavna snaga."[49] Grupa je isticala "zapostavljenost muslimanske nacije" i pokušala se infiltrirati na rukovodna mjesta u privredi. U zaključku informacije kaže se da je "njihovo antisamoupravno, antisocijalističko i dogmatsko-birokratsko djelovanje"[50]suprotno politici Saveza komunista. Nigdje ni riječi o ispitivanju stvarnih navoda Pašagina neslaganja s odnosom komunista prema

---

45 "Magnetofonski snimak 43. sjednice proširenog Izvršnog komiteta...", 14. 2. 1975. str. 90. i 69.

46 U pismu predsjedniku Saveza komunista Jugoslavije Josipu Brozu Titu Branko Mikulić, predsjednik Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, suštinu djelovanja grupe označava neprijateljskom djelatnošću s pozicija muslimanskog nacionalizma. Obavještava Tita o sastavu grupe i o tome da će se protiv nje povesti krivični postupak. Mikulićevo pismo Titu nalazi se u Arhivi Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika. Str. pov. br. 03-39/1-75, Sarajevo, 14. februar 1975. godine.

47 "Predsjedništvo CK SK BiH i Izvršni komitet Predsjedništva – Informacija", Br. 586. Sarajevo, februar 1975. godine. Informacija je rađena kao izvještaj s proširene sjednice Izvršnog komiteta Predsjedništva CK SKBiH, a namijenjena je bila općinskim partijskim organizacijama.

48 "Predsjedništvo CK SK BiH i Izvršni komitet Predsjedništva – Informacija", str. 3.

49 Izvještaj sa sjednice OK SK Tuzla 25. 2. 1975. godine str. 13. Od članova Izvršnog komiteta prisustvovali Hamdija Pozderac, Franjo Herljević, Ferhad Kotorić i Vojo Čolović.

50 Izvještaj sa sjednice OK SK Tuzla, str. 19.

51 Na osnovu "Izvoda iz zapisnika osnovnih organizacija Saveza komunista koje su evidentirale jedan broj članova SK i traže njihovu političku odgovornost, kao i jedan broj ljudi koji nisu članovi Saveza komu-

Bošnjacima, niti upitnosti u obim i sadržaj bošnjačke ravnopravnosti[51]. Odluku Izvršnog komiteta CK SKBiH podržali su članovi Savjeta Republike i Savjeta Federacije[52].

Potom je uslijedilo isključenje Pašage Mandžića iz Saveza komunista. U ime Gradskog komiteta SK Sarajevo odluku mu je saopćio Nenad Guzina. U odluci je rečeno da je Gradski komitet na osnovi razmatranja Mandžićevog antisocijalističkog djelovanja donio takvu odluku. Pašaga optužbe nije prihvatio, posebnu onu da je napadao politiku SK i samog Tita[53].

3. DRUGI BOŠNJAČKO-MUSLIMANSKI NACIONALNO-KULTURNI PREPOROD

Političko uvažavanje muslimanske/bošnjačke nacionalnosti praćeno je burnim duhovnim previranjima u Bosni i Hercegovini. Otvoreni politički prostor sami komunisti nastojali su popuniti nužnim, ali i po njih odgovarajućim kulturnim sadržajem, kako bi se čin barem kulturnog uvažavanja Bošnjaka potvrdio u svom cijelom obimu. Političkim stavovima bila je potrebna kulturna nadopuna, a odvijala se uz istovremenu, komunistima svojstvenu zadršku prema svim sadržajima koji su protivni njihovom ideološkom nazoru. Zato bosanski komunisti zagovaraju podršku bošnjačkom kulturnom i umjetničkom stvaralaštvu i znanstvenom istraživanju njihove tradicije. Ambiciozno se uspostavlja Orijentalni institut i Katedra za orijentalistiku na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, otvara prostor za istraživanje bošnjačke historije i kulture, ali se indirektno u takvom nacrtu i sami Bošnjaci sa svojim islamskim naslije-

nista" vidi se da su sljedeća lica, članovi SK, bili obuhvaćeni političkom odgovornošću: Sead Babović, Nedžatije Kurt, Nenad Trifković , Momčilo Bogićević, Sadik Omeragić, Mara Žilić, Ćazim Ibrahimagić, Slobodan Vokić, Sejfulah Ibrišimović, Osman Ganić, Ibro Bešlagić, Rado Perić, Rado Popović, Šefko Vrabac, Šefket Kunosić, Rasim Ferhatbegović, Rahman Husagić, Izet Hodžić, Salih Atić, Smajil Trbonja, Osman Ibrahimović. Od nečlanova SK na spisku su: Branko Perić, Zlatko Unger, Rešad Čilimković, Mustafa Koprić, Svetozar Pribičević, Ratko Lukić, Dušan Sandić, Fehim Đapo, Omer Sijerčić, Rajko Malić, Dara Priganica, Ljubica Radulović, Ibrahim Sijerčić, Cvjetko Marković, Vlado Bošković, Harun Zaimović, Stjepan Ivić. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

52 Vidi "Zabilješka sa sastanka aktiva komunista članova Savjeta Federacije i Savjeta Republike koji žive na teritoriji SRBiH". Sastanak je održan 26. 2. 1975. godine. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabineta predsjednika.

53 "Zabilješka o razgovoru sa Pašagom Mandžićem koji je vodjen u Gradskom komitetu SK 1. marta 1975. godine povodom saopštenja o njegovom isključenju iz Saveza komunista". U potpisu dokumenta je Nenad Guzina. Prilikom saslušanja odluke o isključenju iz SK, Pašaga je priznao da se mislio obratiti Titu, ali pošto nije siguran da bi pismo do Tita došlo i da bi mu Tito odgovorio, a što bi mu teško palo, od toga je odustao.

sidran avdo

đem razumijevaju jedino kao stvar prošlosti i preživljenog osmanlijskog nasljeđa. Komunisti su podupirali orijentaliziranje Bošnjaka, a mnogi Bošnjaci su na to i nasjedali, a pojave stasanja i razvoja nacionalnih pokreta, gdje je u pitanju nacija i država, nisu se zbiljski preporučivale i istraživale. S druge strane, srpske i hrvatske nacionalističke snage, koje sedamdesetih godina u zemlji prvi put izlaze na javnu političku pozornicu, nastoje osporiti i spriječiti političku i kulturnu ravnopravnost Muslimana/Bošnjaka. One nastupaju s postavkom o Muslimanima kao "vještačkoj", od "komunista izmišljenoj" naciji, čija kultura nema neprekinutu, trajuću slavensku osobenost, već je orijentalni anahronizam kojeg oni treba da se otarase i vrate se u pradjedovsko predislamsko duhovno okrilje. Komunističkim osujećivanjem "hrvatskog proljeća" i "srpskog liberalizma", federalnim ustavom iz 1974. godine, političkim podupiranjem Bošnjaka i jačanjem bosanske državnosti novim ustavom bosanske društvene i političke prilike znatno su poboljšane i ojačane. Prema općem mišljenju, Bosnom tad upravljaju Bosanci, ona izlazi iz dominiona srpske vlasti, a tad počinje i njeno rušenje izraženo agresijom 1992. godine. Jer, uravnotežena i smirivanja Bosne nije moglo biti bez djelatnog i ravnopravnog učešća bošnjačkog naroda u svim njenim poslovima ili, drugačije rečeno, nije moglo biti Bosne bez Bošnjaka, kao što je nema ni bez bilo kojeg od njenih naroda. Tad je postignuto bosansko jedinstvo, što je bio dovoljan razlog da s bosanskom politikom nacionalne ravnopravnosti dolaze u sukob brojni intelektualci. Kao oblik osujećivanja i zabranjivanja izražavanja kulturnog identiteta, na način kakav komunistička ideologija nije propisala, niti zamislila, dolazi do odlaska jednog broja hrvatskih i srpskih intelektualaca iz Sarajeva u Zagreb i Beograd. Intelektualci koji odlaze u Beograd u pravilu se ne slažu s potvrđivanjem nacionalnosti Muslimana/Bošnjaka, njima je Bosna vještačka tvorevina, a Muslimani vještačka nacija. U pripremi agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, uglavnom, svi ti pojedinci su djelatno učestvovali, jer je agresija izravno produkt njihovog političkog, i prema Bosni neprijateljskog, rada. Prilike s hrvatskim intelektualcima, koji u manjem broju odlaze iz Sarajeva, znatno su drugačije, ali se i njihovo neslaganje sa emancipacijom Bošnjaka i nakane svojatanja Bosne za račun Hrvatske ne mogu pri tome zanemariti.

Takve antibosanske i osporavateljske snage na političkoj pozornici izazivaju smutnju i pometnju među bošnjačkim intelektualcima. Za Bošnjake se dešava politički i nacionalno paradoksalna pojava da njihovi najveći književnici: Selimović, Dizdar i Kulenović, te sociolog Ćimić bivaju uvučeni u taj tragični politički koloplet. Od sedamdesetih godina Selimović i Ćimić ne žive u Saraje-

vu, sami sebe smatraju nepoželjnim u toj sredini, Kulenović se ponižava po Beogradu, a Dizdara bez njegovog velikog protivljenja svojata hrvatska književnost. Tako se dešava da trojica najvećih suvremenih bošnjačkih književnika izravno ne sudjeluju djelatno u političkom usmjeravanju vlastitog naroda. Sve je to utjecalo da Bosna i Hercegovina u takozvanim liberalnim političkim i intelektualnim krugovima Jugoslavije slovi kao "tamni vilajet", područje vladavine "čvrste ruke", totalitarizma i neslobode izražavanja. U tome se dodatno iznalazilo opravdanje za nesposobnost njenog vodstva da je politički usmjerava, te nužnost njenog razbijanja za dobrobit svih.

a) Odlazak Meše Selimovića

Nesporazum Meše Selimovića s bosanskom politikom je najprimjereniji za odslikavanje prilika u ondašnjoj bosanskohercegovačkoj kulturi i društvu. On, također, svjedoči o neupućenosti jednog dijela bošnjačkih intelektualaca u značaj politike i složenost nacionalnih odnosa u komunističkoj Jugoslaviji. I više od toga, on svjedoči o jednom teškom bosanskom vremenu i bošnjačkom življenju u kome je za pravilnu usmjerenost potrebno nešto više od spisateljskog dara. To što bošnjačku politiku danas oblikuju ljekari i inženjeri, a ne književnici i filozofi, kao što je to slučaj kod svih nacionalno nedovršenih naroda, opravdanje jedino može crpjeti iz lošeg iskustva književnika Meše Selimovića i nekih drugih komunistički obrazovanih intelektualaca s politikom. Bošnjački književnici od njegovog vremena, sa časnim izuzecima, uglavnom, ne bave se politikom, što za bošnjačku politiku i nije uopće dobro. Književnost je po sebi nacionalna duhovna disciplina i njenim nosiocima je mjesto u nacionalnim poslovima. Uostalom, nacije u bošnjačkom susjedstvu oblikovali su upravo literarni djelatnici.

Od svog prelaska iz Sarajeva u Beograd Selimović je napravio ili, bolje reći, bosanskoj politici priredio "slučaj". Tome su umnogome doprinijeli Selimovićevi beogradski "prijatelji", kao i njegova osobna politička naivnost i povodljivost za obiteljskim zahtjevima. Sve se odvijalo na razradi teze srpskih nacionalističkih intelektualnih krugova o bosanskoj kao "tamnovilajetskoj" vlasti, o Bosni kao zemlji rigidnih ideoloških stavova, režimu koji priječi duhovni i intelektualni razvoj svojih građana. U osnovi svega stajalo je nemirenje tih krugova sa razvojem bosanskog društva, ravnopravnošću Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federaciji i stasanju nacionalno osviješćene bošnjačke inteligencije. Bošnjacima je zadat takav udarac da se njihov najveći književnik

nacionalno izjašnjavao kao Srbin. To je trebalo da bude dokaz o komunističkom "izmišljanju" muslimanske nacionalnosti. Svemu je doprinijelo Mešino loše psihičko i fizičko stanje, te jak i uvijek izražavan utjecaj njegove supruge Darke na njegov život.

U pismu Sekretarijatu CK SKBiH Selimović navodi razloge zbog kojih odlazi iz Bosne. Partijske zamjerke – odbijanje da primi materijale za jednu od sjednica CK SKBiH, kojeg je bio član, i istupanje na sastanku aktiva komunista Srpske književne zadruge – koje mu je partijska komisija s Arifom Tanovićem na čelu predočila 1. 12. 1972. godine on označava "smiješnim nesporazumom" i "notornom laži", gdje je "jedna žena trebala da posluži kao podmetnuta bomba...[54] "Zar je bilo potrebno da mi se to desi u mojoj 63. godini, poslije 30. godina partijskog staža, na kraju života, poslije svega što sam uradio i ostavio Bosni! Ali izgleda da je ovo simboličan završetak moga boravka u Sarajevu, da bi me podsjetio na sve što mi se ovdje dešavalo i ranije: to je doduše bilo teže od ovoga, ali ovo je ružnije od svega. A ipak mi je toliko stalo do Bosne, toliko je volim, da ću ovaj slučaj sakriti od svih i svačijih očiju: neka bruka ostane onome ko je za nju kriv. Žao mi je što iz Bosne odlazim sa ovako teškim i mračnim utiskom, jer sam vjerovao da će mi makar na kraju biti stvorena mogućnost da o svom zavičaju ponesem vedriju uspomenu. Pišući o ovom svome dubokom zaprepašćenju, ja ne tražim ništa, ni nečiju odgovornost ni nečije izvinjenje, i želim samo da sve što prije zaboravim kako bih se oslobodio osjećanja more koja me neodoljivo pritisnula"[55]. U pismu Arifu Tanoviću Selimović izjavljuje da više ne prihvata nikakve rasprave o njegovom slučaju i navodi listu svojih osporavanja i profesionalnog šikaniranja poslije podizanja partijske optužnice, te izriče:"Sve što odlučite, prihvatam ... Sad mi je najvažnije da izvučem živu glavu, ništa drugo me ne interesuje."[56] Povodom zamjerke da brani nacionalističko djelovanje Srpske književne zadruge i njenog

---

54 "Neki karakteristični napisi u štampi i publicistici", Sarajevo, septembar 1976. godine, knjiga I, str. 123-126. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika. Meša Selimović je optužen da je odbio primiti materijale CK SKBiH od kurirke Š. H., što je bio dovoljan razlog za obrazovanje partijske komisije i njegovo optuživanje. Tužbu Centralnom komitetu protiv njega podigla je spomenuta kurirka. Selimović se time osjetio duboko povrijeđenim i poniženim.

55 Pismo Selimović počinje priznanjem težine udarca partijske diskvalifikacije. "Kad sam, međutim, došao kući i pročitao BILJEŠKU o tužbi kurira CK .... sve se oko mene okrenulo: svojim očima nisam mogao vjerovati. Na žalost, djelovalo je to na mene porazno i doživio sam nervni šok, pa smo morali zvati ljekara da mi da inekciju. To je posljednji i najružniji udarac koji mi je zadat u Bosni; kažem: posljednji, jer ću bježati od svega a i braniću se od ovakvih užasa."

56 "Drugu Arifu Tanoviću", Meša Selimović, Sarajevo, 3. 12. 1972. godine. U "Neki karakteristični napisi u štampi i publicistici", knjiga II, str. 127-128, prijepis. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

predsjednika Dobrice Ćosića, Selimović uzvraća da je branio jednu staru kulturnu instituciju čiji rad nije nacionalistički i koja se bavi isključivo izdavačkim i kulturnim radom. "Rad Dobrice Ćosića nije uopšte bio nacionalistički, dok s njegovim političkim stavovima, koji su u suprotnosti s politkom CK SKBiH", nemam ništa[57], ističe Meša.

U "Zabilješci Radne grupe CK SKBiH o razgovoru sa drugom Mešom Selimovićem"[58] kaže se da Selimović prihvata stavove Partije o nacionalnom pitanju, te da "prihvata ocjene foruma SKJ u vezi sa nacionalističkim djelovanjem Srpske književne zadruge"[59]. Cijeli problem bio je u tome što je Srpska književna zadruga djelovala sa stajališta srpskog nacionalizma, a posebno njen predsjednik Dobrica Ćosić. To Selimović nije uviđao, nije prozreo da njegovim imenom i djelom srpski nacionalisti spletkare na njegovu štetu, na štetu njegova naroda i njegove države, i to je osnova njegovog sukoba s bosanskim komunistima, ali i sa Bosnom samom. On nije uviđao da mu u takvoj "književnoj zadruzi" nije mjesto i da se iza njegovih leđa kroje zločinački nacionalistički naumi prema zemlji koja ga je rodila, a iz koje je, eto, bježao. Tako mu je neprijateljski izgledao odnos bosanskih komunista prema njemu i u trenucima kad su ga pokušali sačuvati za sebe, za Bosnu. Istina, i tu je bilo pojedinaca i snaga, što će se kasnije i potvrditi, koji su djelovali na zaoštravanju tog nesporazuma s ličnih i nacionalističkih srpskih stajališta i njegovom pretvaranju u sukob Bosne sa Selimovićem[60]. Sve to vrijeme Selimović razdvaja kulturni i politički rad na način da je podržavao kulturnu misiju Srpske književne zadruge i njenog predsjednika Ćosića, mada o njihovim političkim stavovima, prema vlastitom priznanju, nije znao ništa[61], niti je želio znati.

---

57 Izjava Meše Selimovića od 3. 12. 1972. godine, a prema zaključku donesenom s Grupom CK SK BiH na sastanku od 1.12. 1972. godine, str. 129.

58 Radnu grupu CK SKBiH činili su: dr. Arif Tanović, Mladen Oljača, Ferhad Kotorić i Esad Horozović, a razgovor je obavljen 1. 12. 1972. godine. "Neki karakteristični napisi u štampi i publicistici", knjiga II, Sarajevo, septembar 1976. godine. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

59 Nav. dok. str. 244.

60 Prema naknadnim svjedočenjima učesnika tih zbivanja, posebno Arifa Tanovića, Meši je u Beogradu bila obećana kandidatura za Nobelovu nagradu, te da je to naivno nadanje suštinski razlog njegovog odlaska iz Sarajeva u Beograd. Kad smo već kod nagrada, vrijedno je istaći slučaj Skendera Kulenovića s "Ninovom" nagradom. Skenderu je jedan od članova komisije navečer javio da je on dobitnik "Ninove" nagrade za književnost, da bi sutro jutro Kulenović u novinama pročitao ime drugog dobitnika. Od srčanog udara, kojeg je tad dobio i umro je.

61 Selimovića su bosanski komunisti i privatno molili da napusti takvo društvo."U prilog tome pomenuo je prijateljski i drugarski prijedlog Branka Mikulića da treba da napusti SKZ, na što je odgovorio da mu uopšte nije jasno zašto." Isto str, 241.

Prilikom suđenja bratu Teufiku 1975. godine Meša je doživio političko i umjetničko osporavanje na način da je, zagrebačka televizija pod ucjenom Televizije Sarajevo odustala od njegovog već snimljenog i pripremljenog materijala za emisiju "Gost-urednik"[62]. Tim povodom Selimović traži zaštitu od Vladimira Bakarića, potpredsjednika Predsjedništva SFRJ[63]. Selimović od Bakarića traži da mu pomogne da "dozna u čemu je moja nepoznata krivica"[64]. Bakarić je Selimoviću odgovorio pismom u kome kaže da je na Predsjedništvu CK SKJ pitao bosanske drugove o čemu je riječ i da je dobio odgovor koji ga čini nemoćnim u daljim koracima, "da je njen (TV Sarajevo, nap. aut.) postupak izraz politike kulturnog programa te televizije"[65].

Borbe oko Selimovića i nastojanja da se odvoji od Bosne nastavljaju se i poslije njegove smrti. Beogradski srpski krugovi putem jednog napisa u NIN-u (br. 1749 od 8. jula 1984, str. 31.) uvrštavanje Meše Selimovića u ediciju "Poslijeratna književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine" nazvali su povredom naslijednog prava, koja prema autorima prigovora, pripadaju BIGZ-u. Time se htjelo onemogućiti Selimovićevo uvrštavanje u savremenu bosansko-hercegovačku književnost, odvojiti ga od Bosne i učiniti ovisnim od srpskog kulturnog kruga, gdje mu je, i kad je nacionalistički prisvajan, davana sasvim neznatna uloga. Bosansko izdavačko preduzeće "Svjetlost" je činjenično odgovorilo, navodeći niz dokaza o njenom pravu na izdavanje Selimovićevih djela[66]. "Svjetlost" je povodom toga imala savjetovanje u SSRNBiH[67], tom prilikom je

---

62 Selimović je trebalo da bude gost – urednik na programu zagrebačke televizije. Emisiju je već bio snimio. Iznenada je 20. 2. 1975. godine od urednika zagrebačke televizije obaviješten da je emisija skinuta s plana emitiranja."Poslije izvijesnog vremena telefonom mi se javio direktor TV Zagreb da su moju emisiju morali skinuti, jer je TV Sarajevo zaprijetila da će se u to vrijeme isključiti iz programa i to ne zbog sadržaja emisije već zbog mog imena. To isključenje bi bio skandal bez presedana, i TV Zagreb nije imala izbora." Pismo Meše Selimovića drugu dr. Vladimiru Bakariću, potpredsjedniku Predsjedništva SFRJ. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

63 Prilikom predstavljanja sebe Selimović kaže:" Ja sam književnik, prvoborac, ratni komesar partizanskog odreda, redovni član dviju akademija nauka, srpske i bosanske i član predsjedništva SANU, počasni doktor Univerziteta u Sarajevu, nosilac visokih odlikovanja među kojima ordena Republike sa Zlatnim Vijencem, laureat najvećih književnih nagrada, među njima Njegoševe i Avnojeve. Nisam, dakle, ni anoniman ni sumnjiv." Pismo Meše Selimovića Vladimiru Bakariću.

64 Sam Selimović kao da indicira razloge vlastitog okrivljivanja. "Pretpostavljam da se sve to desilo radi toga što se u Tuzli sudi mome mlađem bratu zbog krivice koja mi je nepoznata. Ali kod nas ne postoji kolektivna krivica, i nonsens je da se sudi i meni nevinom." Pismo Meše Selimovića Vladimiru Bakariću.

65 Pismo Vladimira Bakarića Meši Selimoviću, Beograd, 9. VII 1975. godine. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

66 Odgovor "Svjetlosti" NIN-u na tekst "Magla ili mjesečina" od 6. VII 1984. godine nalazi se u autorovoj arhivi.

optužbe NIN-a odlučno odbila i izvijestila političare da književnici Nogo, Vešović, Lubarda, Blagojević i Bratić traže da budu izostavljeni iz spomenute edicije.

Na Osmom kongresu književnika Jugoslavije[68] Selimović, već u intelektualnom rastroju, kritikovao je literaturu o ratu, označivši je kao nedovoljno kvalitetnu i suviše ideologiziranu. Iako je Bošnjak iz Bosne, bio je član Udruženja književnika iz Srbije i nastupao je u ime tog udruženja[69].

b) O nazivu jezika i književnosti

Pitanje: kako uskladiti odnos općeg/bosanskog i posebnog/nacionalnog u nacionalno i kulturno složenoj Bosni, uspostaviti bosanskohercegovačku državnu, političku i kulturnu vlastitost? – nanovo se postavilo poslije političkog "uvažavanja" Muslimana/Bošnjaka. To pitanje u području kulture sedamdesetih godina postavlja se u obliku određivanja naziva literature koja se piše u Bosni i Hercegovini, te odnosa književnih ostvarenja bosanskih Hrvata i bosanskih Srba prema matičnim nacionalnim kulturama u Hrvatskoj i Srbiji. Da li je njihovo nacionalno određenje književnosti suprotstavljeno bosanskom kulturnom i državnom zajedništvu, da li su srpske i hrvatske književnosti u Bosni samo srpske i hrvatske i koliko su i kako su bosanske, da li prevaga nacionalnih mjerila kod Srba i Hrvata u kulturi, ostavljajući u tom slučaju Bošnjake same, svodi Bosnu i Hercegovinu temeljno na njih i otvara im nužno nacionalno predstavljanje, ako ne i zasebno nacionalno-kulturno institucionaliziranje?

---

67 U razgovorima su sudjelovali: Miroslav Jančić, Esad Horozić, Mihailo Đonović, Hasan Dervišbegović, Sead Trhulj, Mirko Marjanović, Alija Isaković i Kasim Falan. "Zabilješka o sadržaju razgovora sa predstavnicima "Svjetlosti" o nekim pitanjima povodom edicije "Poslijeratna književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine". Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

68 Osmi kongres književnika Jugoslavije održan je oktobra 1975. godine u Beogradu. Selimović je imao referat "Sloboda umetničkog stvaralaštva". Iz Bosne i Hercegovine pod utjecajem književnika Mladena Oljače na Kongres je otišlo 47 članova, među njima srpski nacionalisti Rajko Nogo i Slavko Leovac. Na razgovorima između predstavnika CK SKBiH i CK SK Srbije 12. 12. 1975. godine u Beogradu Hrvoje Ištuk je prigovorio srpskoj strani zbog prihvatanja književnika Noge i Lubarde, koji su već ranije bili izbačeni iz SK u Bosni.

69 Na Kongresu je Selimovićev referat pročitan jer se on neposredno prije zasjedanja razbolio. Prije toga je Selimovića samovoljno s liste učesnika pokušao izbaciti Mladen Oljača, usljed čega je izbio skandal. Samovoljnom ponašanju Oljače usprotivili su se svi, a u ime Udruženja književnika Srbije poslan je pismeni zahtjev da Udruženje književnika Bosne i Hercegovine u Predsjedništvo Udruženja književnika Jugoslavije na mjesto potpredsjednika tog udruženja delegira novog člana umjesto Mladena Oljače. "Neki karakteristični napisi u štampi i publicistici", knjiga II, Sarajevo, septembar 1976. godine, str. 130-132.

Na tragu takvih dilema bila su za to vrijeme vrlo smjela, promišljanja filozofa Muhameda Filipovića[70]. On je tvrdio postojanje "bosanskog duha" i protivio se njegovom svođenju na puki zbir bosanskih nacionalnosti. Svojom tezom o "bosanskom duhu", objašnjenom na primjeru pjesme "Kameni spavač" Maka Dizdara, Filipović je u mozaicima bosanske duhovnosti, čiji je uzor Dizdareva poezija, iznalazio opstojnost duha "posebnog bosanskog puritanizma", onog metafizičkog što nadilazi pojedinačno i nacionalno i što Bosnu čini Bosnom, posebnom zemljom, koja "nikada nije bila podijeljena, razbijena ili uništena kao cjelina, kao teritorij, kao tradicija, kao mentalitet, kao duh.."[71]. Filipović se protivi agresivnim nacionalizmima, historicizmima i egoizmima u borbi oko Bosne, jer joj oni odriču svojstvenost i proglašavaju naslijeđem ove ili one države, ove ili one nacije, ove ili one kulture i tradicije. "Uporedo sa ovim išla je i jedna nacionalna i nacionalistička interpretacija bosanske kulture i bosanskog iskustva tj. bosanskog duha, kao srpskog, hrvatskog, pravoslavnog, katoličkog, orijentalnog, muslimanskog itd. provincijalnog duha, koji svoj dignitet smisao i vrijednost može imati i dobiti samo u punom spajanju sa svojim nacionalnim izvorom, sa majkom maticom, središtem i ognjem nacionalne kulture". Tako je nastala nacionalistički inspirirana kultura koja je Bosnu vidjela samo kao krajinu, a Bosance kao krajišnike pojedinih nacionalnih duhova. "Takva je literatura nastajala u Bosni za posljednjih 100 godina i

---

70 Muhamed Filipović(r.1929) rođen je u Banjoj Luci. Osnovnu školu i Realnu gimnaziju završava u Banjoj Luci. Kao učenik četvrtog razreda gimnazije otišao je u partizane i ratovao protiv fašizma. Studij filozofije započeo je u Beogradu 1948. godine, da bi nakon dvije godine prešao u Zagreb, gdje je diplomirao 1952. godine. Nakon studija radi u Nacionalnoj biblioteci u Sarajevu, do 1954., zatim godinu dana u II ženskoj gimnaziji u Sarajevu, zatim u Radničkom univerzitetu do 1960. godine. Iste godine je biran za docenta na Odsjeku za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Od tada, pa do danas radi kao docent, vanredni profesor i redovni profesor na istom Odsjeku. Godine 1973. biva biran za dopisnog, a 1976. godine za redovnog člana ANUBiH. Šef je Odsjeka za filozofiju i sociologiju i šef postdiplomskog studija iz filozofije na Filozofskom fakultetu, te direktor Odjela za leksikologiju i leksikografiju ANUBiH. Kao politički disident i kritičar režima često je izbacivan iz SKJ. Najvažnija su mu djela:"Lenjin-monografija njegove misli"(1969, djelo je prevedeno na danski, švedski, francuski, bugarski, slovački, italijanski, kineski jezik), "Marksizam i suvremena filozofija"(1974), "Filozofske osnove markizma"(Beograd, 1976), "Marksistička teorija i problemi revolucije"(Beograd, 1976), "Komunikacije"(1957), "Religija i moral"(Beograd, 1958), "Safet Krupić – marksistički filozof, kritičar i estetičar"(1986), "Filozofija jezika I"(1986), "Filozofija jezika II"(1997), "Industrija i rad kao predmet znanstvenog proučavanja"(1983), "Duhovni život Bosne"(Beograd 1986), "Bosna i Hercegovina – najznačajnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice"(Zagreb,1993), "Bošnjačka politika"(1996), "Povijest bosanske duhovnosti"(1997). Predsjednik je Liberalno-bošnjačke organizacije Bosne i Hercegovine, a obavljao je dužnosti ambasadora BiH u Švajcarskoj i Velikoj Britaniji.

71 Muhamed Filipović, "Bosanski duh u književnosti – šta je to", "Život", Sarajevo, 1967. godine, str. 5.

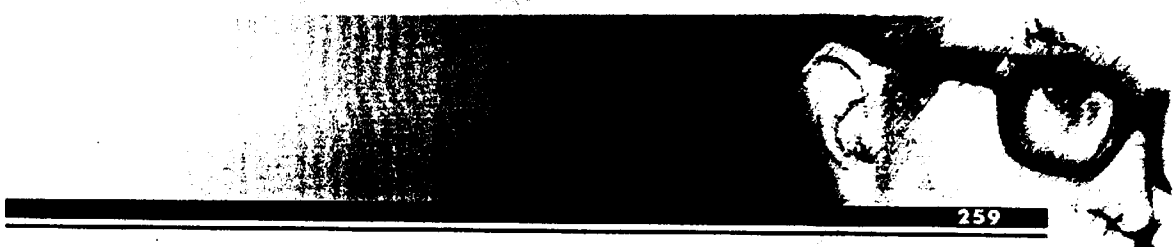

ona je Bosnu više dijelila nego mnoge vojske koje su preko nje marširale i u njoj krv prolijevale. Ona je dijelila i njen duh, ono osnovno počelo jednog zajedničkog osjećanja i životnog odnosa, što ga je Bosna mučno, kroz 1000 godina svoje teške povijesti stvarala."[72] Takva književnost počinje s nacionalističkim razaranjem bosanske jedinstvenosti sedamdesetih godina XIX stoljeća, razvija se preko Ćorovića, Kočića do Andrića.

Filipovićevo naglašavanje održanja i postojanja "bosanskog duha", te njegovo razlaganje u savremenoj književnosti bosanske supstancijalnosti, autohtonosti, zasebnosti i zaokruženosti bilo je u suprotnosti sa savremenim nacionalnim razvojem bosanskih katolika i pravoslavaca koji su se nacionalističkim raskidanjem bosanskog duha iskazali kao Hrvati ili Srbi. Raskidanje bosanske jedinstvenosti davalo je pečat cjelokupnom duhovnom i političkom razvoju bosanske ukupnosti cijelih sto pedeset godina, a kao krajnji cilj imalo je cijepanje ili dijeljenje bilo kojeg oblika bosanske zasebitosti između Srba i Hrvata. Filipovićeva ideja bosanske općosti i bosanskog univerzalizma bila je na tragu političkih pregnuća koja su tražila duhovna obrazloženja i potpomaganja političkog opredjeljenja za bosanskohercegovačku državnost.

Povodom obilježavanja 25. godišnjice izdavačkog preduzeća "Svjetlost" iz Sarajeva, upriličen je novembra 1970. godine "Simpozij o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine". Simpozij je trebalo da odgovori na pitanje: šta je i čija je literatura u najširem smislu u Bosni i Hercegovini, označena kao književnost Bosne i Hercegovine, književnost naroda Bosne i Hercegovine (za jedne u množini, a za druge u jedinini), bosanskohercegovačka književnost, književnost Bosne i Hercegovine i slično? Pitanje naziva literature u Bosni i Hercegovini na simpozijumu postavilo se kao estetsko, književnokritičko, teorijsko, društveno-političko, nacionalno i državotvorno. Teorijski dignitet i usmjerenost raspravi uglednih bosanskih književnika i estetičara svojim uvodnim izlaganjem dao je profesor Mithat Begić[73] i njegovo stajalište jedno

72 M. Filipović, nav. dj, str. 6.

73 Mithat Begić(1911-1983) je rođen u Koraju kod Tuzle. Završio je Šerijatsku gimnaziju u Sarajevu, a na Filozofskom fakultetu u Beogradu studirao je srpski, francuski i italijanski jezik gdje je i diplomirao 1934. godine. Od 1938. do 1939. godine stipendista je francuske vlade, a do 1941. godine predaje francuski jezik u Banjoj Luci i Novom Sadu.Od 1950. do 1953. godine lektor je srpskohrvatskog jezika u Lyonu na čijem univerzitetu i doktorira 1958. godine na temu o Jovanu Skerliću. Prije toga 1957. godine pokreće časopis "Izraz" u Sarajevu. Bio je profesor književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a prvi je profesor južnoslavenske književnosti na Sorboni. Umire u Francuskoj 1983. godine. Najvažnija djela su mu tiskana kao "Djela I-VI" u Sarajevu 1987. godine.

je od tri iskristalizirana u raspravi. U referatu "Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas" Begić je izvršio opće prevrednovanje dotadašnjih stavova o literaturi Bosne i Hercegovine. Putem analitičnog i studioznog prikaza književnih i teorijsko-književnih kretanja u savremenoj Bosni on je na samom početku ustvrdio da su, bez obzira na još prisutno konfesionalno-nacionalno povezivanje srpskih i hrvatskih pisaca u Bosni uz matične srpske i hrvatske književnosti i ostajanje jevrejskih i muslimanskih pisaca, uglavnom, po strani od tog opredjeljivanja, svi pisci u svojim djelima i idejama "izražavali i podvlačili i one sastojke svoga bića i djela koji ih neodoljivo čine bosanskohercegovačkim". U Bosni, pored Kočićeve linije književnog razvitka, koja je do tada smatrana najbitnijom, ako ne i jedinom, postoji i linija Kranjčevića, kao i Muse Ćazima Ćatića. Odnosno, Begić ukazuje da, osim srpskih nacionalno-revolucionarnih tradicija, u Bosni postoji i lirska hrvatska i muslimanska struja u književnosti[74]. On je za spoj teritorijalnog i nacionalnog mjerila u strukturi književnosti. Teritorijalno, odnosno republičko, odnosno državno strukturiranje književnosti činile su sve panorame, prikazi ili antologije bosanskohercegovačke književnosti od 1945. godine, s tim da nijedan od tih književnohistorijskih prikaza nije upotrebljavao pojam "bosanskohercegovačke književnosti", osim Meše Selimovića. Osim teritorijalnog, opravdano je govoriti i o nacionalnom načelu, "pa prema tome, na primjer, opravdano je govoriti i o muslimanskim (pa i jevrejskim) piscima u Bosni i Hercegovini i o njihovoj književnosti"[75]. Sam se priklanja Vučkovićevu nazivu "bosanskohercegovačka književnost" za literaturu u Bosni i Hercegovini. To da duhovna ostvarenja ne treba obrađivati samo regionalno, teritorijalno, republički nego i nacionalno, znači da je uz hrvatsku i srpsku književnost nužno uvažavati i bošnjačku, pa i jevrejsku.

Drugo stajalište je zastupao Miodrag Bogičević. Zalaganjem za dijalektički spoj književnosti koja se stvara i nacionalnošću autora on se izjašnjavao za naziv "književnost naroda Bosne i Hercegovine"[76], oštro se protiveći bilo kakvom "bosanstvu" u bosanskohercegovačkoj književnosti. Uzvraćajući stavovima Muhameda Filipovića o bosanskom duhu u književnosti, istakao je da je nešto takvo ishitrenost, nesporazum, kalajevština, bošnjaštvo, odnosno "ob-

---

74 M. Begić, "Simpozij o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine", Sarajevo, 1971. godine, str. 67.

75 M. Begić, nav. dj, str. 73.
Mithat Begić, "Književna kretanja u Bosni i Hercegovini od 1945. do danas (nacrt)", Simpozij o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1971, godine, str. 11.

76 Miodrag Bogičević, "Simpozij o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine", Sarajevo, 1970, str. 82.

jektivno, poricanje prava na nacionalnu pripadnost, zavičajnost i ravnopravnost, ili suprotno, shvatanje nacionalne supstance koja bi prerasla u nacionalizam, želju za poređenjima i primatima..". Bogičević će radije priznati "muslimansku književnost", načelo nacionalnog ustroja Bosne, nego neku bosansku jedinstvenost. Treće stajalište je izrazio Risto Trifković, na način razumijevanja bosanskohercegovačke književnosti kroz odnos "primarnosti i izvedenosti". Stvarno postojanje bosanskohercegovačke književnosti je primarnost, a njeno pripadanje ograncima istorodnih literatura, srpskoj i hrvatskoj, jeste izvedenost. U zaštitu Riste Trifkovića, za koga nije bitan naziv "literature u Bosni i Hercegovini" tad kad ona postoji, od Mithata Begića, ustaje Nenad Radanović, poričući "književno-teoretske vrijednosti i fundiranosti, (termina) "muslimanska književnost", "muslimanski roman", koje je Begić počeo upotrebljavati pojavom romana "Derviš i smrt" Meše Selimovića[77]. Veselko Koroman je za naziv "književnost u Bosni i Hercegovini"[78], a Mladen Oljača je podržao hrabrost i smjelost Mithata Begića u priznavanju nove bosanske stvarnosti. Tako je i on za "bosansko-hercegovačku književnost", posebno za postojanje "muslimanske književnosti", ako to budu htjeli pisci Muslimani u Bosni[79].

Simpozij je uzburkao duhove u Bosni na tako ubjedljiv način da se bosanska književna teorija od tada odvijala u znaku korespondiranja s idejama iznesenim na njemu. Novinu i historijsku značajnost razgovoru dalo je Begićevo zalaganje za "muslimansku književnost". Koliko god je bio estetska, i književno-teorijska pojava, Simpozij je više bio "kulturno-politička pojava". S obzirom na vrijeme u kome se održavao, pripreme za popis stanovništva 1971. godine, narastanje hrvatskih nacionalnih zahtjeva, pripreme za donošenje amandmana na savezni ustav i stadij razrješavanja "muslimanskog pitanja", saznanje učesnika rasprave da se cjelokupno bosansko književno stvaranje, htjeli to oni ili ne, mora prevrednovati pred činjenicom postojanja bošnjačke književnosti skupu je dalo izrazitu, po Bošnjake povoljnu, političku odrednicu. Simpozij se odvijao u vrijeme krupnih ideoloških, društvenih i ustavnih promjena u SFRJ.

Nakon Simpozija uslijedio je čitav niz polemika. Begić je bio prisiljen objašnjavati i braniti svoje stajalište, s obzirom na to da je većina kritike bila uperena protiv njegovih ideja, odnosno protiv prava na postojanje bošnjačke knji-

77 Nenad Radanović, "Simpozij o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine", str. 127.

78 Veselko Koroman, "Simpozij o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine", str. 217.

79 Mladen Oljača, "Simpozij o savremenoj književnosti Bosne i Hercegovine", str. 225.

ževnosti. Osporavajući apsolutnu valjanost mjerila vrijednosti književnog djela u nacionalno složenim sredinama, on Bogičevićevo shvatanje jedinstva bosanske književnosti kao "književnosti naroda Bosne i Hercegovine" u tekstu "U čemu su razlike"[80] označava nedijalektičkim, ahistorijskim i unitarnim. Bogičević razumijeva književnost kao statičku vremensku plohu, ne uvažava književnosti naroda i "poriče postojanje muslimanske književnosti u prošlosti". Prema Bogičeviću, u vrijeme Šantića i Dučića "nije postojala i muslimanska književnost, pored srpske i hrvatske". "Pa kako to da jedan narod", logički se pita Begić, "nikad ne osjeti potrebu da se i književno izrazi; u stvari, iako je imao svoju knjigu na orijentalnim jezicima kao hrvatski narod što je imao na latinskom, zatim alhamijado-literaturu, potom vrlo bogatu narodnu književnost, poeziju, lirsku, lirsko-epsku i epsku, te pripovjetku, a zatim dvadesetak značajnih svojih pisaca prije 1914, taj narod nema pravo, prema Bogičevićevu mišljenju, da kaže: eto moje književnosti, ja sam postojao odavno u Bosni i Hercegovini, ali tek mi je socijalizam dao pravo na ime i slobodan opstanak." U osnovi, Begić polemizira s onim mišljenjima za koje je muslimanska nacionalnost produkt komunističke doktrine i prema kojima Bošnjaci nisu postojali kao narod nikada ranije pa zato ne mogu imati niti svoju literaturu. Takvo osporavanje Bošnjaka zastupao je Bogičević, mada je bio predstavnik, uvjetno rečeno, komunističke struje u književnosti.

"Antologija pripovjedača iz Bosne i Hercegovine" Vuka Krnjevića dosljedno provodi vrijednosnu ljestvicu, "ali tim mjerilom on prirodno izostavlja bosansko-hercegovačke pripovjedače Hrvate i Muslimane", tako da ih nema prije međuratne epohe, uočava Begić. Ono što je Kočić za srpsku, to su neki drugi hrvatski i muslimanski pripovjedači za svoje kulture: apsolutizacija Kočića znači nametanje srpskih kao općih mjerila u književnosti, sa čime se Begić ne slaže i protiv kakve se prakse zalaže. "Savremena književnost u Bosni i Hercegovini" od Riste Trifkovića je takva da autor nalazi način da opširno govori o Kočiću, koji je umro 1916. godine, "bez spomena ikakve pripovjedne literature tog doba izvan srpskog naroda", a "ne spominje (se) ni u kom vidu nesumnjivo najreprezentativniji bosansko-hercegovački pjesnik Skender Kulenović". U osnovi, svojim kritičarima, književnoj, znanstvenoj i kulturnoj javnosti, Begić predočava činjenice koje ukazuju na vladavinu srpskog nacionalizma u bosanskoj literaturi. Osporavanje postojanja bošnjačke književnosti prije socijalističke revolucije jeste osporavanje postojanja bošnjačkog naroda, jeste

80 Mithat Begić,"U čemu su razlike", "Odjek", br. 23-24. Sarajevo, decembar 1970. godine, str. 15- 16.

negiranje postojanje bosanske državnosti, jeste razumijevanje Bosne kao srpske zemlje, jeste najokorjeliji nacionalizam i šovinizam. Sva takva osporavanja odvijala su se pod plaštom zvanične politike.

Prvi broj časopisa "Odjek" u narednoj, 1971. godini[81], u cijelosti je posvećen napadima na Begića. Izdvajaju se prilozima Risto Trifković, Vuk Krnjević i Muhamed Nuhić. Begićev odgovor proglašava se idejnim etiketiranjem i politikanstvom. Jedini glas u Begićevu obranu bio je tekst Mustafe Imamovića, tada docenta na beogradskom Pravnom fakultetu, u "Gledištima" br. 12/1970. godine i dio tog teksta je uvršten u taj broj "Odjeka" sa nakanom da se to osporavanje Begića sa srpskih velikonacionalnih stajališta bar donekle u javnosti ublaži[82].

U obranu komunističke politike nacionalne ravnopravnosti, a time i prava Bošnjaka, u Begićevu slučaju istupio je Mladen Oljača. On je istakao da nema opravdanost strah od postojanja "muslimanske književnosti". Muslimansku nacionalnost Savez komunista priznaje, a "ako priznaje to osjećanje i tu posebnost, onda mora ići i korak dalje i biti dosljedan pa reći da će priznati, recimo, i književnost toga naroda kao jedan od prvih atributa njegove posebnosti"[83]. Sumirajući učinke rasprava, Oljača utvrđuje da se "u osnovi, sarajevski Simpozij nije htio da izjasni o pitanju Muslimana i njihove književnosti. Na ovo pitanje izričito je odgovorio samo profesor Begić". Ako postoji, a postoji "pisac Musliman koji neće i ne želi da bude Srbin ili Hrvat, a koji ovdje živi i piše i hoće da ima svoju književnost", to mu se mora dozvoliti, kategoričan je Oljača. U istom broju "Odjeka" Begić se javlja pismom direktoru Kisiću, ponovno objašnjavajući svoja stajališta[84]. U Bosni su do socijalističke revolucije postojala bar tri odvojena nacionalna književna toka, sa svim potrebnim atributima, različite vrijednosti, odvojena među sobom "samim duhom životnog i istorijskog podnožja iz kojeg su izrastale", kaže on. Zato ne može biti valjanog unitarnog mjerila ni za naše, ni za uopće različite nacionalne literature. Tek se od revolucije može govoriti o bosansko-hercegovačkoj književnosti, podrazumijevajući sve nacionalne razlike u njoj sadržane, a ne isključujući pri-

81 "Odjek", br, 2. 15-31. januar 1971. godine, str. 6-8.

82 Prema svjedočenju Mustafe Imamovića autoru, Begić je kao predsjednik Redakcijskog savjeta "Odjeka" s Čedom Kisićem, direktorom i urednikom revije, pregledao i slagao sve priloge usmjerene protiv njega, da bi na Kisićevo inzistiranje, koji je bio dobar Begićev prijatelj, kao obranaški ušao i Imamovićev tekst, već prethodno objavljen.

83 Mladen Oljača, "Nacionalno osjećanje i pjesnička formula", "Odjek", br. 4, 15-28. februar 1971. godine. str. 6.

84 "Pismo Mithata Begića", "Odjek", br. 4, 1971. godine. Pismo je potpisano: Sarajevo, 1. februara 1971.

padnost ili pravo izjašnjavanja pisca za ovu ili onu nacionalnu (srpsku, hrvatsku ili bošnjačku) književnost.

Nekoliko godina ranije vrlo određenim i do tada u javnosti neprisutnim jezikom, hrabrošću i stavom za nužnošću nacionalne ravnopravnosti Bošnjaka/Muslimana javio se Mustafa Imamović[85]. Politički i ustavno jasnu odrednicu o nacionalnoj zasebnosti Bošnjaka on ne vidi u praksi. Njegovo pitanje odnosilo se na razloge i oblike zapostavljenosti Bošnjaka, posebno njihove književnosti, u nastavnim planovima i programima, određeno u "Nastavnom planu i programu za gimnazije", II izdanje, Sarajevo, 1965. godine. Taj nastavni program ne objašnjava pojavu Muslimana, njihovu noviju historiju, nacionalni razvoj, a naročito je zapostavljena književnost. Ako je, a jeste, nacionalna književnost jedan od osnovnih vidova potvrđivanja jednog naroda, to načelo jedino nije ispoštovano u slučaju Bošnjaka. Zato bi, u skladu sa ustavnim načelom ravnopravnosti svih naroda koji žive u Republici, "bilo neophodno proširiti program u školama kako bi nastavom bila obuhvaćena istorija Muslimana i njihove književnosti". Također bi trebalo da posredstvom države znanstvene ustanove i pojedinci intenzivnije priđu obradi "ovog značajnog, ali nepravedno zaboravljenog i zapostavljenog kulturnog nasljeđa"[86].

Osporavanja i posezanja za bošnjačkom književnošću i njenim piscima nisu dolazila samo iz velikosrpskih već, u izvjesnoj mjeri, i iz velikohrvatskih krugova. Odgovor Mustafe Imamovića tekstom "Neki pogledi na razvitak muslimanske književnosti"[87] na hrvatsko prisvajanje bošnjačkih pisaca, kako je to radio Dubravko Jelčić esejom o Ahmedu Muradbegoviću, nije toliko zanim-

---

85 Mustafa Imamović je rođen 1941. godine u Gradačcu, gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Studirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu, gdje je po diplomiranju 1963. godine izabran za asistenta na Historijskopravnoj katedri. Na istom fakultetu je magistrirao 1967, te doktorirao 1971. godine. Nakon toga izabran je za docenta na predmetu Opća historija države i prava. Na Pravnom fakultetu u Sarajevu radi od oktobra 1973. godine kao nastavnik na predmetu Historija države i prava naroda SFRJ; od školske 1992/93. godine Historija države i prava Bosne i Hercegovine. Autor je monografija "Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH 1878-1941" (1976) za koju je dobio republičku nagradu za nauku "Veselin Masleša", "Bošnjaci u emigraciji – Bosanski pogledi 1955 – 1967", i "Historija Bošnjaka"(1997). Uz to je do sada objavio više od 300 različitih znanstvenih radova, udžbenika, studija, rasprava i članaka iz historije političke i pravne situacije u BiH i bivšim Jugoslavijama, političkog i kulturnog razvitka Bošnjaka, različitih aspekata jevrejske povijesti i općenito razvitka civilizacije. Osim bosanskog, do sada je objavljivao na engleskom, njemačkom, španskom, turskom, albanskom, arapskom i perzijskom jeziku. Predavao je na više univerziteta u bivšoj Jugoslaviji i SAD. Radi u zvanju redovnog profesora na Pravnom fakultetu u Sarajevu.

86 Mustafa Imamović,"Istoriju i književnost Muslimana uvrstiti u nastavni program", "Oslobođenje", 30. maj 1968. godine. Tekst je poslan iz Beograda, gdje je autor tad radio kao asistent na Pravnom fakultetu.

87 M. Imamović, "Neki pogled na razvitak muslimanske književnosti", "Život", br. 1-2, 1972. godine, str. 69-78.

ljiv kao pokazatelj tih zbivanja sedamdesetih godina, koliko je zanimljiv Jelčićev odgovor na Imamovićev tekst. Jelčić svoj odgovor Imamoviću iz 1972. godine, nije mogao objaviti, ali ga je objavio 1996. godine, znači dvadeset i četiri godine naknadno, i to kao predgovor knjizi Ferida Karihmana "Hrvatsko-Bošnjačke teme"[88], koja je jedno novo posezanje za bošnjačkom kulturom sa istih velikohrvatskih stajališta.

Posezanje za tuđom baštinom, svojatanje i paternalizam prema modernoj bošnjačkoj književnosti u hrvatskoj produkciji ustvrđuje Imamović posebno u knjizi K. Georgijevića, "Hrvatska književnost od XVI. do XVIII. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni". On Jelčiću zamjera proglašavanje Muradbegovića hrvatskim piscem a u načelu ističe da kad se ta prisvajanja vrše, ne daje im se ravnopravan položaj. Za Jelčića bošnjačka književnost je "samo jedna pobočna struja koja uvire u matičnu rijeku hrvatske književnosti". U svom odgovoru Jelčić proglašava Bošnjake "novokomponiranom nacijom" konstituiranoj na vjerskoj osnovi u predvečerje XX stoljeća, a Imamovića proglašava anonimusom, imamom i neznalicom. Njemu najviše smeta Imamovićev stav o višestoljetnoj koherentnosti bošnjačke književnosti jer osporava staru i otrcanu tezu o hrvatstvu Bošnjaka i Bosne.

Begićevo saopćenje na spomenutom simpoziju bilo je značajan poticaj buđenju nacionalne samosvijesti bošnjačkih intelektualaca. Posebno usljed toga što se on, kao nesporna književna i estetička veličina s pedigreom beogradskog i francuskog đaka, tih godina posvećuje Bosni i Bošnjacima, vraća se domaćim, bosanskim temama i piscima i na taj način djelatno, ako ne i predvodnički, sudjeluje u osebujnom bošnjačkom duhovnom preporodu sedamdesetih godina XX stoljeća. Svojim ugledom on daje zamah duhovnom razvoju Muhsina Rizvića i Alije Isakovića, druguje s Mešom Selimovićem, piše o Skenderu Kulenoviću i Bašagiću itd. Tekstom "Naš muslimanski pisac i njegova raskršća", do mučnine bolno otvara pitanje bošnjačkog identiteta, posebno kod bošnjačkog intelektualca. Muslimani su "bar" etnička skupina u Bosni i Hercegovini, odgovara on poricateljima bošnjačkog naroda, etnička skupina kojoj samo adekvatno ime nedostaje da bi bila i osjećala se narodom, jer je biti Musliman, a istovremeno biti i pisac mučna samospoznaja, jer uvijek je bilo povoljnije pripadati što jasnijim i strukturanijim nacionalnim zajednicama. Bosnom se muslimanski pisac nikada nije mogao "zaodjenuti nacionalno", otu-

88 Ferid Karihman, "Hrvatsko-Bošnjačke teme", Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1996. godine.

da je pitanje njegovog identiteta "njegova čvorna nedaća, mučnina i problematika, koja sigurno nije bila manja njegovim pristajanjem uz druga nacionalna određenja, čak ni njegovim uklapanjem u evropski civilizacijski stil i životni oblik"[89].

Drugi bošnjačko-muslimanski nacionalno-kulturni preporod sedamdesetih godina izvodi nekolicina nacionalno osviješćenih i nacionalno odvažnih intelektualaca, vrsnih istraživača i djelatnika u različitim područjima duha, ljudi koji nemaju nacionalni kompleks niže vrijednosti, od kojih je potrebno istaći: Aliju Isakovića, Mithata Begića, Huseina ef. Đozu, Mustafu Imamovića, Atifa Purivatru, Kasima Suljevića, Avdu Sućesku, Muhsina Rizvića, Muhameda Filipovića, Kasima Prohića, Enesa Durakovića, Rusmira Mahmutćehajića, Hilmu Neimarliju, Rasima Muminovića, Muzafera Hadžagića, Hasana Sušića, Ahmeda Smajlovića i dr. Oznaka svih tih intelektualaca je jak stvaralački uklon prema bošnjačkim nacionalnim pitanjima, neopterećenost kompleksom niže nacionalne vrijednosti, nacionalna samosvijest i uvjerenost u vrijednost vlastitog naroda, vlastitog djela i takvog opredjeljenja. Njihovo stupanje na bošnjačku nacionalnu pozornicu znakovito se podudara s pojavom studije o "Kulturnom preporodu kod Muslimana", kako je Mustafa Imamović naslovio svoj prikaz knjige Muhsina Rizvića "Behar – književnoistorijska monografija", koja se pojavila 1971. godine i na simboličan i zbiljski način povezala prvi i drugi bošnjačko-muslimanski preporod. Osvješćivanje i oživljavanje bošnjačke duhovne vertikale, povratak otrgnutog, prezrenog, zatomljenog, omraženog, zaboravljenog i zabranjenog, razumijevanje biti bošnjačkog i bosanskog postaje zadatak te inteligencije[90]. Njihov rad je usmjeren na nacionalno-kulturne teme i zato se taj preporod naziva nacionalno-kulturnim za razliku od prvog koji je bio kulturno-nacionalni. Političkom stasanju bošnjačke nacije ta grupa intelektualaca, jer se radilo o pojedincima koji su svojim radom či-

89 Usp. Hanifa Kapidžić-Osmanagić, "Pogovor", Djela Mithata Begića, str. 784.

90 Od knjiga koje čine drugi bošnjačko-muslimanski preporod i koje dodatno počinju oblikovati nacionalnu svijest Bošnjaka treba navesti: Muhsin Rizvić, "Behar – književnoistorijska monografija" (1971), Muhsin Rizvić, "Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine"(1973), Alija Isaković, "Hasanaginica 1774-1974: prepjevi, varijante, studije, bibliografija" (1975), Alija Isaković, "Biserje – pregled muslimanske književnosti" (1972), Atif Purivatra, "Nacionalni i politički razvitak Muslimana"(1969) knjiga je, inače, imala tri izdanja, Atif Purivatra, "Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS" (1974), drugo izdanje 1977, Salim Ćerić, "Muslimani srpskohrvatskog jezika" (1968), Mustafa Imamović, "Pravni položaj Bosne i Hercegovine u doba austro-ugarske vladavine 1878-1914" (1976), Muhamed Hadžijahić, "Od tradicije do identiteta" (1971).

nili grupu, udahnjuje dušu i politički okvir ispunjava znanstvenim radom s ciljem potvrđivanja nacionalne samobitnosti vlastitog naroda.

S tom inteligencijom, tek poslije stoljetnog odgađanja, prevazilazi se nacionalno "opredjeljivanje" unutar bosanskomuslimanske zajednice, bošnjačko-muslimansko nacionalno osvješćenje postaje neupitno i ta grupa intelektualaca narednih trideset godina drži žišku razrješenja "muslimanskog pitanja". Ona svojim radom omogućava, i devedesetih godina provodi u život, treći bošnjačkomuslimanski nacionalni preporod kad "muslimansko pitanje" prerasta u bošnjačku zbiljnost. Iako školovana u komunizmu, predvodnička postava nove bošnjačke inteligencije nije sklona ideološkim krajnostima niti ideologiziranju stanja vlastitog naroda, znanjem stranih jezika uključuje se u evropska duhovna kretanja i uravnotežava bošnjačko raskršće na razmeđu Istoka i Zapada, u vlastitom biću ga opojmljujući, prepoznajući i usmjeravajući.

c) Razgovori u Stojčevcu i "Biserje" Alije Isakovića

Rezidencijalni objekat u Stojčevcu kod Sarajeva bilo je mjesto gdje su se komunisti često znali izdvojiti i razmatrati otvorena pitanja. Pravila razgovora bila su takva da su odabranim učesnicima dozvoljavala slobodno iznošenje mišljenja, bez straha od političke odgovornosti. To je bila svojevrsna radionica u kojoj su, po pravilu, sudjelovali i znanstveni radnici. U sažetku jednog od razgovora u Stojčevcu, koji se održao nakon Simpozija o književnosti, ističe se prihvatanje stava o dvojnosti književnosti u Bosni, ona je pod nazivom "književnost naroda Bosne i Hercegovine" dijalektički spoj posebnog i zajedničkog, s tim da se odbacuje stav o tome da se tu radi o tri zasebne književnosti. Stav o tri nacionalne odvojene književnosti označen je kao neprihvatljiv za komuniste, jer bi vodio nacionalnom institucionaliziranju i cijepanju Republike. U tom slučaju "Muslimanima bi preostalo opredjeljivanje ili bijeg u "bosanski duh". Na političkom planu to bi značilo primjenu principa pariteta i razbijanje jedinstvenih političkih institucija u Republici"[91]. Ni Simpozij, niti taj razgovor nisu odlučno odgovorili na pitanje: "postoji li savremena muslimanska književnost u Bosni i Hercegovini?", mada je jedan od zaključaka razgovora da ne "možemo negirati muslimansku književnost, koja je veoma bogata i nedovoljno ispitana i obrađena, kao uostalom i muslimanska kultura u cjelini". Sporno je jedino postojanje savremene muslimanske književnosti.

91 "Rezime razgovora u Stojčevcu, održanog 12. 1. 1971. godine o nekim pitanjima književnosti i kulturnog nasljeđa u Bosni i Hercegovini", str. 4. Dokument je u arhivi autora.

Dvije godine kasnije na jednom od sastanaka kulturnih djelatnika u Stojčevcu[92], a s ciljem rasvjetljavanja i pospješivanja nacionalne samobitnosti Bošnjaka, ponovo se postavilo pitanje bošnjačke književnosti kao oblika usvajanja i provođenja politike nacionalne ravnopravnosti. U podsjetniku za razgovor kaže se da pažnju zaslužuje pitanje definiranja i bitnog određenja književnosti Bosne i Hercegovine, odnosno: "postoji li izdvojena srpska, hrvatska, muslimanska književnost u Bosni i Hercegovini, ili se, pak, radi o jednoj jedinstvenoj književnosti koja je nastajala i nastaje u Bosni i Hercegovini. Ako postoje srpska i hrvatska književnost u Bosni i Hercegovini, koje ulaze u okvire srpske, odnosno hrvatske književnosti, šta je onda sa literarnim stvaralaštvom Muslimana – kome ono pripada i kako ga odrediti"[93]? Tema rasprave je bila:" ime i karakter književnosti u Bosni i Hercegovini, odnos posebnog i zajedničkog u toj književnosti, te položaj muslimanskih pisaca, muslimanske književnosti, muslimanskog dijela bosanskohercegovačke književnosti." Također, povodom Isakovićevog "Biserja" i uvrštavanja bosanskih Srba i bosanskih Hrvata u jedinstvene nacionalne srpske i hrvatske književnosti, postavilo se pitanje: "da li, dakle, Muslimani, koji ne mogu pripadati ni srpskoj, ni hrvatskoj književnosti, da li na neki način ostajući sami imaju pravo čak i takvih izdvajanja pod pretpostavkom da ne pretjeraju i da ne odu u onu granicu koja bi značila nacionalno podvajanje, nacionalne institucije, nacionalne časopise ili nešto slično...", protiv čega je politika SK[94].

Ključno pitanje o kome se vodila rasprava bilo je određivanje naziva književnim ostvarenjima u Bosni i Hercegovini. Da li tu književnost nazvati bosanskohercegovačkom književnošću, za što se zalagao Mithat Begić, književnošću naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, što je bilo ranije stajalište Miodraga Bogičevića, ili književnošću Bosne i Hercegovine, kakvog je stava bio Kasim Prohić[95]. Raspravu književnika i književnih teoretičara o nazivu li-

92 S ciljem daljeg vođenja i razvijanja kulture na zatvorenom sastanku u Stojčevcu kod Sarajeva 19. 2. 1973. godine razgovore je obavila grupa istaknutih bosanskohercegovačkih kulturnih djelatnika. Razgovori su bili otvoreni i tolerantni, a cilj im je bilo razrješenje dilema o bosanskohercegovačkoj i bošnjačkoj književnosti. U razgovoru su sudjelovali: Mladen Oljača, prof. dr. Mithat Begić, prof. dr. Muhamed Filipović, Ivan Fogl, Luka Pavlović, Hasan Grabčanović, prof. dr. Herta Kuna, prof. dr. Sadudin Musabegović, Anto Filipović, prof. dr. Kasim Prohić, prof. dr. Muhsin Rizvić, prof. dr. Kasim Suljević, prof. dr. Arif Tanović, Husein Tahmiščić, Čedo Kisić, prof. dr. Muhamed Nuhić.

93 "Podsjetnik za razgovor o nekim otvorenim pitanjima", str. 2. Taj podsjetnik je dio dopisa koji je Mladen Oljača u ime Komisije za idejna i politička pitanja u oblasti obrazovanja, nauke i kulture CK SKBiH uputio pozvanima na sastanak. Poziv je upućen pod brojem 04 /13-491 /1-73, Sarajevo, 14. 2. 1973. godine.

94 "Magnetofonski snimak neautorizovanih razgovora vodjenih u Stojčevcu dana 19. februara 1973.", Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika, traka 1, str. 5.

95 Nav. dok, traka 11, str. 3.

terature sa stajališta političkog razumijevanja literarnih pitanja u datim društvenim uvjetima kvalitativno je nadilazilo izlaganje Kasima Suljevića[96]. Suljević i u vremenu poslije revolucije otkriva trajanje "građansko-nacionalističkog principa negacije identiteta nacionalnosti kod nas u prvom riječi Muslimana i Crnogoraca"[97]. To načelo se u domenu jezika "etnocentristički", "svojatorski" i "negatorski" odnosi prema bošnjačkom biću. Na njega su se "nametnula dva etnokulturna kruga, koji su se ofanzivno postavili prema historijskom i teritorijalnom individualitetu Bosne i Hercegovine i nacionalnoj posebnosti Muslimana". Zato je pitanje o nazivu književnosti političko i nacionalno, a ne estetsko, "radi se o pravu svakog naroda na vlastitu valorizaciju baštine, tradicije i (prava) na vlastiti identitet[98]....Osjeća se da li je neko priznao ili ne, osjeća se nekakvo zaziranje od muslimanskog imena i muslimanske književnosti". Nije važno kakvo ime ima jedan narod. "Važno je da jedan narod ima ime. Čim on izgubi ime, on je izgubio sve svoje", kaže Suljević. Usljed toga, on ne bi zazirao "od samog naziva muslimanska književnost". Što se tiče Isakovićeva "Biserja"[99], Suljević ističe da se ono moglo pojaviti "kao reakcija na cjelokupnu dosadašnju praksu cijepanja muslimanske kulture", a to je "prvi put jedna antologija na našem jeziku koja nikoga ne svojata" i ona je "pokušaj da se politički principi o Muslimanima zasnuju na ovom polju"[100]. Neodrživo je stajalište prema kome ranije nije bilo muslimanske književnosti jer nije bilo muslimanskog naroda, kao i današnje stanje kad "imaju Muslimani, ali nemaju književnosti".

---

96 Kasim Suljević (1936-1984) rodio se na Tjentištu, općina Foča. Učiteljsku školu završio je u Derventi a Fakultet političkih nauka u Zagrebu. Doktorirao je 1977. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu s temom disertacije "Nacionalnost Muslimana između teorije i politike", koja je objavljena kao knjiga "Nacionalnost Muslimana" 1981. godine u Rijeci. Radio je kao savjetnik u Komisiji za kulturu CK SKBiH, te kao profesor na Pravnom fakultetu u Banjoj Luci i Šumarskom fakultetu u Sarajevu. Osim objavljene knjige "Nacionalnost Muslimana", koja je, bez sumnje, najvrjednije teorijsko djelo o bošnjačkom nacionalnom fenomenu, objavio je više od četrdeset studija iz područja sociologije nacije i nacionalnih odnosa, te priredio veći broj knjiga. Posebno treba istaći studije: "Otpor tokovima muslimanske posebnosti",(1970), "Putokaz, glasilo lijeve orijentacije"(1977), "Socijalna i politička misao Asima Behmena",(1984). Prilikom političkog priznavanja bošnjačke nacionalnosti bio je izuzetno aktivan, kada je s Atifom Purivatrom napisao, za potrebe popisa stanovništva 1971. godine, knjižicu "Nacionalni aspekt popisa stanovništva 1971". Osim Muzafera Hadžagića, Fuada Muhića i Hamdije Pozderca, i Kasim Suljević pripada onim bošnjačkim intelektualcima koji su prerano i nasilno umrli uslijed političkih sukoba sa protubošnjačkim društvenim sustavom.

97 Nav. dok, traka 12.,str. 3.

98 Nav. dok, traka 12, str. 4.

99 Alija Isaković, "Biserje" – izbor iz muslimanske književnosti", Stvarnost, Zagreb, 1972. godine.

100 Nav. dok, traka 12, str. 9.

Tih godina Suljević je teorijski osnovano i argumentirano pisao i govorio o pravima Bošnjaka na njihov nacionalni identitet. Njegova hrabrost nadilazila je okvire političke datosti, što je bio i razlog njegovog sukoba s Partijom. To je najvidljivije u njegovom, prema komunistima inkriminiranom, intervjuu zagrebačkom časopisu "Fokus" 1981. godine, u kojem je on utemeljeno iskritizirao odnos komunista prema Bošnjacima. Tu Suljević ustvrđuje utjecaje socijaldemokratskog, nacionalnog pa i nacionalističkog stajališta na nacionalno pitanje unutar komunističkog pokreta. Komunističko stajalište o "odumiranju" nacije, o njenoj zloj prirodi po sebi, on u najmanju ruku naziva smiješnim. Partija je griješila prema Muslimanima i Suljević insistira na evidentiranju te greške. Ušlo se, kaže on, "u revoluciju a izašlo iz nje s teoretskim nejasnoćama o nacionalnosti Muslimana. Muslimanska zasebnost iz narodnooslobodilačkog rata pod uticajem građanskih recidiva u svijesti komunista se već 1945. gubi". Govoreći o Petoj zemaljskoj konferenciji komunista 1940. godine, Suljević ističe:"Usput, da sam tada bio član Politbiroa KPJ, bila bi u tim partijskim dokumentima i šesta nacija – Muslimani." Odgovornost za "nestanak" Muslimana kao nacionalnog političkog subjekta s društvene pozornice poslije Drugog svjetskog rata on pripisuje, prije svega, "komunistima Muslimanima iz rukovodstva partije, jer im je predratni revolucionarni put i udio u oslobodilačkom pokretu davao moralnu snagu da ustanu protiv toga". Neuvažavanje Muslimana, prema njegovom mišljenju, bosanskim komunistima je nemetnuto sa strane, ono je protivno njihovoj politici, iskustvu i svim državno-političkim dokumentima koje su samostalno donosili[101]. Zato je Suljević protiv termina "priznavanje" Muslimana, jer takvog priznavanja u smislu odluke ili dekreta nije ni bilo, i njegovu zamjenu izrazom "sazrijevanje shvaćanja" o nacionalnoj posebnosti Muslimana.

Sve vrijeme vladavine komunističke ideologije Bošnjaci su putem neospornosti postojanja vlastite kulturne samobitnosti dokazivali i branili i svoju nacionalnost. Na tom području dokazi narodne zasebnosti bili su ubjedljiviji, izražajniji i politički manje zazorniji. Time su se putem kulture promicali politički i nacionalni zahtjevi. Prostor za takav nastup uveliko su omogućavali Srbi i Hrvati, čije je stvaralaštvo, bez obzira na komunizam, uvijek zadržavalo jezgru nacionalnog, a nerijetko i nacionalističkog.

---

101 "Sazrijevanje shvaćanja a ne priznanje", intervju dr. Kasima Suljevića dat Mehi Mašiću za zagrebački "Fokus". Vidi "Fokus", br. 10, Zagreb, 1981. godine, str. 34-37 i 76-77.

Pojava "Biserja – izbora iz muslimanske književnosti" Alije Isakovića[102] prelomni je događaj u pedesetogodišnjem razvoju bošnjačke kulture za vladavine komunista. Do pojave te knjige nije bilo ni bošnjačke književnosti, niti zbiljskog uvažavanja Bošnjaka kao naroda u oblasti kulture. Ta knjiga se bosanskim prilikama jednostavno desila, jer je tiskao zagrebački izdavač, i sama sobom je tražila odgovore na brojna pitanja za čije je pokretanje i rješavanje ona sama bila dovoljan razlog. "Biserje" donosi pregled "muslimanske književnosti", tj. književnosti Bošnjaka muslimana, od najstarijih vremena do suvremenih ostvarenja, na način da, unoseći prevagu nacionalnog mjerila u razvrstavanju književnosti, dokazuje višestoljetnu postojanost bošnjačkog naroda. Jer, ako postoji bošnjačka književnost, a postoji, što Isaković i pokazuje, kako onda da ne postoji narod čija je to književnost, odnosno može li književnost postojati bez naroda ili narod bez književnosti? Odgovor se nametao sam po sebi.

Bio je to udar na nacrt pukog apstraktnog, formalnog i deklarativnog "priznavanja" bošnjačke nacionalnosti koji su komunisti već od 1963. godine provodili, bježeći od suštine problema. Oni su na forumu jedne i jedine, vladajuće komunističke partije donijeli odluku da postoji narod po imenu "Muslimani", ali nisu bili spremni tu formu popuniti sadržajem i prihvatiti duhovnu puninu te nacionalnosti, njen kulturni sadržaj, politički dignitet i izvornost, a da se i ne govori o ispunjavanju njenih političkih i državotvornih prava. Usljed toga, snagama koje su promicale prava Bošnjaka bila je potrebna stvaralačka, kulturna i znanstvena opravdanost toga zahtjeva. Isaković je upravo to ponudio.

102 Alija Isaković, romansijer, pripovjedač, radiodramski, televizijski i dramski pisac, putopisac, (1932-1997) rođen je u Bitunji kod Stoca. Djetinjstvo je proveo u domovima za nezbrinutu djecu poslije Drugog svjetskog rata, tako da je osnovnu i srednju školu pohađao u Bitunji, Stocu, Zagrebu, Crikvenici, Pančevu i Beogradu. Bio je geološki tehničar, prospektor urana. Do sedamdesetih godina je radio i živio u Beogradu. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu jugoslovensku književnost i srpskohrvatski jezik. Bio je višegodišnji urednik časopisa za književnost "Život" i edicije "Kulturno nasljeđe" Izdavačkog poduzeća "Svjetlost", Sarajevo. Autor je slijedećih knjiga: "Sunce o desno rame",roman 1963, "Semafor", pripovijetke 1966, "Prednost imaju koji ulaze" 1971, "Građa za bibliografiju muslimanske književnosti 1883-1971", "Život" 1972, "Biserje – Izbor iz muslimanske književnosti", 1972, "Građa za bibliografiju bosansko-hercegovačkog putopisa" 1973, "Bibliografija radova o Hasanaginici 1774-1974", 1975, "Taj čovjek", pripovijetke 1975, "Krajnosti", drame 1981, "Hasanaginica", drama 1982, "Jednom", putopis 1987, "Pobuna materije", roman 1985, "Neminovnosti", baština 1987, "Lijeve priče", 1990. Priređena djela: Avdo Karabegović Hasanbegov "Izabrane pjesme" 1967, "Hodoljublje. Izbor iz bosansko-hercegovačkog putopisa", 1973, Edhem Mulabdić "Izabrana djela"I-II, 1974, "Hasanaginica 1774-1974. Prepjevi, varijante, studije, bibliografija", 1975, "Hasanaginica(Hasanagaino) 1774-1974. Esperanto ligio Bosnio Hercegovino", 1975, Osman-Aziz (Osman Nuri Hadžić i Ivan Milićević) "Izabrana djela" I-II, 1980, Nasrudin Hodža "Anegdote" 1984, Ahmed Muradbegović "Izabrana djela" I-III, 1987, "O "nacionaliziranju" Muslimana. 101 godina afirmiranja i negiranja nacionalnog identiteta Muslimana", 1990. "Drame", 1995,"Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka", 1996.

"Biserje" je dočekano sa krajnjim nipodaštavanjem i zluradošću. U televizijskom dnevniku državne radio-televizije Muhamed Nuhić je iznio osporavateljski stav prema njemu. Dijelove njegovog komentara prenijelo je "Oslobođenje", a u cijelosti je objavljen u partijskom listu "Komunist". U tome komentaru se kaže: "Istorijski fakt da Muslimani Bosne i Hercegovine imaju svoju literaturu, Alija Isaković je u ovom svom izboru apsolutizirao i izveo do krajnjih konsekvenci, zanemarujući pri tome tendenciju i perspektive zajedništva koje je nastalo u krilu klasnog radničkog pokreta i koje je u ovom našem vremenu postalo naša stvarnost." Ostavljajući po strani, veli Nuhić, "estetičke nedostatke i nedosljednosti ove knjige, improvizatorstvo i voluntarizam", prvi dio knjige je neupitan. Za njega je sporna literatura od vremena austrougarske okupacije . "Da to autor previđa, ostajući isključivo na nominalnom muslimanskom kao kriteriju, pokazuje i to što on u takozvanoj novijoj muslimanskoj literaturi ne vidi njeno ideološko, klasno cijepanje. Bez ikakva stava i objašnjenja Isaković stavlja jedne pored drugih pisce različitih ideoloških opredjeljenja. Tako su se u tom izboru jedni pored drugih našli pisci koji su djelovali kao revolucionari i oni koji su se, shodno svojim reakcionarnim ideološkim uvjerenjima i svojom političkom akcijom u prošlom ratu ogriješili o interese svoga naroda. Za Isakovića su svi oni jednaki jer su pisci i jer su Muslimani"[103], kaže se u Nuhićevom komentaru i nastavlja da "oštro razdvojiti i naglašeno posebno tretirati literaturu Srba, Hrvata i Muslimana Bosne i Hercegovine razdoblja koje pamtimo i u kojem živimo jeste akt cijepanja i destrukcije nečega što se dugotrajnim njegovanjem počelo afirmisati kao jedinstveno biće..." Knjiga je "više nego korak nazad", "anahronizam koji neće doprinijeti ugledu muslimanske literature i, drugo, da njegovo djelo može nauditi razvoju ideje zajedništva naroda Bosne i Hercegovine, što će reći Jugoslavije"[104].

Nuhićeva kritika "Biserja" bilo je uvriježeno partijsko, komunističko viđenje događanja u kulturi. Tu se potcrtavalo klasno, marksističko, ideološko stajalište u razumijevanju kulture, kao i činjenica neraskidivog postojanja prepleta različitih izraza duha u Bosni, koji nju i čine takvom kakva jeste. Sa stajališta bosanskog državnog i društvenog jedinstva takvi stavovi su neprijeporni, ali i nezbiljski. Komunistima je bilo jasno da se pitanje nacionalnih kultu-

103 Muhamed Nuhić, "Književnost i zajedništvo", Preneseni komentar s Dnevnika TV Sarajevo od 17.11. 1972. godine., "Oslobođenje", 19. novembar 1972. Sarajevo, br. 8789, str. 3.

104 Muhamed Nuhić, "Zajedništvo i književnost", U povodu "Biserja – izbora iz muslimanske književnosti Alije Isakovića", Komunist, Organ SKJ, br. 820. God. XXX, novembar 1972. str. 24.

ra u Bosni ne može rješavati partijskim kongresima i ideološkim floskulama, ali nisu znali kako to pitanje riješiti, odnosno kako naći dijalektički održivi odnos između zbiljskog nacionalnog i ideološkog klasnog. Ako bi se priznalo nacionalno načelo, onda ne bi bilo komunizma, a ako bi se ono krajnje zanemarilo, opet ne bi bilo komunizma, jer bi ih to prigušeno nacionalno nadvladalo. Kad je u pitanju bosanskohercegovačka književnost, znakovito je da se za književno stvaralaštvo upotrebljava izraz "literatura", a ne književnost, čime se sâm čin pisanja priznaje, ali ne i njegova konceptualnost, teorijska utemeljenost, određenost, jer je literatura općiji pojam od književnosti, dok književnost mora biti nečija, tj. mora imati svoje izvorište duha i jezika, literatura može biti svačija i ničija. To je bio način nepriznavanja zasebnosti bosanskohercegovačke književnosti, što je impliciralo i nepriznavanje bosanskohercegovačke državnosti.

Nacionalno, muslimansko/bošnjačko viđenje "Biserja" jasno je izrazio Mustafa Imamović. "Biserje", prema njegovom mišljenju, "nije obična i svakodnevna knjiga", kako se to na prvi pogled doima. Jer, "izaći 1972. godine sa antologijom muslimanske književnosti je čin hrabrosti", koji "Biserje" svrstava među "prometejske knjige". Jedna dugo negirana, potiskivana i nepriznavana, ali u određenoj socijalno-kulturnoj podlozi stalno prisutna književnost "potvrdila je "Biserjem" svoj istorijski kontinuitet, unutrašnju razvojnu logiku i sistem, u jednu riječ, pružila je nedvojben dokaz svog višestoljetnog trajanja"[105]. Tri su, prema Imamoviću, historijska značaja pojave "Biserja". Prvi, institucionalizirane etničke barijere koje su muslimansku/bošnjačku književnost držale izvan porodice južnoslavenskih literatura načete Simpozijem i referatom Mithata Begića, simbolički su srušene izlaskom "Biserja"; drugi, "Biserje" je doprinijelo raščišćavanju pojma sadržine nacionalne bošnjačke ravnopravnosti, ukazujući na kulturno-historijski sadržaj pojma ravnopravnosti, a ne samo na njegovo formalno ustavno načelo; i treći, ideja antologije ušla je u modernu muslimansku/bošnjačku književnost[106].

Samo nekoliko mjeseci kasnije, na sjednici Komisije za idejno-politička pitanja u kulturi Gradskog komiteta SK Sarajeva, Branko Mikulić je iznio sasvim drugačije i isključivo komunističko viđenje "Biserja", različito od prvobitnih

---

105 Dr. Mustafa Imamović, "Glose uz prvu antologiju muslimanske književnosti", "Život", br. 9, 1973. godine, str. 281.

106 M. Imamović, nav. dj. str. 283. Imamović prikaz "Biserja" objavljuje i u beogradskoj "Politici", br. 21561, 13. X 1973. godine.1.

ocjena i osuda koje su, također, dolazile iz partijskih krugova ili od pojedinaca koji su bili njihovi glasnogovornici. Iznoseći otpore potvrđivanju nacionalne osobenosti Muslimana, čak i u Bosni, od snaga koje nastoje time ostaviti otvorenim pitanje "čija je Bosna i Hercegovina", kao zadatke komunista u području kulture Mikulić vidi razrješavanje pitanja:" – šta je to književnost naroda Bosne i Hercegovine, koje su njene osobenosti, šta je u toj književnosti zajedničko, a šta posebno, u kakvom je ona odnosu prema književnosti Srba i Hrvata u Jugoslaviji?, šta je sa književnošću, kulturom u širem smislu riječi i istorijom muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini?, šta je sa jezikom i pismom i šta treba na tom području raditi u Bosni i Hercegovini"? Osvrćući se na noviju književnu produkciju, Mikulić je tematizirao "Biserje" pitanjem:"treba li se na samu pojavu literature u kojoj se obrađuje, na primjer, muslimanska književnost negativno određivati i šta to znači? Uvjeren sam da ne treba. Jer Muslimani su narod koji ima svoju književnost, kulturu, istoriju i drugo, kao što ih ima i svaki drugi narod."[107] I Mikulić se slaže da od revolucije naovamo nacionalno biće Muslimana je "negirano ili zanemarivano", pa smo u opasnosti da budemo neprincipijelni i "da svojim stavovima, objektivno, sprečavamo potpuno konstituisanje i afirmaciju te nacije". "Nedostatak klasnog mjerila u knjizi jeste prisutan", kaže on, "to treba kritikovati, ali ni srpske ni hrvatske antologije toga nisu oslobođene." Potvrđivanje nacionalnih kultura ne znači automatsko zaboravljanje onog zajedničkog, i ova se knjiga ne može poistovjećivati s "nacionalnim institucionaliziranjem i zatvaranjem". "Riječ je o opravdanim i progresivnim težnjama muslimanskog, kao i drugih naroda za nacionalnom afirmacijom i slobodom."[108] Stavljajući se time u zaštitu "Biserja", Mikulić je na kraju naglasio protivljenje komunista srpskim i hrvatskim nakanama prisvajanja bošnjačkih pisaca, te potrebu proučavanja bošnjačke kulturne baštine.

S partijske strane, Hasan Grabčanović je na jednoj "seansi" u Stojčevcu bio odlučan i jasan. Na pitanje šta je to književnost Muslimana?, on odgovara: "Književnost Muslimana je književnost Muslimana."[109] Ne može niko odlučivati o tome da li možemo dozvoliti ili ne dozvoliti nešto takvo, jer ona postoji. Činjenica je da Muslimani kroz stoljeća pišu i tu činjenicu nije moguće obesnaživati. Ne može se poricati da postoje tri književnosti, "srpska, hrvatska, muslimanska", a zajedničko među njima treba istraživati i kroz zajedničke in-

107 Branko Mikulić, "Rasprave", Drugo izdanje, "Oslobođenje", Sarajevo, 1978. godine, str. 372.

108 B. Mikulić, nav., dj, str. 374.

109 Nav. dok, traka 14, str. 5.

stitucije razvijati. Apsurdno je postavljati pitanje kulture i literature jednog naroda uz istovremeno priznavanje njega kao naroda, "njegovo postojanje je njegov dokaz"[110], bilo je tada stanovište Muhameda Nuhića. Osporavati kulturnu baštinu jednog naroda "znači negirati jednu od osnovnih istorijskih pretpostavki njegovog identiteta, njegovog bitka, njega kao naroda". Podršku Isakovićevom zborniku dao je i Mladen Oljača. "Samo postojanje tog zbornika za mene je izvanredan dokaz upravo onoga što mi želimo da pokažemo svijetu, jedne blistave afirmacije muslimanskog naroda."[111]

S obzirom na to da je sedamdesetih godina pitanje jezika na nacionalno uzavreloj jugoslavenskoj komunističkoj pozornici bilo isključivo nacionalno, a ne stručno, lingvističko pitanje, tako su i problemi s bosanskohercegovačkom nacionalnom i jezičkom složenošću bili veći. Zvanično bosansko stručno i političko određenje bilo je da je jezik Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca jedan, ali ne i jedinstven jezik, da se on zove srpskohrvatski ili hrvatskosrpski, da su ćirilica i latinica ravnopravna pisma i da je izbor izražajnih sredstava slobodan[112]. U tom smislu bosanskohercegovački književnojezički izraz svoju standardizaciju treba ostvariti putem prethodnih sociolingvističkih istraživanja. Borba "varijanti", zapadne/ hrvatske i istočne/srpske, na prostoru Bosne i Hercegovine je nedopustiva jer se takvim stajalištima izražava lingvistička i politička hegemonija nad Bosnom i Hercegovinom[113].

---

110 Muhamed Nuhić, nav. dok, traka 21.

111 Nav. dokument, traka 11, str. 6. Sukus gledanja velikog broja komunista prema Bošnjacima Oljača izražava slijedećim riječima:" U sred Novog Sada ja sam imao ista pitanja od komunista, od starih komunista, od nosilaca "Spomenice", šta je to, kakvi Muslimani, vjera itd. Šta vi to radite, zbog tih pitanja koja su za moj račun i prirodna, jer mi ništa nismo učinili sem političke proklamacije, osim političkog priznanja toga naroda da se na neki način sada i dokažu i pokažu te naše proklamacije kao realne naučno zasnovane."

112 Načela književnojezičke politike u Bosni i Hercegovini bila su sljedeća: 1) prihvatanje hrvatskosrpskog, odnosno srpskohrvatskog književnog jezika kao jednog jezika sa svim raznolikostima i varijantnim razlikama; 2) otvorenost prema pozitivnim kulturnim i i jezičkim uticajima iz svih republika i svih kulturnih središta našeg jezičkog područja; 3) njegovanje autohtonog bosanskohercegovačkog književnojezičkog izraza, koji je zajedničko blago svih naroda Bosne i Hercegovine; 4) puna sloboda individualnog izbora jezičkih izražajnih sredstava bez obzira na njihovu varijantsku markiranost u drugim sredinama.

113 Dokument "Književni jezik i književna politika u Bosni i Hercegovini" usvojen je na zajedničkom sastanku Komisije CK SKBiH za rad Saveza komunista na daljem jačanju i razvoju i međunacionalnih odnosa i međurepubličke saradnje, Komisije CK SKBiH za idejno-političko djelovanje Saveza komunista u oblasti kulture i javnog informisanja, Komisije CK SKBiH za idejno-političko djelovanje Saveza komunista u oblasti obrazovanja i nauke, Sekretarijata CKSKBiH i Izvršnog odbora Republičke konferencije SSRNBiH, kojem su prisustvovali i članovi nekih komisija i sekcija Republičke konferencije SSRNBiH, kao i jedan broj lingvista i profesora jezika, održanom 17. februara 1971. godine. Utvrđeno je da se osnuje Institut za jezik i utvrdi nacionalnost kadrova u institucijama koje utiču na oblikovanje standardnog jezičkog izraza u Bosni i Hercegovini. "Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku", Institut za jezik i književnost u Sarajevu i NIP "Oslobođenje", 1971., str. 207-214.

Pitanje književnosti je neraskidivo od pitanja jezika, jer književnost proističe iz jezika, a jezik odslikava biće naroda. Usljed toga, pitanje jezika unutar naroda komunističke Jugoslavije najizražajnije se postavljalo kao nacionalno-političko pitanje. Prostorom zajedničkog jezika Srba, Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca vladale su Matica srpska i Matica hrvatska, dvije jake i stručno osposobljene nacionalne institucije, mnogo ranije i osnovane zarad čuvanja i promicanja nacionalnih prava Srba i Hrvata. Zajednički jezik četirju naroda one su svodile na srpski i hrvatski, kao zasebne i odvojene jezike. Bošnjacima i Crnogorcima osporavalo se pravo na vlastito imenovanje jezika, kao i na sudjelovanje u izgradnji tog "zajedničkog" jezika. Zahtjev za posebnošću i različitošću srpskog i hrvatskog jezika, što je u osnovama obiju matica, u doba komunizma svodio se na postojanje i vladavinu dviju varijanti, srpske/beogradske i hrvatske/zagrebačke u srpskohrvatskom ili hrvatskosrpskom jeziku. Crnogorcima i Bošnjacima ostavljena je mogućnost varijantskog opredjeljivanja za jednu ili drugu stranu. Politička osnova takvih prilika bilo je neuvažavanje postojanja Bošnjaka i Crnogoraca kao posebnih naroda, jer nema naroda bez jezika, i obrnuto. Srpski i hrvatski nacionalistički usmjereni lingvisti takvo stanje u jeziku su "nametnuli" i komunistima i ono je od njih kao znanstveno bilo prihvaćeno.

Jezik je bila "mučna" bosanska tema, jednom je rekao Alija Isaković. U anketi o jeziku u Bosni, koju je organizirao 1970. godine časopis za književnost "Život", Isaković i Mehmedalija Mak Dizdar 1970. godine brane pravo Bosne i Bošnjaka na vlastitu književnost i vlastiti jezik. Bošnjačku upitnost Isaković izražava riječima: "Ima li neko sposoban, 1970, da odgovori na ova pitanja: Je li u BiH – bosanska književnost? Je li – BiH ogranak, sub species srpske + hrvatske književnosti? Je li u BiH – srpska + hrvatska + muslimanska književnost? Možda nema muslimanske književnosti, ali šta će onda tom narodu tijelo bez duše?"[114] Ako je to zajednička bosanska književnost, zašto je tako ne imenujemo, a ako je to samo srpska i hrvatska, "kojoj pripadaju muslimanski pisci?", pita se on. Od 700 izvora za rječnik Matice srpske i Matice hrvatske samo je jedan Musliman, nastavio je Isaković. Prema Novosadskom dogovoru iz 1954. godine, iz srpskohrvatskog jezika je "otkačen BH – vagon", jer se tu u zaključku 1. kaže: "Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik. Stoga je i književni jezik, koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim."

114 Alija Isaković, "Varijante na popravnom ispitu", "Život", God. XIX, br. 11-12, 1970. godine, str. 55.

Na tom dogovoru nije bio nijedan Musliman, i to je bio dogovor Srba i Hrvata. Prilike su utoliko teže što su bosanski lingvisti protiv bosanske varijante, a za obavezno opredjeljivanje, i to najradije prema Beogradu. Većina bosanskih lingvista godinama ne radi ništa drugo nego tumači interese ove ili one varijante, njihova "katedra jedva da ima ičeg bosanskohercegovačkog osim budžeta".

Svi razgovori o jeziku su produkt nesređenih međunacionalnih odnosa, pa ako su se uspjeli ti odnosi riješiti u praksi, red je da se srede i međujezički odnosi. "Ja se, dakle, ne slažem s postojanjem samo HV (hrvatske varijante – nap. aut.) i SV (srpske varijante – nap. aut.) na čitavom području našeg jezika.. Mislim da ne treba nijekati BV (bosansku varijantu – nap, aut.), koja – kao takva – postoji i bez naše volje, već to treba svesrdno pomoći." Neodrživ je stav o koegzistenciji i slobodnoj upotrebi samo tih dviju varijanti. Takav stav je, prema Isakoviću, protubosanski. Bosanskohercegovački jezički "status kvo" ni prostorno, ni vremenski "ne može se/sebe razgraničiti na SV + HV". On ne može biti ni podvrsta tih varijanti. Bosanska varijanta nije smjesa sistema, spoj krajnosti, već spoj komponenti i ona na taj način stiče osobenost. Navodeći mnoštvo primjera o nametanju srpske varijante u Bosni[115] i predstavljajući rezultate ispitivanja jezika kod svih iole značajnijih bosanskih pisaca zadnjih stotinu godina, Isaković zaključuje "da je većina BiH pisaca sačuvala svoj jezik". Osim toga, ukazujući na opasnosti "duhovnog čerečenja" naroda, on ističe da se "moramo navikavati na postojanje bosanske, tj. bosanskohercegovačke književnosti"[116].

Mehmedalija Mak Dizdar piše o "unakažavanju jezika ove sredine" i pravljenju "komedije s jezikom", razmatrajući položaj glasa "h" u pravopisima.

115 Jedan primjer Isakovićeve borbe za očuvanje bosanskoga jezika navodimo iz te studije."Evidentno je da imamo samo Skupštinu BiH, a ne i Sabor (mada smo u srednjem vijeku imali rudarske i druge sabore, imamo Akademiju nauka i umjetnosti, a ne: znanosti; "Oslobođenje" je organ, a ne glasilo; u Sarajevu postoji Savjet za vaspitanje i brigu o djeci, a ne: odgoj; radio, televizija i druga javna glasila poznaju samo januar, februar, mada je Mula Mustafa Bašeskija pisao i prije 200 godina siječanj, veljača, svibanj ...; naš Univerzitet nije Sveučilište; idemo u Narodno pozorište, a ne: kazalište; djeca nam ne idu u pučku već u osnovnu školu; ni jedna štamparija ne piše da je tiskara (a bilo ih je i prije 100 godina); spiker ni jedne želj. st. u BiH neće najaviti osobni vlak već putnički voz; naši nogometni klubovi su: FK, a ne NK (a bilo ih je i poslije rata); ni jedna banka u BiH ne računa s milijunima već s milionima; naši su Instituti za hemiju i fiziku, a ne: kemiju; nijedna pošta nema obrazac za brzojav već telegram; nijedno poduzeće u BiH neće zatražiti natječajem tajnika nego će poduzeće lijepo raspisati konkurs za sekretara; tako će biti i sa tipkačicom koja je, u stvari, daktilografkinja; tako je i sa kotarevima koji su samo srezovi i općinama koje su samo opštine..". Nav. d,. str. 61.

116 A. Isaković, nav. dj, str. 70.

Protiveći se učestaloj zamjeni glasa "h" glasovima "v" i "j", on neznanstvenom i tendencioznom označava tezu prema kojoj je glas "h" orijentalnog porijekla, a koju je kao netačnu u lingvistiku i opću kulturu uveo Asim Peco. Navodeći mnoštvo dokaza o prisutnosti glasa "h" u svim slavenskim jezicima, on se također usprotivio dvovarijantskom nacrtu jezika. "Autohtoni, standardni jezik ovdje nije podudaran sa jezikom dviju varijanata i njegova eventualna kanonizacija traži zato i specifičan pristup i posebno rješenje."[117]

Stavove oprečne Isakoviću i Dizdaru u istoj anketi iznijeli su Miloš Okuka i Asim Peco. Oni su izražavali nešto blažu, i za komuniste prihvatljiviju, varijantu vladajućeg srbiziranog bosanskoga jezika. S obzirom na to da u Bosni postoji "neki prelazni tip kulture", dakle, da ta kultura, prema mišljenju Okuke, nije zasebnost po sebi, tako se i njen standardni jezik "realizira u vidu prelaznog modela koji nema status varijante nego predstavlja naprosto pravilnost suodnosa između jezičkih elemenata". Bosanskohercegovački jezički standard se "doima kao nadvarijantni standard", on nema nacionalnu markiranost, niti čistu varijantsku, srpsku ili hrvatsku, ostvarenost[118]. Asim Peco je najjasnije objašnjavao i branio komunističko ne/rješenje jezičkog pitanja u Bosni. To rješenje se zasnivalo na lingvistički nepostojećem, ali ideološki nametnutom, stavu o odbacivanju vladavine varijanti, srpske i hrvatske, i njihove borbe za prestiž u Bosni, koja je, u suštini, bila borba za dušu Bošnjaka, odbacivanju autohtone bosanskohercegovačke varijante i posebnog naziva za jezik, što je bilo stajalište Isakovića i Dizdara, zadržavanju dvočlanog naziva jezika i istrajnost na bosanskohercegovačkom standardnojezičkom izrazu kao dijelu jedinstvene gramatičke norme[119].

Prilike u Bosni i Hercegovini u vezi sa pitanjem jezika bile su posebno zamršene činjenicom što su vanbosanski, mahom crnogorski kadrovi, predvođeni Jovanom Vukovićem, usmjeravali i određivali sva pitanja u lingvistici i jezičkoj politici. Ta grupacija, smještena na katedri za jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Sarajevu, za trideset godina djelovanja uspjela je potrijeti biće bosanskog jezika i nasilnom ga kanonizacijom, posredstvom također preovlađujućeg srpskog kadra u školstvu, učiniti anahronom, tuđom i neznanstvenom činjenicom. Bošnjačkih lingvista koji bi se oduprli takvom usmjerenju ni-

117 Mak Dizdar, "Marginalije o jeziku i oko njega", "Život", God. XIX, br. 11-12, 1970. godine, str. 118.

118 Miloš Okuka,"O realizaciji standardnog jezika na bosansko-hercegovačkom tlu", "Život", br. 11-12. 1970. godine, str. 78.

119 Asim Peco, "Tradicija i savremeni jezički problemi", "Život", br. 11-12, 1970. godine, str. 91.

je bilo, oni koji su mu se, eventualno, mogli suprotstaviti bili su vođeni i usmjeravani od istih onih koji su poricali sve što je bošnjačko. Sve što je u leksičkom smislu bilo posebno bosansko orijentalizirano je i pretvoreno u relikt, te kao balast i opterećenje iz "tamnovilajetskog vremena" pripisivano bošnjačkom duhovnom biću.

Na taj način je samim Bošnjacima njihov vlastiti jezik postajao stran; govoriti njime, upotrebljavati riječi iz kuće na javnim mjestima bilo je znak "zaostalosti" i "neprosvijećenosti". Mentalna higijena bošnjačkog bića izvedena putem jezika imala je najporaznije posljedice na bošnjačku duhovnu cjelovitost. Putem izopačenja jezika Bošnjaci su gubili i vlastito mišljenje, prihvatali i živjeli sa osjećanjem "niže vrijednosti", jer većinu onog što su osjećali kao svoje, bošnjačko, muslimansko, zvanična jezička norma, kao izraz zvanične antibošnjačke politike, ismijavala je i odbacivala, smatrajući ga prevaziđenim i neznanstvenim. U takvim prilikama izrasle su sasvim nove, preoblikovane generacije Bošnjaka, kojima je sve što je bošnjačko i bosansko bilo strano i nepoznato, pa se nije ni osjećalo niti kao svoje, niti kao stvarna vrijednost. Taj pogubni tok duhovnog odrođivanja kroz jezik i literaturu, a u sprezi sa školskim sustavom kao najmoćnijom ideološkom polugom komunističkog društva, najbitnije je utjecao na usporen razvoj bošnjačke nacionalne svijesti, a u mnogim slučajevima i na trajnu nemogućnost njenog zadobijanja u nekim budućim vremenima. Bosanskohercegovačka strana zahtijevala je ravnopravnost svog jezičkog izraza s ostalim jezičkim izrazima zajedničkog jezika. S druge strane, u federalnim ustanovama, gdje je utjecaj Srba i Hrvata u odnosu na Bosance bio veći, u praksi se nisu uvažavale bosanske jezičke osobenosti i sve se svodilo na varijantsko podvajanje jezika, njegovo dijeljenje na srpsku i hrvatsku sastavnicu. Predstavnici Bosne i Hercegovine u Komisiji Skupštine SFRJ za utvrđivanje istovjetnosti tekstova na jezicima naroda Jugoslavije[120] nisu se mogli izboriti za ravnopravnu upotrebu svog jezičkog izraza[121]. U in-

120 Bosanskohercegovački članovi navedene Komisije bili su prof. dr. Atif Purivatra i prof. dr. Milan Šipka.

121 Izvršni komitet Predsjedništva CK SKBiH 12. decembra 1974. godine zaključio je da je potrebno "razmotriti problem bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza u praksi Skupštine SFRJ, drugih institucija od zajedničkog interesa i saveznih sredstava javnog obavještavanja, te predložiti rješenja koja će, u okviru sadašnjih mogućnosti i prema stepenu dosadašnjih naučnih saznanja o tom izrazu, osigurati ravnopravnost bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza s ostalim standardnojezičkim izrazima srpskohrvatskog, odnosno hrvatskosrpskog jezika". "Informacija o ostvarivanju ravnopravnosti jezika naroda i narodnosti Jugoslavije u praksi saveznih organa, s posebnim osvrtom na status bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza", Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika, str. 1.

formaciji o stanju ovog problema poslije šest mjeseci se kaže da "praksa saveznih organa kojom se varijantski izrazi srpskohrvatskoga, odnosno hrvatskosrpskoga standarnog jezika tretiraju kao posebni jezici s očiglednom težnjom da im se da smisao nacionalnih standardnih jezika/hrvatskog i srpskog" jeste izraz "etnocentrizma s paternalističkim intervencijama kao nužnom popratnom pojavom"[122]. Sa podsmijehom se primao bosanski zahtjev za uvažavanje njihove jezičke osobenosti, tvrdeći da Bosanci hoće da se rasprave, tekst "prevode na bosanski jezik". Ištuk je predlagao da se članovi Komisije energično usprotive pokušajima da se "prevode" diskusije, govori, izjave delegata i funkcionera iz Srbije, Hrvatske i Crne Gore na "bosanski", jer se "time atakuje na naš temeljni stav o jednom jeziku"[123].

Politika bosanskih komunista u kulturi doživljava neuspjehe i protivljenja i u samoj Bosni. Naučnoistraživački projekt "Istorija naroda Bosne i Hercegovine", čiji je nosilac izrade bila ANUBiH, od te iste Akademije je osporen i 1982. godine došlo se dotle da je pretrpio korjenitu rekonceptualizaciju. Akademija je godinama obmanjivala javnost o tom projektu i naposljetku ga je spustila na nižu razinu, tj. na razinu znanstvenog instituta, što je značilo da ona kao državna akademija ne želi učestvovati u pisanju historije naroda vlastite države. "U Akademiji ne skrivaju činjenicu da jedan broj saradnika (Ekmečić i drugi) smatraju da nema adekvatne naučne podloge za takve poduhvate" iako su i te osporavateljske snage za to da se dio urađenog posla objavi pod nazivom "Prilog izučavanju naroda Bosne i Hercegovine". Akademija čitav projekt prebacuje na izdavačke kuće, institute i mlađe kadrove, jer je, prema njima, sporan bio sam predmet istraživanja. Istovjetno stajalište Akademija ima i prema projektu "Istorija književnosti naroda Bosne i Hercegovine"[124]. Time ANUBiH politički nije stala iza vlastite države. Za njezine, preovlađujuće velikosrpski usmjerene članove, koji su njom dominirali i upravljali, sporna je bila i sama država Bosna i Hercegovina, pa nisu htjeli pisati historiju onoga što, prema njima, i ne postoji. Priznavali su se samo Srbi i Hrvati, srpska i hrvatska historija i književnost. Bosanski komunistički vrh takvo sta-

122 Informaciju je 5. 4. 1975. godine potpisao Hrvoje Ištuk i uputio Branku Mikuliću, Hasanu Grabčanoviću i Nikoli Stojanoviću.

123 Nav. informacija, str. 5.

124 Informacija o realizaciji projekta "Istorija naroda Bosne i Hercegovine" i "Istorija književnosti naroda Bosne i Hercegovine", Sarajevo, 21. juli 1982. godine. Informaciju je napravio i potpisao Asaf Džanić. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.125

nje je podnosio jer ni u vlastitim redovima nije imao takav stupanj suglasnosti da bi se mogao s jasnim stavom nametnuti Akademiji.

ANUBiH je i osnovana kao izraz bosanske državnosti i ravnopravnosti i pisanje historije bosanskohercegovačkih naroda bitno je političko i državotvorno pitanje. U Informaciji o radu na projektu Istorije naroda BiH[125]ANUBiH kaže se sljedeće: "Akademija nauka i umjetnosti BiH je pristupila radu na projektu marta 1968. godine. Rad na projektu trebalo je da se okonča 1975. godine." Trebalo je uraditi pet svezaka sa po 500 stranica. Bilo je angažirano 36 autora, a nosioci posla bili su Branislav Đurđev, Anto Babić, Nedim Filipović i Hamdija Kapidžić. Do 1978. godine projektom je rukovodio Branisalv Đurđev, a poslije Organizacioni odbor u sastavu: Nedim Filipović, Desanka Kovačević-Kojić i Enver Redžić. Jedan dio angažiranih historičara u toku rada je umro, neki su otkazali suradnju, drugi nisu ispunili svoje obaveze, a na kraju se opravdanje za nerad tražilo u nedostatku arhivskog materijala i monografija za sintetička uopćavanja. Predsjedništvo Akademije je 1983. godine bilo prisiljeno, usljed svega pobrojanog, zatvoriti projekt s namjerom da dio prispjelih radova objavi u vlastitim izdanjima i da se u novim uvjetima i na nov način (što je bilo samo prebacivanje posla na druge institucije), na profesionalnoj osnovi nastavi daljni rad na Istoriji naroda Bosne i Hercegovine[126]. Podnosilac takve informacije, predsjednik Akademije Svetozar Zimonjić, uz to ističe da je za projekt bilo osigurano dovoljno novca.

Redakcioni odbor nove edicije "Svjetlosti": *Poslijeratna književnost naroda i narodnosti BiH*, koji je usvojen 1977. godine, iznio je 1980. godine popis pisaca koji se predlažu za uvrštavanje u projekt pod nazivom "Savremena bosanskohercegovačka književnost u 50 knjiga". O tome je rasprava vođena u Udruženju književnika Bosne i Hercegovine i na okruglom stolu revije "Od-

125 ANUBIH, br. 01-02-94/83, Sarajevo, 9. III 1983.

126 Zanimljivo je da informacija o radu na tom temeljnom državnom znanstvenom projektu nije tražena ni od jedne zvanične državne organizacije ili ustanove, a da se i ne govori da je to trebalo uraditi Skupština SRBiH kao osnivač Akademije. Informaciju je Zimonjić naslovio Hrvoju Ištuku i Ismetu Kresi, članovima Predsjedništva RK SSRNBiH, a u njoj na početku ističe:"Na vaš usmeni zahtjev dostavljam vam slijedeću informaciju...". Informaciju je Ištuk dostavio Hamdiji Pozdercu. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

127 Konačna verzija projekta "Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u književnoj kritici" je usvojena 1983. godine. Prvi urednici edicije bili su Risto Trifković i Muris Idrizović, koga zamjenjuje Alija Isaković uz pridodate članove Mirka Marijanovića i Stevu Tontića.Vidi "Bilješke o koncipiranju i realizaciji edicije "Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50.knjiga","Svjetlost, Sarajevo, 1985. godine, str. 541-543.

jek". Edicija predstavlja produžetak biblioteke "Kulturno nasljeđe", a nazivom "Poslijeratna književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine"[127], koji je kao konačan i usvojen, izražavaju se specifičnosti literatura pojedinih naroda i njihovo zajedništvo."[128]

U razgovoru s kulturnim radnicima Bosne i Hercegovine 14. aprila 1971. godine Branko Mikulić je objasnio politički trenutak i značaj ustavnih amandmana za očuvanje Bosne i Hercegovine. Ustav iz 1963. godine od pojedinih snaga je označen konfederalnim, a amandmani na Ustav iz 1971. godine proglašavaju se demontažom države[129]. Pojedinci hoće Bosnu da pretvore u poprište međunacionalnih sukoba, trvenja i majorizacija. Te snage osporavaju Bosnu i Bošnjake. Pojave poricanja "svake nacionalne samobitnosti Muslimana pretendirale su da dokažu da je individualitet Muslimana u nacionalnom smislu politička diverzija"[130], a u štampi su prisutne "tendencije da se ne priznaje istorijski kontinuitet Bosne i Hercegovine, njena državnost, prostorno kulturna povezanost, istorijska težnja njenih naroda za autonomijom i samobitnošću...". Nacionalnu ravnopravnost ne možemo graditi preko posebnih nacionalnih institucija jer to bi "u suštini značilo vraćanje nazad", rekao je Mikulić.

---

128 "Magnetofonski snimak sa zajedničke sjednice Sekcije republičke konferencije SSRNBiH za kulturu i za nauku", održane 20. januara 1983. Uvodničari su bili Fuad Muhić, Ismet Kreso i Miodrag Bogičević. Traka 2. str. 1. Mjerila za uvrštavanje pisaca u ediciju bila su da su to pisci koji su rođeni u Bosni, bez obzira gdje su kasnije radili i kako su se opredjeljivali, pisci čija je tematika djela vezana za Bosnu i oni koji su doprinijeli razvoju književnog života u Bosni. Pisci koji se uvrštavaju u izbor mogu se od nekog smatrati i srpskim, hrvatskim itd.

129 Kao primjer nacionalističkog razumijevanja i obilježavanja ustavnih promjena Mikulić, prema pisanju lista "Student", navodi riječi dr. Mihajla Đurića. On citira sljedeće Đurićeve riječi:"Treba biti načisto s tim da je Jugoslavija već danas gotovo samo geografski pojam, budući da se na njenom tlu, ili tačnije, na njenim razvalinama i to pod maskom doktrinalnog razvijanja ravnopravnosti između naroda koji u njoj žive uspostavlja nekoliko samostalnih nezavisnih čak međusobno suprotstavljenih nacionalnih država. To je činjenica kojoj treba smjelo pogledati u oči." On dalje ističe:"U trenutku kada je silom prilika doveden do toga da treba ponovo da uspostavlja svoju nacionalnu državu može li srpski narod da bude ravnodušan prema svojim mnogobrojnim dijelovima izvan sadašnjih granica Socijalističke Republike Srbije", i zaključuje:" Svi Srbi imaju samo dvije mogućnosti: da pomažu ostvarivanje tuđe nacionalne državnosti hrvatske ili makedonske ili da oživljavaju nekakvu svoju regionalnu državnost crnogorsku i bosanskohercegovačku" – dalje nastavlja – "više nego bilo šta drugo danas je neophodno otrežnjenje srpskog naroda od zabluda prošlosti da bi mogao da preživi sva današnja iskušenja, da bi mogao da se održi usljed bujice u koju je gurnut srpski narod mora da se okrene sebi, mora početi da misli na svoj opstanak, mora početi da se bori za svoj opasno ugroženi nacionalni identitet i integritet." "Magnetofonski snimak sa razgovora druga Branka Mikulića sa kulturnim radnicima Bosne i Hercegovine održanog 14. aprila 1971. godine", Traka 2, str. 2, Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika..

130 Navedeni razgovor Mikulića s kulturnim radnicima 14. aprila 1971. Traka 3. str. 1.

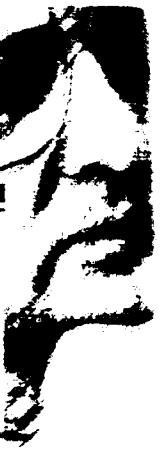

U tim politički promjenjivim prilikama, iz prilično bizarnih razloga, kontroverzni bošnjački sociolog Esad Ćimić tada je napustio Bosnu, prije toga se podobro zamjerivši mnogima, a partiji kojoj je do tada pripadao i Bošnjacima najviše. U osnovi sukoba Ćimićeva(profesora sociologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu) sa Savezom komunista bila je teorijski i praktično nedovoljno artikulirana narav bošnjačke nacionalnosti, kako je on smatrao. U momentu kada je Ćimić 1976. godine odstranjen s posla na Filozofskom fakultetu njegova osnovna partijska organizacija "je konstatirala da Ćimić u osnovi nije odustao od svoje teze da Muslimani nisu izgrađena nacija, odnosno nisu uopšte nacija, osim što je tu tezu u određenom smislu zamaglio postavljajući čitav niz tobožnih teorijskih i istorijskih uslova pod kojima Muslimani mogu biti nacija. Ti uslovi u osnovi se svode na postojanje nacionalnih institucija, koje jedine mogu Muslimanima dati karakter nacionalnosti"[131]. Neposredno prije toga Ćimićeva knjiga "Čovjek na raskršću", odlukom Okružnog suda u Sarajevu 26. 12. 1975. godine, zabranjena je i svi tiskani primjerci su uništeni. Za komuniste je bilo sporno to što je Ćimić izjednačio konfesionalno i nacionalno kod bosanskog građanstva, te sociološkim istraživanjima utvrdio da bosanske konfesije imaju različite odnose prema socijalističkom samoupravnom uređenju društva, pa ga, navodno, pravoslavci najviše podržavaju, zatim muslimani, a tek potom katolici. Sa znanstvene strane Ćimiću je zamjereno problematiziranje političkog priznanja Muslimana kao naroda 1971. godine. On je smatrao da nema nacionalnog razvoja Bošnjaka bez njihovih zasebnih nacionalnih ustanova, Muslimani se kao narod ne mogu održati samo sa džamijom kao jedinom nacionalnom ustanovom, u protivnom, oni treba da se opredijele kao Srbi ili Hrvati, odnosno oni će se pretopiti u Srbe ili Hrvate. Zalažući se opravdano za sadržaje nacionalnosti Muslimana/Bošnjaka, on je i svom vlastitom narodu učinio medvjeđu uslugu kada je samo tri dana uoči popisa stanovništva 1971. godine, televizijskom novinaru Smiljku Šagolju, inače miljeniku ortodoksne komunističke linije, rekao da nacija nije košulja koja se svaki dan može mijenjati, te da on ostaje biti Hrvat, a njegov brat Srbin. Zaboravljajući da se tako ozbiljna stvar kakvo je znanstveno promišljanje afirmacije i samobitnosti jednog naroda rješava na znanstvenoj razini, a ne u razgovoru sa novinarom pripravnikom, i to uoči popisa stanovništva koji treba, makar i for-

131 Informacija Nastavno-naučnog vijeća Odsjeka za filozofiju i sociologiju i Osnovne organizacije SK Filozofskog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, januar 1976. godine. "Neki karakteristični napisi u štampi i publicistici", Knjiga II, Sarajevo, septembar 1976. godine, str. 202.

malno, sa mrtve tačke pokrenuti i potaknuti rasvjetljavanje vjekovne "upitnosti" naroda kojega njegovi osporavatelji žele posve uništiti, a kojem i sam pripada, Ćimić je unio dodatnu nevjericu u bošnjački narod i pokolebao mnoge da se ne izjasne kao Muslimani u nacionalnom smislu, što će kasnije imati određene negativne posljedice, usljed čega je izbačen iz SK ali je ostao da radi na Fakultetu. Druga tačka Ćimićevog znanstvenog osporavanja je njegovo ekstrapoliranje rezultata jednog empirijskog istraživanja iz 1963. godine na društvene prilike nakon 15 godina. Na osnovi takvog metodološki neispravnog i znanstveno neutemeljenog postupka[132] došao je do politički štetnih stavova o odnosu naroda i samoupravljanja. Usljed svega toga, Ćimića je Savez komunista, čiji već odranije nije bio član, izbacio s posla[133], stavljajući još jednom do znanja da je gospodar ljudskih sudbina i da je njegova riječ zakon iznad svih drugih zakona.

d) Bošnjačka kultura u bosanskim ustanovama

Sedamdesetih godina ovog stoljeća u Bosni se kao izraz promijenjenih društveno-političkih uvjeta pristupilo i reformi visokog obrazovanja. Kada su u pitanju društvene znanosti, nije se radilo samo o racionalizaciji i osavremenjavanju nastavnih programa već i o sagledavanju "zastupljenosti pojedinih sadržaja vezanih za Bosnu i Hercegovinu" sa stajališta novih znanstvenih dostignuća iz književne teorije, historije, ekonomije, prava, sociologije, filozofije. Najinteresantnija rasprava vodila se o ne/zastupljenosti određenih sadržaja u nastavnim programima studija književnosti i historije. S obzirom na to da se rasprava vodila pod pokroviteljstvom Socijalističkog saveza, uvodničar o nastavnom programu studija književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu bio je književnik Mladen Oljača, predsjednik Sekcije RK SSRNBiH za kultu-

132 Nav. dok, str. 203.

133 Na osnovu cjelokupne rasprave Osnovna organizacija SK Odsjeka za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu donijela je slijedeći zaključak:"Osnovna organizacija SK razmatrala je, u okviru nekih idejno-političkih pitanja Odsjeka posebno stavove i ponašanje profesora dr Esada Ćimića, koji nije član SK, a povodom intervjua u listu "Oko" i odlukom Okružnog suda u Sarajevu o zabrani i uništenju knjige "Čovjek na raskršću". Poslije iscrpne diskusije i razmatranja niza aspekata vezanih za ove probleme i šire, Osnovna organizacija SK je jedinstveno konstatovala da je takvo ponašanje nedopustivo i u etičkom i u političkom i u naučnom smislu. Ovim ponašanjem je profesor dr Esad Ćimić kao član kolektiva doveo u pitanje svoj dignitet naučnog i pedagoškog radnika i da zbog svih tih grešaka nije podoban da vrši dužnost nastavnika." U potpisu: Nastavno-naučno vijeće Odsjeka za filozofiju i sociologiju i Osnovna organizacija SK Odsjeka za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Sarajevo, 11. januara 1976. godine. Nav. dok, str. 204.

ru. Osnovni smisao rasprave Oljača je sažeo u pitanje: da li katedra za književnost Filozofskog fakulteta u Sarajevu odgovara društvenom zadatku da bude jedino mjesto u Republici gdje se izučava književnost naroda i narodnosti Jugoslavije, a prije svega, književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine? Da li je, dakle, program studija književnosti u skladu sa stvarnošću koja se zove Bosna i Hercegovina? Oljača na to pitanje odgovara negativno: "Mislim da to nije u skladu, da to ne odgovara i da se to ne može održati. Program je opterećen sviješću koja ne misli na ravnopravnost Bosne i Hercegovine, koja potcjenjuje ne samo njenu literaturu, nego i nju samu, tu Bosnu i Hercegovinu. Ta svijest je opterećena velikosrpskim i velikohrvatskim natruhama u gledanjima na Bosnu i Hercegovinu, pa i na njenu literaturu ..." Ona je opterećena historicizmom, duhovnim imperijalizmom, gledanjem na Bosnu sa stajališta "velikih književnosti" i "velikih jezika", smatra on. "Vezivanje pisaca Bosne i Hercegovine za srpsku ili hrvatsku literaturu izvan Bosne i Hercegovine dovodi do apsurdno neodrživog položaja u kojem se nalaze Muslimani i njihova književnost: u procjepu, i u jednoj vrsti unitarističkog sendviča; oni vise u bezvazdušnom prostoru i guše se u tom sendviču"[134], decidiran je Oljača. Oljačine zamjerke na informaciju Odsjeka za južnoslavenske književnosti i njegovom koncipiranju nastave književnosti produbio je Hasan Grabčanović[135]. On je negirao kao valjano i opravdano stajalište Odsjeka da se posebno ne izučavaju nacionalne književnosti, osim slovenačke i makedonske, a da se ostale izučavaju zajednički na osnovu zajedničkog jezika kao "književnosti na srpskohrvatskom jezičkom području". Ne sporeći značaj jezika za književnost, ali ga i ne apsolutizirajući, kako to Odsjek za književnost čini, Grabčanović ističe da je takvo metodološko zasnivanje nastave književnosti dovelo do toga da "ne samo da pojedine nacionalne literature nisu prezentirane kao zasebne cjeline, nego se, nažalost, direktno negira njihova nacionalna pripadnost". Kad se govori o du-

134 Mladen Oljača, uvodno izlaganje, "Unapređivanje nastavnih planova i programa visokoškolskih organizacija udruženog rada BiH",Rasprave u sekcijama RK SSRNBiH, Sarajevo, 1979. godine, str. 15.

135 Hasan Grabčanović, politički radnik(1918-1995), rođen je u Bijeljini. Do rata bio je apsolvent prava u Beogradu. Učesnik je NOB-a od 1941., a član SKJ od 1940. godine. Od 1944. do 1954. je na rukovodnim dužnostima u OZN-i i UDB-i, a od 1954. do 1969. u kulturi. Cijeli život se bavio političkim radom, posebno u kulturi. Bio je član Sekretarijata CK SKBiH, član Komisije za idejna pitanja u oblasti kulture i nauke CK SKBiH, ministar kulture SRBiH, član Predsjedništva SRBiH i SSRNBiH. Rezervni je pukovnik JNA. Dobitnik Partizanske spomenice 1941., Ordena bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem i drugih odličja. Jedan je od utemeljivača brojnih kulturnih ustanova u Bosni, inicijator i predsjednik Savjeta biblioteke "Kulturno naslijeđe" "Svjetlosti". Jedan je od rijetkih bošnjačkih komunističkih političkih radnika koji je uz svestrano osobno obrazovanje podsticao i omogućavao rad bošnjačkih intelektualaca.

brovačkoj književnosti, nigdje se na kaže da je to hrvatska književnost, kad se govori o književnosti u Crnoj Gori, kaže se da je to srpska, a ne crnogorska književnost. "Iza toga se prljave šovinističke manipulacije kriju i danas, i neshvatljivo je da se to nalazi u zvaničnom dokumentu našeg Fakulteta. Mislim da je jedina dosljedna, ako hoćete, i jedina naučno održiva koncepcija da se u Programu ide na posebne književnosti svakog naroda i narodnosti."[136] Sasvim je prirodno da je u Zagrebu posebna pažnja posvećena hrvatskoj literaturi, u Beogradu srpskoj, a u Sarajevu književnosti Bosne i Hercegovine. "Gdje će te književnosti biti solidnije proučavane i predavane, ako ne u vlastitoj republici. Međutim, ja iz analize koliko je književnost Bosne i Hercegovine dobila prostora i koliko je tretirana u Programu ne vidim tu tendenciju. A ta književnost je kroz dvije decenije na našoj katedri bila zapostavljana u nastavi, a da o naučnom proučavanju i ne govorim", zaključio je Grabčanović.

Uvođenje posebnog studija bosanskohercegovačke književnosti podržao je i Miodrag Bogičević, a protivljenje toj nakani on smatra izrazom tradicionalističke svijesti. Suprotno preovlađujućem uvjerenju profesora s Odsjeka za književnost da je postojeći Program studija moguće i potrebno nadopuniti, Hrvoje Ištuk je istakao da se taj program ne može nadopuniti, niti "revidirati", već na novoj konceptualnoj osnovi treba napraviti sasvim novi program. Postojećim programom književnost u Bosni i Hercegovini se "prati". "Ona se, naime, mora izučavati, jer kakva je, i kolika je, takva je i tolika je, ukratko, naša je, i mi je moramo proučavati, mi je moramo znati." Zalažući se za novu koncepciju studija, on je istakao da bi podržao sve sugestije "po kojima bi osnovni pravac našeg razmišljanja vodio tome da na Odsjeku imamo studij književnosti u Bosni i Hercegovini, a ne bi se libio da kažem i bosanskohercegovačke književnosti, kao matične. Jer, ako se ona ne bude proučavala ovdje, u Bosni i Hercegovini, na Sarajevskom univerzitetu, logički se postavlja pitanje gdje će se onda proučavati ...? To onda ne bi bio odsjek jugoslovenske književnosti, nego odsjek književnosti jugoslovenskih naroda i narodnosti"[137].

Nadovezujući se na već neosporni stav o nužnosti uvođenja književnosti Bosne i Hercegovine kao posebnog nastavnog predmeta, Muhsin Rizvić je u formi prijedloga iznio lično viđenje Programa. "Predlažem, dakle, prvo, da se naša studijska grupa zove: Historija književnosti naroda i narodnosti Jugoslavije. Drugo, da Grupa sadrži kao posebne predmete: Srpsku književnost, Hrvatsku književnost, Slovenačku književnost, Makedonsku književnost, Crno-

136 Hasan Grabčanović, nav. knj, str. 25.
137 Hrvoje Ištuk, nav. knj, str. 38.
138 Muhsin Rizvić, nav. knj, str. 50.

gorsku književnost i Književnost naroda Bosne i Hercegovine."[138] Enes Duraković je tvrdio da je i pri donošenju revidiranog programa, koji je Odsjek uputio na raspravu, bilo neslaganja. Očito je da se on sa prijedlogom programa Odsjeka nije slagao. Istakao je da nacionalne literature treba izdiferencirati stvarno, a ne formalno, i da jezik "nije jedini moment i faktor koji određuje sudbinu i samosvojnost pojedinih nacionalnih literatura". Zatim je prijedlog naziva novih predmeta u programu, koji je bio u suštini Rizvićev prijedlog, on predstavio putem plana izvođenja nastave, odredivši fond časova za svaki predmet, ističući da "mi u okviru istih kadrovskih mogućnosti možemo ostvariti novi program i napokon nazvati stvari onako kako se one doista i zovu". U raspravi Enes Duraković[139] je otišao i korak dalje, problematizirajući pitanje tzv. jugoslovenskog estetskog kriterija kao maske iza koje se krila i u ime koje se provodila diktatura srpske i hrvatske književnosti u literaturi. Pomoću tog kriterija iz Programa su izbacivani bosanskohercegovački pisci, jer pored Šenoe nije mogao doći Jukić, mada je Jukić istog značaja za bosanskohercegovačku književnost kolikog je Šenoa za hrvatsku. Na toj osnovi je i došla kritika jednog pisca, kaže Duraković, ne navodeći ime Mustafe Imamovića na kojeg se to odnosilo, o tome da sve donedavno u našim programima nije bilo nijednog bošnjačkog književnika[140]. Ljubomir Cvijetić istakao je zapanjenost "zavisnošću od Beograda i Zagreba koja je došla do izražaja u programu", podržavajući stav o nužnosti pravljenja novog programa.

Polemizirajući sa Zdenkom Lešićem, Grabčanović je odbacio njegov kompromisni prijedlog prema kome bi ostalo proučavanje književnosti prema vre-

---

139 Enes Duraković je rođen 1947. godine u Polju kod Derventе. Osnovnu i Srednju ekonomsku školu završio je u Sarajevu. Filozofski fakultet, Odsjek južnoslavenske književnosti u Sarajevu je završio 1971., na istom fakultetu je magistrirao s temom o Skenderu Kulenoviću 1975, a doktorirao s disertacijom "Pjesničko djelo Maka Dizdara" 1978. U razdoblju 1971-73. profesor je književnosti u Srednjoj drvnotehničkoj školi, a od 1973. radi kao asistent na Filozofskom fakultetu u Sarajevu gdje je danas redovni profesor na predmetu Bošnjačka književnost XX vijeka. Napisao je više od 50 književnokritičkih studija i sljedeće knjige:"Govor i šutnja tajanstva", 1979., "Pjesništvo Skendera Kulenovića", 1983., "Riječ i svijet – studije o bosanskohercegovačkim pjesnicima XX vijeka", 1987., a priredio je sljedeće knjige:"Antologija muslimanske poezije XX vijeka", 1991., "Antologija bošnjačke poezije XX vijeka", II izdanje 1996., "Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka". Priredio je, također,:"Izabrana djela Skendera Kulenovića" 1-8 knjiga, 1981., "Izabrana djela Muse Ćazima Ćatića", 1988., "Izabrana djela Maka Dizdara", 1-3 knjige, 1981., "Izabrana djela Derviša Sušića", 1-11, knjiga, 1982., "Muslimanska književnost XX vijeka", 1-25 knjiga, 1991., "Bošnjačka književnost u 100 knjiga", prva dva kola 1996. Bio je urednik omladinskog časopisa "Lica" i časopisa za književnost "Život", urednik Izdavačkog preduzeća KDB "Preporod" i prvi urednik Izdavačkog preduzeća "Bosanska knjiga". Bio je predsjednik KDB "Preporod" 1994. godine, predsjedavajući Plenuma Bošnjačkog sabora 1993., član Izvršnog odbora Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca, zamjenik ministra, a potom ministar za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Vlade RBiH 1993-94. godine. Urednik je Izdavačkog preduzeća "Alef".

140 Enes Duraković, nav. dj, str. 53.

menskim periodima uz jače naglašavanje nacionalne odrednice. Potrebno je decidirano odlučiti se za "izdvajanje svih književnosti", tretirajući književnost Bosne i Hercegovine kao jednu cjelinu s njenim nacionalnim posebnostima. Proučavanju te književnosti treba dati prioritetno mjesto, kategoričan je Grabčanović. Odsjek je u "velikom zakašnjenju", jer proučavanje bosanskohercegovačke književnosti jeste primarno i promjene se u tom pravcu treba da izvrše, riječi su Neđe Šipovca[141]. Ivan Lovrenović je ukazao na štetnost "minimiziranja" značaja i vrijednosti bosanskohercegovačke književnosti od ljudi s katedre, a pogotovo je to minimiziranje svaki put izraženo "kada je u pitanju neka pojava iz kruga književnosti bosanskohercegovačkih Muslimana". Veliki nedostatak programa je izostanak "dinamičke vertikale" u njemu, izostavljanje pregleda razvoja književnosti kroz stoljeća u okviru svih naroda[142]. Prilikom ponovnog uključenja u raspravu Ištuk je potcrtao političku dimenziju potrebe za novim programom. Postojeći program i stavovi profesora s Odsjeka za književnost koji su ga branili odražavaju jedno politički prevaziđeno razumijevanje Bosne i Hercegovine. Ono je puno "ostataka starih shvatanja o Bosni i Hercegovini", "pogrešnih elemenata odnosa prema Bosni i Hercegovini", bez obzira na političko i ustavno proklamiranje ravnopravnosti te republike. U programu studija književnosti Bosna i Hercegovina se tretira kao srpska i hrvatska duhovna kolonija, kao vještačka, komunistička politička tvorevina. Zato je zaključak rasprave i bio da se promijeni naziv studija u "studij istorije književnosti naroda i narodnosti Jugoslavije", da se bosanskohercegovačka književnost izučava kao poseban predmet, a da se kad je riječ o pitanju naziva predmeta književnosti u Bosni – gdje su se kao moguća iskristalizirala dva naziva: "bosanskohercegovačka književnost" i "književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine" – ostane pri nazivu "književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine". Odsjek za jugoslovensku književnost Filozofskog fakulteta u Sarajevu preuzeo je obavezu da u duhu rasprave izradi novi program studija i primijeni ga po mogućnosti školske 1979/1980. godine[143].

Za cijelu raspravu je znakovito da su se profesori s Odsjeka za književnost[144], posebno Radovan Vučković, Zdenko Lešić i Božidar Pejović, izuzev

141 Neđo Šipovac, nav. dj, str. 62.

142 Ivan Lovrenović, nav. dj, str. 64.

143 Na zajedničkoj sjednici Sekcije za kulturu i Sekcije za obrazovanje i vaspitanje RK SSRNBiH 16. oktobra 1978. godine raspravljano je o nastavnom programu studija jugoslovenske književnosti Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

144 Stavove Odsjeka za književnost, koji su u raspravi osporeni, predstavljali su dr. Radovan Vučković, dr. Zdenko Lešić i dr. Božidar Pejović.

Rizvića i Durakovića, protivili promjeni programa studija, dakle, da su bili protiv promjene naziva predmeta književnosti i protiv uvođenja načela nacionalnih literatura prema kome je kao poseban predmet, kao posebna književnost, morala postojati i bosanskohercegovačka književnost kao književnost Srba, Bošnjaka i Hrvata. S obzirom na nacionalni sastav tih profesora, pokazalo se da su njihova stajališta antibosanska, bolje reći, velikosrpska i velikohrvatska. Svi sudionici rasprave koji su izražavali stajalište zvanične komunističke politike, bez obzira na njihovu nacionalnost, bili su za temeljite promjene koje će uvažiti i izraziti političko biće Bosne i Hercegovine. Njihova stajališta u tom trenutku bila su istovjetna stajalištima Durakovića i Rizvića, koji su nastupali s nacionalnih bošnjačkih interesa, i u tom su se trenutku, što je prilično paradoks, bošnjački nacionalni interesi poklapali s komunističkim nacrtom nacionalne ravnopravnosti. To je omogućavalo bošnjačkim kulturnim i znanstvenim djelatnicima da pod plaštom i u ime tih "komunističkih" načela promiču bošnjačke nacionalne interese. Ključni problem bošnjačkih nacionalnih djelatnika bio je što nisu znali dokle smiju ići, a da ne dođu u sukob s Partijom. Otvorenih konsultacija bilo je jedino s Hasanom Grabčanovićem. To jednom opaskom na kraju izlaganja otkriva Duraković, kada kaže da je prije razgovora mislio da je njegov prijedlog "preradikalan, ali sada vidim da je on vrlo skroman i ostvarljiv". U tom trenutku moglo se ići i više i dalje u promicanju bosanskih i bošnjačkih stavova, jer su se tek u suočenju sa suprotstavljenom im stranom uviđali krhkost, nezasnovanost, politikantstvo i nacionalistički naboj njezinih stavova. A zvanična komunistička politika otvarala je prostor za pobijanje takvih ideja.

Raspravu o nastavi predmeta historije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu obilježio je sukob Milorada Ekmečića i Mustafe Imamovića. Ahmed Hadžirević u ime RK SSRNBiH u uvodnom izlaganju istakao je da "način na koji je do sada izučavana istorija naroda Bosne i Hercegovine po opštem mišljenju ne zadovoljava", te je nužno uvesti na Odsjeku za historiju znanstvenu disciplinu historija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, kao jedno od temeljnih područja nastave. Milorad Ekmečić je u ime Odsjeka za historiju odbacio kao neosnovan stav da je na studiju historije Bosna zapostavljena. Iako nemamo historiju Bosne i Hercegovine kao poseban predmet, "imamo istoriju naroda SFRJ", koja je urađena tako da je Bosni posvećen dovoljan dio. On se ne slaže s uvođenjem posebnog nastavnog predmeta historija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, ali ako se već na nekoj promjeni insistira, da ne bude naziv

maglajlic munib

predmeta "istorija naroda SFRJ", neka naslov "tog predmeta bude istorija naroda i narodnosti SFRJ sa istorijom naroda i SR Bosne i Hercegovine"[145]. Rade Petrović i Branislav Đurđev ostali su na Ekmečićevim stajalištima. Alojz Benac bio je protivan Ekmečiću i njegovom stavu da "ako neko traži da se ta materija izdvoji kao poseban predmet, onda ćemo mi to i učiniti", što znači da posebnost te historije i te države mi ne priznajemo, ali je zbog straha od vas uvodimo, naglašavajući odlučan utjecaj nacionalne historije na razvoj i oblikovanje nacionalne svijesti. U tom smislu, on je smatrao da je nužno izdvojiti poseban nastavni predmet iz historije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine. Na stav Milana Uzelca da je "stvar u tome da je proučavanje istorije Bosne i Hercegovine osnovni centralni zadatak Odsjeka a i Filozofskog fakulteta"[146] obrušio se Ekmečić riječima:"Da li možemo toliko predimenzionirati nacionalnu istoriju naroda Bosne i Hercegovine da to onda ne postane politički i ideološki problem? Šta se od nas traži? Traži se od nas da mi postanemo jedna institucija za odgajanje nacionalne svijesti. Ako se to traži, politika ne stoji na dobroj poziciji"[147] Ponuđeni prijedlog Programa od Odsjeka za historiju Imamović je nazvao "improvizacijom". Mada osnovni predmet nosi naziv "istorija naroda i narodnosti Jugoslavije", tu se ne radi o historiji naroda, nego o "istoriji pojedinih jugoslovenskih zemalja i pokrajina", a historijska geneza naroda za Bosnu bila bi izuzetno bitna. Literatura za studij je oskudna, nedopustivo je da nema franjevačkih hronika, a nedostatak Bosne u programu ne može se nadomjestiti seminarskim, magistarskim i doktorskim radovima. Oni su stvar slobodnog izbora, a program je ono što je obavezujuće, tako da se moramo zapitati šta svršeni studenti, profesori, "kada je riječ o istoriji naroda Bosne i Hercegovine, mogu prenijeti svojim učenicima". Zato "istoriju naroda Bosne i Hercegovine ne bi trebalo kao nastavnu disciplinu utapati u istoriju naroda Jugoslavije, čak ni sa promijenjenim nazivom..". Ekmečićev prijedlog naziva predmeta je semantički nelogičan, jer, prema njemu, narodi Bosne i Hercegovine i nisu narodi Jugoslavije, nego njihov dodatak. Zato se novim ustrojem nastave treba da otvore dva predmeta, jedan "historija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine", a drugi "historija naroda i narodnosti Jugoslavije"[148].

145 Milorad Ekmečić, nav. dj, str. 112.

146 Milan Uzelac, nav. dj, str. 153.

147 Milorad Ekmečić, nav. dj, str. 160.

148 Mustafa Imamović, nav. dj, str. 166.

Zaključak rasprave bio je da postoje i društveni i znanstveni uvjeti da se na katedri za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, kao posebna znanstvena disciplina i nastavna jedinka, predaje "historija naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine", te da je osnovni zadatak Odsjeka za historiju "predavanje i proučavanje istorije naroda BiH"[149]. Time su stavovi profesora Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta i znanstveno i politički obesnaženi[150].

Povodom izlaska iz štampe separata o Bosni i Hercegovini iz drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije, došlo je do oštre polarizacije na bosanskoj kulturnoj pozornici. Najžešće osporavanje separata došlo je iz kruga sarajevskih književnika, i to Bošnjaka. Na sastanku Podružnice pisaca grada Sarajeva i Aktiva Saveza komunista iste podružnice, upriličenom radi razmatranja materijalnog položaja pisaca, i za članstvo i za javnost nenadano se otvorila rasprava o enciklopedijskom separatu Bosne i Hercegovine. Dnevni red je preusmjerio književnik Husein Tahmiščić, napadajući i osporavajući odjeljak o književnosti enciklopedijskog separata. "Taj prikaz naše književnosti je svojevrsno nasilje nad činjenicama i istinom. On je u suštini falsifikat razvoja i stanja književnosti naroda i narodnosti BiH. Među piscima toga prikaza ima časnih izuzetaka – Vojislav Maksimović i nekolicina saradnika Orijentalnog instituta. Moja ocjena se odnosi na pisanje Muhsina Rizvića, Enesa Durakovića i Ivana Lovrenovića. Oni zagovaraju etnički čistu Bosnu i Hercegovinu". "Mi imamo ne samo nosioce borbenog islama već i borbenog hrišćanstva ... Među piscima, sociolozima, filozofima, publicistima i univerzitetskim nastavnicima mi imamo predstavnike borbenog islama i borbenog hrišćanstva. Djeluju rafinirano, podmuklo i žestoko ... Pisac političkog pamfleta "Bosanski duh" došao je u sukob sa politikom SKJ i povukao je konsekvence. Slučaj je htio da on bude glavni urednik redakcije Enciklopedije Jugoslavije za BiH. Drugim riječima, on i njegovi saborci evo već više od jedne decenije ostvaruju slovo i duh "Bosanskog duha"[151].

---

149 "Rezime rasprave o nastavnom planu i programu istorije Filozofskog fakulteta u Sarajevu", nav. dj, str. 191. Na zajedničkoj sjednici sekcije Republičke konferencije SSRNBiH za obrazovanje i vaspitanje i nauku, održanoj 7. marta 1979. godine, razmatran je Nastavni plan i program Odsjeka za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

150 Ekipu s katedre za historiju, koja je djelovala jedinstveno, što nije bio slučaj s katedrom za jugoslavensku književnost, predvodio je Milorad Ekmečić, a u raspravi su njegove stavove podržali: dr. Ilijas Hadžibegović, dr. Rade Petrović, dr. Branislav Đurđev, dr. Milan Vasić i dr. Dževad Juzbašić.

151 Husein Tahmiščić, "Oslobođenje", 16. oktobar 1983. godine, str. 4.

Beogradska štampa s izrazitim zanimanjem pratila je nastalu polemiku. "Expres politika" donosi iscrpan izvještaj, navodeći opširno Tahmiščića: "On je izjavio da odeljak o književnosti iz ovog separata predstavlja nedopustivo nasilje nad istinom lišenog iole ozbiljnijeg kriterijuma ... Njegovim sastavljačima – Enesu Durakoviću, Muhsinu Rizviću i Ivanu Lovrenoviću – uputio je niz primedbi na način kako su obavili povereni posao i ujedno je postavio pitanje kako je moglo da se dogodi da oni budu angažovani, a ne takvi eksperti kakvi su Slavko Leovac, Zdenko i Josip Lešić, Svetozar Koljević, Predrag Palavestra i Radovan Vučković. Po rečima Huseina Tahmiščića, danas u Bosni i Hercegovini postoji sprega između nosilaca borbenog islama i borbenog hrišćanstva iz redova pisaca, sociologa i filozofa, koja veoma lukavo deluje protiv Saveza komunista i ove republike." To se, nastavlja se dalje u izvještaju, vidi iz odjeljka o književnosti u kome je prisutan nedopustivo ignorantski odnos prema književnicima čija su djela inspirirana narodnooslobodilačkom borbom. U Lovrenovićevu pristupu obradi poslijeratne književnosti se "zagovara etnički čista Bosna, kao da u njoj ima samo Srba, Hrvata i Muslimana i nikoga više". Prema Tahmiščiću, u prikazu nedostaju crnogorski i makedonski pisci. Zatražio je da se Savjet redakcije Enciklopedije izjasni o tome po kojoj je logici pravljen odjeljak o književnosti "ako je već na prvi pogled jasno da je običan falsifikat"[152].

U napadu na separat Tahmiščiću su se pridružili Josip Osti, Jure Galić i Miodrag Bogičević. "Oslobođenje" je u redakcijskom komentaru raspravu sarajevskih književnika označilo "etiketiranjem" i izostankom vrijednosnih mjerila u prosudbi jednog kompleksnog djela koje to traži[153]. Beogradska "Politika" donijela je iscrpan izvještaj o raspravi. Od novih momenata tu se ističe da je Tahmiščić osporio stav prema kome je "El-Hidaja" (1936-1945) "imala velik uticaj na narod", da je Bogičević naglasio da se u separatu radi o "desnoj invaziji" koja ugrožava tekovine revolucije i koncepciji koja sve valorizuje s drugih idejnih pozicija[154]. Zagrebački tjednik "Danas", također, donosi iscrpan prikaz rasprave. On otkriva Tahmiščićevo stajalište u bosanskoj javnosti kao protivno bosanskoj komunističkoj politici, navodeći riječi Hasana Grabčanovića, predsjednika Savjeta Enciklopedije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, koje je on izrekao prilikom predstavljanja separata javnosti: "Ako ima-

152 D. Stefanović,"Expres politika", Beograd, 1. 10. 1983. godine, str. 8.

153 R. S. "Oslobođenje", 1. 10. 1983. godine.

154 Muharem Durić, "Politika", Beograd, 1. oktobar 1983. godine, str. 13.

mo u vidu da još nemamo napisanu historiju naroda i narodnosti BiH, historiju književnosti, historiju umjetnosti, ekonomsku historiju itd, i kako stvari stoje, nećemo ih, nažalost, u dogledno vrijeme imati, možemo sagledati značaj ove monografije koja će za duže vrijeme predstavljati supstituciju za sve ono što još nemamo, a što nam je neophodno potrebno." "Danas" dokazuje Tahmiščićevo prosrpsko polazište u raspravi, jer on srpske teoretičare književnosti nadređuje bosanskim, pritom iskazujući niz nedosljednosti. On je "popljuvao" Muhsina Rizvića samo zato što je spominjao pisce koji su objavljivali u ustaškoj štampi, ne zamjerajući Palavestri i Leovcu što pišu o Dučiću ili Crnjanskom."Tahmiščić bi trebao da bude dosljedan. Ili-ili. Ne može jednim zamjerati "borbeni islam i borbeno hrišćanstvo" a drugima gledati kroz prste", kaže se u komentaru "Danasa". Njegova kvalifikacija o "etnički čistoj Bosni i Hercegovini" "u odjeljku o književnosti separata je čista besmislica"[155].

Zagrebački "Vjesnik" iz pera Stjepana Kljuića donosi komentar prema kome "je izvjesno da je separat Enciklopedije BiH poslužio samo kao povod, a dublja razilaženja prisutna su u književnom krugu Sarajeva i Bosne i Hercegovine već dulje vrijeme". Jer, ako je povodom promocije separata rečeno da je on djelo od kapitalne vrijednosti za Bosnu i Hercegovinu, kako se onda može i sam projekt i pojedini autori dovoditi u pitanje. Prema "Vjesniku", "separat je značajno kulturno i političko ostvarenje", bez obzira na to što se upotrebljavaju kvalifikacije "desna orijentacija", "kontrarevolucionarnost", "klerikalizam". Iz teksta saznajemo da je dio separata o književnosti radilo šest autora, Vojislav Maksimović, Boris Čorić, Fehim Nametak, Ivan Lovrenović, Enes Duraković i Muhsin Rizvić. Tahmiščićeve prigovore Kljuić sistematizira na sljedeći način: "Enes Duraković, Ivan Lovrenović i Muhsin Rizvić nisu kompetentni za ovakav zadatak. Trebalo je angažovati Predraga Palavestru, Svetozara Koljevića, Slavka Leovca, Josipa i Zdenka Lešića i Radovana Vučkovića". Odnosno, posao izrade odjeljka o bosanskohercegovačkoj književnosti trebalo je prepustiti snagama koje negiraju i tu književnost i tu republiku, a ne onima koje je promiču i zagovaraju[156]. Na taj način hrvatska javnost bila je upoznata s bosanskim kulturnim događanjima a njene ocjene, iz pera Stjepana Kljuića, bile su na tragu jačanja i podržavanja bosanske i bošnjačke kulturne posebnosti.

155 Džemaludin Alić, "Danas", Zagreb, 25. 10. 1983, str. 56.

156 Stjepan Kljuić, "Vjesnik, – Sedam dana", br. 285....

Povodom zamjerki na separat oglasio se Savjet Enciklopedije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu. Na sjednici Savjeta rečeno je da u mnogim područjima istraživanja separata ima nedostataka, ali ne takvih koji bi bili proizvod subjektivnih namjera sastavljača, već nedovoljne istraženosti materije. U tehničkom smislu, separat je bio opterećen i smjenom na čelu Redakcije, kada je u oktobru 1982. godine umjesto Muhameda Filipovića došao Alojz Benac, ali je bitno da nema elemenata "nacionalističko-šovinističke diverzije" u cijelom radu i izdanju[157]. Ističući da januarsko izdanje drugog sveska drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije u kojem je objavljena shema "SR Bosna i Hercegovina" predstavlja "najobimniji monografski prikaz Bosne i Hercegovine koji je dosada napisan", Savjet potvrđuje ocjenu s promocije (sveska) da se radi o značajnom kulturnom i političkom događaju, o kome treba stručno raspravljati. Odgovarajući na napad Podružnice sarajevskih pisaca, Savjet ističe da se on u radu vodio promicanjem bosanskih interesa. Primjera radi, u saopćenju se navodi, "književnost u BiH obrađena je u prvom izdanju Enciklopedije Jugoslavije na 280 redaka, završavajući se sa osamdesetim godinama XIX stoljeća, a shema književnosti u drugom izdanju zauzima 1. 560 redaka i seže do naših dana". Savjet naglašava da je odjeljak o književnosti separata prva historija bosanskohercegovačke književnosti. "U Bosni i Hercegovini nije dosada napisana ni kraća ni opsežnija sinteza o razvoju književnosti u ovoj republici. Normalno bi bilo da je takva sinteza napisana, pa bi odgovarajući sažetak u Enciklopediji onda odražavao i činjenice i stavove iz takve sinteze. Treba napomenuti da su dosadašnji pokušaji da se napiše historija književnosti u Bosni i Hercegovini doživjeli neuspjeh." A kako ne bi i doživjeli kada su književnom scenom vladali ljudi poput Tahmiščića, koji postojanje te književnosti nisu ni priznavali. Problem cijele rasprave jeste u tome što su te, antibosanske snage mimoiđene u izradi Enciklopedije, a značaj rada jeste u tome što su promicatelji bosanskih interesa napisali historiju kakvetakve bosanskohercegovačke književnosti, enciklopedijski je obradili i izdali u jednoj svesci. Ta činjenica postojanja vertikalnog pregleda bosanskohercegovačke književnosti više se nije mogla poricati. Antibosanski, u tom slučaju velikosrpski, krugovi osjećali su se prevarenim, izigranim i poraženim. I to je bilo uglavnom tačno. Zato je primjedba sarajevskih pisaca označena etiketi-

157 Muhamed Durić, "Politika",21. oktobar 1983, str. 11.

ranjem i političkim diskvalificiranjem, ne samo pojedinih autora priloga nego i enciklopedijskog rada u cjelini[158].

Ivan Lovrenović je tekstom "Ni politike, ni književnosti..." odgovorio Tahmiščiću, ističući da je njegovo shvatanje kritike "politički anahronizam; pravi survival polit-kulturnog folklora iz jednog prethistorijskog razdoblja", a njegovo "knjigovostveno-registratorsko shvaćanje književnosti ... elemenat totalitarnog uma"[159]. Enes Duraković u odgovoru bio je jasniji, ličniji i bezobzirniji."Besprimjerenim odsustvom bilo kakve moralne, stručne i političke odgovornosti, falsificirajući činjenice i iznoseći neistine", (Husein Tahmiščić me optužuje da sam)... – zagovarao etnički čistu Bosnu i Hercegovinu – krivotvorio historijski smisao stavova i odluka Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, – zagovarao principe borbenog islama", piše Duraković. On odbija Tahmiščićev pokušaj podvale "da je polemizirao s Pozdercom oko naziva "bosanskohercegovačke književnosti ..." "A istina je da sam ja, kao i Hamdija Pozderac, na spomenutom skupu kritikovao pokušaj Huseina Tahmiščića da razori projekt "Poslijeratna književnost naroda i narodnosti BiH u pedeset knjiga". Kao što je tada pokušao minirati ovaj značajan projekt, tako evo sada pokušava minirati Separat "SR Bosna i Hercegovina". Konačno, svi smo svjedoci da nije bilo ni jedne značajne kulturne akcije u Bosni i Hercegovini a da je Husein Tahmiščić nije pokušao osporiti i razoriti. Zbog svega toga, Husein Tahmiščić za mene više ne postoji ni kao intelektualna, ni kao moralna činjenica. On je jednostavno .... Da, baš to. "[160]

Tahmiščić je odgovorio Durakoviću i Lovrenoviću tekstom "Zašto pada snijeg", u kojem kaže: "Miriše na snijeg. Osjeća se to u zraku. Zašto pada snijeg?

158 "- Prilikom rasprave u Udruženju književnika BiH – podružnica Sarajevo, izrečene su neke razložne i konstruktivne primjedbe i sugestije. Pored toga, iznesene su od pojedinih književnika konstatacije i ocjene koje su, u suštini, negativno političko etiketiranje nekih od autora tekstova i pokušaj političke diskvalifikacije enciklopedijskog rada u cjelini. Svaki onaj koji pažljivo pročita tekstove o istoriji književnosti u ovom separatu, mora biti iznenađen ocjenom koju su iznijeli pojedini književnici o tome da ti tekstovi predstavljaju šovinističko-nacionalističku diverziju, da ignoriraju pisce čija su djela inspirisana NOB i revolucijom, da su inspirisani od strane nosilaca borbenog islama i borbenog hrišćanstva, od desne koalicije i slično. Neuobičajeno je, čak i nedopustivo, u raspravi koja pretendira na konstruktivnost i naučnost, neargumentovano i paušalno iznositi sudove koji mogu da impliciraju dalekosežne društvene i političke posljedice, i to ne samo za pojedine autore tekstova, nego za ukupnu demokratsku stvaralačku atmosferu u našoj sredini." Saopštenje Savjeta Redakcije Enciklopedije Jugoslavije za SR Bosnu i Hercegovinu, "Oslobođenje", Sarajevo, 21. oktobar 1983, str. 7.

159 Ivan Lovrenović, "Ni politike, ni književnosti...", "Oslobođenje", Sarajevo, 16. oktobar 1983. godine, str. 4.

160 Enes Duraković, "Da, baš to", "Oslobođenje", 16. oktobar 1983. godine, str. 4. Detaljan prikaz Durakovićeva i Lovrenovićeva odgovora Tahmiščiću donosi i "Politika" od 18. oktobra 1983. godine.

Tražim odgovor u Drugom tomu (drugog izdanja) Enciklopedije Jugoslavije. Ponovo čitam naše novopromovirane enciklopediste. Odgovor je i star i dobro poznat. Snijeg pada i zato da bi zvjerad i lovokradice ostavili trag." Otvoreno prijeteći, u ekstazi osvetnika koji je siguran u vlastitu moć i nemoć žrtve, Tahmiščić uzvikuje:"Srećan sam da je proces razgraničenja otpočeo. Trajaće dugo. U ovom trenu teško mu je sagledati kraj."[161] Kraj je bio genocid nad Bošnjacima 1992. godine, kojem je i Husein, kao i mnogi njemu slični, na posredan način doprinio. Uzgred rečeno, Tahmiščić je na vrijeme "zbrisao" u Češku, gdje bolestan i tužan plače za Bosnom.

Na zajedničkom sastanku Aktiva Saveza komunista Udruženja književnika Bosne i Hercegovine i Podružnice grada Sarajeva Hamdija Pozderac je branio napadnute autore separata. Istakao je da ga je "kao čovjeka i kao komunistu ... zabrinuo način na koji je pokrenuta kritika i polemika u povodu sheme "Bosna i Hercegovina". Za pojedine kvalifikacije propusta u separatu "Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina", "kao što je sprega borbenog islama i hrišćanstva", Hamadija Pozderac je istakao da ni nakon detaljnog pregledanja ovog izdanja nije našao podlogu za njih, te da ga iz tih razloga iznenađuje što Husein Tahmiščić ostaje pri onom što je govorio i na prošlom sastanku"[162]. A Tahmiščić je napadao još ostrašćenije. "Imenovanjem Muhameda Filipovića za glavnog urednika Enciklopedije Jugoslavije kao i njegovo zadržavanje na toj funkciji sve do listopada 1982. godine predstavlja stanovit i svojevrstan kadrovski promašaj ... prikaz književnosti naroda i narodnosti BiH od 1878. do naših dana, prikaz čiji su autori Muhsin Rizvić, Enes Duraković i Ivan Lovrenović prožet je natrunjenim idejama, podjelama i porukama "bosanskog duha". To su fakta a ne etikete."[163] Znakovita je nemoć Pozderca i Hrvoja Ištuka, koji su u raspravi stručno i politički, ali i sa stajališta vlasti, branili bosansku stvar, kada su Jure Galić, Miodrag Bogičević, Husein Tahmiščić, Razija Lagumdžija, Vladimir Čerkez, Anđelko Vuletić i Mario Suško, manje-više, ostali pri negativnim kvalifikacija izrečenim na prethodnom sastanku.

---

161 Husein Tahmiščić, "Zašto pada snijeg?", "Oslobođenje". Sama redakcija "Oslobođenja" ogradila se od tog teksta. U posebnoj napomeni se kaže: "moramo konstatovati da ne možemo prihvatiti ni ton ni način ove rasprave jer nije u skladu s potrebom kritičke valorizacije ovog djela, ni sa demokratskim tradicijama dijaloga kakve naš list njeguje".

162 "Oslobođenje", Sarajevo, 28. oktobar 1983. godine. str. 8.

163 Muharem Durić, "Politika", 28. oktobar 1983, str. 10. 164

e) Nasrtaji na Muhsina Rizvića

Vrhunac otvorenog osporavanja bošnjačkih nacionalnih prava jeste napad Pere Šimunovića, profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu, na Muhsina Rizvića[164], kolegu sa istog fakulteta. Povod je bilo pojavljivanje Rizvićeve knjige "Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata" 1980. godine. U tom trotomnom djelu Rizvić je istražio i ocijenio književne tokove u Bosni i Hercegovini tako što je književna ostvarenja prosuđivao metodološki sukladno širim i dubljim kulturno-nacionalnim i duhovnim zbivanjima kako u Bosni i Hercegovini, tako i u njenom okruženju. To je njegov rad učinilo prvom cjelovitom fenomenologijom bosanskohercegovačke kulture prve polovine XX stoljeća. U takvom prikazu, što je bio i povod brojnim Rizvićevim osporavateljima od kojih je Šimunović, svakako, najzlonamjerniji i najtendenciozniji, bošnjačka kultura, bošnjačka književnost i bošnjački pisci prvi put su dobili ono mjesto koje im prema vrijednosti i pripada. Odnosno, bošnjačka kultura razumijevana je i prosuđivana bez ikakvih predrasuda, nacionalnih ili ideoloških, što je doprinijelo da do izražaja dođu njena osobenost, poetska zasebitost, estetska vrijednost i nacionalna određenost. Tek su kod Rizvića bošnjački međuratni intelektualci prikazani u njihovom pripadajućem duhovnom svjetlu, što mu Šimunović, kao ni mnogi drugi srpski i komunistički usmjereni kritičari nisu mogli oprostiti.

---

164 Muhsin Rizvić(1930-1994) rođen je u Mostaru. Studirao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu historiju jugoslavenskih književnosti i srpskohrvatski jezik. Diplomirao je 1960. godine i počeo raditi u Institutu za izučavanje jugoslavenskih književnosti u Sarajevu. Doktorsku disertaciju "Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine" obranio je 1971. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, na kome je iste godine i izabran u zvanje vanrednog profesora na predmetu Istorija jugoslavenskih književnosti XVIII stoljeća i romantizam. Godine 1977. izabran je u zvanje redovnog profesora. Od 1979. predaje stariju književnost XIX stoljeća. Za knjigu "Behar, književnohistorijska monografija", primio je 1973. republičku nagradu za naučni rad "Veselin Masleša", a za disertaciju objavljenu u ANUBiH nagrađen je 1973. Dvadesetsedmojulskom nagradom. Prvi je predsjednik obnovljenog Kulturnog društva Muslimana "Preporod" 1990. godine. Napisao je slijedeće knjige:"Iznad i ispod teksta, ogledi i kritike", 1969., "Behar, književnohistorijska monografija", 1971., "Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine, I-II", 1973., "Interpretacije iz romantizma", 1976., "Bosanskohercegovačke književne studije", 1980., "Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata, I-III,", 1980., "Interpretacije iz romantizma II", 1984., "Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine", 1985., "Tokovi i stvaraoci iz književne Bosne", 1986., "Između Vuka i Gaja", 1989., "Kroz "Gorski vijenac", interpretacija i tekstualno-komparativna studija o strukturi", 1989. Posthumno: "Panorama bošnjačke književnosti", 1994., "Bosanski muslimani u Andrićevom svijetu", 1995., "Bosna i Bošnjaci. Jezik i pismo", 1996. Priredio je: Jovan Skerlić "Pisci i knjige" I-VI, 1964., "Izabrana djela Safvet-bega Bašagića I-II", 1971., "Sabrana djela Hamze Hume", 1976., "Dokumentarna građa o Svetozaru Ćoroviću", 1972.

Sa stajališta kritike "nekritičkog odnosa prema našem kulturnom i književnom naslijeđu" i činjenice da Rizvićevi radovi čine "najveći dio kritičke literature" za studij književnosti naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine u XIX i XX stoljeću, Šimunović se našao osobno pozvanim da ocijeni cjelinu Rizvićevog rada, za koji na početku teksta "Stare zablude i novi zanosi" kaže: "U tekstovima prof. Rizvića pronašao sam toliko dubioznosti i proizvoljnosti, nekritičnosti i odioznosti da sam prisiljen reagirati...."[165]

Na udaru Šimunovićeve kritike prvo je bila Rizvićeva ocjena lista "Bošnjak" i patriotske lirike Safvet-bega Bašagića. Šimunović ne krije svoje "vanliterarne" pobude za kritiku Rizvićevih prosudbi, jer i sam jasno kaže da "muslimanski nacionalizam u našem vremenu ... poteže iz svog "arsenala" upravo teze što su zacrtane u "Bošnjaku" – bošnjaštvo, panislamizam i dr." Za Šimunovića list "Bošnjak" odlikovao se, prije svega, "snažno izraženim nacionalizmom, bošnjaštvom", istrajavao je na regionalnoj autonomiji Bosne, "poricao postojanje Srba i Hrvata u BiH, razvijao teze o "bosanskom duhu", "bosanskom" jeziku, muslimanskoj književnosti kao jedinoj bosanskoj (hercegovačkoj) književnosti ..." itd. Kao potvrdu svojih stavova, on navodi Bašagićevu pjesmu "Bošnjaku" iz prvog broja prvog godišta tog lista[166]. Kod Bašagića izražen, a od Rizvića visoko vrednovan, bosanski patriotizam Šimunović tumači tako što kaže:"da su stavovi "Bošnjaka", S. B. Bašagića, E. Mulabdića i Mehmedbega Kapetanovića, preko "teorijske" razrade ideje panislamizma Fehima Spahe ("Panislamska ideja", "Behar", god. VII, br. 1-2 i 24) predstavljali političku platformu sa kojih su "El-Hidaja" i Mladomuslimani za vrijeme 2. svjetskog rata pod okriljem NDH i Trećeg Rajha, gradili viziju autonomne BiH u panislamskoj državi, a te iste ideje panislamizma oživjet će kod nas u posljednje vrijeme, nakon pobjede Homeinijeve revolucije u Iranu, pod vidom rasprave o "islamskom socijalizmu"[167]. Tim riječima dat je obrazac svih budućih osuda navodnog "muslimanskog nacionalizma" i "islamskog fundamentalizma" u Bosni. Svaki pozitivni izricaj o bošnjačkoj pretkomunističkoj prošlosti uklapao se u matricu takvog razumijevanja, gdje se sve dovodilo u vezu sa Hitlerovim fašizmom i Homeinijevim fundamentalizmom.

---

165 Pero Šimunović, "Stare zablude i novi zanosi", "Književnost", Beograd, 1982, br. 9, str. 1396.

166 Bašagićeva pjesma "Bošnjaku", koju i Šimunović donosi, glasi: "Znaš "Bošnjače", nije davno bilo/ Sveg mi svijeta! nema petnaest ljeta,/ Kad u našoj Bosni ponositoj/ I junačkoj zemlji Hercegovoj,/ Od Trebinja do brodskijeh vrata/ nije bilo Srba i Hrvata,/ A danas se kroz svoje hire/ Oba stranca ko u svome šire/ I još nešto, čemu oko vješto,/ Hrabri ponos i srce junačko/ Nada sve se začuditi mora. Oba su nas gosta saletila,/ Da nam otmu najsvetije blago/ Naše ime ponosno i drago./ Eto hore, šećer razgovore!"

167 P. Šimunović, nav. dj, str. 1399.

Prema Rizviću, Bašagićevi stihovi su "bili prvi patriotski stihovi u književnom stvaranju Muslimana na narodnom jeziku", dakle, značili su promicanje i uobličavanje bošnjačkog nacionalnog bića, a za Šimunovića to je nacional-romantičarsko i nekritičko istraživanje jednog književnog fenomena. Rizvićeva kritika zlonamjernih i iskrivljenih tumačenja lika Smail-age Čengića, kako je to radio Ivan Mažuranić u djelu "Smrt Smail-age Čengića", za Šimunovića "predstavlja vjerovatno najreakcionarniju, najciničniju, nacionalno-romantičarski najobojeniju i najnategnutiju interpretaciju jednog književnog djela u poslijeratnim književnostima u Jugoslaviji" [168]. Riječi slične Rizvićevim, u djelu "Interpretacije iz romantizma I", (Sarajevo 1976), Šimunović je, kaže, "našao samo kod jednog ideologa nacionalsocijalizma...". Šimunović utvrđuje da Rizvić brani Čengića kao "muslimanskog nacionalnog junaka" na način takve agresivnosti koja "ne može predstavljati valjan doprinos duhu tolerancije kakav je neophodan u višenacionalnoj sredini", optužujući ga time za raspirivanje nacionalističkih strasti. U izdajnike bošnjačkog naroda i fašističke sluge Šimunović ubraja Mehmeda Spahu, Fehima Spahu, Ademagu Mešića, Mehmeda Handžića, Aliju Nametka, Hakiju Hadžića, Hazima Šabanovića, Mustafu Grabčanovića, Ahmeda Muradbegovića, Hamida Dizdara, Edhema Mulabdića, dakle, čitavu plejadu bošnjačkih intelektualaca i javnih radnika, koje Rizvić, prema njegovom mišljenju, njemu nekritički predstavlja jedino kao kulturne radnike[169], ne navodeći njihove političke stavove.

Na udaru kritike u istom tekstu je i Enes Duraković, koji se zalaže za "muslimansku književnost", jer i on, osim predstavljanja pisaca ljevičarske bošnjačke usmjerenosti, uporedo obrađuje i tzv. reakcionarne ličnosti. Durković, prema Šimunoviću, pati od istog "sindroma" kao i Rizvić.

Šimunovićev tekst izazvao je gromoglasne odjeke u javnosti. Svim tim oglašavanjima zajedničko je osporavanje Šimunovićevih navoda i obrana Rizvića i Durakovića, koji su bili cilj napada i povod za optužbu cijele bošnjačke nacionalno svjesne inteligencije. No, to Šimunoviću nije bilo dovoljno pa je u svom novom tekstu optužnicu protiv bošnjačke inteligencije dodatno "potkrijepio" i proširio. Mustafu Grabčanovića, brata tada politički moćnog Hasana Grabčanovića, prijatelja i podržavatelja rada Muhsina Rizvića, nazvao je mi-

168 P. Šimunović, nav. dj, str. 1401.

169 Na Šimunovićev napis uzvratio je u tekstu prozvani književnik Mustafa Grabčanović, braneći svoj moralni integritet od zlonamjernih etiketiranja. Mustafa Grabčanović, "Pismo o pesmi "Drina", "Književnost", br. 11, 1982. godine, str. 1788-1789.

nornim, "izrazito profašistički orijentiranim piscem poltronom", istovremeno izrazivši čuđenje nad stavovima "Oslobođenja" i RTSA riječima da je glavnu ulogu u obrani "odigralo iracionalno obranaštvo nekih krugova u tim medijima pred činjenicima što sam ih iznio o falsifikatima dr Rizvića i dr Durakovića"[170]. Pojašnjavajući svoj prvi tekst, Šimunović kaže da mu je namjera bila samo ukazivanje na nekritički odnos prema književnom nasljeđu kod Rizvića, "sa osvrtom na neke tekstove njegova mlađeg, možda još agresivnijeg sljedbenika dr Enesa Durakovića..". Muslimanskim dijelom Rizvićevog rada bavim se, veli on, usljed toga što je Rizvić "krivotvorio poetiku" muslimanskih pisaca. Pri tome on ismijava svoje kritičare, čudeći se što Rizvića brani "država"[171]. Proglašavajući Rizvića i Muhameda Filipovića "nedodirljivim" za kritiku na Filozofskom fakultetu, on iznosi pikanterije iz Rizvićeve biografije, podvlačeći njegovo pripadanje pokretu "Mladi muslimani". A "mladomuslimanstvo" je, prema njegovom mišljenju, tako reakcionarno da: "dok stotine tisuća omladinaca širom zemlje, u najvećim naporima i oskudici gradi socijalizam u gotovo opustošenoj zemlji, Mladomuslimani uvježbavaju kako da taj isti socijalizam zakolju". To ne bi bio problem da nije činjenice da je Rizvić, i njegove mlađe kolege, "u svojim tekstovima do dana današnjeg odan "bošnjaštvu" (a "bošnjaštvo", recimo konačno i to, krajnje je konzervativni, kleronacionalistički, pa i klerofašistički oblik muslimanskog nacionalizma ...."), umuje Šimunović. Rizvić je "odan bošnjačkoj liniji što se proteže od Safvet bega Bašagića do dr Muhameda Filipovića....", što predstavlja "svakako na kvalitativno višem idejnom nivou, zagovaranje obnove političke platforme "Bošnjaka" i bošnjaštva"[172]. Filipoviću se zamjera i nacionalističkim radom proglašava njegovo recenziranje knjige Omera Nakičevića o Hasanu Pruščaku, kao i pisanje predgovora "Mevludu" Ešrefa Kovačevića. Filipovićevo veličanje "islamskog socijalizma" na međunarodnom skupu u Cavtatu 1979. godine toliko negativno djeluje na studente da su se, prema Šimunovićevim riječima, na Filozofskom fakultetu pojavili naoružani "mudžahedini". Naime, prema Šimunoviću, u aulama Fakulteta se "pojavila grupica studenata sa nacionalnim i vjerskim nošnjama Irana. (Koliko pročitah u novinama progonjeni Mudžahedini halk koriste te nošnje da sakriju kalašnjikove) ... Uskoro potom otkriveno je da grupica studenata orijentalistike brka Sarajevski univerzitet sa univer-

170 Pero Šimunović, "Da li su u pitanju samo zanosi ili kako se postaje slučaj", "Književnost", br. 3-4, 1983. godine, str. 699-721.

171 P. Šimunović, nav. dj, str. 705.

172 P. Šimunović, nav. dj, str. 707.

zitetom u svetom gradu Komu – koristili su zajedničke prostorije seminara da iza zaključanih vrata upražnjavaju kolektivne molitve."[173] To je bio vrhunac Šimunovićevog šovinističkog trabunjanja, ali i "idealan" obrazac za svaku buduću kritiku svih pojava izražavanja vlastitosti bošnjačkog naroda. Optužba za "islamski fundamentalizam" tad izbija u prvi plan borbe protiv Bošnjaka.

Obrana "institucije Rizvić-Durakovića", kako Šimunović naziva svoje kolege, uslijedila je od brojnih književnih, javnih ličnosti i ustanova, prije svega Ivana Lovrenovića, Ljubomira Cvijetića, Kongresa Saveza socijalističke omladine Bosne i Hercegovine, Muniba Maglajlića, Izdavačkog savjeta "Svjetlosti" itd. Sjednica Izdavačkog savjeta "Svjetlosti" i biblioteke "Kulturno nasljeđe", koja je 1980. godine izdala Rizvićevu knjigu, potvrdila je da je Rizvićeva knjiga prošla svu zakonom propisanu proceduru. "Na osnovu meritornih stručnih ocjena i uvida u samo djelo, Izdavački savjet smatra da su lišene i dobronamjernosti i smisla politikantske ocjene da je u pitanju djelo nacionalističkog i panislamističkog usmjerenja a posebno insinuacije da Rizvić književnohistorijski afirmiše i veliča čak i najveće ratne zločince."[174] Šimunović svoje kritičare naziva pogrdnim imenima, a Muniba Maglajlića "vjerskim fanatikom" i "klerofašistom", koji slavi Filipovićevu tezu o "bosanskom duhu", iskazanu u eseju "što udara temelje obnovljenom bošnjaštvu, eseju više nego gadna i opaka sadržaja, jednom od najmračnijih eseja, zapravo, napisanih kod nas poslije rata".[175] Inače, Filipović je bio stalna meta napada iz različitih sredina. Njegova teza o "bosanskom duhu" stalni je predmet kritike svih antibosanskih nacionalista, tako da je napade na njega teško odvojiti u jedno zasebno poglavlje. Bilo ko da se od Bošnjaka kritikuje usljed iskazivanja svog identiteta – bosanskog, bošnjačkog, muslimanskog, uvijek se, barem uzgred, udari i po Filipoviću. Osvrćući se na Rizvićevu knjigu "Književni život u BiH između dva rata", Šimunović joj nalazi zamjerke metodologijske naravi. On prigovara Rizviću "visok stupanj animoziteta prema jugoslavenstvu", kao i to što nema ništa od "marksističko-dijalektičkog pogleda na svijet". Na kraju, Šimunović optužuje bosanskohercegovačku zvaničnu politiku da podržava "muslimanski nacionalizam", odnosno da prema njemu nema isti kriterij kao prema srpskom i hrvatskom[176].

---

173 P. Šimunović, nav. dj, str. 708.

174 Sjednica Izdavačkog savjeta "Svjetlosti" održana je 13. 10. 1982. godine. "Oslobođenje", 15. oktobar 1982. godine, str. 8.

175 P. Šimunović, nav. dj, str. 712.

176 P. Šimunović, nav. dj, str. 720.

Od osoba prozvanih u spomenutom tekstu Šimunoviću je odgovorio Mustafa Grabčanović, osjetivši se zlonamjerno optuženim u vezi sa pjesmom "Drina". Grabčanović je Šimunovićeve navode nazvao lažnim, ističući da se već 1943. godine ogradio od te pjesme[177]. Oglasio se i Muhamed Kreševljaković povodom neistinitih tvrdnji iznesenih o njegovom ocu Hamdiji[178]. Inače, Šimunovićevo ocjenjivanje bošnjačke inteligencije fašističkom, "klerofašističkom", "islamski fundamentalističkom" bila je presuda tipa katil-fermana bošnjačkom narodu od srpskih i hrvatskih velikonacionalista. Oni su već tada, u odnosu na zbivanja 1992. godine, Bošnjacima jasno dali do znanja, posredstvom Šešelja i Šimunovića, da neće dozvoliti slobodno uspostavljanje bošnjačkog nacionalnog identiteta kao osnove i zaloga bosanske posebnosti, cjelovitosti i državnosti. Tom prilikom prozvani su i napadnuti svi ugledniji umrli i živi bošnjački nacionalni, politički i kulturni djelatnici, i to poglavito oni koji su promicali ideju bosansko-bošnjačke slobode: Muhsin Rizvić, Safvet-beg Bašagić, Jusuf-beg Filipović, Edhem Mulabdić, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Fehim Spaho, Hakija Hadžić, Osman Nuri Hadžić, Smail-aga Čengić, Mehmed Spaho, Hazim Šabanović, Ademaga Mešić, Mehmed Handžić, Alija Nametak, Mustafa Grabčanović, Halid Čaušević, Nijaz N. Resulbegović, Salih Alić, Hamid Dizdar, Husein Muratbegović, Sulejman Alečković, Ahmed Muradbegović, Šemsudin Sarajlić, Enver Čolaković, Enes Duraković, Mehmedalija Mak Dizdar, Hasan Grabčanović, Kasim Prohić, Muhamed Filipović, Hamdija Pozderac, Muzafer Hadžagić, Fuad Muhić, Munib Maglajlić, Alija Isaković, Abdurahman Nametak, Muhamed Hadžijahić, Hamdija Kreševljaković i Dževad Tašić. Odmah poslije toga napada montiran je politički proces grupi "muslimanskih intelektualaca" pod optužbom zagovaranja "uspostave islamske države", širenja "islamskog fundamentalizma" i pokretanja "kontrarevolucije".

U napadu na Bošnjake i Rizvića Šimunoviću se pridružio Vojislav Šešelj. "Vojislav Šešelj, široj javnosti poznat po brojnim pamfletističkim i aferaškim napisima, kojima je priličan broj ličnosti iz javnog života pokušao da kompromituje i degradira, služeći se klevetama, intrigama i otvorenim lažima, ponovo se oglasio u poznatom stilu, prevazivši ovoga puta u beskrupuloznosti i pogubnosti svojih tvrdnji i poruka čak "samog sebe". U zagrebačkoj reviji "Danas", što su prenijeli beogradski "NIN" i "Politika", napisao je da se u Bosni

177 Mustafa Grabčanović, "Pismo o pesmi "Drina", "Književnost", br. 11, 1982. godine, str. 1788-1789., kao i tekst "U pitanju je samo istina", "Književnost", br. 5, 1983. godine, str. 924-929.

178 Muhamed Kreševljaković, "Moj otac je rehabilitovan", "Književnost", br. 6-7, 1982. godine, str. 1224-1226.

"slavi književno djelo najvećih ratnih zločinaca... Slavi ih ugledni profesor sarajevskog Filozofskog fakulteta doktor Muhsin Rizvić."[179] Ustajući u obranu Muhsina Rizvića, Tomić kaže da se Rizvić bavi književnim djelom svih bosanskohercegovačkih pisaca između dva rata isključivo sa književnog aspekta, ne ulazeći u njihova politička opredjeljenja. Tomić zapaža da se u Šešeljevoj optužbi "povampiruje zloduh netrpeljivosti prema jednom narodu", putem prikazivanja navodne opasnosti "od muslimanskih intelektualaca i političara". Ivica Mišić se čudi da je tekst iz "Danasa" prenesen bez redakcijskog komentara u beogradskim glasilima. "Pravi smisao takvih lažnih alarma jeste da izazovu podozrenje najšire jugoslovenske javnosti prema jednom narodu, stanju i prilikama u jednoj našoj socijalističkoj republici, u ovom slučaju Bosni i Hercegovini."[180] Inače, uporišta velikosrpske politike u progonu bošnjačkih nacionalno osviješćenih intelektualaca tih godina su Filozofski fakultet, Fakultet političkih nauka, ANUBiH i Institut za književnost. U tim temeljnim institucijama kulture velikosrpski pogled na Bosnu i Bošnjake bio je preovlađujući.

Uvjerljivost Rizvićevog djela tražila je i ozbiljnije osporavatelje. Toga posla poduzeo se Staniša Tutnjević, pišući nešto kao "knjigu na knjigu". Kao odgovor na Rizvićevo djelo "Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata", on je, iziritiran neuspjehom Šimunovićevog napada na Rizvića, napisao knjigu "Književne krivice i osvete – Osvrt na knjigu Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata M. Rizvića". Tutnjević pokušava obezvrijediti znanstvene dosege Rizvićeve knjige i optužuje ga za tendencioznu interpretaciju građe. Političke prilike Bosne i Hercegovine bile su takve "da se što prije i što više b.h. književni prostor pokrije na adekvatan način – poželjan u tom trenutku". Rizvićev način "upotrebe književne građe" išao je u njenom "usmjeravanju ka jednom unaprijed zamišljenom cilju i poznatom rezultatu"[181]. On ne navodi šta je taj cilj, ali je jasno da je on bio naglašavanje zasebitosti bosanskohercegovačkih književnih tokova i unutar njih bošnjačko-muslimanskog književnog izraza. Na taj način, prema Tutnjeviću, književni zakoni su žrtvovani tekućim političkim tokovima. Rizvićevo vraćanje bosanske književnosti Bosni preko razgraničavanja spram srbijanskih i hrvatskih književnih tokova, raspoznavanje i određivanje tri nacionalna bosanskohercegovačka uporedna književna toka, bošnjačkog, bosansko-srpskog i bosansko-hrvatskog, uz nagla-

179 Branko Tomić, "Šešelj bode u zjenicu oka", "Oslobođenje", 28. august 1982. godine, str. 3.

180 Ivica Mišić, "Fini publicitet za grube laži", "Oslobođenje", 29. august 1982. godine.

181 Staniša Tutnjević, "Književne krivice i osvete", Svjetlost, Sarajevo, 1989. godine, str. 532.

šavanje nacionalne posebnosti bošnjačke književnosti već na prelazu XIX i XX stoljeća, prepoznavanje "tamnovilajetske" poetike kod srpskih građanskih pisaca i njeno ocjenjivanje kao protubosansko usmjerenje, naročito kod Andrića, momenti su koji su razarali vladajuću nacionalističku supremaciju nad Bosnom i Bošnjacima. U preovlađujućim književnim i kulturnim teorijama nikakve posebne i prepoznatljive bosanske duhovnosti nije bilo, niti je te posebnosti na razini naroda kod Bošnjaka i moglo biti. Rizvić se tom razvodnjavanju kao razaranju Bosne suprotstavio i usljed toga je od svih osporavatelja bosanskog poslanja bio napadnut. Tutnjević pokušava osporiti Rizvićevo davanje nacionalnog statusa bošnjačkoj literaturi još u međuratnom razdoblju. "Rizvićeva teza da je u ovom periodu (između dva svjetska rata – nap. aut.) sazrela svijest o posebnoj muslimanskoj nacionalnoj književnosti, koja je jasno artikulisana u tekstovima pisaca sa književne ljevice, posebno onih iz muslimanske sredine .... ima jasan cilj – da se znatno unaprijed pomjeri završna faza konstituisanja muslimanske književnosti i time osnaži njena autonomnost i autohtonost u odnosu na druge nacionalne književnosti na srpskohrvatskom jeziku u okviru kojih je i s kojima je izrasla do posebnog entiteta."[182] U posljednjem činu političkog "priznavanja" bošnjačke kao muslimanske nacije 1971. godine bošnjačka književnost bila je bitan "adut". I to je ono što Tutnjević kod Rizvića najčešće napada.

Ostrašćenost srpskog nacionalizma iskazala se, osim na književnoj pozornici, i na području teorije društva. Vojislav Lubarda, srpski pisac iz Bosne koji je došao u sukob s politikom nacionalne ravnopravnosti, usljed čega je preselio iz Sarajeva u Beograd, u intervjuu listu Organizacije savezne omladine "Ideje" oštro je napao bošnjačke intelektualce, branitelje bosanske samobitnosti i ravnopravnosti. Najveću prijetnju srpskim velikonacionalnim idejama u Bosni on vidi u teoriji "bosanskog duha" Muhameda Filipovića, (opet on) koga on u svakoj prilici zlonamjerno i neistinito interpretira i optužuje. Filipović, "velikomuslimanski nacionalista", svoju poziciju u društvu "zvaničnog lenjiniste" koristi da bi lakše promicao tezu o većim i manjim pravima bosanskih naroda na Bosnu, ističe Lubarda. On nacionalizam razvija pod okriljem Partije, "i sada mada se javno deklarisao za homeinizam i ajatolahizam,.... uređuje enciklopediju i vršlja na drugi način"[183]. Na drugom mjestu Filipović se ponovo spominje kao nosilac ideje o "autohtonosti" Muslimana u Bosni i nji-

182 S. Tutnjević, nav. dj, str.299.

183 "Svileni gajtan", Zoran Sekulić o "Anatemi", sa Vojislavom Lubardom, "Ideje", br. 2, 1982. godine, str. 161.

hovim "starinskim" pravima, što predstavlja bosansko-muslimanski nacionalizam, a drugi "zakamuflirani" vid nacionalizma promiče Atif Purivatra. Purivatra ide "za tim da polako i tiho proturi panislamske ideje i ajatolizam, da zapravo stvori neku našu smješu marksizma i islamske ideologije"[184], a treću grupu čine oni koji su ideolozi na obje strane, koji najednom skaču "od urednika islamskog glasila do urednika časopisa koji izdaje republički Marksistički centar"[185]. Pošto se ta ocjena odnosila na Nijaza Durakovića i na njegovo saradničko pojavljivanje u "Preporodu", informativnom glasilu Islamske zajednice, Duraković je oštro odgovorio, ocijenivši Lubardin intervju "politikantskim falsifikatorstvom"[186]. Svoje neuvrštavanje u ediciju "Savremena bosanskohercegovačka književnost u 50 knjiga" Lubarda pripisuje Aliji Isakoviću, "egzekutoru" bosanskog duha, kako ga on naziva.

Ideološku osnovu napada na bošnjačku inteligenciju kao oblik osporavanja bošnjačko-muslimanskog identiteta, najjasnije je iskazao zagrebački filozof Milan Kangrga. On je u tekstu "Povijesno značenje evropskog duha u Hegela"[187] iznio tezu o islamu kao ideološkom konceptu oprečnom evropskom duhu. Na toj tezi, eminentno kršćansko-evropskoj predrasudi, razrađenoj u Hegelovoj "Filozofiji povijesti", uspostavlja se mržnja prema Bošnjacima kao muslimanima, oni se određuju kao strano tijelo u Evropi kojeg se treba riješiti. S takve osnove genocidne radnje prema Bošnjacima nalaze prešutno odobravanje u pojedinim krugovima evropskih metropola. Razmatrajući odnos povjesnosti i istinitosti, Kangrga kaže:"Za nas u Jugoslaviji to je i od posebnog interesa i značenja s obzirom na postojanje kod nas gorljivih ideologa toga ("homeinijevsko-gadafijevskog") koncepta među intelektualcima Muslimanima koji su po svemu sudeći – pod neposrednom zaštitom zvanične politike postali čak i duhovno – intelektualno – politički – moralno – ideološka *avangarda* marksizma i samoupravnog socijalizma u našoj zemlji danas." Ramo Kolar, novinar "Oslobođenja", uzvraća Kangrgi čuđenjem nad njegovim poricanjem nacionalnosti Muslimana/Bošnjaka[188].

Na taj način sedamdesetih i osamdesetih godina bošnjački intelektualci nacionalnim kulturnim djelovanjem osvojili su i ispunili prostor koji im je poli-

184 Nav. dj, str. 168.

185 Nav. dj, str. 170.

186 Nijaz Duraković, "Laž se ponavlja", "Ideje", br. 3-4. 1982. godine, str. 179-180.

187 Milan Kangrga, "Povijesno značenje evropskog duha u Hegela", "Filozofska istraživanja", br. 4-5, 1981. godine, str. 15-31.

188 Ramo Kolar, "Kangrgino malo "M", "Oslobođenje", 23. juni 1982. godine, str. 4.

tička demokratizacija društva omogućila. Demokratizacija jugoslavenskog socijalističkog društva, posebno njegovog bosanskog dijela, i relativno zaživljena ideja nacionalne ravnopravnosti bili su okvir u kome su se kretala bošnjačka znanstvena i umjetnička ostvarenja. Ona su u stopu pratila demokratske pukotine u prilično očvrsloj bosanskoj komunističkoj politici koja nije više imala ni prostora a ni namjere, s obzirom na promijenjene njene nosioce, da im se suprotstavi. Štaviše, takva bošnjačka intelektualna postignuća i njoj su bila potrebna, ona ih je u velikoj mjeri podsticala i ohrabrivala, jer se veća samostalnost i državnost Republike nije mogla ni dobiti niti održati bez jedinstvenosti njenih građana i ravnopravnosti njenih naroda, a prije svega, nacionalne ravnopravnosti Bošnjaka. Političko i kulturno legitimiranje Bošnjaka bilo je preduvjet, potvrda i osvjedočenje nacionalne ravnopravnosti bosanskih naroda i ravnopravnosti Bosne i Hercegovine sa ostalim republikama; bez Bošnjaka ona je samo prostor natjecanja Srbije i Hrvatske. To je nova bosanska politička elita znala. Istovremeno, takvom pozitivnom političkom razvoju bosanskog društva značajan doprinos dali su i bošnjački intelektualci svojim radom na nacionalnoj afirmaciji vlastitog naroda. Oni su svojim upornim, smjelim i argumentiranim djelovanjem pokazivali i dokazivali greške Partije prema svome narodu, i na taj način indirektno vršili politički pritisak na vladajuće strukture da se takvo stanje u poželjnom pravcu promijeni. Njihovo djelovanje izrastalo je u snagu koja se više nije moglo prešutjeti, niti zaustaviti. Medij njihovog rada su kultura, književnost i nacionalna historija prije svega. U tom području osigurani su učinci koji su održali bošnjačku nacionalnu samosvijest, svijest o vlastitoj posebnosti, vlastitom identitetu, vlastitom trajanju i neprekinutosti u odnosu na ranije epohe življenja. Bošnjačku svijest o sebi održali su i razvijali upravo ti "novi" intelektualci i bez učinaka njihovog rada treći bošnjačko-muslimanski preporod devedesetih godina ne bi bio izvodiv.

4. SLUČAJ HUME I KARABEGOVIĆA

Do razilaženja Avde Hume sa Savezom komunista došlo je usljed njegovih liberalnih političkih stavova, iznesenih na jednom sastanku visokih partijskih i državnih dužnosnika, te teoretičara socijalizma. Humina prosudba jugoslavenskog komunističkog društva, njegovog stanja, snaga i ustanova, toliko se razlikovala od zvaničnih partijskih gledanja da je njegov stav označen kao

zahtjev za novo društveno uređenje sa oznakama građanskog parlamentarnog društva. Na spomenutom sastanku Humo je iznio slijedeće stavove: Prvo, u komunističkom svijetu pojavom lenjinizma "suviše je dat značaj subjektivnim snagama", pa je jugoslavenska praksa "nakon 26 godina preopterećena tim subjektivističkim moćima"[189]; Drugo, u dosadašnjem razvoju društva prenapregli su se određeni fenomeni, tako da se još uvijek kreće u "makro sferi", "koja u suštini ne vodi ka odlučivanju čovjeka-pojedinca, nego ka otuđenju i depersonalizaciji čovjeka kao individue u društvu", pa u takvim uvjetima "nisu mogle da izrastu slobodne političke strukture i slobodna politička odlučivanja"[190]. Razobličujući ideološku osnovu društva, Humo je zauzeo teorijsko stajalište koje osporava dvoje: prvo, rukovodnu ulogu Saveza komunista kao svjesnog činioca izgradnje i preobražaja društva i, drugo, slobodu ličnosti u društvu izgrađenom jedino od komunista. Ličnost je u socijalizmu depersonalizirana, neslobodna, otuđena, što je na teorijskoj razini izravno osporavanje komunizma.

S takvog stajališta nastavljajući analizu, on ističe da je to vodilo "monopolu partije" i omalovažavanju uloge Socijalističkog saveza. Socijalistički savez i Sindikat su prenosioci i izvršioci partijskih direktiva. Odbijajući višepartijski buržoaski nacrt razvoja društva, a zalažući se za "mišljenje o opoziciji koncepata" društvenog razvoja, tako da bi se došlo do boljih rješenja, on smatra da se do toga kvalitativnog pomaka može doći jedino "ako će Socijalistički savez biti samostalna politička organizacija, koja će imati svoj program i koja će imati svoje koncepte rješavanja političkih i društvenih problema, a ne da je neprestano u jednoj poziciji da sluša šta misli jedna druga politička struktura"[191]. Delegatski sistem, kao oblik društvenog uređenja i odlučivanja, može lahko da se izvrgne u "birokratski sistem" umjesto da vodi odumiranju države, a njegovo stvarno funkcioniranje bila je jedna kolektivna iluzija. Neposredni, konkretni interesi ljudi treba da se rješavaju putem Socijalističkog saveza. Pri tome: "Socijalistički savez, nema mjesta, po mome mišljenju, paralelno sa Savezom komunista. On je onda, u našoj svijesti uvijek tako, postavljen da je Savez komunista stariji od Socijalističkog saveza, što ne mora da bude ... jer Socijalistički savez može isto tako imati svoju koncepciju, pa da kaže: ovo je mo-

189 Izvod iz stenograma sa sastanka grupe SSRNJ o ustavnim promjenama održanog 2. XI 1971. godine u Bačkoj Palanci, pod predsjedništvom Veljka Milatovića, str. 76-77. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

190 Govor Avde Hume u Bačkoj Palanci, nav. dok, str. 78.

191 Govor Avde Hume u Bačkoj Palanci, nav. dok, str. 77.

ja koncepcija pa, daj, zajedno sa komunističkom partijom da sučelimo ta naša gledišta."[192] Govoreći o samoupravljanju, Humo se pita:"šta je to autentični interes, da li autentični interes predstavlja predstavnički organ, na primjer u liku Saveza komunista[193], da li on predstavlja radničku klasu ili ne predstavlja radničku klasu."[194]

Jugoslavenski samoupravni model izgradnje društva nije bio izraz potrebe, a ni svijesti o slobodi. Naprotiv, "ja mislim da kod nas situacija nije bila za samoupravljanje. Naime, baza nije nametnula potrebu za samoupravljanjem. Kod nas je samoupravljanje nastalo kao politička nužda: mi smo to oktroisali kao političku nuždu u borbi protiv staljinizma i potrebe države kao svemoćne sile nad društvom da dođe što prije i bolje do masa"[195]. Etatizmu je u jednoj fazi bilo potrebno samoupravljanje, "da bi došao neposrednije do masa, da bi se predstavio da je za demokratiju, da je za jedan liberalniji sistem nego što je stvarno onaj totalizam etatistički u jednoj drugačijoj situaciji"[196]. Od tada su na društvenoj pozornici prisutni jaz, borba i suprotstavljenost između samoupravljanja kao političkog odnosa i samoupravljanja kao društvenog odnosa[197]. Humo jeste za samoupravljanje kao društveni odnos, ali za takvo preustrojstvo društva potrebno je ogledanje najmanje dvaju modela razvoja i rješavanja društvenih problema, jedan bi bio Savez komunista, a drugi Socijalistički savez. U protivnom, kriza i Socijalističkog saveza i Saveza komunista će se nastaviti. "Mi smo vjerovali u partiji da ono što smo mi radili ili što smo donosi-

192 Govor Avde Hume u Bačkoj Palanci, nav. dok, str. 85.

193 Kao oblik posredovanosti interesa radničke klase, Humo navodi Kongres samoupravljača. "Ilustracije radi da kažem da smo mi držali Kongres samoupravljača. Na tom Kongresu se u stvari pojavila kao predstavnik tih samoupravljača politička struktura. Dušan Petrović je otvorio Kongres,a referate su držali Edvard Kardelj, Bakarić, Milentije Popović i Kiro Gligorov. Postavljam pitanje: da li je to put da se izrazi autentični interes samoupravljača ili je put da sada sami samoupravljači govore, bez obzira kako su izabrani, koja je to procedura bila i da li su oni stvarno bili predstavnici jedne samoupravne strukture." Nav. govor Avde Hume, str. 121.

194 Govor Avde Hume u Bačkoj Palanci, str. 121.

195 Govor Avde Hume u Bačkoj Palanci, str. 146.

196 Govor Avde Hume u Bačkoj Palanci, str. 130.

197 "Od tog vremena pa nadalje kod nas se razvijaju dve tendencije, jedna tendencija – odbrana etatizma pod uslovima jednog razvoja nekog samoupravljanja koje je nužno kao politika, kao praksa i, s druge strane, jedno stihijno, već kad smo otvorili taj proces, polagana stihijna potreba za samoupravljanjem i samoupravnim odnosom. Mi od tada nismo izgradili jednu dugoročniju viziju, tj. programsku viziju samoupravnog društva. S jedne strane pojavilo nam se kao stihija samoupravljanje koje je tražilo jedan drugačiji odnos, ne etatistički, nego samoupravni sa tržištem, sa novim planiranjem, planskim usmeravanjem, a s druge strane jedna potreba našeg etatističkog gledanja i naše etatističke ideologije da samoupravljanje ostavimo u suštini kao političku praksu i kao politički odnos, a ne kao društveni ekonomski odnos." Govor Avde Hume u Bačkoj Palanci, str. 146.

li odluke da su se stvari tako u društvu i razvijale. Međutim, tu je neprestano dolazilo do kolizije. Jedno se razvijalo a drugo smo mi koncipirali."[198]

Takvi stavovi su Humu nužno doveli u sukob sa Partijom. Povodom sporenja Avde Hume i Osmana Karabegovića s Partijom, kojima su kasnije pridodati Hajro Kapetanović i Čedo Kapor, održano je pet sjednica Centralnog komiteta SKBiH[199]. Povod za održavanje tih sjednica bile su ocjene koje su o aktualnim privrednim pitanjima u Bosni i Hercegovini dali Osman Karabegović i Avdo Humo na sastanku s članovima Savjeta Federacije iz Bosne i Hercegovine u Vijeću naroda Savezne skupštine i članovima Saveznog izvršnog vijeća iz Bosne i Hercegovine, održanom 6. septembra 1972. godine[200]. Na spomenutom sastanku predsjednik Skupštine SRBiH Hamdija Pozderac[201] prisutne je informirao o djelatnosti Saveza komunista u rješavanju ekonomskih, međunacionalnih i sigurnosnih problema Republike. U raspravi Karabegović je ukazao na nedostatak "starijih drugova" na sastanku, besplodnost rasprava uobičajenog komunističkog forumskog tipa, iz čega dolazi do toga da smo suočeni s "nedovoljnim prisustvom u našem pokretu kritičkih ocjena naše prakse i našeg rada"[202]. Humo je, potvrđujući Karabegovićeve riječi, kazao:"Već tri godine idemo iz krize u krizu." Objektivnost situacije "vuče ka čvrstoj ruci."[203]. Pitanja se ne mogu rješavati uopštenim raspravama kakva je ova. Prema Karabegovićevu mišljenju, "u našim redovima (se) tuku dvije ideologije", jedna je "etatistička", a druga samoupravna. "Zašto su se naše skupštine ovako pretvorile u brbljaonice i zašto su postale glasačka mašina, zašto su postali tako moćni organi Izvršnog vijeća, predsjednik Izvršnog vijeća i sva egzekutiva je u jednoj premoći u odnosu na samoupravna tijela[204].... Ima kod nas nepovjere-

198 Govor Avde Hume u Bačkoj Palanci, str. 147.

199 "Četrdeset četvrta, Četrdeset peta, Četrdeset šesta. Četrdeset osma i Četrdeset deveta sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine održane su 14, 15. i 20. septembra (44.); 5. otobra (45.); 18. oktobra (46.); 9. novembra (48.) i 27. novembra (49.) 1972. godine. Sjednicama je predsjedavao Branko Mikulić, predsjednik Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine", "44, 45, 46, 48. i 49. sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine", Knjiga I, Izdaje Centralni komitet Saveza komunista BiH i NIŠP "Oslobođenje" – OOUR Nedjeljna štampa i Izdavačka djelatnost – Redakcija Izdavačke djelatnosti", Sarajevo, 1977. godine. str. 5.

200 "44, 45, 46, 48 i 49. sjednica ...", str. 5.

201 Hamdija Pozderac(1924-1989) rođen je u Cazinu. Završio je Visoku partijsku školu u Moskvi i Filozofski fakultet u Beogradu. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i član KPJ-SKJ od 1943. godine. Obnašao je najodgovornije političke i državne funkcije u Bosni i Jugoslaviji. Od 1967. do 1971. godine sekretar je Sekretarijata CK SKBiH, od 1971. do 1978. predsjednik Skupštine SRBiH, 1979. član Predsjedništva CK SKJ, 1982. predsjednik CK SKBiH, 1988. član Predsjedništva SFRJ. Umro je 1989. godine.

202 "44, 45, 46, 48. i 49. sjednica..", str. 454.

203 "44, 45, 46, 48. i 49. sjednica ..", str. 461.

204 "44, 45, 46, 48. i 49. sjednica ..", str. 465.

nja prema ljudima, nema demokratije, ima monopola u štampi, ima diplomatisanja u našim redovima, tajnih rješenja pojedinih pitanja, diskreditovanja ljudi iza leđa. Jedno ti se kaže u lice, drugo se govori tebi iza leđa, a ja mislim da se od toga moramo osloboditi."[205] On je istakao da su stari revolucionari potisnuti i da se ustavni amandmani ne provode u duhu samoupravljanja. U jednom trenutku pri polemici sa Grabčanovićem i Pozdercem rekao je da niko od njih ne bi bio izabran na demokratskim izborima.

Tromjesečno zasjedanje bosanskih komunista, s velikim brojem učesnika i s mjestimično žustrim, ali nadasve partijski oktroisanim raspravama, gdje nije bilo neujednačenih tonova kad je u pitanju osuda Huminih i Karabegovićevih stavova, rezultiralo je sljedećim zaključcima: da su "proizvoljne, netačne i neprihvatljive ocjene politike i prakse Saveza komunista Bosne i Hercegovine, stanja i odnosa u njemu..., koje su izrekli Humo i Karabegović .... i da je neprihvatljiv metod kojim su te ocjene iznesene". Od partijski zacrtane linije i unaprijed donesene ocjene,(jer svaki pojedinac bez obzira na dokaznu snagu svojih argumenata u sučeljavanju s Partijom morao je unaprijed izgubiti bitku) u raspravi su jedino odstupali Hajro Kapetanović i Čedo Kapor. Zato je zaključak bio da je Hajro Kapetanović "izložio neopravdane i neosnovane optužbe na rad Centralnog komiteta, stanje i politiku u Republici...rekavši da je ranije rukovodstvo Bosne i Hercegovine nanijelo štete Republici, jer je rješavalo lične slučajeve; da se nije zalagalo za afirmaciju Bosne i Hercegovine i da je ostavilo mnoge neriješene probleme", a da je "Čedo Kapor iznio negativne ocjene o vođenju akcije za uništenje diverzantske grupe"[206]. "Osnovno obilježje tih ocjena je negatorski pristup bosanskohercegovačkoj stvarnosti, obezvređivanje i previđanje pozitivnih rezultata, hipertrofiranje postojećih teškoća i izražavanje sumnji u sposobnost republičkog rukovodstva da ocjenjuje stvarno stanje i uspješno vodi politiku."[207]

Osnovu sukoba i politički okvir u kome se sve to dešava, a usljed čega, u krajnjoj osnovi, Humo i Karabegović i bivaju politički kažnjeni, objašnjava zaključak o povezanosti takvih stavova sa stavovima snaga koje s različitih stajališta osporavaju Bosnu i Hercegovinu. Tu se kaže da se od različitih "anarholiberala i kvazidemokrata, ultraljevičara i snaga krajnje desnice, i u Republici i izvan nje, lansiraju ocjene sličnog sadržaja o političkoj situaciji i političkim

205 "44, 45, 46, 48. i 49. sjednica ..", str. 468.

206 "44, 45, 46, 48. i 49. sjednica ..", Knjiga II, str. 260 -261.

207 "44, 45, 46, 48. i 49. sjednica ..", str. 261.

odnosima u Bosni i Hercegovini. Te snage su proturale i proturaju teze o takozvanom bosanskohercegovačkom tipu socijalizma pod čim se podrazumijevala vladavina čvrste ruke, a etikete istog sadržaja davane su i daju se i pod formulom o takozvanom bosanskohercegovačkom režimu[208].

U primjedbama na prijedlog dokumenata Centralnog komiteta, koje su pismeno podnosili i Kapetanović i Karabegović, Humo navodi da prigovor za njegovo omalovažavanje borbe protiv nacionalizma, kako se kaže u dokumentu, nije tačno naveden, jer je on za to da "treba vidjeti koji društveni i ekonomski uslovi danas rađaju nacionalizam", a ne zadovoljiti se propagandnom i ideološkom borbom protiv nacionalizma[209].

I pored toga, CK SKBiH na 48. sjednici Osmanu Karabegoviću i Hajri Kapetanoviću izrekao je kritiku, a "Avdi Humi izrekao opomenu i ocijenio da ga treba razriješiti članstva u Stalnom dijelu konferencije SKJ"[210]. Kazna Humi proističe iz činjenice da su njegovi stavovi u suprotnosti s politikom Saveza komunista. U svom istupanju u Bačkoj Palanci on je "doveo u pitanje vodeću idejno-političku ulogu SKJ", prikazujući taj kurs ideološkom oblandom etatizma, zagovarao je "Socijalistički savez kao potpuno samostalnu političku organizaciju što bi objektivno predstavljalo dvopartijski sistem". Nekoliko puta, također, istupao je suprotno politici SK, "zastupajući teze o nacionalno-paritetnom sistemu u Bosni i Hercegovini i o nacionalnom institucionaliziranju"[211]. U toku rasprave sam Humo je prilično retirirao, ublaživši oštrinu svojih stavova ili, kako bi to rekli komunisti: izvršio je samokritiku.

I Čedo Kapor je tad došao u sukob s partijskom linijom. On je osporavao jačanje državnosti Republike, ali s drugačijih idejnih polazišta i nacionalnih izvorišta nego je to činio Humo. U raspravi od 7. septembra Kapor je govorio o forumskom radu, otuđenju, birokratizmu i etatizmu. Iznio je svoje osjećanje "da bi morali manje davati akcenta na državu, pa makar i republičku, da bi morali davati akcente na suverenitetu radničke klase ..."[212]. Tih godina se sukobljavalo samoupravljanje i vlast radničke klase s državnošću republika kroz

---

208 "Prijedlog dokumenta 45. sjednice Centralnog komiteta SKBiH, Organizacijama i rukovodstvima Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Nav. dj, Knjiga II, str. 262.

209 Primjedbe Avde Hume na prijedlog dokumenata CK, nav. dj, str. 287.

210 Odluke i stavovi 48. sjednice Centralnog komiteta SKBiH (Povodom rasprave o stavovima i tvrdnjama drugova Avde Hume, Osmana Karabegovića i Hajre Kapetanovića), Nav. dj, Knjiga II, str. 346.

211 Odluke i stavovi 48. sjednice Centralnog komiteta..., str. 4. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

212 O idejno-političkoj odgovornosti Čede Kapora, Nav. dj, Knjiga II, str. 350.

generacijsku smjenu partijskih kadrova. Zato se Kaporu prigovara da "on ponovo dovodi u pitanje neke fundamentalne principe u organizaciji naše Republike, kao na primjer državnopravni karakter Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj komunističkoj zajednici."[213]

Svi dijelovi bosanskog Saveza komunista prihvatili su odluke 45. sjednice. Humo, Karabegović i Kapetanović u razgovorima su izjavili "da odustaju od svojih stanovišta i tvrdnji iznesenih na sastanku 7. septembra 1972. godine i na 44. sjednici Centralnog komiteta"[214].

Dvije godine poslije, 1974., u toku kongresnih djelatnosti razmatranja zadataka SK "u borbi protiv konzervativnih, unitarističko-centralističkih i hegemonističkih snaga", obnavlja se partijska rasprava povodom slučaja Hume, Kapetanovića i Karabegovića[215]. Premda je "od početka bilo jasno da se radi o dogovorenoj akciji i borbi za ličnu vlast"[216], "da je riječ o svjesnom i dogovorenom djelovanju grupe, da nisu u pitanju "razlike u mišljenju", kako to pokušavaju dokazati, već njihova politička akcija usmjerena protiv politike Saveza komunista.."[217], Kapetanović i Humo su se "našli u sprezi sa dogmatsko-birokratskim i centralističko-hegemonističkim snagama". Tada je Humi kao nova greška dodato i to da se samovoljno kandidirao za saveznog poslanika, u čemu nije uspio. I tada je ponovljeno da se njihovo djelovanje "podudara sa akcijama onih snaga koje se suprotstavljaju istorijskim promjenama izvršenim usvajanjem novog Ustava i odlukama Desetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije" i da su njihova shvatanja i postupci bili istovjetni onima koje su lansirale "dogmatske, unitarističko-hegemonističke, tehnokratske i anarholiberalističke snage i u Republici i van nje"[218]. Zaključeno je da se od Kara-

213 O idejno-političkoj odgovornosti Čede Kapora, str. 350.

214 "Saopštenje sa 49. sjednice Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine održane 27. novembra 1972. godine, Nav. dj, Knjiga II, str. 357. Saopćenje je objavljeno za javnost u listu "Oslobođenje" 1. decembra 1972. godine.

215 Sa Karabegovićem su, radi povratka u SK, oktobra 1973. godine razgovarali Džemal Bijedić i Todo Kurtović, a s Humom i Kapetanovićem, u isto vrijeme, Branko Mikulić. Tražili su da kažnjeni drugovi putem Centralnog komiteta iniciraju vlastito vraćanje u Savez komunista. Karabegović je to odbio, Humo i Kapetanović prihvatili, ali nisu učinili. "Informacija o ostvarivanju Zaključaka 49. sjednice Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine u vezi sa političkim djelovanjem Osmana Karabegovića, Avde Hume, Hajre Kapetanovića i Čede Kapora, Sarajevo, 2. septembar 1974. godine. Informacija je usvojena na Osmoj sjednici Predsjedništva CK SKBiH 2. septembra 1974. godine. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

216 Nav. informacija, str. 1.

217 Nav. informacija, str. 9.

218 Nav. informacija, str. 16.

begovića više ne traži da pokreće zahtjev za ponovno vlastito političko angažiranje, a da se Kapetanović i Humo uključe u provođenje politike SK.

Otežavajuća okolnost za politički okrivljene bila je ta što su predstavljani kao grupa usmjerena na preuzimanje vlasti, što je samo djelomično tačno, mada stoji činjenica da nisu razumijevali značaj novog Ustava iz 1974. godine kojim se naglašavala državnost republika, što je bio dovoljan razlog da se skinu s političke pozornice. Oni su istrajavali na vlasti radničke klase, na teorijskoj biti socijalizma, previđajući zbiljnost državnog zaokruživanja republika i iluzornost socijalističkog koncepta društva. To je bio povod bosanskom vodstvu da ih označi neprijateljima novih ustavnih promjena i državnosti Republike.

Na zatvorenom dijelu 46. sjednice književnik Mladen Oljača, ukazujući na značaj Hume, Karabegovića i Kapetanovića za komunistički pokret, postavio je pitanje kako raspravljati sa njima. Da li u razgovor želimo "stvoriti neki bosanski slučaj, ili, još bliže neki komunistički muslimanski slučaj, ili želimo, ozakoniti rascjep u Savezu komunista, ili naprotiv, želimo postići jedinstvo misli..."[219]? Bosanski komunisti su u tom slučaju istrajavali na jedinstvu misli, na čvrstom ideologijskom obrascu i vješto vođenom raspravom nisu dozvoljavali da se stekne dojam o bilo čemu osim o borbi za vlast. U toku su bila velika previranja u Hrvatskoj i Srbiji, a činjenica da se radilo o sukobu s trojicom bošnjačkih zaslužnih revolucionara cijelom slučaju mogla je dati neželjenu nacionalnu razmjeru. Jer, Oljača potvrđuje i smjenu generacija u Savezu komunista Bosne i Hercegovine riječima: "Avdo, Osman i Hajro nisu više ono što su bili u Savezu komunista Bosne i Hercegovine, i teško da će to biti."[220] Također je tad usvojen stav da se o cijelom toku rasprave i donošenju odluka dogovara s Titom.

Teorijski stavovi Avde Hume bili su u ideologijskoj i političkoj suprotstavljenosti stavovima Saveza komunista, tako da se za njihovo opovrgavanje poduzeo Arif Tanović, profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Na sjednici Sekretarijata CK SKBiH Humina teza o "prenaglašavanju značaja subjektivnog faktora" u jugoslavenskom komunizmu u teorijskom smislu od Tanovića je označena kao "popriličan galimatijas". U političkom jeziku to je stajalište raznih "kvazi-ljevičarskih i anarholiberalnih teorija i teoretičara", a rezultat je "vraćanje 20 godina unazad na Đilasovu poziciju, odnosno, 50 godina unazad

219 Autorizirani magnetofonski snimak sa zatvorenog dijela 46. sjednice Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, održane 18. oktobra 1972. godine, Sarajevo, oktobar 1972., str. 65.

220 "Autorizovani magnetofonski snimak zatvorenog dijela 46. sjednice ..", str. 67.

na građansku demokratiju sa višepartijskim sistemom"[221]. Tanović je Humino ozbiljno osporavanje samoupravnog modela razvoja društva, koje se zasnivalo na čvrstoj činjeničnoj osnovici, sažeo u dilemu "puteva daljeg razvoja našeg društva. Kuda i kako?.. Hoćemo li nastaviti na samoupravljačkoj poziciji gdje je Savez komunista razvijen, ili ćemo reći Savez komunista u istoriju, u muzej"[222]. Naravno, Tanović nije bio za promjenu smjera.

Humo je jedino uspio odgovoriti da u gigantskoj borbi etatizma i samoupravljanja mi mnoge stvari ne možemo riješiti. "Komunistička partija ne može na sva pitanja da odgovara koje danas postavlja savremeni čovjek." U raspravi visoke teorijske razine[223] on se povukao na način da je prihvatio zaključak Hasana Grabčanovića da je Humo "odbacio stavove iznesene u izlaganju u Bačkoj Palanci i pružio uvjeravanja da čvrsto stoji na pozicijama Programa SKJ"[224].

Humo je zastupao drugačije mišljenje od bosanskog komunističkog vodstva povodom nacionalne politike u Bosni. Rješavanje nacionalne ravnopravnosti on je vidio u teoriji o paritetnoj zastupljenosti nacija. Mikulić se tom stajalištu protivio riječima da bi to vodilo "u formiranje nacionalnih institucija svih, vodilo bi nas u stanje u kome smo bili prije rata". Humo se s tim nije slagao, obrazlažući svoj stav i postojanjem nacionalnog pariteta na razini Federacije, "a on postoji na neki način i u Bosni". Mikulić je smatrao da se u Bosni zalažemo: "za adekvatnu nacionalnu zastupljenost, to znači srazmjerno broju stanovnika da se vodi računa ne cijepajući nikada dlaku na troje"[225]. "Branko, onda ti nikada, kada bi adekvatno vodili računa, ti nikada ne bi bio predsjednik Partije u Bosni i Hercegovini, jer najmanje Hrvata ima u Bosni i Hercegovini, nego baš zato što ti princip pariteta odgovara da sve podjednako te nacije mogu biti zastupljene na najodgovornijim funkcijama u Republici", rekao mu je Humo. Složio se sa Mikulićevom ocjenom da je njegovo istupanje u Bačkoj Palanci bilo u nezgodno vrijeme. Mikulićeva ocjena je glasila: "Što se tiče vremena istupanja ja sam rekao da si istupio u vrijeme kada je u zemlji raščišćavana situacija posebno u Srbiji i da je izazivanje krize u Bosni i Hercegovini, čemu je vaš pristup objektivno vodio, trebalo da odloži raščišćavanje situacije

221 Sjednica Sekretarijata CK SKBiH 17. 10. 1972. godine, traka 2, str. 9. (neautorizirano)

222 Sjednica Sekretarijata CK SKBiH 17. 10. 1972, traka 10, str. 5.

223 U teorijskom nadmetanju s Humom sudjelovali su: Arif Tanović, Hasan Grabčanović, Živko Babić, Alija Latić, Ferhad Kotorić, Milan Škoro i Hrvoje Ištuk.

224 Sjednica Sekretarijata CK SKBiH 17. 10. 1972, traka 18. str. 2.

225 Neautorizirani magnetofonski snimak razgovora druga Branka Mikulića i Avde Hume 17. jula 1974. godine u CK SKBIH, str. 64.

u Srbiji."[226] Humo se, međutim, nije složio s Tanovićevim stavom o nevaljanosti svog teorijskog stajališta u Bačkoj Palanci. Pa ipakje zamolio Mikulića da ga ponovo vrati u politiku.

Na 49. sjednici CK SKBiH Karabegović je isključen iz Partije. Od tri prijedloga, "da se ostane na kritici, drugo, da se kazni opomenom i isključi iz Stalnog dijela Konferencije i, treće, da se isključi iz Saveza komunista", prihvatilo se glasanje samo za prijedlog isključenja za koji su glasali svi[227]. Na takvu odluku, izrečenu 17 dana poslije izricanja kazne kritike s kojom se on nije složio, Karabegović se žalio Desetom kongresu SKJ[228], a u žalbi je naveo da se ne "slaže sa ocjenom da su njegova mišljenja istovjetna sa stavovima anarholiberala i desnih snaga u društvu".

Humo se, pak, žalio čak dva puta Titu. Na poticaj "Dunav-filma" napisao je neku vrstu sjećanja o ilegalnom radu komunista u Mostaru i Sarajevu s namjerom da se napravi televizijska serija. Istovremeno je dnevni list "Politika" s njim potpisao ugovor o feljtonističkom objavljivanju tog teksta. Objavljivanje feljtona je odgođeno, odnosno zabranjeno na intervenciju "drugova iz CK Bosne i Hercegovine". Od Tita je tražio ispravljanje te nepravde[229]. U drugom navratu Humo se Titu obraća s podužim pismom, žaleći se na klevete koje je Predsjedništvo CK SKBiH o njemu izreklo u jednoj svojoj informaciji. Humo navodi da je njegovo stajalište označeno frakcionaškim, liberalističkim, suprotstavljenim politici Saveza komunista i usmjerenim na "razbijanje jedinstva u rukovodstvu Saveza komunista Bosne i Hercegovine i rukovodstvu republike"[230]. Rato Dugonjić je u pismu Branku Mikuliću[231] negativno prokomentirao Humino obraćanje Titu, iznoseći niz dokaza u obranu bosanskog komunističkog stava prema njemu.

U drugom pismu Titu Humo se, također, žalio da je optužen za zagovaranje nacionalnih kulturnih institucija u Bosni. On tu otkriva genezu slučaja Salima Ćerića. Naime, Humo piše da je na jednom od simpozija u Stojčevcu, pored Sa-

---

226 Razgovor Mikulića s Avdom Humom, str. 75.

227 Neautorizirani magnetofonski snimak 49. sjednice CK SKBiH 27. novembra 1972. godine, traka 73, str. 4.

228 "Predlog da se poništi odnosno ukine kazna isključenja iz SKJ koju mi je izrekao CK SKBiH i da se povuku dokumenti na osnovu koji je kazna izrečena", Beograd, 20. V 1974. godine. U potpisu Osman Karabegović.

229 Pismo Avde Hume drugu Titu, Beograd, 12. jula 1974. godine.

230 Pismo Avde Hume drugu Titu, 12. oktobar 1974. godine. Pismo ima 26. stranica na mehaničkoj mašini otkucanih normalnim proredom.

231 Pismo Rate Dugonjića Branku Mikuliću, Sarajevo ,14. X.

rajeva, "došlo do diskusije između mene i Hamdije Pozderca o tome da li na kompaktnim nacionalnim teritorijama dozvoliti stvaranje u bazi kulturno-prosvjetnih društava na nacionalnoj osnovi. To je bilo, kao pitanje, postavljeno s moje strane, što je drug Pozderac shvatio kao da ja plediram za kulturno konstituisanje na nacionalnoj osnovi". Poslije te diskusije Salim Ćerić je podnio zatjev CK SKBiH "o potrebi kulturnog struktuiranja na nacionalnoj osnovi"[232].

U cijelom tom događanju meta napada bio je Avdo Humo. On je nadišao ideološki okvir tadašnjeg Saveza komunista i sa intelektualnom britkošću počeo je kritizirati zaparloženost jugoslavenskog društva, uočavajući njegove nedostatke i nužnosti promjena. Osman Karabegović je bio i ostao dogmata velikosrpskog usmjerenja, kome je izmicala vlast i koji se tu našao samo radi vraćanja te vlasti. Hajro Kapetanović se, pak, Karabegoviću priključio jedino iz kolegijalnih, "zemljačkih", razloga. Čedo Kapor je trebalo da posluži samo da bi nacionalni sastav kritizirane grupe bio manje uočljiv, a inače se radilo o čovjeku velikosrpske usmjerenosti, koji će ostati poznat u bosanskoj suvremenoj historiji po tome što se protivio uspostavljanju zasebne bosanskohercegovačke radio-televizije.

5. SALIM ĆERIĆ I NACIONALNE INSTITUCIJE BOŠNJAKA

Pred bošnjačku inteligenciju sedamdesetih godina postavilo se pitanje oblika i sadržaja ravnopravnosti njihovog naroda. Takvo pitanje Savez komunista nije postavljao kao izdvojen problem, pošto se mislilo da se političkim uvažavanjem muslimanske nacionalnosti već učinilo mnogo. Međutim, samo političko uvažavanje je otvorilo prostor za nedoumice. Kako odrediti odnos Bošnjaka prema Bosni i Hercegovini, prema bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima? Da li je Bosna više ili manje bošnjačka nego srpska i hrvatska, kako odrediti njihovu jednakopravnost? Kako kulturnim oblicima nadopuniti šturu političku činjenicu uvažavanja Muslimana kad su sve nacije u Jugoslaviji živjele u preovlađujućim nacionalnim državama, republikama. Svi su, osim Bošnjaka, imali nacionalne kulturne ustanove iz prethodnog vremena naslijeđene ili novouspostavljene. Da li Bošnjaci bez tih i takvih ustanova mogu biti ravnopravan narod? Povod za zauzimanje partijskog stajališta prema tom pitanju bila je inicijativa Salima Ćerića za osnivanje muslimanske matice.

Salim Ćerić CK SKBiH uputio je prijedlog o "muslimanskoj matici" pod nazivom "Neki problemi zaštite budućnosti naroda koji ne žive u svojoj nacio-

232 Humino pismo Titu od 12. oktobra 1974. godine, str. 11.

nalnoj državi ili predstojeća nacionalna politika u SRBiH"[233]. Objašnjavajući teorijsku osnovu svoga zahtjeva, on u uvodnom dijelu ističe da socijalizam počiva na načelu "osiguranja ravnopravnosti naroda" i načelu podrške očuvanja njihovog nacionalnog bića. "Nacionalnosti su društveni subjekti van naših moći i želja."[234] One postoje sve do društva općeg blagostanja, kaže on. Nacionalizam se neškodljivim može učiniti samo na dva načina, njegovim fizičkim odstranjenjem ili pretapanjem u drugu naciju, te "zadovoljavajući njegove materijalne i duhovne zahtjeve koji ne idu na štetu ostalih naroda". Nacionalnosti žive u državama gdje čine većinski dio građanstva i državama gdje su manjinski dio u odnosu na drugu nacionalnost. Nije teško uočiti "da nacionalnosti koje žive u državama u kojima imaju većinu i presudan uticaj na djelovanje organizovanog društva, nemaju problema egzistencije vlastitog nacionalnog bića". Oni narodi koji nisu u takvom položaju, a takvi su Bošnjaci u Bosni, da bi osigurali svoju budućnost, moraju ostvariti "unutarnje kulturne komunikacije među "svojim" nacionalnostima kakve one žele"[235]. Pod tim Ćerić podrazumijeva: " a) korišćenje jezikom i pismom koje ljudi smatraju svojima, kako u međusobnom kontaktu tako i u kontaktu sa drugima; pravo da im se državna uprava obraća na jeziku i pismu koje smatraju svojim, kao i da se oni obraćaju državnoj upravi takvim jezikom i pismom; b) pravo da im se sredstva javnog informisanja obraćaju na jeziku i pismu koje smatraju svojima; c) pravo na kulturno djelovanje u okviru svoje nacionalnosti / društva za razonodu, sport, podizanje kulture i sl./; d) pravo na školsku nastavu na jeziku i pismu koje smatraju svojima, i sa udžbenicima iz oblasti jezika, književnosti, istorije i etnologije uopće za koje smatraju da najbolje odgovaraju njihovim potrebama. Nacionalnosti moraju imati svoje ustanove koje će se starati o ispunjenju njihovih želja da žive u vlastitom etničkom biću. Djelovanje tih ustanova ne smije biti teritorijalno ograničeno, a vlast svake političko-teritorijalne zajednice treba da im pruži podjednako gostoprimstvo i podršku"[236].

---

233 Materijal je obima 20 stranica teksta. Ima znanstveno-metodologijsku strukturu s poglavljima: I. Uvod, II. Socijalistička politika prema narodima koji ne žive u nacionalnoj državi, III. Naša stvarnost i dileme, IV. Jugoslovenski komunisti i sadašnji trenutak, V. SRBiH-1. Opće, 2. Problemi konstituisanja muslimanskog naroda. Ćerić je elaborat dostavio Branku Mikuliću, Džemalu Bijediću i Todi Kurtoviću. Sarajevo, 26. 4. 1971. godine. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika.

234 Salim Ćerić, "Neki problemi zaštite budućnosti naroda koji ne žive u svojoj nacionalnoj državi ili predstojeća nacionalna politika u SRBiH", str. 1.

235 Salim Ćerić, "Neki problemi zaštite ... ", str. 3.

236 Salim Ćerić, "Neki problemi zaštite ...", str. 4.

Ćerićevim "nacionalnim maticama"[237] ne bi upravljali komunisti, jer oni nisu sav narod, i one bi bile najbolje sredstvo da se sačuva "integritet jedne višenacionalne političko-teritorijalne zajednice". Sve ono što narod hoće "treba da bude zakon". U Bosni i Hercegovini to mogu biti "Prosvjeta", "Napredak", "Preporod", zasebne izdavačke djelatnosti, posebni mediji, jezik administracije, udžbenici. Sve od toga što jedan narod hoće, ako smatra da mu je to potrebno, treba da se osnuje. Time samo "predupređujemo moguću eksploziju nacionalnog nezadovoljstva u pogodnom trenutku"[238], vidovito ističe Ćerić. "Naši pogledi na nacionalni problem dugo vremena su bili opterećeni iluzijom o relativno brzom i bezbolnom prevazilaženju nasljeđenih nacionalnih podjela. Iz njih je proizišla politika u oblasti kulture koja nije vodila računa o nacionalnim osjetljivostima i interesima (mogli bismo je uslovno nazvati unifikacionom politikom). Radi toga je ta politika, prirodno, doživjela neuspjeh."[239] Sada je na političkoj sceni u Jugoslaviji borba između snaga koje su za ravnopravne odnose među narodima i onih koje za to nisu, tvrdi Ćerić i nastavlja da bosansku zbiljnost obilježavaju preporodi dvaju naroda:"muslimanskog (priznanje nacionalnosti) i hrvatskog (likvidacija predrasuda izazvanih prošlim ratom)"[240]. Kad je u pitanju bošnjački narod, radi čije budućnosti se u osnovi elaborat i piše, Ćerić priznaje i naglašava da se CK SKBiH poduzeo na uvažavanju Bošnjaka kao naroda. Oni su sad uvažen, priznat narod u Jugoslaviji, tvrdi on. "Time je situacija Muslimana znatno poboljšana, ali time ona nije još i potpuno riješena. Muslimani još nisu stavljeni u jednake uslove sa drugim narodima kada je riječ o njihovim budućim odnosima, jer su i dalje bez instrumenata koji održavaju biće jednog naroda."[241] Bez tih instrumenata nastavit će se njihovo osipanje, preispitivanje savjesti i zaoštravanje suprotstavljenosti prema drugima. "Konstituisanje muslimanskog naroda je tim nužnije što se radi o teritorijalno heterogenom narodu, izloženom svakodnevno neravnopravnom uticaju "konstituisanih" naroda, bez sopstvene nacionalne političko-teritorijalne vlasti koja bi ga štitila. Iz tog razloga, iste one organizovane socijalističke snage koje su "priznale" muslimanski narod, treba da nastave aktivnost na njegovom konstituisanju, sve dok njegov život ne bude mogao

237 Taj naziv upotrebljava Ćerić za takve nacionalne institucije, vidi, str. 6.

238 Salim Ćerić, "Neki problemi zaštite ...", str. 7.

239 Salim Ćerić, "Neki problemi zaštite ...", str. 10.

240 Salim Ćerić, "Neki problemi zaštite ..", str. 14.

241 Salim Ćerić, "Neki problemi zaštite ...", str. 16.

da se štiti njegovim sopstvenim institucijama."[242] Drugi razlog zasebnog ustrojstva muslimanskog naroda jeste jačina historijskog osporavanja kome je izložen i idejna kolebanja komunista o njegovom biću. Osim komunista, postoje i druge snage u narodu koje se bore za njegovo ustrojavanje, kler i nemarksistički intelektualci. Poslije 1945. godine desilo se "da je muslimanski narod jedini od naroda SFRJ, ostao bez tih institucija, a one su mu, zato što se nalazi u fazi konstituisanja sada potrebnije nego ikada, potrebnije su mu više nego i jednom drugom "starom narodu"[243]. Svoje predašnje ustanove – sportske, privredne, financijske, kulturne, Bošnjaci su izgubili. Ako je socijalističko opredjeljenje politika nacionalne ravnopravnosti, a jeste, i ako ta politika kod drugih naroda, na kulturnom planu, gradi njihove nacionalne ustanove, "onda se radi jednakih pozicija u toj saradnji, mora osnovati i muslimanska nacionalna institucija. Zbog toga što je SRBiH matično područje muslimanskog naroda, u toj Republici treba da bude i matična muslimanska institucija"[244]. Socijalistički savez bi mogao biti pokretač osnivanja takve institucije na koju bi prešla briga o daljem razvoju tog naroda. Naravno, naglašava Ćerić, to bi se moglo provesti tek onda "kada se stvore uslovi za djelovanje sličnih institucija srpske i hrvatske nacionalnosti u SRBiH".

Dakle, Ćerić ne traži za Bošnjake nešto na što ne bi imala pravo ostala dva bosanska naroda, a njihovo traženje proističe iz osjećanja da vladajući oblik zadovoljavanja nacionalnih prava ni za narode ni za komuniste nije dobar. No, komunisti ne bi bili ideološki pokret kad bi pristajali na prilagodbu svoje ideje zbilji. Nečega takvog, kao što su zasebne nacionalne ustanove u području kulture, nije bilo ni kod Marxa, ni kod Lenjina, a ići mimo njihovog rješenja nije baš komunistički. Na kraju je Ćerić istakao i listu najbitnijih zadataka na planu takvog ustrojstva bošnjačkog naroda, a to su :" – prezentacija i valorizacija muslimanskog kulturnog naslijeđa, pošto je to jako zaostalo u odnosu na ostale narode SRBiH; – izrada istorije muslimanskog naroda, u okviru istorije naroda SRBiH; – rekonstrukcija udžbenika iz oblasti istorije, jezika, književnosti i etnografije; – utvrđivanje zastave."[245]

242 Salim Ćerić, "Neki problemi zaštite ...", str. 16.

243 Salim Ćerić, "Neki problemi zaštite ...", str. 18.

244 Salim Ćerić, "Neki problemi zaštite ...", str. 19.

245 Salim Ćerić, "Neki problemi zaštite ... , str. 19.

Povodom Ćerićevog prijedloga 12. jula 1971. godine zasjedala je Komisija za međunacionalne odnose CK SKBiH[246]. Tema rasprave bila je "relacija Republika – nacija – kultura". Stavovi bosanskih komunista prema nacionalnom pitanju, izraženi na Mostarskom savjetovanju 1966. godine, XIV sjednici CK SKBiH 1968. godine, XVII i XX sjednici CK SKBiH 1969. godine, Petom kongresu SKBiH, Drugoj konferenciji SKBiH, obavezujući su ali i "nedovoljno realizovani u svim strukturama", priznanje je bosanskih komunista, ali i osnovica za daljni politički rad. Teorijsko i političko stajalište bosanskohercegovačkih komunista o Muslimanima je: "Prvo, da su Muslimani jedan od šest ravnopravnih naroda Jugoslavije i jedan od tri ravnopravna u Bosni i Hercegovini; Drugo, da su Muslimani kao i Srbi i Hrvati konstitutivni element bosanskohercegovačke državnosti; Treće, da je Bosna i Hercegovina Muslimanima, Srbima i Hrvatima njihova nacionalna država i da su oni jedan od tri njena državna naroda."[247] Tekuće vrijeme obilježeno je "lažnim anacionalizmom", neuvažavanjem drugih kultura, "unitarističkom vizijom Bosne i Hercegovine ili je pak svode na provincionalizam ili regionalizam"[248]. U samoj Bosni, kao odgovor na takva osporavanja državnosti Bosne i posebnosti Bošnjaka, pojavila su se mišljenja koja smatraju da je nedostatak Bosne i Hercegovine "u odnosima republika što nije nacionalna država i u unutrašnjim odnosima što nema bosanske nacije"[249]. Na osnovi takvih društvenih i političkih procesa "javila su se mišljenja da se Muslimani samo politički priznaju", zaboravljajući da je politička emancipacija osnov svake druge emancipacije, " da im se kao nacionalnoj individualnosti sve osporava, da nedostaje društvena komponenta nacionalnosti, da se samo vežu za vjerske institucije ... iz čega se izvlače zaključci da Muslimani nacionalnost doživljavaju .... a ne realno"[250] ispoljavaju. Nacionalne ustanove ni kod Srba, ni kod Hrvata nisu učinile ništa bitno značajno. Sve ustanove u Bosni i Hercegovini su i nacionalne, "jer u njima participiraju pripadnici svih naših naroda i kada su te institucije sva tri naša naro-

246 Magnetofonski snimak Osme sjednice Komisije za međunacionalne odnose, održane 12. juna 1971. godine u Sarajevu. Komisija je radila u proširenom sastavu. "Ovoj sjednici prisustvuje jedan broj članova Centralnog komiteta, među kojima i drugovi predsjednik CK i sekretar Sekretarijata, neki članovi Predsjedništva SKJ iz Bosne i Hercegovine, predsjednici komisija Centralnog komiteta koje interesuje problematika o kojoj ćemo danas raspravljati, zatim drugovi Avdo Humo, predsjednik komisije za kulturu Predsjedništva SKJ i drug Salem Ćerić."

247 Uvodno izlaganje Ahmeda Ćatića, Magnetofonski snimak Osme sjednice Komisije za međunacionalne odnose ..., traka br. 2.

248 Ahmed Ćatić, nav. dok, traka 1, str. 5.

249 Ahmed Ćatić, nav. dok, traka 1, str. 7.

250 Ahmed Ćatić, nav. dok, traka 2, str. 2.

da i svakog posebno"[251]. Zahtjev za nacionalne institucije Muslimana je politički apsurdan u situaciji kad se oni politički ostvaruju, to bi značilo da ih treba spašavati "od njihove vlasti, od njihove države, od njihove Republike, od njihovih institucija i njih samih". Istina jeste da se više pažnje treba posvetiti školstvu, izradi udžbenika i pisanju historije Bosne i Hercegovine, stav je uvodničara Ahmeda Ćatića.

Ćerić je uzvratio stavom da je nacionalni osjećaj jak, što je protivno vladajućem i u mišljenju obavezujućem komunističkom uvjerenju, da nacije odumiru, i da njegov prijedlog nastoji odrediti strategiju njegovog najboljeg rješavanja u budućnosti. "Nacionalne kulturne matice" ne bi trebalo da budu masovne organizacije, činili bi ih stvaraoci i istraživači iz kultura naroda, one bi morale djelovati u okviru Socijalističkog saveza" i ni u kom slučaju ne bi bile "pokret za izolaciju nacionalnih kultura"[252].

Za Hasana Grabčanovića to Ćerićevo stajalište "liči na neku banalizovanu varijantu teza austromarksista o nacionalnom pitanju", Muslimani nisu "tijelo bez duše", naprotiv, poslije 1945. godine može se govoriti o "kreativnoj eksploziji" kod tog naroda. Prema mišljenju Avde Hume, to je vraćanje unazad, a za Mikulića ideja posebnih nacionalnih institucija u kulturi, "u svojoj suštini reakcionarna", vodila bi "totalnom razbijanju jedinstva naroda u Bosni i Hrecegovini", a njena politička posljedica bila bi da: "građanski rat u zemlji mi, praktično, ne bi mogli izbjeći."[253] Stanje s jezikom i udžbenicima jeste loše, jer: "ni istorija, ni kultura, ni običaji nijednog naroda u Bosni i Hercegovini nisu adekvatno obrađeni u našim udžbenicima", ali to nije razlog da razbijamo zemlju. Radi svega toga, prijedlog Salema Ćerića "se ne može prihvatiti".

Muslimani imaju pravo na maticu, zastavu, himnu, jer to već imaju Srbi i Hrvati, ali "imanje prava ne podrazumijeva obavezno korišćenje tog prava", smatrao je Mladen Oljača[254]. U sadašnjim udžbenicima Muslimani nemaju realan osnov za prepoznavanje i poistovjećivanje s vlastitom kulturom", oni stoje u vakuumu, jer udžbenici za srednje škole iz nacionalnih disciplina "nisu pisani po bosanskohercegovačkim programima, oni se nužno moraju "opredjeljivati" za Srbe ili Hrvate", upozorio je Kasim Suljević[255], znatno se razliku-

251 Ahmet Ćatić, nav. dok, traka 2, str. 4.

252 Ahmet Ćatić, nav. dok, str. 4.

253 Izlaganje Branka Mikulića na spomenutoj sjednici, str. 2.

254 Izlaganje Mladena Oljače na spomenutoj sjednici, traka 17, str. 3.

255 Izlaganje Kasima Suljevića na spomenutoj sjednici, traka 21, str. 2.

jući izlaganjem od preovlađujućeg tona rasprave. Ćerić u obranu vlastitog prijedloga ističe da su "Muslimani ... bili na izdisaju kao nacija, mi smo ih takoreći podigli iz mrtvih"[256], ali oni danas "nemaju iste uslove za put u budućnost". Samo "totalna sloboda nacionalnog iživljavanja" jeste put da se nacionalni kompleksi prevaziđu i da se u budućnosti od pojedinačnih naroda stvori nešto novo.

Ćerić je svoju teoriju dijalektički dobro postavio[257]. Da bi se Bošnjaci otrgli od preovlađujućeg religijskog samorazumijevanja i poistovjećivanja, nužne su im bile kulturne nacionalne institucije[258]. U tom slučaju kulturna autonomija ne bi značila i političku autonomiju, političku podjelu Bosne na tri nacionalna činioca, čega su se komunisti bojali i što nisu dozvoljavali, već bi bila oblik stvarnog priznavanja i zaživljavanja nacionalnih prava. Komunistima se takav obrazac rješavanja nacionalnog pitanja u Bosni nije činio baš "komunističkim". Usljed toga je i odbačen jer je preovladalo uvjerenje da je bitniji komunizam od zbiljskog života koji je, uostalom, tu radi samoga sebe, a ne radi života. Komunisti nacionalno pitanje, naravno, nisu ni mogli riješiti, niti su njegovim bosanskim rješenjem bili zadovoljni. Uostalom, čitav problem na razini teorije bio je u tome što je bosanska nacionalna i religijska složenost bila "netipična", izlazila je izvan ideoloških okvira komunističke ideologije.

Atif Purivatra i Kasim Suljević nisu otvoreno podržali Ćerićev prijedlog, nisu jasno i dokraja stali na stajalište nužnosti osnivanja "Muslimanske matice", ali jesu iskoristili priliku da ukažu na sve oblike unižavanja i zapostavljanja Bošnjaka muslimana, što je dokaz njihove nacionalne neravnopravnosti, s jedne, i štetnosti i licemjerstva komunističke politike prema tom narodu, s druge strane. Nacrt "nacionalnog separatizma" je neprihvatljiv u Bosni i Hercegovini pa je nužna nacionalna kadrovska uravnoteženost u institucijama kulture, jer je u nastavi "neravnopravan tretman muslimanske istorije, musli-

256 Salim Ćerić, nav. sjednica, traka 26, str. 3.

257 "Sada muslimanski seljaci kada prave svoje poslove onda oni nose zeleni bajrak. Ja bih želio da nose nekakav drugi bajrak koji nije religiozno obilježen, jer mi smo stali na gledište da to nije religija nego narod, a da se tamo prikači petokraka zvijezda kao što će se prikačiti kod srpske i hrvatske zastave." Salim Ćerić, nav. sjednica, traka 26, str. 3.

258 Hamdija Pozderac nije mislio tako. "Inače Salime, sve to što ti zagovaraš to je toliko teorijski neprihvatljivo, a praktički ružno, do te mjere da ja stvarno ne mogu tebe da shvatim, mogu da shvatim upornost, mogu da shvatim i bezobrazluk, ali stvarno ne mogu da shvatim tebe da tako uporno nekorektno i nekonzistentno braniš jedan koncept i jedno shvatanje bez argumenata, bez teorijskog prilaza i bez uvida, pa čak i bez osjećanja tog uvida šta su sve posljedice i refleksije takvog jednog koncepta, to stvarno ne mogu da shvatim. Ja sam, da pravo kažem, poslije svega što si sada govorio, neprijatno iznenađen." Hamdija Pozderac, nav, sjednica, traka 29, str. 2.

manske književnosti pa i muslimansko učešće u narodnoj revoluciji"[259], ističe Purivatra. Izgleda da su upravo "slabosti i propusti u ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti Muslimana, naročito u oblasti kulture, obrazovanja, prosvjete, publicistike, istorije itd. bili jedan od razloga i povoda sadašnje pojave zahtjeva za formiranjem muslimanskih nacionalnih institucija"[260].

U raspravi između Grabčanovića, s jedne, i Purivatre[261] i Suljevića, s druge strane, Grabčanović je svojim oponentima zamjerio prenaglašavanje zapostavljenosti Muslimana u kulturi, optužio ih za apsolutizaciju Muslimana i izdvajanje historije Muslimana iz historije Bosne i Hercegovine. To "da su izgorili Muslimani u čitankama" Purivatra potkrepljuje podatkom da u "čitankama od prvog do četvrtog razreda osnovnih škola sasvim jasno kaže zastupljenost Muslimana 2%, zastupljenost Hrvata 7%, zastupljenost Srba 62%... U imenima zastupljenost 4% muslimanska, 7% hrvatska i 52% srpska. To su naše čitanke", utvrđuje Purivatra[262]. Suljević se u raspravu uključio, iznoseći podatak da sve udžbenike i čitanke "uvozimo po beogradskim i zagrebačkim programima shodno nastavniku koji to predaje". Tu su najviše oštećene kultura i historija Bosne i Hercegovine. "I sad ovdje javno i s punom odgovornošću tvrdim da su kroz srednjoškolske udžbenike totalno ekskomunicirani Muslimani, da ne kažem da su nacionalizirani... Ja imam podatke kako nisu bile jasne stvari do 1963. kada nije bilo Ustavom priznato pitanje Muslimana, onda od 1963. do danas konstantno se pojavljuju nova i nova izdanja udžbenika da se nigdje Muslimani ne spomenu kao narod, a to su kardinalni propusti drugovi, pred tim se mora politika zapitati."[263] Time je Suljević otvoreno i ja-

259 Atif Purivatra, nav. sjednica, traka 35, str. 6.

260 Atif Purivatra, nav. sjednica, traka 36.,str. 3.

261 Atif Purivatra je rođen 1928. godine u Sarajevu. Tu je završio osnovnu i srednju školu, kao i Pravni fakultet. Zvanje magistra političkih nauka stekao je 1965. godine, a doktora nauka 1972. godine na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Mimo svoje volje, kao redovni profesor Fakulteta političkih nauka u Sarajevu 1982. godine je penzioniran, da bi na taj način bio odstranjen iz javnog i znanstvenog života. Bio je i dekan Fakulteta političkih nauka u Sarajevu. Objavio je više od osamdeset stručnih i znanstvenih radova. Za knjigu "Nacionalni i politički razvitak Muslimana"(tri izdanja, 1969), 1971. godine dobio je Šestoaprilsku nagradu Grada Sarajeva. Za knjigu "Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS" (dva izdanja) 1974. godine dobitnik je nagrade za naučno djelo IP "Svjetlost", te bosanskohercegovačke nagrade za nauku "Veselin Masleša" 1976. godine. Koautor je knjige, s dr. Mustafom Imamovićem i dr. Kemalom Hreljom,"Ekonomski genocid nad Bosanskim Muslimanima" (1993). Od 1995. godine predsjednik je Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca i djelatni sudionik svih bošnjačkih i bosanskih intelektualnih i političkih zbivanja.

262 Atif Purivatra nav. sjednica, traka 39, str. 3.

263 Kasim Suljević, nav. sjednica, traka 39, str. 4.

sno objelodanio svu ispraznost i lažnost formalnog, forumskog priznavanja muslimanske nacionalnosti.

Istrajavati na problemu Muslimana "je potpuno promašen, politički, partijski, revolucionarni, akcioni stav", problem je u ravnopravnosti svih naroda u Bosni i Hercegovini, mišljenje je Arifa Tanovića, a ono je odražavalo "pravovjernu" bosansku komunističku liniju[264]. Time je rasprava i završena zaključkom o odbijanju nacrta bošnjačkih nacionalnih kulturnih ustanova.

Tako je drugi put propala ideja "Muslimanske matice". Prvi put Sakiba Korkuta, njezinog propagatora, 1918. niko nije podržao, a drugi put je Ćeriću 1971. nešto takvo apodiktički zabranjeno. Naime, ideju "Muslimanske matice" 1918. godine prvi put iznosi Sakib Korkut. Procjenjujući da se veliki politički i kulturni zadaci kod svih naroda izvršavaju sabiranjem i okupljanjem intelektualnih i materijalnih snaga, on iznosi ideju o takvom institucionalnom okupljanju Bošnjaka. "Tako je došlo do raznih kulturnih ustanova kod pojedinih naroda, koje nalazimo pod raznim imenima, kao na primjer kod naših susjeda Srba:"Matica Srpska", "Srpska književna zadruga", "Srpska Kraljevska Akademija znanosti i umjetnosti", – kod Hrvata "Matica Hrvatska", "Jugoslovenska Akademija", "Sveto geronimsko društvo", "Društvo hrvatskih književnika", "Klub hrvatskih književnika" itd. I kod nas bosanskohercegovačkih Muslimana bilo je tu i požrtvovanih ljudi i narodnih prijatelja, koji su pokušavali izdavanjem raznih korisnih knjiga i književnih listova, kao što je na primjer Ademage Mešića "Behar" – koji je budi uzgred spomenuto učinio mnogo u prosvjetnom pogledu kod našeg naroda – Braće Bašagića "Biblioteka", našeg vrijednog nestora Mirze nekoliko vrijednih knjiga, Čauševića, sadanjeg reis -ul-uleme "Tarik", nekoliko knjižica religijskog sadržaja, zatim "Mualim", "Gajret", i nekoliko knjiga "Muslimanske biblioteke", da naš muslimanski narod prosvjetle i podignu na stepen drugih kulturnih naroda."[265] To je nedovoljno za velike zadatke u smislu religiozno-moralnog i kulturnog preporoda našeg naroda, zaključuje Korkut. "Ta je činjenica potakla redakciju "Bisera" da izađe sa idejom osnutka "Matice Muslimanske", kojoj će biti zadaća okupiti sve iskrene prijatelje muslimanskog napretka, izdavati korisne knjige za narod." Ekonomsku osnovu projekta trebalo je da čini akcija "Liga hiljade", kojom bi hiljadu muslimana u fond za maticu darovalo po 100 kruna. Nacrt su podržali reisul-ulema Čaušević i Šerif Arnautović, tada predsjednik najjače

264 Arif Tanović, nav, sjednica, traka 39, str. 5.

265 Sakib Korkut, "Akcija za osnivanje "Matice Muslimanske", "Biser", god. III, br. 5 i 6, 1-15. mart 1918., str. 66.

bošnjačke političke stranke, ali se usljed prevratničkih ratnih i političkih zbivanja, sve završilo na zamisli.

Ideja "Muslimanske matice" je propala, tačnije, ostala neostvarena i treći put, kada je Glavni odbor Stranke demokratske akcije na zasjedanju maja 1993. godine u Tuzli čak i podržao inicijativu za osnivanjem "Matice Bosanskih Muslimana". S ciljem jačanja i uzdizanja nacionalne svijesti, te priječenja toka bošnjačkog duhovnog potiranja, Stranka demokratske akcije (SDA) preporučuje već postojećim bošnjačkim nacionalnim ustanovama da podrže takvu ideju. I pored tako značajne podrške osnivanju "Matice Bosanskih Muslimana", ona nije bila dugog trajanja. I onima koji su sudjelovali u njenom oblikovanju, kao i onima koji su je preporučivali nije bilo jasno da je ustanova Matice stvar XIX stoljeća, sasvim drugačijih vremena i sasvim drugačijih uvjeta nacionalnog razvoja pojedinih naroda. Nije bilo valjanih razloga za ponovno oživljavanje jedne ideje koja među Bošnjacima nije uspijevala ni onda kada je bila stvarno potrebna. Vrijeme treće ideje o pokretanju "Matice Bosanskih Muslimana" nije bilo naklonjeno samoj toj ideji. To vrijeme je tražilo nove, a ne stare oblike življenja i duhovnog profiliranja.

6. PROCES MUSLIMANSKIM INTELEKTUALCIMA 1983. GODINE

Na 32. sjednici Predsjedništva CK SKBiH[266] prvu tačku dnevnog reda: "Informacija o djelovanju neprijateljskih snaga sa pozicija muslimanskog nacionalizma" predsjednik Predsjedništva CK Hamdija Pozderac na licu mjesta je preimenovao u: "Informacija o djelovanju neprijateljskih snaga sa pozicija nacionalizma u republici u cjelini s time da bi težište rasprave trebalo da bude na ovom djelovanju kleronacionalizma sa pozicija Islamske zajednice i nacionalizma iz muslimanske strukture". Pozderac je s teorijskog stajališta savremenu "politizaciju islama" vezao za Iransku revoluciju i ishodišnost društveno-političkih problema iz religijske osnove u najnovijem islamskom preporodu. Interpretirajući idejne osnove inkriminirane grupe muslimanskih intelektualaca, njeno razumijevanje islama, panislamizma i odnosa muslimana i nemuslimana, istakao je da to "praktično predstavlja zahtjev za etničkom čistotom Bosne i Hercegovine i za organizovanjem islamske države kao izraza moralnih koncepata islamske religije"[267]. "Njihovo ekstremističko istupanje, rekao bih,

266 Magnetofonski snimak sa 32. sjednice Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, održane 8. 4. 1983. godine.

267 Hamdija Pozderac, Magnetofonski snimak 32. sjednice Predsjedništva CK SKBiH 8. 4. 1993, traka br. 2

kasumagić ismet

potpuno je identično platformi terorističke organizacije, koju naša novija istorija poznaje pod imenom "Mladi muslimani."[268] On je mladomuslimanski pokret optužio za antikomunizam, panislamizam, suradnju s okupatorom i za to što su sebe smatrali "zaštitnikom muslimanskih interesa". Cilj je "islamizacija Bosne i stvaranje islamske države u Bosni i Hercegovini" i s tim ciljem "bivši mlado-muslimani i njihovi sljedbenici" povezali su se putem obavještajnih mreža s društvenim kretanjima u islamskom svijetu. Drugo obilježje grupe, prema njegovim riječima, jeste to da su to "intelektualci i to tehničkih struktura", što upućuje na njihovo "pridržavanje stava o nesposobnosti muslimanskog sveštenstva da trajno i efikasno djeluje na takvoj platformi i da se u profiliranju autentične muslimanske inteligencije traži realni socijalni agens za društvenu i dugoročnu akciju"[269]. Takvo mišljenje otvorilo je sukobe u Islamskoj zajednici, tvrdio je on. Ta grupa nastoji zauzeti ključne pozicije, tako da je sukob Ahmeda Smajlovića i Reisa nužan. Postoji "nekoliko konkretnih podataka o ponašanju jednog broja tih agresivnih kleronacionalista, ja bih rekao klerofašista prema jednom broju poštenih sveštenika"[270].

Ministar policije Duško Zgonjanin naveo je podatke o pojačanoj neprijateljskoj djelatnosti na razbijanju bratstva i jedinstva i na rušenju Jugoslavije[271]. Iz grupe "muslimanskih nacionalista" "za sada istraga je otvorena protiv 14 lica od kojih su 11 iz Sarajeva a po jedan u Tuzli, Zenici i Bihaću". Grupa je višestruko povezana s inostranstvom, Bečom, Istanbulom, Teheranom, Bagdadom, s emigrantima koji djeluju s pozicija antikomunizma a išli su i na kongres pomirenja šija i sunita u Teheran, gdje su figurirali kao predstavnici muslimana Jugoslavije, tvrdio je Zgonjanin. Bosanska policija je tad praktički bila u rukama Srba i Zgonjaninu nije bilo teško reći da[272] grupa radi na "politi-

268 Hamdija Pozderac, nav, sjednica, traka 2, str. 2.

269 Hamdija Pozderac, nav. sjednica, traka 3, str. 2.

270 Hamdija Pozderac, nav. sjednica, traka 3, str. 2.

271 Zgonjanin je istakao da je :"Služba države bezbjednosti otkrila i presjekla neprijateljsku djelatnost 15 grupa sastavljenih od 3 do preko 20 lica.. U strukturi ovih grupa unutrašnjeg neprijatelja dvije su bile sastavljene od srpskih nacionalista i kleronacionalista, 4 hrvatskih nacionalista i kleronacionalista, 2 albanskih nacionalista i iredente, 2 muslimanskih nacionalista i kleronacionalista i 1 anarholiberalistička i četiri birokratsko-dogmatske." Duško Zgonjanin, nav. sjednica, traka 4, str. 2.

272 Nacionalni sastav rukovodnih radnika Ministarstva unutarnjih poslova oslikava oblik neravnopravnosti Bošnjaka. Od ukupnog broja rukovodilaca osnovnih i unutrašnjih organizacionih jedinica Službe državne bezbjednosti Bošnjaka je bilo 22%, Srba 33% , Hrvata 24% i ostalih 21%; rukovodilaca osnovnih i unutrašnjih organizacionih jedinica Službe javne bezbjednosti Bošnjaka je bilo 28%, Srba 57%, Hrvata 11% i ostalih 4%; funkcionera u općinskim, međuopćinskim sekretarijatima i gradu Sarajevu bilo je Bošnjaka 28%, Srba 45%, Hrvata 25% i ostalih 2%.; rukovodnih radnika u općinskim, međuopćinskim sekretarijatima i Sekretarijatu grada Sarajeva bilo je Bošnjaka 34%, Srba 44%, Hrvata 20% i ostalih 2%. Vidi Informacija o stanju rukovodnih kadrova u organima za unutrašnje poslove u SR Bosni i Hercegovini, SRBiH, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove, Sarajevo, marta, 1984. godine.

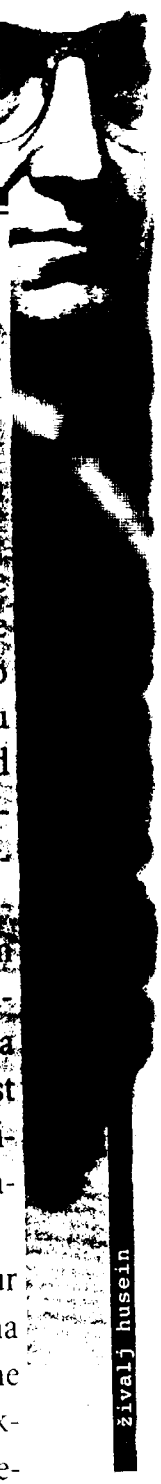

zaciji vjerskog života" i preuzimanju Islamske zajednice s ciljem "stvaranja islamske države na tlu Bosne i Hercegovine"[273].

Pozderac je bio za to da se izda saopćenje za javnost o djelatnosti te grupe. Dilema je jedino bila u tome "da li se može javno saopštavati prešjecanje jedne grupe a da prethodno nije utvrđena krivica". Taj za Pozderca samo formalni problem, jer su, očito, policija i partija te ustanove koje biraju osobe kojima će se krivica utvrditi, utvrđuju krivicu i donose presudu, solomonski je riješen. Rješenje je nađeno tako da se izda saopćenje "sa stanovišta opravdane sumnje i da je pokrenut postupak, a da javni tužilac istovremeno djeluje[274]. Mikulić je bio protiv toga da se unaprijed daje saopćenje, dovoljna je samo informacija o tome da se raspravljalo o djelovanju nacionalista. On je ukazao na političku složenost tog suđenja, (pošto je, naravno, odlučeno da se suđenje održi) usljed njegove povezanosti s inozemstvom. "Mi imamo razloga da suđenje bude zatvoreno. A onda ne bi išao na veliki proces u Sarajevu, već bi sudio one u Tuzli, one u Mostaru, Doboju, ne znam ni ja gdje se nađu nek se sude tamo, a ovdje u Sarajevu oni koji su iz Sarajeva."[275] Na taj način bi se, prema Mikulićevom mišljenju, "zatvorenim suđenjem", "otvorenost" samog suđenja javnosti predstavila tako da bi prisutne na njemu probrala policija, i razbijanjem suđenja na više mjesta, kako se radilo i u slučaju "Mladih muslimana", javna pozornost suđenja smanjila. Očito je Mikulić bio vrlo sumnjičav prema cijeloj stvari, nije bio protiv priređivanja glamuroznog "procesa", nego je bio vrlo oprezan. Zato je i bio protiv toga da se izdaje bilo kakvo saopćenje prije suđenja.

Ističući porast neprijateljske djelatnosti poslije Titove smrti, Savo Čečur kao njegove nosioce vidi reakcionarni dio klera kod svih naroda, usmjeren na Bosnu i Hercegovinu kao višenacionalnu zemlju, jer bi "destabilizacija Bosne i Hercegovine upravo zbog takve nacionalne strukture u njoj bila najveći faktor destabilizacije Jugoslavije"[276]. Nijaz Dizdarević predlaže razmatranje cjelokupnih odnosa u Islamskoj zajednici, primjećujući spregu laičkog nacionalizma i kleronacionalista preko novoosnovanog Islamskog teološkog fakulteta, koji ima "agresivnu politiku da postane glavni centar u prisvajanju cijele istorije Muslimana za vjeru ali i jednog veoma velikog okupljanja ljudi koji su inače u našim institutima"[277]. Nastoji se preuzeti Orijentalni institut, a "pom-

273 Duško Zgonjanin, nav. sjednica, traka 5, str. 3.

274 Hamdija Pozderac, nav. sjednica, traka 6, str. 1.

275 Branko Mikulić, nav. sjednica, traka 6, str. 4.

276 Savo Čečur, nav. sjednica, traka 7, str. 3.

277 Nijaz Dizdarević, nav. sjednica, traka 8, str. 2.

jeranje težišta" ogleda se i u izrastanju Zagrebačkog islamskog centra gdje svjetovna i vjerska inteligencija skupa rade. Defanzivni nacionalizam istupa sa idejom "čiste Bosne", "čistog Kosova", tvrdi Dizdarević, pa predlaže da se zemljama koje podržavaju panislamizam skrene pažnja na to. Iza svega stoje Amerikanci, veli on. Oni koriste vjerski faktor za destabilizaciju komunističkih zemalja, čak su s islamom u izvjesnoj mjeri i zakasnili. Ideje "muslimanskih velikonacionalista" imaju svoje historijske momente koji su danas fosilizirani[278]. Pokušajem da uspostavi vezu između bošnjačkog nacionalnog i vjerskog preporoda Nijaz Dizdarević se očituje kao eksponent velikosrpskog projekta u Bosni. Hrvoja Ištuka zanima "šta je to novo u platformi iza koje su oni djelovali i u strategiji i u taktici tog djelovanja"[279]. Za razliku od sličnih "ekstremističkih, nacionalističkih, fašističkih, neofašističkih grupa ... ovdje je drugačiji pristup faktoru – vrijeme". Platforma i aktivnost grupe "ima dugoročan karakter". "Nisu nigdje pokazani znakovi nestrpljenja, znakovi da se iskoristi samo dati trenutak za nekakav definitivni cilj, no naprotiv, taj dati trenutak i naše političke i druge teškoće korištene su za fundiranje ... jedne dugoročne aktivnosti. Drugo obilježje je ta tzv. islamizacija."[280] Ta islamizacija očituje se Izetbegovićevim stavom "da ... jedino Islam ima ... pravi odnos prema integralnom čovjeku", a "ona je u stvari jedan pokušaj modernizacije Islama, pokušaj da se on učini prijemčivim ovdje prije svega, na zemlji sve do optužbe

278 "Meni su posebno privukle pažnju ove dvije recenzije na knjigu Izetbegovića Alije, to je jedna Tunje Filipovića, a druga je Čauševića. Vrlo je interesantno da ni jedna ni druga, jedan je dakle, Čaušević fašista, a Tunjo je pokazao davno svoje sklonosti ka muslimanskom nacionalizmu i s njime smo imali sukobe u nekoliko navrata i pokazalo se da ne može da se emancipuje od toga, vrlo je interesantno da Tunjo nije čak ni onoliko primjetio koliko Čaušević koji je vrlo pametan i mudar i koji na jedan inteligentniji način vodi borbu za efikasnost islama i za islam u stvari, sa pozicija koje su njegove poznate proustaške i velikohrvatske suštinski, ali sa nastojanjem da upotrijebi islam u tom smislu. Vrlo je interesantno da ovaj ne daje zeleno svjetlo za tu knjigu a Tunjo daje i preporučuje. To je za mene tim teže, jer osnovna teza te knjige jeste preporuka da islam bude politička platforma, to znači da ono što je direktno u sukobu sa našim zakonom da bude politička platforma ukupnog uređenja društva, i politička platforma borbe za muslimansku državu, i za islam. Ako se ta tendencija koja je dominantna i ne prepozna od jednog komuniste i profesora Univerziteta i ne pokaže da je ona u potpunoj suprotnosti sa interesima Muslimana i sa interesima ove zemlje i posebno sa realnošću, onda šta je taj komunista i taj profesor Univerziteta. Ja moram da kažem da bez obzira na to što je on uvio u hiljadu i jedno dosta nedoučeno obrazloženje o islamu i svemu tome i što je dovoljno oprezan da ne kaže ništa što bi ga moglo i kompromitovati, da ovakvo prihvatanje recenzije i ovakva preporuka da se ona izda čak i bez onih primjedbi koje daje jedan fašista, jedan zakleti naš neprijatelj kakav je Halid Čaušević, za mene nije čovjek koji može da ostane u Partiji." Nijaz Dizdarević, nav. sjednica, traka 10, str. 2.

279 Hrvoje Ištuk, nav. sjednica, traka 11, str. 4.

280 Hrvoje Ištuk, nav. sjednica, traka 11, str. 5.

svećenstva da je reduciralo Kuran na svetu knjigu". U našim uvjetima to znači "potpuno izbrisati crtu koju mi obično zovemo razlika između crkve i države ... – jer te crte više nema, odvojenosti nema. Država to je Islam i obrnuto, to je jedno"[281]. Nekritički smo prema pojavama nacionalizma, smatra on. Kad je muslimanski u pitanju, olahko i pogrešno u borbi protiv snaga koje osporavaju muslimane prihvatamo "podršku" onih intelektualaca koji nisu na našim pozicijama. Također u borbi protiv muslimanskog nacionalizma znamo prihvatiti i one pojedince koji ne priznaju taj narod.

Mikulić je odavao utisak zatečenog čovjeka. Kao najjača bosanska politička ličnost u tom trenutku, on "proces" opravdava njegovim smještanjem u red borbe protiv radnji i događanja usmjerenih na destabilizaciju Jugoslavije. Da se radilo o rušenju komunističke Jugoslavije preko Kosova i Bosne, bilo je, doduše, tačno, ali nije bilo tačno da Jugoslaviju ruše Albanci i Bošnjaci. Srpski nacionalisti su izazivanjem "procesa" među tim narodima i na prostorima njihovog življenja već tad uveliko radili na ostvarenju svoga zločinačkog nauma, što je Mikulić morao znati, vjerovatno je i znao, ali to javno nije smio izreći. Njemu je bila dodijeljena uloga da izmisli "muslimanski nacionalizam", "islamski fundamentalizam" i navodni zahtjev za "islamsku Bosnu i Hercegovinu". Takav nalog on je i izvršio. A to što je dozvolio da se preko njegovih leđa ruši Bosna i Hercegovina, do koje mu je izvjesno bilo stalo i u čije je jačanje uložio mnogo truda, i da on osobno sudjeluje u njenom rušenju, stvar je njegovog povijesnog udesa i političke nedoraslosti datom trenutku, što ga sve skupa ne čini neodgovornim. Ili je možda u pitanju bilo i nešto drugo. Mikulićev doprinos razvoju Bosne i Hercegovine jeste neosporan, ali je krajnji sud o tome moguće donijeti tek poslije svestranih istraživanja. I na osnovu dosadašnjih saznanja može se reći da je Mikulić uz pomoć Bošnjaka ojačao pozicije Hrvata u Bosni, da je u tom jačanju Hrvata Bošnjake "iskoristio", da su takvim radom Bošnjaci umnogome udaljeni od Srba, te da je vješto suprotstavio dva velika bošnjačka komunistička lobija, Pozderce i Dizdareviće. Njegova ideja da se osude nacionalizmi u vlastitom narodu, što je kod Bošnjaka po zadatku uradio Derviš Sušić pišući "Parergon", a kod Srba Miroslav Jančić knjigom "Kako sam izdao nacionalnu stvar", samo kod Hrvata nije provedena.

Mikulićeve su riječi da "je djelovanje antikomunističkih snaga uzelo takve razmjere u Bosni i Hercegovini da to nas ozbiljno mora zabrinuti". On kaže da

281 Hrvoje Ištuk, nav. sjednica, traka 12, str. 1.

to djeluje u izvjesnom smislu" da ne kažem zastrašujuće, ali neka možda manje teška riječ bi bolje stajala, ali mora da nas ozbiljno to zabrine"[282]. To potvrđuje procjenu da je postojala nakana da se poslije Kosova destabilizira Bosna i Hercegovina. Kad su u pitanju Muslimani, "treba uzeti u obzir i činjenicu da dio inteligencije konkretno iz muslimanskog naroda pokušava negirati ulogu Saveza komunista Jugoslavije i naše revolucije u afirmaciji nacionalnog individualiteta muslimanskog naroda, njegove ravnopravnosti sa drugim narodima u Jugoslaviji"[283]. Slabost Saveza komunista je dogmatski odnos prema vjernicima, priznaje Mikulić, ne može se okrenuti glava od tih ljudi. U tom sklopu on zahtijeva i preispitivanje političkog stava prema revoluciji u Iranu. U početku ona jeste rušila "tvrđavu imperijalizma" u tom dijelu svijeta, ali ona se "obrće u jednom drugom pravcu i da se izvozi kao revolucija ali onda dobija sve više jedan antikomunistički teokratski karakter"[284]. Mikulić je uplašen[285]. Naredio je da se saberu svi dokazi o političkom, književnom i naučnom širenju islama u Bosni, kako bi se vidjelo da li se ozbiljno radi "na destabilizaciji političke situacije u Bosni i Hercegovini"[286]. Sve se još može spriječiti, ali ako dođe do destabilizacije, to je politička kriza.

---

282 Branko Mikulić, nav. sjednica, traka 13, str. 4.

283 Branko Mikulić, nav. sjednica, traka 14, str. 1.

284 Branko Mikulić, nav. sjednica, traka 14, str. 4.

285 Povodom dogovora o tome da li dr. Ahmeda Smajlovića uvrstiti u grupu ili ne,(takav prijedlog je odnio prevagu), Mikulić je rekao:"Ja isto mislim kao što je rekao i Nijaz o tome i pravo da vam kažem za mene je veoma neprijatno iznenađenje to što sad saznajemo o Smajloviću. O njemu su naše ocjene bile veoma povoljne. Ja se sjećam kad je biran reis da je on bio u alternativi, pa da je tom prilikom pokojni Džemo rekao evo sada se obistinilo, mlad je suviše šta će biti ako se obatali, neće moći biti smijenjen, evo kao da je proročki kazao da se taj intelektualac može obataliti. I još spomenuo sam Tunju Filipovića. Ja mislim da njegovog dosluha sa ovim tendencijama i njihovim nosiocima neće biti teško dokazati ... idejni i politički. Podsjećam na Cavtat, poslije koga smo ga ozbiljno kritikovali, a on zatim piše ove recenzije jedne ovake i daje povoljne ocjene jedne ovakve knjige. Pa onda predgovor Mevludu pa prije toga Bosanski duh itd. koji je pravi manifest laičkog muslimanskog nacionalizma .. Ja se bojim da se on svim tim kandidovao za lidera u ovih snaga. I da igra jednu špekulantsku igru. Ja mislim da je nama nužna, u prvom redu, idejna i politička akcija javna kompromitacija i ideja, pozicija ovih i njihovih nosilaca. I naravno primjena zakonskih mjera. Ako bi saopštenje o kome govorimo pomoglo tu i takvu borbu ta i takva nastojanja, ja sam za to da se objavi, ako procjenimo da će to biti jedan od šamara koga ćemo odmah zadati, nemam ni ništa protiv da se ne objavi, s tim što bio ovo to saopštenje propratilo u sredstvima informisanja trebalo još osmisliti." Branko Mikulić, nav. sjednica, traka 14, str. 2.

286 "Ja mislim da bi dobro bilo da sve stavimo na papir s dovoljno ozbiljnosti i kritičnosti i naravno da se ničega ne plašimo ni te tendencije, ali svijest o tome da li je ili nije je naime ocjena o tome da li je ta opasnost realna ili ne za nas je veoma značajna radi izvlačenja političkih zaključaka." To su riječi Branka Mikulića.

Ostali učesnici u raspravi orkestrirano su se nadmetali u osudi inkriminirane grupe. Munir Mesihović je tražio idejno-političko razračunavanje s komunističkim intelektualcima koji surađuju s Islamskom zajednicom, "oni su opasniji nego ti možda neobrazovani ili poluobrazovani imami, jer oni se pretvaraju u idejne vođe.."[287]. Naglasio je i organizirano nastupanje "Mladih muslimana" poslije trideset godina.

Još u vrijeme Titove smrti procijenjeno je da će doći do eskalacije neprijateljskih snaga, što se u praksi i potvrdilo[288], dodavao je ulje na vatru Franjo Herljević. Suočeni smo sa pojavom muslimanskog nacionalizma "čiji je sastavni dio organizovano neprijateljsko djelovanje ne samo neko verbalno ispoljavanje nacionalizma. Ako ima nečega što posebno karakteriše ovu otkrivenu grupu, nečega po čemu se ona razlikuje od ranijih onda mislim da mi nismo odavno otkrili jednu grupu koja je tako organizovana, koja je djelovala sa takve političke platforme i sa tako jasnim političkim ciljem podržana i povezana sa inostranim centrima"[289], tvrdio je Raif Dizdarević, najavljujući oštre mjere. Prisutna je zloupotreba religije u političke svrhe, mada i sama religioznost sve više jača. Valja se boriti za Smajlovića. Osvrćući se na saopćenje koje je za javnost već pripremljeno, Dizdarević je za promjenu njegove kvalifikacije. "Ovdje se kaže krivično djelo neprijateljske propagande, da li je to samo neprijateljska propaganda ... jer informacije govore da se radi o jednoj organizovanoj aktivnosti za podrivanje osnovnih ustavnih temelja ovog sistema, da se radi o jednoj organizovanoj političkoj subverziji."[290] Na takav prijedlog dopune optužnice Pozderac odgovara da se javno tužilaštvo ne može prejudicirati, ali se istragom do toga može doći. I Nikola Stojanović je za to da se Ahmed Smajlović ne miješa s tom grupom, jer je bilo oprečnih mišljenja da li ga uvrstiti u grupu ili ne, što je na kraju i prihvaćeno.

287 Munir Mesihović, nav. sjednica, traka 16, str. 1.

288 Franjo Herljević je rekao:"Ja bih drugovi, samo nekoliko napomena. Prvo, da smo još za vrijeme bolesti druga Tita znali smo šta nas očekuje poslije bolesti ocjenjujući da će doći do eskalacije svih neprijateljskih struktura u zemlji i nacionalizma i kleronacionalizma dogmatsko-informbirovskih struktura, fašističke i dogmatske informbirovske emigracije. To se u praksi potvrdilo i sada se potvrđuje." Nav. sjednica, trak 17, str. 2.

289 Raif Dizdarević je rekao:"Ovo što je već do sada učinjeno znači jedno odlučno reagovanje, ja mislim da mi moramo biti krajnje odlučni u tom reagovanju. I primjeniti svu strogost zakona, svu strogost zakona. I naravno, na osnovi onih činjenica koje su utvrđene, koje će na sudu biti utvrđene, mi onda treba da vodimo jednu akciju javnog raskrinkavanja, ali sasvim kako da kažem, jedne konkretne neprijateljske rabote, konkretnih vidova njenog ispoljavanja, zloupotrebe religije za neprijateljsko djelovanje, za narušavanje bratstva i jedinstva itd." Nav. sjednica, traka 19, str. 2.

290 Raif Dizdarević, nav. sjednica, traka 21. str. 3.

Na kraju rasprave Pozderac je zaključio "da javni tužilac da saopštenje za javnost jer se radi: o jednoj organizovanoj grupi koja se upustila da narušava ustavni poredak", da se u javnost iznesu imena i prezimena optuženih, te da se uvrsti Mikulićeva napomena da se radi o razbijanju bratstva i jedinstva[291]. Također je usvojeno da u "Oslobođenju" treba početi objavljivati dijelove "Parergona", "Bilješka uz roman o Talu" Derviša Sušića, kako bi se javnosti približila mladomuslimanska pozadina okrivljene grupe, odnosno kako bi cijeli posao bio manje sumnjiv, a što upečatljiviji. Time je na samo jednoj sjednici "proces muslimanskim intelektualcima" i počet i završen, određena narav neprijateljske djelatnosti, izabrane osobe koje će činiti "neprijateljsku grupu", a određivanje visine kazne bila je tehnička stvar "nezavisnog" sudstva.

Suđenje bošnjačkim intelektualcima moralo se politički i znanstveno opravdati i obrazložiti. Javnost je trebalo da stekne dojam da u Bosni jača "muslimanski elemenat", "muslimanski nacionalizam", "islamski fundamentalizam" i "panislamizam", kako bi se mjere represije prema Bošnjacima predstavile normalnim i nužnim. Toga su se posla poduzeli mediji. Na zlonamjernu i propagandno vođenu antibosansku i antimuslimansku kampanju, uglavnom iz Beograda, a dijelom i iz Zagreba, kojoj je cilj bilo osporavanje bošnjačke inteligencije, stručno i politički valjano odgovorio je Mustafa Imamović u reviji za kulturu "Odjek". On kaže da se u posljednje vrijeme mogu sa raznih strana čuti priče ili, bolje reći, optužbe, a u jednom dijelu nedjeljne i dnevne štampe i pročitati, "da u određenim krugovima muslimanske inteligencije u Bosni i Hercegovini postoje i šire se ideje "panislamizma"[292]. S obzirom na to da je to pitanje "na jedan agresivan način nametnuto javnosti", na njega se mora odgovoriti znanstvenim putem, budući da se iz njegove upotrebe u toj nacionalističkoj halabuci ne određuje njegovo značenje. To znači da se panislamizam mora prvo odrediti, historijski prikazati, pa tek onda vidjeti da li je on primjenjiv na savremene političke prilike u svijetu, pa i u Bosni, utvrđuje Imamović.

Poslije sagledavanja i primjeravanja ideje panislamizma drugim sličnim pokretima, s jedne, i društvenim i historijsko-političkim kretanjima u islamskom svijetu, s druge strane, što je bilo vrlo značajno za svu kulturnu javnost, budući da je studiozno i znanstveno urađeno, Imamović je i samim Bošnjaci-

291 "Mislim da to može javni tužilac da kaže iz prijava koje je dobio iz Sekretarijata za unutrašnje poslove. To bi ustvari implicite označilo i njihovu aktivnost povezanu sa inostranim faktorima u borbi protiv ustavnog poretka". Hamdija Pozderac, nav. sjednica, traka 22, str. 5.

292 Mustafa Imamović, "Panislamizam i "panislamizam", Odjek, god. XXXV, br. 20. 15-31. X 1982. godine, str. 3.

ma predstavio panislamizam kao završenu i istrošenu historijsku kategoriju, a njihovim osporavateljima obesnažio argumentaciju. Politički stav da se u Bosni budi "panislamizam" on je učinio smiješnim i neozbiljnim. "Tvrdnje o pojavi "panislamizma" kod nas nastale su u jednom vrlo uskom krugu jugoslavenske inteligencije koja iz vlastitih nacionalističkih opterećenja ne može da se pomiri sa politikom SKJ u nacionalnom pitanju općenito, a posebno u odnosu na Muslimane." Tom krugu smeta ravnopravnost, pa čak i opstanak Bošnjaka, istakao je Imamović. Gotovo svako naučno proučavanje etnologije i društveno-političkog razvitka Muslimana, njihove kulture i književnosti "jednostrano se od pojedinaca proglašava za nacionalizam", i za "oživljavanje islama", odnosno "panislamizam". Različita dešavanja u islamskom svijetu, a posebno izbijanje i tok iranske islamske revolucije, a za taj krug bila su "dokaz o povratku islama" u Bosni. Prelazeći preko tih činjenica, u javnosti su se javile priče o jačanju "panislamizma" i "ajatolaštva" među svjetovnom bošnjačkom inteligencijom. To je, prema Imamovićevom mišljenju, postala "ideološka naljepnica" kojom se politički diskvalificiraju pojedinci, ustanove a ponekad i svi Bošnjaci.

Hamdija Pozderac je indirektno polemizirao s Imamovićem kada je u toku "procesa muslimanskim intelektualcima 1983." na sjednici OK SK Tuzla govorio o "panislamizmu". Suprotno Imamoviću, Pozderac tvrdi da "panislamizam" postoji i u njegovom klasičnom i u modificiranom obliku, a da su stavovi onih (očito on misli na Imamovića) koji negiraju njegovo postojanje protivni politici SK[293].

Jugoslavenska komunistička diplomacija djelatno je bila uključena u proces "muslimanskim intelektualcima" 1983. godine u Sarajevu. Ona je pratila reakcije na suđenje, uglavnom, u islamskim zemljama, obavještavala vlade tih zemalja o samim događanjima i utjecala, koliko je to mogla, da se pitanje bosanskih muslimana predstavi na što je moguće, za tu vlast, povoljniji način. Njoj je posebno bilo stalo da se održi svijest o tome da je položaj muslimana u Jugoslaviji povoljan i da jugoslavenska vlada nije antimuslimanska. Iza svega toga stajali su mnogostruki interesi jugoslavenske vlade u zemljama tzv. trećeg svijeta i zemljama pripadnicama pokreta nesvrstanosti, u koji su većinom bile uključene i sve zemlje s islamskim vladama ili s muslimanskim većinskim stanovništvom.

293 Vidi "Politika", 17. april 1983, str. 6.

U tu svrhu od jugoslavenskih diplomatskih predstavništava u Sarajevo stižu vijesti o odjeku sudskog procesa i reagiranju islamskog svijeta na njega. Tako je suđenje muslimanskim intelektualcima u Pakistanu pomno praćeno. Ambasadi SFRJ u Islamabadu Udruženje za podršku muslimanskim manjinama u Istočnoj Evropi uputilo je protest pod nazivom "Nova kampanja terora prema Muslimanima u Jugoslaviji". Tu se optužuje SKJ "da vodi kampanju u Jugoslaviji jedino prema Muslimanima"[294]. Povodom izricanja presude optuženima, svi su "važniji pakistanski dnevni listovi objavili vijest o presudama na suđenju u Sarajevu". List "Morning news" donosi vijest da je suđenje izazvalo talas "indignacije u muslimanskom svijetu". Za optužnicu se kaže da je neosnovana, a kao zaključak navodi se da muslimani u Jugoslaviji nemaju vjerskih sloboda. Pakistanska vlada nije se zvanično oglašavala[295], već je, prema tom izvoru, ona kasnije djelovala. Na zasjedanju federalnog Savjetodavnog vijeća jedan član je pokrenuo pitanje osude "muslimanskih intelektualaca u Jugoslaviji", što je predsjednik Vijeća ocijenio nepovezanim s odgovornošću vlade. "Vlada ipak ne zanemaruje ovaj slučaj, ali ne želi da se pomisli da želi da se miješa u unutrašnje stvari druge zemlje. Ograničila se na diplomatsku aktivnost."[296] Ambasada iz Kuala Lumpura (Malezija) izvještava da je obaviještena od Ministarstva inostranih poslova da u materijalu za Konferenciju u Daki nema pitanja položaja muslimana u Jugoslaviji[297]. U Daki (Bangladeš) organizacija islamskih studenata je jugoslavenskoj Ambasadi predala protestni memorandum povodom suđenja u Sarajevu[298]. Iz Kaira se javljalo o medijskom praćenju događanja vezanih za hapšenje grupe intelektualaca, kao i to da je suđenje većinom po vlast povoljno popraćeno, mada se ukazuje na napise u kojima se kaže da je muslimanima u Jugoslaviji potrebna veća pomoć us-

294 "Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Republički Komitet za odnose sa inostranstvom, Br: Str. pov. 94-387. Sarajevo, 7. jula 1983. godine". Pismo je uputio Hamdiji Pozdercu, predsjedniku CK SKBiH Brano Miljuš, zamjenik predsjednika Komiteta. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH, Kabinet predsjednika. Tu se također navodi:"Džemal Bijedić je poginuo u isplaniranoj avionskoj nesreći zato što je Musliman; Đilasu je oprošteno, jer je Srbin, a za dobar tretman Katoličke crkve u Jugoslaviji zaslužan je Vatikan, jer je finansijski moćan. SKJ je pod uticajem stavova i prakse bugarske vlade prema Muslimanima i tome slično."

295 Obavještava se o primanju protesta od "Islamskog društva" sa Floride pod naslovom "Teror u Jugoslaviji". Materijal je štampan na engleskom i arapskom jeziku a optužuje Jugoslaviju za "likvidaciju Muslimana". "SRBiH, Komitet za odnose sa inostranstvom, Br: Str. pov. 94-519 i 94-525. Sarajevo 1. septembra 1983." Pismo je upućeno Hamdiji Pozdercu, predsjedniku CK SKBiH od Brane Miljuša, zamjenika sekretara Komiteta.

296 "SRBiH, Komitet za odnose sa inostranstvom, Br: Str. pov. 94-688, 9. novembar 1983.".

297 "SRBiH, Komitet za odnose sa inostranstvom, Br: Str. pov. 94-770, Sarajevo 12. 12. 1983."

298 "SRBiH, Komitet za odnose sa inostranstvom, Br: Str. pov. 94-782 Sarajevo, 16. decembra 1983. godine."

tanova islamskog svijeta[299]. I iz Ambasade SFRJ pri Svetoj Stolici pišu o odjeku događanja u italijanskoj štampi, a Konzulat iz Soluna javlja o prenošenju Mikulićevog intervjua u grčkoj štampi[300].

Suđenje je imalo veliki odjek i u domaćoj javnosti. Do te mjere je bilo praćeno da se pretvorilo u neuobičajen medijski događaj[301]. Od objavljivanja saopćenja Okružnog javnog tužilaštva u Sarajevu ("Oslobođenje", 9. 4. 1983. godine), pa do samog suđenja 18. 7. iste godine domaća sredstva informiranja istupala su sa stavom da "muslimanski nacionalizam najviše šteti samim Muslimanima". Napisi u štampi su, uglavnom, informativni, s nakanom sataniziranja "Mladih muslimana" kao udruženja iz kojeg je proizašla optužena grupa, čime se htjela pokazati neprekinutost neprijateljskog djelovanja muslimana, ljudi koji su i ranije optuživani za slične ideje.[302] "Oslobođenje", s vidno naglašenim ekskluzivizmom i inzistiranjem na "pikanterijama", od svih dnevnih listova s prostora bivše socijalističke Jugoslavije najviše je i najredovnije pisalo o suđenju, što je i razumljivo s obzirom na to da je ono bilo "zvanični" dnevni list bosanskohercegovačke politike. "Politika" je imala "svojevrsnu uzdržanost u pristupu"[303], informirala je dosta redovno, ali bez nakana za ko-

299 "SRBiH, Komitet za odnose sa inostranstvom, Br: Str. br. 94-357. 21. juni 1983. godine.

300 "SRBiH, Komitet za odnose sa inostranstvom, Br. Str. pov. 94-358 , 20. juni i Br: Str. pov. 94- 293, 27. maj 1983. godine."

301 Za praćenje suđenja akreditovano je ukupno 14 novinara i fotoreportera, "Oslobođenje" – 2 novinara i 1 fotoreporter, "Večernje novine", Sarajevo – 1. novinar, "Svijet" 1 novinar, TV-Sarajevo 1 novinar, Radio Sarajevo 1 novinar, "Tanjug", 2 novinara i 1 fotoreporter, "Borba" i "Večernje novosti" 1 zajednički novinar, "Politika" (Beograd) 2 novinara, "Vjesnik" (Zagreb) 1 novinar, "Delo" (Ljubljana) 1 novinar. Suđenje je pratilo i pet stranih novinara, novinar "Kune"(Kuvajt), "Tajmsa", "Al ratama", "Circhen Cajtunga", "Opservera".Usp. CK SKBiH, Odjeljenje za informisanje i propagandu, "Analiza pisanja domaće štampe, radija i televizije i inostranih sredstava informisanja o suđenju grupi muslimanskih nacionalista u Sarajevu (april-septembar 1983. godine)", Sarajevo septembar 1983. godine, str. 2. Arhiv Centralnog komiteta SKBiH. Kabinet predsjednika.

302 Od dnevnih i nedjeljnih domaćih listova o suđenju su pisali:"Oslobođenje", "Politika", "Vjesnik", "Borba", "Pobjeda", "Delo", "Nova Makedonija", "Dnevnik", "Jedinstvo", "Rilindija", "Večernje novine", "Večernje novosti", "Politika ekspres", "Večernji list", "Slobodna Dalmacija", "Komunist", "NIN", "Svijet", "Novosti 8", "Ilustrovana politika", "Duga", "Start", "Danas". Od stranih medija o suđenju su pisali ili izvještavali: "Lidos-tagespot", "Velt", "Ekonomist", "IRNA", "Klajne cajtung", "Kronen cajtung", "Sidnej morning herald", "Etelat", "El paiso", "Al dava al islamio", "AFP", "Vifak", "Pikolo", "Rojter", "Kuna", "Džang", "Seleburger nahrithen", žKurir", "Kajhan internešelen", "Hazadegan", "Frankfurter algemajne cajtung", "Hejhan internešnel", "Gardijan", "Surus", "Radio Beč", "Noje cirher cajtung", "Radio Dojče Vele", "Rude pravo", "Zidost tagespost", "Azodegan", "Novina njus", "Zidojče cajtung", "Pakistan tajms". Analiza pisanja domaće štampe, radija i televizije i inostranih sredstava informisanja o sudenju grupi muslimanskih nacionalista u Sarajevu (april-septembar 1983. godine)", Arhiv Kabineta predsjednika CK SKBiH, str. 30-49.

303 "Analiza pisanja domaće štampe..." o procesu 1983. godine, str.11.

mentiranjem samog toka suđenja. Zagrebački "Vjesnik" je objektivno i prilično profesionalno izvještavao, ali bez značajnog redakcijskog doprinosa. Kad je u pitanju strana štampa, većina napisa i vijesti je krajnje kritička prema stanju u Jugoslaviji. Takvim ocjenama prednjače iranska, libijska i, kako smo ranije napomenuli, pakistanska, ali ništa manje ni austrijska i njemačka štampa[304]. Za strana sredstva informiranja uopće se može reći da događaj stavljaju u ravan destabilizacije zemlje poslije Titove smrti, ekonomske krize i nedemokratskog uzvraćanja sistema na legalne zahtjeve bosanskih muslimana, s tim da se optužnica, uglavnom, proglašava neutemeljenom. Britanska, iranska i austrijska štampa čvrsto su na stajalištu da je položaj muslimana u Jugoslaviji loš i da su oni neravnopravni sa ostalim narodima[305], da je optužnica nedokazana, a izrečene kazne drakonske.

Kroz šestomjesečnu istragu prošlo je nekoliko stotina ljudi. U toku istrage nije se pouzdano znalo ko će biti optuženi, a ko svjedok, ljudima su se uloge dodjeljivale zavisno od njihovog držanja u istrazi i saznanja koja su omogućavala da se optuženi prikažu kao inkriminirana grupa. Konačno se optužba zadržala na 13 osoba: Aliji Izetbegoviću, Omeru Behmenu, Hasanu Čengiću, Ismetu Kasumagiću, Edhemu Bičakčiću, Rušidu Prgudi, Salihu Behmenu, Mustafi Spahiću, Huseinu Živalju, Džemalu Latiću, Meliki Salihbegović, Derviši Đurđeviću i Đuli Bičakčić[306].

---

304 "Analiza pisanja domaće štampe ..." o procesu 1983. godine, str. 33.

305 "Analiza pisanja domaće štampe ...", o procesu 1983. godine, str. 47.

306 Pošto se radi o ljudima koji su u kasnijim bošnjačkim i bosanskim događanjima imali veliku djelatnu ulogu, a i usljed toga što je samo suđenje bitno utjecalo na život i društvenu ulogu osuđenika, donijet će mo njihove biografije u momentu suđenja. " Alija Izetbegović, rođen 1925. g., pravnik, osuđivan 1946. g. na tri godine zatvora zbog rada u časopisu El-Hidaje, autor "Islamske deklaracije", "Islam između Istoka i Zapada", te zbirke časopisnih tekstova "Problemi islamskog preporoda". Omer Behmen, rođen 1929 g., građevinski inženjer, osuđivan 1949. g. na 20 godina zatvora sa prinudnim radom i pet godina gubitka građanskih prava zbog članstva u političkoj organizaciji Mladi muslimani. Hasan Čengić, rođen 1957., imam, teolog, pisac nekoliko tekstova o šerijatu ("Glasnik IVZ"), teksta "Božje jedinstvo" ("Islamska misao"), te nekoliko ranih radova objavljenih u listu učenika Medrese ("Zem-Zem"), neosuđivan. Ismet Kasumagić, rođen 1928. g., inženjer metalurgije (ekspert Ujedinjenih nacija), osuđivan na jednu godinu zatvora zbog poznavanja sa jednim članom organizacije "Mladi muslimani" (kasnije rehabilitovan). Autor mnogih stručnih radova iz oblasti metalurgije, prikaza, naučnih publikacija. Edhem Bičakčić, rođen 1952 g., elektroinženjer, neosuđivan. Husein Živalj, rođen 1949. g., inženjer mašinstva, neosuđivan. Rušid Prguda, ekonomista, osuđivan 1949. godine kao pripadnik "Mladih muslimana" na 20 godina zatvora sa prinudnim radom i pet godina gubitka građanskih prava, autor neobjavljenog literarnog ciklusa o muslimanima. Salih Behmen, rođen 1922. g., nastavnik matematike, osuđivan 1950. g. na 12 godina zatvora sa prinudnim radom i 5 godina gubitka građanskih prava zbog članstva u organizaciji Mladi muslimani, autor više članaka ("Uloga Ilmije, jučer, danas, sutra", "Plod oholosti", "Naučna otkrića i Kur an" itd). Mustafa Spahić, imam, politolog, neosuđivan.

Povodom hapšenja muslimanskih intelektualaca reisul-ulema Naim Hadžiabdić i predsjednik Starješinstva Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini dr. Ahmed Smajlović [307], zatražili su prijem kod nadležnog ministarstva bosanskohercegovačke vlade za odnose sa vjerskim zajednicama. Reisul-ulema od Vlade je tražio samo informaciju o svojim zatočenim službenicima. "Naime, trojica vjerskih službenika Islamske zajednice su zatvoreni, a ne znamo razloge. Da li se radi o nekakvoj organizaciji ili je u pitanju protivdržavni rad. Nama se obraćaju neki vjernici, a mi o tome ne znamo ništa kazati. Vi vjerovatno znate zašto su uhapšeni Mustafa Spahić, Hasan Čengić i Husein Smajić. Mi nismo došli da ih branimo. Naš je interes dobronamjeran. Ne želimo nikog da branimo i da dokazujemo nečiju građansku grešnost, lojalnost i čistotu. Mi možemo tvrditi tako nešto za naše organe, ali za pojedince ne. Ako je neko pogriješio, neka odgovara. Ja ne garantujem ni za koga, jer se svako može ogriješiti."[308] Vučićević je reisul-ulemu Hadžiabdića i predsjednika Starješinstva Smajlovića upoznao sa stavovima usvojenim na razini države o tome da se radi o neprijateljskoj grupi usmjerenoj na rušenje postojećeg društvenog sustava, s tim da to ne znači nikakvu promjenu odnosa prema religiji i njenim ustanovama[309].

Dok se Reisul-ulema ograđivao od zatočenih, ističući da nije došao "da ih brani", dotle se Smajlović držao dostojanstveno, braneći pravo na samostal-

---

Džemal Latić, rođen 1957. g., profesor književnosti, književnik, autor zbirke pjesama "Mejtaš i vodica"(nagrada "Slovo Gorčina") i, također, visoko ocijenjene zbirke pjesama "Nevjestina noć", zatim "Spjeva o Muhamedu" i drugih manjih poetskih radova i kritika u časopisima "Odjek", "Život", "Oko", "Književna smotra", "Izraz" itd; neosuđivan. Melika Salihbegović, rođena 1945., književnik, autor zbirke literarnih zapisa "Kaze" i knjige eseja iz oblasti likovne umjetnosti "Gospodar vremena", te neobjavljene zbirke pjesama "Nebeska dova", također autor mnogobrojnih književnih i likovnih kritika, pjesama, pripovijetki, scenarija, eseja o islamu u časopisima "Život", "Oko", "Književna smotra", "Izraz", "Odjek" itd; neosuđivana. – Derviš Đurđević, rođen 1948., pravnik, neosuđivan. Đula Bičakčić, rođena 1953., neosuđivana.Vidi "Sarajevski proces, suđenje muslimanskim intelektualcima 1983 g.", Bosanski institut, Zurich 1987, str. 11.

307 Zabilješka o razgovoru Milana Vučićevića sa reisom Hadžiabdićem i Ahmedom Smajlovićem, 6. 4. 1983. Sekretar Komisije za odnose sa vjerskim zajednicama Filip Šimić zabilješku je proslijedio Hamdiji Pozdercu. SRBiH, Izvršno vijeće, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, Str. pov. br. 055-57/83, 7. 4. 1983. godine.

308 Nav. zabilješka, str. 3. Ovdje su navedene reisul-ulemine riječi i u tekstu Zabilješke su tako označene jer one upečatljivo odražavaju njegov odnos prema cijelom pitanju.

309 Reisul-ulema je, krajnje neumjesno za svoj statusni položaj prekidao dvaput razgovor upadicom da "oni nisu došli nikoga da brane" (str. 4.), i drugi put "Skinuli bi oni meni glavu kad bi mogli" (str. 5.) što se odnosilo na "patriotski neopredijeljene službenike".

nost Islamske zajednice i odbacujući optužbe da u islamskoj štampi ima neodgovornin pisanja i izjava[310]."Na kraju razgovora Smajlović se ponovo interesirao za uhapšene imame pitajući da li će imati adekvatne advokate na suđenju i ima li smisla da ih posjeti. Reisul-ulema je bio odlučan, pa je rekao: "Što se mene tiče, ja nemam potrebe da ih posjećujem, a mogu samo dati odgovor onima koji me za taj slučaj pitaju", istakao je na kraju ovog razgovora Reis Hadžiabdić."[311]

Iz narednog susreta Vučićevića i Smajlovića[312]potpuno je vidljiv oblik i stupanj nadzora države nad Islamskom zajednicom. Uplitanje države u rad Islamske zajednice išlo je dotle da je Smajlović za svaku novu poslovnu odluku morao tražiti političko, komunističko odobrenje[313]. Povodom znanstvenog skupa na Bejrutskom univerzitetu o islamu u Jugoslaviji, Smajlović je iznio teme o kojima će govoriti, osnovnu ideju izlaganja i literaturu koju će koristiti. Tom prilikom sve primjedbe predstavnika Vlade o "indoktrinaciji građana vjernika putem islamske štampe", te o "unošenju ideologije kao uslova za ostvarenje religije" Smajlović je pobio i odbacio. Rad Islamske zajednice on je označio kao čisto vjerski, a posebno je odbacio optužbe za njenu povezanost s "Mladim muslimanima". "Predsjednik Vučićević nije prihvatio Smajlovićevo viđenje stvari."[314] Također, nije preporučio primanje donacije za opravku Gazi Husrev-begove džamije od Saudijske Arabije[315].

---

310 Čitava Zabilješka je prepuna nepovjerenja i sumnje prema Smajloviću. "Smajlović se više puta uključivao u razgovor ali dosta konfuzno, bez argumenata i uvijek sa uobičajenim verbalnim i površnim primjerima" (str. 8.) "Smajlović je ponovo nastojao da neke stvari brani i ublaži pa je rekao:" Starješinstvo je bilo iritirano da je od imama u Zvorniku, od strane SO traženo da se Smajić osudi u džamiji na vjerskom skupu, a zna se da je to džamija, a ne sudnica". Reis je u svim prilikama pokušavao da dezavuiše Smajlovića, a tom prilikom je rekao: "Odavno je u Zvorniku situacija trula. Tamo, čim se Suljić pojavio iz zatvora, situacija se iz temelja promijenila". Nav. zabilješka, str. 9. Tad je bio optužen i zatvoren zvornički imam Husein Smajić, na koga se taj dio razgovora odnosi.

311 Nav. zabilješka, str. 9.

312 Zabilješka o razgovoru između predsjednika Komisije Izvršnog vijeća Skupštine SRBiH za odnose sa vjerskim zajednicama Milana Vučićevića i predsjednika Starješinstva Islamske vjerske zajednice, dr Ahmeda Smajlovića. Razgovor je na zahtjev Ahmeda Smajlovića održan 6. maja 1983. godine. Zabilješka s razgovora je upućena Hamdiji Pozdercu, pod oznakom: " SRBiH., Izvršno vijeće SRBiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, Str. pov. Broj: 055-70/83, Sarajevo, 16. 05. 1983. g."

313 "Smajlović je u ovom razgovoru pokrenuo ova pitanja: gostovanje na fakultetu Avzaji u Bejrutu, prijem novčane pomoći od Saudijske Arabije za opravku Begove džamije, stanje odnosa među vjerskim službenicima u Zvorniku i ramazanska aktivnost Islamske zajednice u BiH." Zabilješka o razgovoru Vučićevića i Smajlovića, nav. dok, str. 1.

314 Zabilješka o razgovoru Vučićevića i Smajlovića, nav, dok, str. 5.

315 Smajlović je obavijestio Vučićevića da je donacija Saudijske Arabije bez ikakvih uvjeta, a da je već od Islamske zajednice odbačena ponuda libijskog predsjednika Gadafija, jer je on tražio da se u tom slučaju na džamiji pismeno obilježi da ju je on restaurirao.

Povod za razgovor Hamdije Ćemerlića[316], dekana Islamskog teološkog fakulteta, s Milanom Vučićevićem, bila je predstavka studenata Nastavno-naučnom vijeću Fakulteta, kojom oštro prosvjeduju protiv optužbi na račun njihovog fakulteta u domaćoj štampi. "Nas je ova najnovija situacija i pisanje štampe dovelo u vrlo tešku situaciju, a pogotovo mene, jer se nalazim na čelu institucije koja je javno okvalifikovana kao "neprijateljsko leglo" i mjesto gdje se vrši indoktrinacija studenata i mladih imama, istakao je Ćemerlić."[317] Optužba, prema njegovom mišljenju, nije dobro odmjerena[318]. Vučićević je odgovorio "da je sasvim normalno što su ovako reagovali pošteni i patriotski opredjeljeni studenti i nastavnici" i od njih je zatražio osudu i obračun sa onima koji su na neprijateljskim stajalištima.

Pismo studenata Islamskog teološkog fakulteta svojim profesorima donosimo u cijelosti, jer je karakteristično za cjelokupno muslimansko i bošnjačko viđenje tog slučaja:

"Nastavno-naučnom vijeću

Islamskog teološkog fakulteta

u Sarajevu

U "Oslobođenju" od 10.IV 1983. pod naslovom "Nacionalističke zablude i iluzije" od Izudina Filipovića između ostalog se kaže i ovo: "Posebno su bili zainteresovani za mlađe imame, pa su ih nastojali još u vrijeme školovanja u medresi i na Islamskom teološkom fakultetu indoktrinirati u duhu tzv. borbe-

316 Hamdija Ćemerlić (1905-1990) rođen je u Janji. Diplomirao je pravo u Beogradu 1931., a postdiplomske studije završio u Parizu. Započeo je akademsku karijeru 1938. godine kao docent na Višoj šerijatsko-teološkoj školi u Sarajevu. Bio je profesor Ustavnog prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu od njegovog osnivanja, te dekan istog fakulteta. Jedan je od utemeljivača Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu i njegov prvi dekan. Rektor je Univerziteta u Sarajevu 1969-1973. i redovni član ANUBiH od 1975. godine. Aktivni je učesnik NOP-a od 1943, kada je biran za vijećnika ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. Bio je ministar pravosuđa u prvoj vladi BiH 1945. Dobitnik je mnogih odlikovanja i nagrada. Napisao je brojne studije iz ustavnog prava te knjige "Les systemes electoraux en Yugoslavie", Pariz, 1937., "Društveno upravljanje i njegova unutarnja struktura", 1958, "Ocjena ustavnosti zakona FNRJ", 1964.

317 Zabilješka o razgovoru Milana Vučićevića sa Hamdijom Ćemerlićem, vršiocem dužnosti dekana Islamskog teološkog fakulteta u Sarajevu. Vučićević je na molbu Hamdije Ćemerlića s njim obavio razgovor 2. 6. 1983. godine. Zabilješka je pod nazivom "SRBiH, Izvršno vijeće SRBiH Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama, Str, pov. Broj: 09-87/83 , Sarajevo, 15. 6. 1983. godine". Upućena je bila Hamdiji Pozdercu.

318 "Vama je poznato da je više nastavnika bilo na saslušanju, ne znam da li u SUP-u ili DB. Svi oni su pušteni, što znači da su nevini. Kada je to tako, mi bi sa punim pravom trebalo da podnesemo tužbu protiv autora napisa u listu "Oslobođenje" od 10. 04. 1983. g. Izudina Filipovića za izmišljotine i klevetanja, rekao je Hamdija Ćemerlić". Razgovor Vučićevića i Hamadije Ćemerlića. Nav. dok, str. 2.

nog islama i pridobiti za kasnije širenje neprijateljskog djelovanja među masama vjernika. U tu svrhu su pripremali propagandne materijale i knjige".

Slične izjave pojavile su se i u drugim listovima i časopisima i fami koja se neodgovorno širi u našoj sredini.

Mi studenti Islamskog teološkog fakulteta prvenstveno smo iznenađeni tvrdnjama iznesenim u navedenim slučajevima što nas je potaklo da uložimo protest protiv takvih paušalnih izjava koje nanose štetu nama studentima i fakultetu u cjelini. Ovakve izjave mogu se sve češće čuti u jednoj uopštenoj formi a tiču se svih nas što svakako može imati dalekosežnije posljedice po nas. Iznenađujuće je također to što nikakvim putevima predviđenim za uvid u naš programski rad nije niko o mogućnostima indoktrinacije i o eventualnoj prisutnosti te pojave nije nas pitao, niti je sa nama razgovarao. S obzirom da su sva predavanja na fakultetu javna kao i svi ispiti i sve druge aktivnosti i rad nas studenata, iznenađujuće je da se bez ikakvih direktnih i stvarnih kontakata mogu iznositi tvrdnje kao što su: "pokušaj indoktrinacije" i "fakultet je leglo neprijateljstva" i slično. Mi studenti tvrdimo da u našem radu koji se odvijao i koji se odvija u okviru našim programom predviđenih aktivnosti nije bilo i nema nikakvih pokušaja indoktrinacije. Posebno je za nas uvredljiva tvrdnja da je naš fakultet "leglo neprijateljstva". U cjelokupnom svom radu i idejnoj orijentaciji svih programskih aktivnosti fakultet niti je bio niti može biti "leglo neprijateljstva". Naprotiv, u svom nastojanju za proučavanje islama u svim njegovim aspektima, mi smo duboko uvjereni i svjesni i znamo, a to i želimo da budemo, ono što je islam u svom izvornom značenju uvijek bio.

Smatramo da ne treba zanemariti i da nije moguće zapravo zanemariti neke činjenice kao što su: u programu našeg studija mi izučavamo u dva semestra DPU SFRJ samo s jednim ciljem kako bi i danas i sutra bili u mogućnosti da se ispravno postavimo radimo i živimo u našoj društveno-političkoj stvarnosti. Kao vanredni profesori na našem fakultetu su angažovani profesori nekih drugih fakulteta. Oni su znak naše otvorenosti i želje suradnje, nasuprot tvrdnjama kako smo "leglo neprijatelja". U našim vanastavnim aktivnostima uvijek smo se rukovodili i rukovodimo pravilom da, pored toga što se konsultujemo sa profesorima, sve naše materijale dajemo na uvid dekanatu, republičkom Starješinstvu, Vrhovnom Starješinstvu. Zapravo, (mada se time ne ponosimo), mi i nismo imali ni izdaleka onoliko aktivnosti koliko smo mogli i kao studenti trebali da imamo u cilju jednog opšteg sticanja iskustva za rad i znanje u radu.

Zbog činjenice da sutra trebamo da radimo u Islamskoj Zajednici, da radimo zapravo i za opšte dobro našeg društva u najširim okvirima, ne želimo da već unapred budemo određeni niti etiketirani kao neki potencijalni neprijatelji. I utoliko nas spomenute izjave vrijeđaju i prisiljavaju da se energično suprotstavimo svom snagom naše mladosti i želje da i mi proživimo normalan život a ne sudbinu onih na koje će se pokazivati samo na osnovu neosnovanih tvrdnji koje nam se lijepe kao etikete a da to ničim nismo zaslužili. eleći da ostanemo vjerni svom pozivu tražimo da fakultet pokrene inicijativu utvrđivanja prave istine stvari do čega nam je mnogo i jedino stalo.

U Sarajevu, 11. 5. 1983. Udruženje studenata ITF-a

Predsjednik: Brdar Mensur"[319]

Istovremeno sa sudskim procesom u Sarajevu je počela šira međunarodna osuda Bosne i Bošnjaka. Nosilac velikosrpskih nakana i radnji bio je, posredstvom Raselovog suda, Vladimir Dedijer. Raselov sud je optužio politiku Branka Mikulića za potpomaganje panislamizma, bošnjačko kršenje i ugrožavanje srpskih i hrvatskih prava u Bosni i Hercegovini u trenutku kad je kampanja protiv muslimana u zemlji bila najžešća. U pismu Vladimira Dedijera Branku Mikuliću, "Poziv Raselovog suda Branku Mikuliću da odgovori na optužbe o kršenju ljudskih prava u BiH", kaže se da je Sud ovog proljeća dobio tužbu pod naslovom "O teškim posledicama kršenja ljudskih prava srpske i hrvatske nacionalnosti u BiH od strane islamskih nacionalista"[320]. U optužbi se navodi vaše ime, navodi Dedijer, "kao glavnog organizatora progona građana putem optužbi za verbalne delikte", a navodi se i to da ste u ime bosanskog vodstva spriječili Tita da ukine verbalni delikt u Jugoslaviji. "U roku od šest sedmica se traži vaš odgovor na to da li je dostavljena dokumentacija tačna ili ne."

Sa optužnicom protiv Mikulića Dedijer je pismeno upoznao Cvijetina Mijatovića. Optužnica s dokumentacijom broji 120 strana. Tužioci koji žive u Jugoslaviji tražili su od Suda da im se imena ne navode, što je i praksa Suda. "Prva tačka optužbe odnosi se na popis stanovništva u BiH. Znatno veći broj Muslimana od ranijih popisa, objašnjava se upotrebom direktnih ili indirektnih političkih pritisaka, a ne prirodnim uzrocima, naročito većim natalitetom Mu-

319 Pismo se nalazi kao dodatak Zabilješci razgovora Hamdije Čemerlića i Milana Vučićevića.

320 "Drugu Branku Mikuliću, Predsedniku Predsedništva SR BiH, Poziv Raselovog suda Branku Mikuliću da odgovori na optužbe o kršenju ljudskih prava u BiH," Akademik Vladimir Dedijer – Predsednik zasedanja Prvog Raselovog suda, prvi Podpredsednik Suda o Latinskoj Americi, Predsednik Suda o ljudskim pravima u SR Nemačkoj, Prvi Podpredsednik Konferencije o agresiji protiv Irana, 10. april 1983, Arhiv Kabineta predsjednika CK SKBiH.

slimana." Daju se podaci o migraciji intelektualaca srpske i hrvatske nacionalnosti u Zagreb i Beograd uslijed "atmosfere pritisaka". "Tužioci tvrde da se Muslimani favorizuju uz pomoć države kao potpuno povlašćena nacionalna grupa. To se vidi kako u materijalnom pogledu zidanja i obnavljanja džamija i islamskih kulturnih ustanova, odgajanja kadrova na račun kultura drugih etničkih grupa. Tužioci dalje tvrde da se oživljavanje duha isključive prednosti Muslimana, kao što je bio slučaj do 1878. godine vrši konstantno."[321] Kao predmet optužbe navode se i stavovi pojedinih bošnjačkih visokih partijskih dužnosnika, posebno Nijaza Dizdarevića i Hasana Grabčanovića , za koga kažu da su njegovi stavovi o nacionalnom pitanju istovjetni "stavovima iranskih fundamentalista". Nabrajaju se i brojni slučajevi "verbalnog delikta" u Bosni i Hercegovini, posebno se takvi slučajevi odnose na Srbe i Hrvate, i optužuje Mikulić da je odvratio Tita da taj član zakonodavstva ukine.

Dedijer piše (dosta privatno) Mijatoviću, prije navođenja tačaka optužnice, da je on osobno podržavalac Iranske revolucije, ali da je protivan "desnom krilu fundamentalista u Teheranu, koji hoće da stvaraju silom islamske republike po čitavom svetu, zasnovane na islamskim dogmama. Kao što ćeš kasnije videti raspolažemo podacima da Zelena islamska internacionala želi da stvori dve nezavisne islamske republike u Evropi, jednu u Albaniji a drugu kod nas"[322]. Što se tiče optužbe, Sud još nije donio odluku da li će se stvoriti posebna komisija, nego je čitav postupak u stanju pripreme, sve zavisi od toga da li optužba stoji ili ne. Više o svemu saznajemo u pismu Rudiju Rizmanu, Dedijerovu suradniku, u kome Dedijer javlja da je dobio vijest o stizanju optužnice o kršenju srpskih i hrvatskih nacionalnih prava u Bosni. "Tužioci se pozivaju na podatke o popisu, kako su Muslimani postali daleko najbrojnija nacija, a pre rata su bili daleko na drugom mestu. Pišu o nekakvoj atmosferi pritisaka protiv drugih nacionalnosti u BiH, daju podatke o nacionalnom sastavu u oblasti nauke, kulture i tome slično."[323] Bosanska policija je saznanja o tužbi upotpunila svojom operativnom djelatnošću[324].

---

321 Pismo Vladimira Dedijera Cvijetinu Mijatoviću, 8. maj 1983, str. 5.

322 Pismo Vladimira Dedijera Cvijetinu Mijatoviću, str. 4.

323 Vladimir Dedijer, "Tovarišu Rudiju Rizmanu, Izvještaj o radu Raselovg suda", 6. april 1983, str.2.

324 Iz nadzora Esada Ćimića policija je doznala da je tužba dignuta na osnovu brojnih izjava bosanskih intelektualaca, te "izjave dva naša visoka funkcionera", kako se Mikulić optužuje "zbog podržavanja i dopuštanja širenja ideje panislamizma u BiH, čime se vrši genocid prema ostalim narodima u BiH, naročito Srbima i Hrvatima", kako se u sve uključila inostrana štampa i kako se namjerava dići akcija za bojkot održavanja Zimskih olimpijskih igara u Sarajevu. Centar SDB Sarajevo, Op. radnik: K.M. Inf. str. pov. br. 32. Dana 14. juna 1983. god.

Povodom te optužbe hitno se sastalo bosansko partijsko vodstvo. Osnov rasprave bile su Dedijerove optužbe Mikulića, te njegovog pisma Mijatoviću, Grličkovu i Vidiću. Pozderac, kao predsjedavajući, povodom optužbe rekao je: "očito da se radi o sračunatom pokušaju da se na međunarodnom planu i u zemlji stavi na tapet nacionalna politika u Bosni i Hercegovini i da se ponovo otvori pitanje Muslimana, da se putem Raselovog suda pokuša suditi nacionalnoj politici u Bosni i Hercegovini počev od odluka ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a..", što je istovremeno i pokušaj da se dovede u pitanje Titova politika bratstva i jedinstva. Iza takvog pokušaja otvaranja dijaloga o nacionalnoj politici u Bosni i Hercegovini "stoje grupe nacionalista i anarholiberala u Sarajevu sa istomišljenicima velikosrpske i velikohrvatske orijentacije koji su u sprezi sa nekim funkcionerima". Činjenica je da iza optužbe stoje dva visoka funkcionera Jugoslavije, da je pismo optužnice razaslano na trideset adresa preko "Tanjuga", ali da nam je optužnica, kucana na 120 stranica, nepoznata[325]. Na osnovu razgovora Nikole Stojanovića s Grličkovim, koji je o optužnici razgovarao s Dedijerom, saznaje se da je optužnica materijal "koji je prije dvije godine napisan od strane srpskih nacionalista", a bio je upućen i partijskom Centralnom komitetu. Grličkov se s Dedijerom dogovorio da Rizman podnese referat Raselovom sudu čija bi poenta bila da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji riješeno na najbolji način i da nema nikakvih osnova da se takvo pitanje pred Sudom pokreće[326]. Zgonjanin je izvijestio da je to sve stvar sprege sarajevskih i beogradskih anarholiberala, da se na prikupljanju građe bio angažirao Šešelj, a da su u Beogradu veza Dobrica Ćosić i Ljuba Tadić. Pozderac je ponovo naglasio da Dedijer ovoga puta "za razliku od njegovih ranijih istupanja ... djeluje sa velikosrpskih pozicija i u funkciji je velikosrpske orijentacije danas". Kad je riječ o dokumentaciji koja je otišla Raselovom sudu, mišljenja je da je to suđenje nacionalnoj politici u Bosni i Hercegovini, što potvrđuje da i dalje stoji "zadavanje novih udaraca konstituciji Bosne i Hercegovine u federativnoj zajednici ravnopravnih naroda i narodnosti. Da ponovo i na ovaj način velikosrpska i velikohrvatska orijentacija otvara pitanje Bosne i Hercegovine i to je najbolji znak ... da ovo pitanje Bosne i Hercegovine nije ni danas skinuto sa dnevnog reda i da se ono uvijek u mogućim situacijama ponovo vraća iznova i postavlja na dnevni red, .."[327].

325 Hadmija Pozderac, Magnetofonski snimak sjednice Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, održane 6. juna 1983. godine, traka 1, str. 2.

326 Nikola Stojanović, nav. dok. sjednice, traka 3, str. 1.

327 Hamdija Pozderac, nav. dok, traka 4, str. 4.

Mikulić nije branio sebe, već politiku bosanskog vodstva. Prema njegovom mišljenju, cilj te kampanje je "izazivanje međunacionalnih sukoba u Bosni i Hercegovini", a ponovo se "otvara pitanje nacionalne posebnosti Muslimana i to sa veoma agresivnih velikosrpskih i velikohrvatskih pozicija a time i Bosne i Hercegovine kao republike"[328]. Reći da se promiču Muslimani na štetu Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini je "monstruozno", Mikulićev je zaključak. Sudionici rasprave su se složili u stavu da optužnica znači miješanje u unutarnje stvari jedne republike, da je metod izvlačenja Bosne i Hercegovine van jugoslavenskog konteksta i razmatranje nacionalnih odnosa samo u njoj nešto o čemu savezni državni i partijski vrh moraju zauzeti svoje stajalište i odrediti se prema Dedijeru[329]. Pri tome su se svi složili da ne bi bilo dobro da se ide na Sud, jer bi u neravnopravnoj borbi sa svjetskim medijima Bosna i Hercegovina, i pored toga što je pravda na njenoj strani, mnogo izgubila.

328 Dedijerov status u jugoslavenskom komunističkom vodstvu Bosancima nije bio jasan. Dok su oni njegovo djelovanje ocjenjivali spornim, a u spomenutom slučaju nacionalističkim, dotle je, prema izjavi Hamdije Pozderca, on bio primljen tih dana kod Pere Stambolića i Vidoja Žarkovića, visokih saveznih dužnosnika, a Dobrivoje Vidić je u Predsjedništvu CK SKJ bio zadužen za kontakte s njime.

329 Branko Mikulić, nav. dok, traka 12, str. 3.

RASPAD KOMUNISTIČKE JUGOSLAVIJE I OSLOBOĐENJE BOŠNJAKA

VIII.
RASPAD KOMUNISTIČKE JUGOSLAVIJE I OSLOBOĐENJE BOŠNJAKA

1. BOŠNJACI U RASPADU KOMUNIZMA

Popisom stanovništva 1971. godine, kojim je priznata bošnjačka nacionalna samobitnost od komunista tad i na razini savezne države, doduše, izražena odrednicom "Musliman", a što se oslanjalo na političku odluku o uvažavanju muslimanske/bošnjačke nacionalnosti sa XVII sjednice CK SKBiH 1963. godine, Bošnjaci su dobili veliku političku bitku. Oni su time ozakonili politički izraženu samobitnost i ravnopravnost. Ali, taj tok, prijelaz s političke, vanjske, formalne na državnu, unutarnju i suštinsku ravnopravnost, nije bio ni jednoznačan, ni lahak. Kako je nacionalnost Bošnjaka bivala izražajnija, očevidnija i prisutnija, tako su joj i osporavanja bivala veća i perfidnija. Jer, popisom stanovništva partijska opredjeljenja trebalo je da se potvrde na saveznoj, federalnoj državnoj razini, gdje je bilo velikih otpora. Radna grupa Komisije za razvoj društveno-političkih zajednica i međunacionalne odnose Predsjedništva SKJ, razmatrajući dileme koje se pojavljuju o prijavljivanju nacionalnosti koje se popisuju u popisu stanovništva 1971. godine, i pored jasnog stava bosanskih komunista o nacionalnoj posebnosti Bošnjaka, tvrdi da u vezi s tim pitanjem i dalje ostaju izvjesne nejasnoće. "Problem Muslimana u ovom popisu će biti nešto jasniji nego u ranijim mada su i dalje ostale izvesne dileme na koje nema odgovora. Pre svega jasno je i to je Radna grupa potvrdila da Muslimane kao pripadnike etničke grupe treba adekvatno evidentirati. Prema tome, kao popisna kategorija ostala bi: Muslimani / u etničkom smislu/."[1]

Dvojilo se i o Bošnjacima izvan Bosne. Bilo je nastojanja da se tim ljudima kao zajedničko s Bošnjacima prizna samo religioznost, islam, naročito u Makedoniji, a kod pojedinih sudionika razgovora i u Sandžaku, što ne bi bio dovoljan osnov za istovrstan popisni odjeljak. Jedinstvenim nacionalnim popisnim odjeljkom, koji se postigao dokaznom upornošću bosanskih komunista,

1 "Neka pitanja medjunacionalnog karaktera u popisu stanovništva 1971. godine", Dnevna informacija. Izdaje Grupa za političko informisanje SK SSRNJ, br. 6, 22. 1. 1970. godine, str. 4.

te marljivošću Atifa Purivatre i Kasima Suljevića, koji su za tu potrebu napisali i posebnu propagandnu brošuru kao uputu Bošnjacima za popis, bošnjačka nacionalna skupnost je potvrđena i sačuvana.

Takvom potvrđivanju bošnjačke vlastitosti protivili su se mnogi. Odgovor Nikole Stojanovića na izlaganje Envera Redžića u Sekciji za međunacionalne odnose SK SSRNJ o pojavi srpskog i hrvatskog šovinizma u Bosni i Hercegovini je primjer zlonamjernog, iskrivljenog i netačnog pogleda na Bošnjake, i to od jednog profesora Sarajevskog univerziteta i visokog komunističkog dužnosnika. Stojanoviću smeta pojava Bošnjaka u javnom životu, u politici i na Univerzitetu posebno. S politikom "nacionalnog ključa" Bošnjaka je postalo toliko da se srpska i hrvatska inteligencija osjeća ugroženom, tvrdio je Stojanović, seli se u Hrvatsku i Srbiju i kao odgovor na veliko bošnjačko prisustvo počinje govoriti o tome da se pojedini dijelovi Bosne pripoje tim republikama, što je, prema njegovom mišljenju, u tom slučaju i opravdano. Raste "muslimanski klerikalizam", nastavlja Stojanović, grade se nove džamije, a sve stare se proglašavaju spomenicima kulture. Muslimani komunisti svoju nacionalnost još uvijek vežu s islamskom religijom. "I dalje svojoj djeci daju islamska imena, a vrlo rijetko narodna, zatim se u pogledu jela strogo pridržavaju vjerskih propisa... Ni do danas još muslimani-komunisti nisu spriječili jednu zastarjelu i nehigijensku manipulaciju sa mrtvacima. Zašto se vjerski obred ne obavlja samo na groblju, a ne u centru grada pred glavnom džamijom .... Zato druže Redžiću, kad govorite o srpskom i hrvatskom nacionalizmu, prvo pometite ispred svojih vrata2, progovara iz Stojanovića duh ravnogorskog pokreta.

Stojanovićeva drskost i bezobzirnost otkriva istinsku i duboko nataloženu mržnju prema svemu što je muslimansko i bošnjačko. Tu nije riječ o nerazumijevanju muslimanskog, jer Stojanović je Bosanac, profesor Univerziteta i kao sekretar Izvršnog biroa CK SKBiH drugi čovjek bosanskih komunista, koji zna šta je to muslimanska kultura. Riječ je o dubokoj, atavističkoj mržnji prema svim oblicima življenja muslimanskog duhovnog bića. On zamjera komunistima-Bošnjacima što su zadržali i najmanje oblike vlastitosti u svom životu, što se nisu u potpunosti odrodili, pretočili u druge, a ti drugi su, naravno, Srbi ili Hrvati. Istina, za sve to vrijeme dobri komunisti bili su samo oni Bošnjaci koji su u potpunosti izdali svoj narod i svoju vjeru i to izdajstvo stal-

2 "Polemika sa stavovima Envera Redžića iznetim na sednici SK SSRNJ". Stojanović je pismo uputio Sekciji za međunacionalne odnose SK SSRNJ sa zahtjevom da se s njime upoznaju prisutni prilikom rasprave o pitanjima koje je na prethodnoj sjednici pokrenuo Enver Redžić.

no pred drugima dokazivali. Odatle se i može razumjeti pojava nemuslimanskih imena, jedenje svinjetine i bezbroj drugih "pravovjerničkih" akata kod komunista Bošnjaka. To je bio oblik njihove političke "podobnosti". Oni koji su željeli opstati na političkoj pozornici morali su se i ponašati upravo onako kako su im Stojanović i njegova bratija propisali. U uvjetima takvih osporavanja biti Bošnjak-komunista i dosljedno se boriti za bošnjačku stvar bilo je veliko pregnuće, ali i rijetkost. Mora se priznati, ponekad i ludost.

Sedamdesetih godina pojačava se i vjerska djelatnost Bošnjaka. Kao izraz razvoja islamske svijesti Bošnjaka, stasanja novih generacija teologa i islamskih mislilaca, novog nacionalno-političkog položaja Bošnjaka, te demokratizacije društva pokreće se islamsko informativno glasilo "Preporod", na čijem je čelu Husein ef. Đozo[3]. List okuplja širok krug studenata i mlađih bošnjačkih intelektualaca koji u vremenu što dolazi imaju značajnu ulogu u bošnjačkom javnom životu. Sâm "Preporod" sabira i razgovijetnom čini misao islama kod Bošnjaka od njega usmjeravanu i vođenu, te niskom bisera čini nasilno pocijepanu i razasutu bošnjačku islamsku duhovnost. On osvještava činjenicu islama kao jezgru bošnjačke kulture, s punom svješću o pogubnosti ateizacije za nacionalni razvoj i opstanak Bošnjaka[4]. Ideja vodilja "Preporoda" je da nema Bošnjaka izvan islama. Na taj način se istovremeno odvija nacionalni, kulturni i vjerski preporod Bošnjaka. Naravno, uz veliko protivljenje komunista koji taj preporod priječe, nastojeći ga zadržati u okvirima formalnog političkog priznanja naroda.

"Preporod" se djelatno uključuje u nove bosanske i bošnjačke prilike. Prilozima domaćih autora i prenošenjem pisanja druge štampe razvijaju se, usmjeravaju i brane islamska duhovnost i nacionalnost Bošnjaka. Posebno je značajan njegov doprinos popisu stanovništva 1971. godine, kada se cjelokupnoj bošnjačkoj javnosti u vidu svojevrsne nacionalne tribine, što "Preporod" tih

3 Husein ef. Đozo(1912-1982) rođen je u selu Bare, Ilovača kod Goražde. U Foči 1923. godine pohađa medresu Mehmed-paše Kukavice, zatim prelazi u Sarajevo i upisuje se u Merhemića medresu. Istovremeno, pohađa i Atmejdan medresu. Godine 1933. završava Šerijatsko-sudačku školu u Sarajevu i nakon godine vjeroučiteljskog rada odlazi studirati na Šerijatsko-pravni fakultet Univerziteta El-Azhar u Kairu. Studij završava 1939. godine, nakon čega je profesor arapskog jezika i referent u uredu Reisul-uleme. Poslije Drugog svjetskog rata radi u privredi do 1960. godine, kada prelazi u Vrhovno islamsko starješinstvo. Godine 1964. biran je za predsjednika Udruženja ilmije SRBiH ,na tom mjestu ostaje do 1979. godine. Za to vrijeme pokrenuo je, tačnije 1970. godine, list "Preporod", čiji je bio glavni i odgovorni urednik do 1972. Potom je bio odgovorni urednik "Preporoda" 1976-1979. Kao profesor tefsira na Islamskom teološkom fakultetu dao je veliki doprinos razvoju tefsirske znanosti u Bošnjaka a napisao je i knjigu "Islam u vremenu" 1977. godine. Autor je brojnih studija iz islamistike.

godina uistinu i jeste bio, budući da je predstavljao prvo i jedino bošnjačko-muslimansko informativno glasilo, objašnjavaju moguće nedoumice između velikog "M" i malog "m", između vjere i nacije, te na taj način podupire nacionalno i političko izrastanje Bošnjaka[5]. U takvim djelatnostima posebno je prednjačio Husein ef. Đozo, koji je, objašnjavajući ulogu pripadnika islamske zajednice u novim društvenim uvjetima, istakao da "priznanje bosansko-hercegovačkih Muslimana posebnim narodom predstavlja vanredno važan i istorijski značajan događaj"[6]. Podupirući takvu politiku nacionalnih odnosa u Bosni, on je tekstom "Muslimani" izrazio svojevrsnu zahvalnicu socijalističkom režimu. Istovremeno, "Preporod" se odupirao različitim osporavanjima Bošnjaka, kao i krivim i zlonamjernim prikazivanjima islama[7]. Takvu djelatnost državne vlasti ocjenjivale su nacionalističkom i šovinističkom.

4 Izvještaj Jusufa Žige, đaka Gazi Husrev-begove medrese, sa ramazanske prakse iz Mostara, najbolje oslikava društveno-duhovno stanje Bošnjaka tih godina."Ovogodišnji Ramazani-šerif proveo sam u Mostaru. Moram odmah na početku priznati da sam naišao na veoma dobar prijem i razumijevanje kod tih ljudi.Međutim, situacija u Mostaru bar što se tiče vjerskog života nije ni malo zadovoljavajuća, čak ni približno onome što se misli o Mostaru kao jednom od islamskih centara. To su mi i sami priznali, a to sam i sam uočio. Iako je situacija veoma dobra, iako su uslovi veoma povoljni, vjerska aktivnost je ispod svakog nivoa. No, najakutniji je problem omladine. Zvuči nevjerovatno, ali je sušta istina da je Mostar praktično bez vjerske obuke. Onaj broj koji je i pohađa ne bi mogao zadovoljiti ni jednu običnu varošicu a kamoli jedan Mostar. Činjenica je da se toj omladini ne prilazi kako treba, ili što je još gore, ne prilazi joj se nikako. Iako je omladina uvidjela da praznina koju donosi savremeni život može biti zamjenjena samo vjerom, ipak ona nema nekoga ko bi je mogao uvesti u nju, dati joj trajnije i čvršće temelje. Iz razgovora sa mladima ustanovio sam da oni zaista nisu niti hoće da ostanu indiferentni. Neka to potvrde riječi jednog studenta koje možda najpotpunije odražavaju pravo stanje stvari:"Gdje su ti naši'? Šta rade? Dok moj kolega slobodno kaže da je katolik, drugi da je pravoslavac, treći da je nešto treće, ja praktično ne mogu ništa da kažem pošto ne znam ni šta sam ni ko sam! Bolje rečeno, nisam ništa! Kao dječak nisam ništa naučio o vjeri, a ni danas nemam gdje. Zašto nam ne daju prostorije (što za Mostar ne bi bio nikakav problem) gdje ćemo se sastajati, razgovarati i držati predavanja ili rješavati druge probleme"? Kada se ovo zna onda nije čudo što je u Mostaru prava rijetkost vidjeti u džamiji mladog čovjeka". Jusuf Žiga,"Šta rade naši očevi","Preporod",god. II, br. 8, 1. januar 1971. godine, str. 5.

5 O značaju popisa stanovništva "Preporod" donosi slijedeće priloge 1970. i 1971. godine:"Muslimani u popisu stanovništva", preneseno iz lista "VUS", "Preporod", god. I, br. 4, 1. novembar 1970, str. 10; "Za slobodno izražavanje svoje nacionalnosti", "Preporod", god. I, br. 5, 15. novembar 1970, str. 3.; "Muslimani su posebna nacija", "Preporod", god. II, br. 12, 1. mart 1971. godine, str. 8.; "Muslimani – ravnopravnost i afirmacija", god. II, br. 13, 15. mart 1971, str. 8.; "Nacionalna afirmacija Muslimana", "Preporod", god. II, br. 14. 1. april 1971, str. 8.

6 H. Husein Đozo,"Muslimani", "Glasnik" Vrhovnog islamskog starješinstva u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, god. XXXI, br. 11-12, Sarajevo, novembar-decembar 1968, str.476.

7 Od takvih priloga posebno se ističu: odgovor na roman Vojislava Lubarde "Gordo posrtanje", u kojem se njegovo zlonamjerno i netačno prikazivanje Bošnjaka označava štetnim vraćanjem u prošlost,u uvodniku br. 7, god. II, 15. decembra 1970; Uvodnik br. 24, god. II, 1. septembra 1971. godine reagira na izjavu predsjednika Republičke komisije za vjerska pitanja SRBiH Novaka Anđelića o "Preporodu"

Usljed svojevrsne krutosti bosanskih komunista, značajan tok islamskog preporoda Bošnjaka odvijao se izvan Bosne. Iz rada nadležnog ministarstva o vjerskim pitanjima Republike Hrvatske saznaju se obim i usmjerenost duhovnog razvoja malobrojne, ali dobro organizirane bošnjačke zajednice u Zagrebu. U informaciji pod nazivom "O aktivnosti Odbora Islamske zajednice u Zagrebu" daje se uvid u stanje muslimana u Zagrebu. Okosnica njihovog rada sedamdesetih godina je izgradnja Islamskog centra, "osjećaju se jake tendencije za osnivanje posebnog starješinstva za područje SR Hrvatske i SR Slovenije sa sjedištem u Zagrebu", redovno se četvrtkom održavaju tribine s vjerskim, ali i političkim i kulturnim temama, redovno optužuju Reisul-ulemu za konzervativizam i nesposobnost da vodi Islamsku zajednicu, kaže se u izvješću.

U pismenom prijedlošku koji je bio osnova za raspravu na sastanku Komisije za vjerska pitanja Izvršnog vijeća SR Hrvatske, održanom 25. VI 1970. godine u Zagrebu, stanje Bošnjaka u Hrvatskoj predstavljeno je zlonamjerno, netačno i politički neprihvatljivo i toliko se razlikovalo od stavova SK Hrvatske o pitanju gradnje Islamskog centra, a i stavova najvećih tijela bosanske strane, da je Atif Purivatra, prisutan na sastanku u ime Bosne i Hercegovine, morao na to skrenuti pažnju[8]. U materijalu za sjednicu "O aktivnosti Odbora Islamske zajednice u Zagrebu" izgradnja Islamskog centra u Zagrebu ocijenjena je kao nacionalno-političko, a ne vjersko pitanje. Očito je da su se Hrvati bojali da islamski, vjerski, ne preraste u muslimanski, nacionalni centar. Oni nisu odobravali izgradnju "megalomanskog" Islamskog centra, koji je muslimanima, prema njihovom mišljenju, nepotreban ako se u njemu zadovoljavaju

kao nacionalističkom glasilu; "O muslimanskoj kulturnoj autohtonosti", tekst Nijaza Durakovića o štetnosti "orijentaliziranog" razumijevanja Bošnjaka muslimana, tekst Timura Numića "Postoji li muslimanska umjetnost"kao odgovor na neuvrštavanje bošnjačko-muslimanske umjetnosti na izložbi "Umjetnost u Jugoslaviji od prethistorije do danas" održane u Parizu maja 1971. godine, broj. 12, god. II, 1. mart 1971. godine; tri polemička odgovora na predavanje Sulejmana Grozdanića o islamu, br. 4, god. I, 1. novembar 1970. godine.

8 Informacija sa sastanka Komisije za vjerska pitanja Izvršnog vijeća SR Hrvatske održanog 25. VI 1970. godine u Zagrebu, na kome je kao druga tačka dnevnog reda raspravljana "Aktivnost Odbora islamske zajednice u Zagrebu i problemi što se u vezi s tim javljaju". Tom prilikom Purivatra je na sastanku rekao i slijedeće:" S obzirom na navedenu ocjenu o Reis-ul-ulemi i odnosima u Islamskoj zajednici Jugoslavije prije početka sjednice Komisije upozorio sam predsjednika Komisije druga Zlatka Frida da su njihovi stavovi suprotni našim stavovima o pomenutom pitanju, a sa čime je on bio upoznat, posebno prilikom svog nedavnog boravka u Sarajevu, te da se njihovi stavovi u informaciji u mnogome razilaze od zvaničnih izjava partijskih i drugih funkcionera u SR Hrvatskoj izraženih u nedavnim pregovorima partijskih delegacija SR Hrvatske i SK BiH u aprilu o.g., kao i izjave druga Mika Tripale na X Plenumu CK SK Hrvatske o islamskom centru u Zagrebu...". Atif Purivatra je 27. 6. 1970. godine pismeno izvijestio nadležna bosanska tijela o sastanku u Zagrebu.

samo vjerska prava, ali su time otvarali drugi problem, jer su morali osigurati prostor za zadovoljenje nacionalnih prava Bošnjaka u Zagrebu. Upornost muslimana, kao i dozvola komunista Zagreba da se Centar izgradi u "Informaciji o najnovijim oblicima politizacije aktivnosti verskih zajednica u Jugoslaviji"[9] iz 1982. godine (koju je izdao sâm vrh savezne države) navodi se kao primjer "liberalističkog pristupa politizaciji religije", gdje se oportunizmom dozvolilo da se oko džamije napravi veliki islamski centar.

Očitavajuća kriza i izvjesni rasap komunističke Jugoslavije, koja se poslije 21. sjednice CK SKJ 1971. godine samo sredstvima prisile održavala kao cjelina, nisu posljedica revolucionarnih promjena u Evropi, prestanka hladnog rata i pada komunizma, mada se on u svojoj spoljnopolitičkoj ravni odvija u okviru tih događanja, već su posljedica učinaka srpske volje. Srpska nacionalistička volja, zaodjenuta u lik državnog i nacionalnog jugoslavenstva, otvara pitanje budućnosti Jugoslavije. Ona predstavlja i predvodi centralistički i unitaristički blok snaga koje na tradicijama stvarnog ili izmišljenog, ali u svakom slučaju prisilnog jugoslavenstva, nastoje svim sredstvima održati komunističku Jugoslaviju na način nužnog dokidanja svih posebnih nacionalizama i separatizama. Time su u jugoslavenskoj komunističkoj politici na udar došli svi nacionalni pokreti, snage koje su uviđale propast jugoslavenstva i nužnost odvojenog nacionalnog razvoja svih naroda[10].

Ta srpska volja u obje Jugoslavije bila je odlučujuća. I prva, tzv. stara ili kraljevska Jugoslavija, i druga, komunistička Jugoslavija, u očima većine Srba razvijale su se i održavale ili kao proširena Srbija ili kao smetnja toj "Velikoj Srbiji". Naravno da postoji diskontinuitet velikosrpstva prema oblicima i snazi u Kraljevini Jugoslaviji i komunističkoj Jugoslaviji, ali postoje, također, i nastavak i trajanje tog velikonacionalizma, koji se u svakoj mogućoj prilici ispoljavao. Kada je obrazovana prva Jugoslavija, predsjednik srpske vlade Nikola Pašić ucijenjivački je zahtijevao da se ona zove "Velika Srbija". Ante Trumbić, u ime nesrba, tražio je da se ona zove "Jugoslavija". Tako je naziv "Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca" nagodbeno rješenje. Od tada, pa do njenog konačnog raspada u komunističkom liku za Srbe Jugoslavija je samo oblik nacionalnog sustezanja, prelaznog stupnja ka vlastitom cilju, uspostavljanju Velike Srbije.

---

9 Vidi. "Predsedništvo SFRJ, Služba za društveno-politička pitanja i odnose u Federaciji i Služba za pitanja zaštite ustavnog poretka", 12-str. pov. br. 281/ I , str. 11.9

10 Usp. Ivo Banac, "Cijena Bosne", Sarajevo, 1996. godine, str. 34-35.

Naravno, netačno bi bilo tvrditi da među Srbima nije bilo i drugačijih političkih nacrta. Ali, oni su u osnovi sasvim isprazni, nemoćni i kratkovječni. Bar je do sada to tako bivalo. U svim kriznim momentima, a oni se za srpsku ideologiju dešavaju nešto prečesto, u prvi plan izbija jasno nacionalno razrađena i uvijek potisnuto postojeća nacionalna volja za vladanjem i zatiranjem svega što je nesrpsko, drugo i drugačije. U komunističkoj Jugoslaviji to su, u pravilu, bili Albanci i Bošnjaci. Srbija je imala samo 60 odsto srpskog etničkog stanovništva, što je donja granica za zasnivanje vlastite nacionalne države, ali i donji prag mogućnosti političkog nadzora i ekonomskog izrabljivanja tog stanovništva. S druge strane, broj Srba u Jugoslaviji iznosio je od 30 do 40 odsto, s težnjom nacionalnog jačanja Bošnjaka, Albanaca i Crnogoraca, naroda kojima oni u svom nacionalnom nacrtu niječu zasebnu nacionalnu opstojnost. Ekonomsko, nacionalno i političko izrastanje i stasanje Hrvata i Slovenaca pravilo je sve izraženiji nesrazmjer u odnosu na Srbe. Usljed toga, na federalnoj razini sve teže je bilo osigurati prevlast srpske volje.

Sve to je bio podtekst krvavog raspada komunističke Jugoslavije. Tvrdnja da je srpski narod ugrožen u svakom obliku jugoslavenske zajednice, da je ostao bez države koju je u jugoslavensku zajednicu unio 1918. godine, da gubi u miru ono što dobiva u ratu, počela je zahtijevati i institucionalne i vaninstitucionalne oblike promjena ustavnog poretka zemlje. Na implicitnoj postavci da je "Velika Srbija", a ne Jugoslavija, srpski nacionalni interes, i u Bosni je pripremana srpska masa na promjene u tom pravcu.

Savremenu političku praksu da se promjenom ključnih političkih ličnosti mijenja i politika bosanski komunisti dosljedno su provodili. Sredinom osamdesetih godina Bosna se ruši osporavanjem njenih zagovarača. Bosna se lomi preko kadrova, jer oni su tajna politike. Bošnjački komunisti još od vremena Muje Pašića iz 1940. godine Bosnu su osjećali, znali i branili, ali su problem Bošnjaka i njihove nacionalnosti nedovoljno razumijevali, a sa islamom, usljed doktrinarnog ateizma, uvijek su loše stajali. Jake bošnjačke komunističke ličnosti, Hasan Brkić i Avdo Humo, bile su jedno vrijeme brana samovolji Đure Pucara i namjesničkom odnosu Beograda prema Bosni. Dolaskom Cvijetina Mijatovića i Rate Dugonjića na čelo Bosne, uz demokratizaciju društva i decentralizaciju države, izrastaju Branko Mikulić i Hamdija Pozderac. Tu je i Džemal Bijedić na položaju saveznog premijera u dva mandata. Tad jačaju bosanska državnost, samostalnost i posebnost. Njihovim odlaskom na savezne dužnosti u bosanskoj kadrovskoj vrtešci na pozornicu dolaze ljudi Cvijetina

Mijatovića, ljudi koji imaju drugačije viđenje Bosne. Bosna se rastače mimo ustanova društva, unutar neformalnih, nacionalno opredijeljenih i usmjerenih grupa, koje svojom moći nameću iskonstruirane probleme bosanskom društvu i državi. Na taj način se postiže dvoje: prvo, dokazuje se moć neformalnih grupa time što svoje interese ostvaruju putem ustanova sistema. One sustavu određuju ono čime će se on baviti i na taj način njegove ustanove čini ovisnim od svoje volje. I drugo, kamufliranjem i ideologiziranjem svojih nakana cijela stvar se prenosi na javnu, državnu razinu, gdje se država rastače na bjelodan i zakonit način. Borba tih dviju koncepcija Bosne, njene samostalnosti, posebnosti i državnosti, s jedne, i njene političke, ekonomske i kulturne marginaliziranosti, njenog stalnog držanja u zavisnom položaju od Beograda, s druge strane, obilježava sedamdesete i osamdesete bosanske komunističke godine. Do 1986. godine i početka velikih bosanskih afera: "Hidroelektrane na Neretvi" (1986), "Agrokomerc" (1987), "Neum" (1988-89), "Kecmanović" i "Moševac" (1989. godine) Bosna je bila iznutra posve nagrizena. Ako se do Ustava iz 1974. godine Bosna osporavala, a u pojedinim krugovima jeste, onda se od tada pa do sredine osamdesetih ubrzano i planski rušila.

Bosanski komunistički vrh u svojoj suštini bio je nacionalno podvojen i svi njegovi potezi bili su odraz ove ili one nacionalne oligarhije, srpske i hrvatske prije svega. Jedino se slučaj s političkim suđenjem bošnjačkim intelektualcima 1983. godine ne uklapa u taj shematizam. Izgleda da su u tome sudjelovali svi, jer, komunistički cinično rečeno, "tu se radilo o vjeri", i to islamu, pa su i bosanski budni ljudi, radi ateizma, tu pogriješili.

Jugoslavija je kao komunistička država, kao vrijednosna vrhunaravnost i ideološka neupitnost već početkom sedamdesetih godina zbiljski prestala postojati. Već tada se pokazivalo da ona nije riješila nacionalno pitanje, u tako nacionalno složenoj državi pitanje svih pitanja. To što je na njegov uštrb rješavano, i to vrlo uspješno, socijalno pitanje, nije joj davalo povijesno opravdanje. Nacionalno kao ljudsko, kulturno, političko pravo iskonskije je i bitnije od socijalnog, odnosno rješavanje jednog ne može nadomjestiti neriješenost drugog. Jugoslavija je mogla opstojati jedino kao čvrsta ideološka tvorevina i kao takva opstojala je do sedamdesetih godina, ali su je nužnosti privrednog razvoja tjerale na demokratizaciju, koju je putem samoupravnog sistema izvodila na karikiran način. Ona sljedećih dvadeset godina opstoji kao cjelina, kao država, ne usljed ideologije koja je već bila nedjelatna i mrtva, već zahvaljujući čvrstom i naslijeđenom ustroju društva, mehanizmu Partije, vojsci i polici-

ji, koji po inerciji žive i bez svoje idejne izvornosti i moći pobude stvaralačke energije. To je doba tzv. birokratskog socijalizma.

Za to vrijeme svi jugoslavenski narodi svode svoje račune, čekaju rasplet krize i pripremaju se za njega. Pribiranje snaga i odmjeravanje interesa vrši se preko leđa Bosne, ona je poligon budućih razračuna, to se već tada znalo. Za svaki slučaj Bošnjaci se izbacuju iz igre i suđenjem 1983. godine i svim narednim aferama. Jer, "čim su Muslimani konačno počeli da dobijaju šansu da budu ravnopravni s drugima i da ih se i u Jugoslaviji tako uvažava, uslijedila je kampanja o tzv. fundamentalističkoj opasnosti, o pokušajima stvaranja islamske države u Bosni itd."[11]. Sve "namještaljke" bosanskoj komunističkoj politici, u kojoj je sve manje bilo komunista, a sve više nacionalista, usmjeravane su ka tom cilju, jasnom i neizbježnom raspadu Jugoslavije. Srbi se za raspad pripremaju putem nacionalnog programa datog u "Memorandumu" SANU, Slovenci svoj nacionalni program objavljuju u "Reviji" br. 57., a kod Hrvata se provode ideje "maspoka". Osamdesetih godina jedino Bošnjaci nemaju vlastitu predstavu rješavanja jugoslavenske krize.

Komunisti Bošnjaci devedesetih godina, u vrijeme konačnog raspada Jugoslavije, okupljaju se oko Nijaza Durakovića[12], četrdesetogodišnjeg predsjednika bosanskohercegovačkih komunista. On je pripadao onom dijelu savremenih bosanskih komunističkih političara koji su na načelu "Bosna Bosancima" ustrajavali na bosanskoj samosvojnosti, neovisnosti, ravnopravnosti i autonomnosti unutar jugoslavenske zajednice. Durakovićev politički program je protiv nacionalnog podvajanja kako u Bosni, tako i između naroda Jugoslavije. Njegovo djelovanje i njegovih istomišljenika tih godina karakterizira insi-

11 Nijaz Duraković, "Prokletstvo Muslimana", Sarajevo, 1993, str. 169.

12 Nijaz Duraković rođen je u Stocu 1949. godine gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Završio je studij sociologije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, gdje je magistrirao i doktorirao 1983. godine. Prošao je sve stupnjeve univerzitetskih zvanja na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, gdje radi kao redovni profesor. Više godina je radio u Institutu za proučavanje nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Bio je urednik časopisa "Opredjeljenja" i "Sveske", te nosilac više istraživačkih projekata iz oblasti nacionalnih odnosa i političkog sistema. Obnašao je niz značajnih političkih i državnih funkcija: 1988. godine predsjednik je CK SKBiH, kasnije predsjednik SK-SDP BiH; 1991. godine na Kongresu SK-SDP BiH izabran za predsjednika Socijalističke partije Bosne i Hercegovine koja se decembra 1992. preimenovala u Socijaldemokratsku partiju BiH, čiji je predsjednik do aprila 1997. godine. Član je Predsjedništva Bosne i Hercegovine od 25. 10. 1993. do njegovog ukidanja. Objavio je sljedeće knjige:"Klasno i nacionalno u samoupravnom društvu"(1978), "Delegatski sistem"(1979), "Aktuelnost Lenjinove misli o nacionalnom pitanju"(1984), "Kontraverze o nacionalnom i nacionalističkom"(1988), "Prokletstvo Muslimana", četiri izdanja, 1993., 94., 95., i slovenačko izdanje 1995. Napisao je više od stotinu studija i članaka od kojih su mnogi prevođeni na engleski, arapski, ruski i slovenački jezik.

stiranje na poboljšanju postojećih političkih i društvenih modela, uz uvjerenje da je to i moguće i nužno činiti. Titovoj Jugoslaviji on ne vidi alternativu, održanje "samostalne i zbratimljene Bosne i Hercegovine ključ (je) za razrješenje srpsko-hrvatskih odnosa u Jugoslaviji", s tim da je jedini put izlaska iz društvene krize "dalja afirmacija samoupravnog modela rješavanja nacionalnog pitanja, koji podrazumijeva ravnopravnost naroda i narodnosti i federativno uređenje zemlje .."[13]. Stanje nacionalnih odnosa u Republici 1989. godine, prema njegovom mišljenju, bilo je umnogome stabilno, mada "u pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine ima određenih komešanja, podvajanja, pomalo i prebrojavanja, pa u nekim komunama i tendencija nacionalnih okupljanja..". Ta "komešanja" su samo tri godine poslije prerasla u krvavi rat. "Utakmica" između Srba i Hrvata oko Bošnjaka prema Durakoviću, nastavlja se i "značajan (je) indikativ da se ponovo otvaraju neka pitanja za koja smo vjerovali da su apsolvirana". Usljed takvih, u osnovi demokratskih i izvornih komunističkih stavova u beogradskoj štampi Duraković je označen kao "islamski fundamentalista", nacionalista, pripadnik "islamske zavjere", nastavljač "tamnovilajetske" bosanske politike. Britki analitičar društvenih zbivanja Fuad Muhić, postavljajući pitanje "Jesu li na redu Muslimani?", utvrđuje da agresivna orijentacija srpskog nacionalizma nastoji da svojim "tezama o nepostojećem nacionalnom identitetu Muslimana pribavi tipični fašistički oreol". U srbijanskom komunističkom establišmentu ta teza prilično se udomaćila. Na način kako ona u svakom Albancu vidi "separatistu", Vojvođaninu "autonomaša" nije daleko bio dan kada će u svakom Muslimanu vidjeti panislamistu, gadafijevca, turčina, fundamentalistu[14]. Time je Muhić prvi od bosanskih znanstvenika i političara narav miloševićevog srbijanskog režima označio "fašističkim" i po Bošnjake krajnje opasnim.

Iz tih analiza jasno je da su Bošnjaci komunisti razumijevali politička zbivanja, osjećali svu njihovu pogubnost za svoje biće i zemlju, ali i svjedočili o nemoći, koja je u osnovi i bila zbiljska, da u tom kolopletu događanja bilo šta učine za vlastitu zaštitu. Nacionalizam je dotle već bio prožeo sva nacionalna komunistička vodstva da demokratski bošnjački politički stav u redovima jugoslavenskih komunista nije mogao imati, niti je imao, saveznika. Borba oko uspostavljanja nacionalnih država na razvalinama komunističke Jugoslavije već je bila u završnoj fazi.

---

13 Vidi Intervju Nijaza Durakovića dat novinarki Jeleni Lovrić za list "Danas", Zagreb, 25. 7. 1989. godine, str. 15.

14 Fuad Muhić, "Jesu li na redu Muslimani", "Danas", Zagreb, 29. 8. 1989. godine, str. 20-22.

Da je bosanskohercegovački politički suverenitet bio na udaru politike Slobodana Miloševića i da su svako branjenje tog suvereniteta kao ustavne i političke kategorije Srbi tumačili kao osporavanje njihovih "prava", najbolji je pokazatelj tih godina tzv. afera s "bezbjednjacima". To da je Državna bezbjednost Republike Srbije bez znanja iste službe Bosne i Hercegovine 1989. godine istraživala međunacionalne odnose u gornjopodrinjskom području, gdje je, uglavnom, naseljeno bošnjačko stanovništvo, te gdje je, navodno, utvrdila ugroženost Srba, nije samo povreda suvereniteta Bosne i Hercegovine nego i pokazatelj postojanja i trajanja srbijanskih priprema za agresiju na Bosnu i Hercegovinu. Tom prilikom "aferu" je otvorio Ivan Cvitković, sekretar Predsjedništva CK SKBiH, stavom da je "nesmotrenom djelatnošću dijela SDB Srbije ... izvršen atak na suverenitet BiH, koja, kao ravnopravna federalna jedinica, ima svoje političke i državne organe, pa i SDB"[15]. Istovremeno je član Predsjedništva Bosne i Hercegovine Branko Ekart kategorički tvrdio "da RSUP Srbije nije djelovao na teritoriji SR BiH i da u tom dijelu nije narušio postojeća pravila o radu ovih organa", što je, naravno, bila notorna laž.

Sa najvišeg državnog nivoa informaciju u Bosnu na provjeru proslijedio je Bogić Bogićević, tada bosanski predstavnik u kolektivnom šefu države. A ona je sadržavala niz optužbi o bošnjačkim pritiscima na Srbe s ciljem njihovog iseljavanja u Srbiju s područja Srebrenice, Bratunca i Vlasenice (mjesta gdje je tri godine poslije izvršen najbrutalniji genocid nad Bošnjacima), o nasilnoj "islamizaciji" Bosne, o porastu "muslimanskog nacionalizma" itd. U suštini, izricane su ocjene koje su rađale, podsticale i opravdavale antibosansko i antibošnjačko raspoloženje u srpskoj javnosti. Sasvim je jasno da se takvim radnjama već tada pripremala i planirala agresija iz 1992. godine.

Na taj način u javnosti je objelodanjen raskol između političkih i državnih struktura Bosne i Hercegovine. Srpske antibosanski usmjerene snage u vladajućim tijelima Republike Bosne i Hercegovine toliko su bile jake i moćne da su svoje viđenje cijelog slučaja učinile zvaničnim. Pod krinkom očuvanja Jugoslavije one su već uspostavljale projekt Velike Srbije. Cvitković je tada neslavno okončao svoju političku karijeru, bez ijednog glasa u svoju korist. Tom aferom Srbija je javno otvorila propagandni rat protiv Bosne i javnim učinila političko razilaženje Beograda i Sarajeva.

15 Vidi, Vlastimir Mijović, "Strogo kontrolirana Republika", "Danas", Zagreb, 24. 10. 1989. godine, str. 15

Bosni je bio najavljen rat. Zatečenost bošnjačkog stanovništva njime u trenutku njegovog izbijanja 1992. godine može se jedino objasniti ideologijskom snagom propagandnog djelovanja moćnih srbijanskih medija koji su sve Miloševićeve stavove tumačili, i Bošnjacima naturali, kao demokratske, slobodarske, liberalne, jugoslavenske. Nekritičku bošnjačku svijest, samu nedovoljno uobličenu i krajnje razdrobljenu i neodređenu, nije bilo teško prema tom modelu oblikovati i uljuljkati. Iz Srbije se samo govorilo o miru (u što su Bošnjaci, uglavnom, naivno vjerovali), a spremalo se za rat. U trenutku kada je Bosna već bila napadnuta, kada su njenu teritoriju zaposjele zločinačke snage i kada su već bile pale prve žrtve marta 1992. godine, prilike je dodatno "zamutio" sâm predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović nesmotrenom izjavom da rata u Bosni neće biti. Na pitanje novinara visoko tiražnog političkog tjednika "Danas":"Da li bi se pokušaj useljavanja rata u Bosnu i Hercegovinu, koji ovaj put nije uspio, mogao ponoviti ili smatrate da je pređena kritička tačka", on odgovara:"To pitanje mi stalno postavljaju, i ja nastavljam da dajem uvijek isti odgovor: rata u Bosni neće biti, ni domaćeg, ni uvezenog."[16]

Istovremeno, Bošnjaci su u godinama raspada komunizma jedini narod u komunističkoj Jugoslaviji bez ijedne vlastite nacionalne institucije, bez ijednog sredstva informiranja, bez načina da oblikuju svoju skupnost i pravovaljano odgovore na sve ono što im se spremalo. Već ranije, 1987. godine, Bošnjaci su ostali bez Hamdije Pozderca, tih godina najizraslijeg bošnjačkog političara. Pozderac je, sa svojom braćom, dugo godina simbolizirao stajališta Bošnjaka komunista. Njegov politički rad, u kome je podržavao i zagovarao bosanska politička stajališta, te okupljao sve bosanski politički usmjerene pojedince od kojih je, istina, Bošnjaka bilo najviše, sastojao se u vještom, a ponekad i mučnom laviranju – kakav je slučaj suđenje muslimanskim intelektualcima 1983. godine – između interesa Bosne i pritisaka i zahtjeva jedinstvene i obavezujuće komunističke ideologije. Od moćnog i od Srba kontroliranog komunističkog aparata Pozderac je bio prisiljen da podnese ostavku na mjesto potpredsjednika Predsjedništva SFRJ, pod optužbom da je podržavao kombinat "Agrokomerc" iz Velike Kladuše. Napadom na "Agrokomerc" i priređiva-

16 Vidi intervju Alije Izetbegovića dat novinarki "Danasa" Jeleni Lovrić, "Danas", Zagreb, 17. 3. 1992. godine, str. 29.

njem "mjenične afere" oko njegovog poslovanja antibosanske snage su htjele, a velikim dijelom i uspjele, prikazati cjelokupnu bosanskohercegovačku privredu kao kriminalnu, a njeno vodstvo politički i državno neodgovorno. S obzirom na to da su u Cazinskoj krajini preovlađujuće stanovništvo bili Bošnjaci, sve se povezalo sa "muslimanskim nacionalizmom", pa i sam Hamdija Pozderac. Njegovim odlaskom s političke pozornice Bošnjaci su znatno oslabljeni, a sama Bosna je izgubila mnogo, budući da je Pozderac bio predsjednik Komisije za reformu ustava zemlje. Čitava igra u njegovom slučaju svodila se na to da treba oslabiti i poraziti snage koje remete srpsku prevlast u Jugoslaviji. Već tad se moglo znati da je Jugoslavija moguća kao jedinstvena zemlja samo po srpskom diktatu, u protivnom je neće biti, kako se domalo i desilo.

U "aferama" je zamijenjeno nekoliko hiljada rukovodilaca iz različitih područja života i na svim razinama vlasti. U toj općoj kvazidemokracijskoj obmani pripravljena je psihološka nestabilnost nesrpskog dijela stanovništva. Bošnjačka skupna svijest je time bila najviše pogođena. Ti događaji nju su zbunjivali, dezorijentirali, iz vlastitog kućišta izbacivali, tako da niti je mogla, niti je uspijevala razumijevati političke tokove raspada zemlje. Bošnjačka samosvijest, kao razina određivanja bošnjačkog nacionalnog interesa, uveliko se gradila i preko komunista, što je, ipak, bilo nedovoljno. Istovremeno, bošnjački demokratski, liberalni i antikomunistički pokret u Bosni sve vrijeme čuvao se jedino u uskom krugu nacionalno svjesnih intelektualaca, koji su se već tada na prste jedne ruke mogli izbrojati, unutar zatvorenih mladomuslimanskih krugova i jednom broju ličnosti unutar struktura Islamske zajednice. Njihovo djelatno uključivanje u politički život čekalo je pojavu Alije Izetbegovića. Tako je ličnost Nijaza Durakovića[17], najizraslijeg mlađeg bošnjačkog komuniste, jedno vrijeme bila tačka skupnog bošnjačkog prepoznavanja i obrane vlastitih kao bosanskih i bošnjačkih interesa da bi i sudski proces Fikretu Abdiću[18] i cijela afera "Agrokomerc" znatno doprinijeli bošnjačkom samoosvješćivanju, otrežnjenju, dolaženju sebi, vraćanju nacionalne svijesti i nacionalnog ponosa.

17 U jednom anonimnom pismu "Okorjelim fundamentalistima dr. Nijazu Durakoviću i Edini Rešidović"kaže se:" Skini Nijaze masku iz očiju ti viri Fundamentalizam, hrvatština i tebi i tvojoj jaranici homeinijevki". Poručujemo ti da daš ostavku ili se ubij, Srbi se u Bosni organiziraju isključivo na nacionalnoj osnovi, šalju informacije o svemu u Srbiju". U potpisu stoji "Gadite nam se!!!!! Kao potpisani samo stoji "SRBI". Pismo se nalazi u Arhivu Kabineta Predsjednika CK SKBiH.

18 Ovakvu ocjenu nužno je odvojiti od kasnijeg Abdićevog protubosanskog političkog i vojnog djelovanja.

2. ADIL ZULFIKARPAŠIĆ I BOŠNJAČKA POLITIČKA EMIGRACIJA

Bošnjačka politička emigracija nije bila takvog obima i takve snage da bi u urušavanju komunizma preuzela ulogu predvoditeljskog ili oblikujućeg činioca nacije, kao što je to bio slučaj, recimo, kod Hrvata. Već šezdesetih godina ona jeste bila politički organizirana, tj. imala je prilično jasne nacionalne i političke stavove prema vlastitom narodu i njegovoj domovini. No prije toga, intelektualno malobrojna i nepovezana, politički i nacionalno dezorijentirana, opterećena paradigmama i rješenjima koja su povijesno već bila prevaziđena, bez institucionalnih oblika življenja i djelovanja i bez institucionalne potpore i zaštite, kao muslimanska emigracija u kršćanskim zemljama, ta emigracija se borila za goli fizički opstanak. Njena upućenost na znatno brojniju, stariju, ustrojeniju i bogatiju srpsku i hrvatsku emigraciju bila je činjenica povijesne zbiljnosti i nužnosti, a iz koje su se izvodila dodatna cijepanja, podvajanja i dezorijentiranja. I pored toga, ona je uspijevala izraziti vlastitost, dići glas u obranu svoje skupnosti, časti i duhovnosti.

Tako je već ranih pedesetih godina grupa bošnjačkih intelektualaca skrenula pažnju javnosti na prozelitsko držanje jednog dijela hrvatskih katoličkih svećenika prema Bošnjacima muslimanima. Ti svećenici su egzistencijalno teško stanje Bošnjaka u prihvatnim emigrantskim logorima i ovisnost Bošnjaka od katoličkih humanitarnih društava koristili za pokušaje njihovog pokrštavanja. Radilo se na načelu pomoći kao ucjene ili pomoći za koju je dug bio prelazak na katoličanstvo. Utvrđujući težak položaj Bošnjaka muslimana u emigraciji, što sa stanovišta zadovoljenja duhovnih potreba nije bio slučaj s hrišćanima, jer "mi muslimani nemamo ni jednog našeg aktivnog hodže u cijeloj emigraciji i ne možemo tako lako da vršimo naše vjerske obaveze", potpisnici protestnog obraćanja ističu: "Nekoliko hrvatskih katoličkih svećenika u svojoj vjerskoj zagrijanosti i želji za osvajanjem obraćenika sistematski vrši pritiske na duševno slabije članove naše zajednice, nastojeći ih od nje otrgnuti i privesti u krilo katoličanstva. Ti se svećenici pri tome ne ustručavaju poslužiti i takvim sredstvima, koja u očima poštenih ljudi imaju veoma sumnjivu vrijednost. Tako prije svega iskorišćuju bijedno materijalno stanje muslimanskih izbjeglica, vrše pritisak na njihove kršćanske žene uskraćujući im krizmanje ili druge vjerske povlasti i nagovarajući ih, da se trude oko obraćenja svojih muževa, otežavaju iseljenje u prekomorske zemlje, nude zanimljive

mogućnosti iseljenja, pa dapače i novac, stavljaju u izgled mogućnosti ženidbe s kršnim i mladim katolkinjama i sl."[19] Od svećenika Draganovića i Čovića, za koje se prozelitska djelatnost najviše i veže, pismo je označeno kao tendenciozno i neistinito, a potpisnici su nazvani razbijačima crkvenog stada hrvatske emigracije.

Do zbijanja redova bošnjačke emigracije i njenog okrupnjavanja, posebno do iskazivanja njenog političkog i jasnijeg nacionalnog gledišta dolazi šezdesetih godina pokretanjem "Bosanskih pogleda", glasila Bošnjaka muslimana u emigraciji, u čemu je uloga Adila Zulfikarpašića određujuća[20]. U uvodniku prvog broja ističe se da je nakon prestanka izlaženja "Svijesti" u Engleskoj i dvojezičnog biltena "Der Gerade Weg"(Pravi put) u Austriji u životu muslimana nastala praznina koju novi list nastoji ispuniti. U redovima muslimana Bosne i Hercegovine ćemo "suzbijati svaki osjećaj nacionalne, vjerske i klasne mržnje i boriti se kod nas i kod drugih protiv nosioca toga zla, jer nam to nalaže naša vjera, naše demokratsko uvjerenje i iskustva iz prošlosti". Nećemo govoriti u ime naroda ali ćemo se truditi da sve što pišemo i radimo odgovara interesima Muslimana Bosne i Hercegovine u zemlji, iseljeništvu i izbjeglištvu, kaže se u uvodniku drugog broja[21].

19 Pismo su 10. listopada 1954. godine potpisali: Adil Zulfikarpašić, Muhamed Pilav, inž. Husref Bašagić, dr. Smail Balić, inž. Avdo Sidran, inž. Alija Karamehmedović. Pismo je prvobitno bilo upućeno deveterici hrvatskih javnih radnika, te uredništvima listova "Gl. Sv. Antuna" i "Danice", kao i g. Branku Jeliću. Nakon podrške njihovih stavova od dr. Juraja Krnjevića tekstom "Ovako se dalje ne smije", što je bio odgovor fra Mirku Čoviću i prof. dr. Krunoslavu Draganoviću, pismo je objavljeno. Tiskano je kao posebna brošura pod naslovom "Ovako se dalje ne smije!", Beč-Graz-Salzburg 1954, str. 6.

20 Adil Zulfikarpašić(rođ. 1921) potječe iz starosjedilačke bosanske begovske porodice. Bio je djelatni sudionik antifašističkog pokreta tokom Drugog svjetskog rata. Poslije rata obnašao je položaj zamjenika ministra trgovine u Vladi Bosne i Hercegovine da bi, nezadovoljan razvojem političkih prilika, napustio zemlju 1946. godine. Od 1955. Zulfikarpašić živi u Švajcarskoj. Kao vlasnik jednog financijskog udruženja angažirao se u Liberalnoj svjetskoj internacionali i vrijedio je kao "siva eminencija" bošnjačke izbjegličke politike. Iz inozemstva Zulfikarpašić se zalagao za jednu demokratsku Jugoslaviju, primjerice, pomoću časopisa "Bosanski pogledi", koji je on izdavao od 1960. do 1967. godine. Bošnjački institut, koji je on osnovao 1986. godine u Cirihu, posjeduje značajnu biblioteku bošnjačke literature i vlastitu istraživačku i izdavačku djelatnost. Već od januara 1990. godine sudjeluje sa Alijom Izetbegovićem u osnivanju Stranke demokratske akcije, čiji je bio i potpredsjednik, da bi šest nedjelja prije prvih parlamentarnih izbora u Bosni i Hercegovini napustio tu stranku i osnovao vlastitu političku partiju, Muslimansko-bošnjačku organizaciju"(MBO). Svoje političke poglede iznio je tokom razgovora sa Milovanom Đilasom i Nadeždom Gaće u knjizi "Bošnjak – Adil Zulfikarpašić",koja je od 1994. godine imala četiri izdanja.

21 Vidi "Bosanski pogledi", "Na mjesto uvodnika", god. I, br. 1, 15. augusta 1960. i "Nekoliko riječi braći Muslimanima", god. I, br. 2, 15. septembar 1960. Pretisak, London, 1984.

"Bosanski pogledi"[22] su bošnjačka politička tribina, mjesto i sredstvo putem kojih osviješćena bošnjačka emigrantska inteligencija iznosi bošnjačke političke stavove. Na taj način, posredstvom tog glasila, bošnjačka politička emigracija izvlači se ispod skuta srpske i hrvatske emigracije i različitih nacionalnih lutanja i "opredjeljivanja". Ona samostalno traži put vlastitog nacionalnog razvoja. U tom smislu urednik glasila Adil Zulfikapašić u intervjuu slovenačkom listu "Klic Triglava" iznosi političke stavove onog dijela bošnjačke emigracije čijim je predvodnikom smatran. U interesu je Bosne, Hrvatske i Srbije da se za Muslimane nađe povoljno nacionalno-političko rješenje. Stanovništvo Bosne mora imati pravo da o sebi slobodno odluči. "U interesima je i hrvatskim i srpskim da BH ne postane mjesto međusobnih nacionalističkih sukoba i obračuna. A za nas muslimane je to životno pitanje, jer mi u tim obračunima nedužni stradamo. Osim toga jedino u posebnoj jedinici možemo mi muslimani doći do izražaja u javnom životu, ... Muslimani Bosne i Hercegovine su u svojoj ogromnoj većini za jednu bosansku jedinicu, koja bi bila najbolja garancija mirnog života i suradnje sa svim komšijama drugih vjera. .. O nekoj specifičnoj muslimanskoj državi ne može biti govora, ideja o tome je među muslimanima potpuno nepoznata."[23]

Emigrantska srpska i hrvatska štampa bile su prepune zlonamjernih i netačnih pisanja o Bošnjacima čak i onda kada su ih, što je u načelu bilo i pravilo, smatrali Srbima, odnosno Hrvatima. Iskrivljenosti predstave o Bošnjacima doprinosilo je i to što su sami Bošnjaci o sebi malo pisali. Tako su griješili i "demokratski" usmjereni srpski i hrvatski politički emigranti. Zulfikarpašić je bio prisiljen odgovoriti Bogoljubu Kočoviću na netačno predstavljanje Bošnjaka. Na tvrdnju da se bosanski muslimani razvijaju u neku čudnu grupaciju koja je "izgubila nacionalnu svest", da ih je "vjera dugo vremena kočila da se kulturno i ekonomski razviju u duhu vremena", da su došli do "kratkovidnih zaključaka", Zulfikarpašić odgovara riječima:"Nacionalni osjećaj kod muslimana je jednako star kao i Srba i Hrvata Bosne. Oni su aktivni u svim nacionalnim, političkim i kulturnim pokretima u Bosni i vezani uz sve događaje i borbe za samostalnost i emancipaciju naših krajeva. Nije islam bio uzrokom naše kulturne i ekonomske stagnacije, nego diskriminatorska politika prema muslimanima."[24]

22 O naravi "Bosanskih pogleda" i njihovoj ulozi u političkom i kulturnom održanju i razvoju bošnjačke emigracije vidi u: Dr. Mustafa Imamović, "Bošnjaci u emigraciji – Monografija "Bosanskih pogleda" 1960-1968", Bošnjački institut, Zurich, 1997. godine.

23 Vidi "Bosanski pogledi", god. I, br. 3., oktobar 1960. Pretisak, London, 1984, str. 49.

24 Vidi "Bosanski pogledi", god. I, br. 4, Pretisak, str. 65

Koje zadatke bošnjačka politička emigracija pred sebe postavlja i kojim sredstvima i sa kime ih nastoji ostvariti, šta je njen politički cilj u odnosu na prilike u zemlji, pitanja su nametnuta samoj emigraciji na početku njenog rada oko vlastitog okupljanja. Bitno obilježje emigracije je antikomunizam, ali ne kao ideologija po sebi, već kao sredstvo i put za nacionalno i državotvorno oslobođenje naroda, što je jedini cilj njihovog političkog djelovanja. U tom smislu kada su u pitanju zadaci bošnjačke političke emigracije "u borbi našeg naroda za oslobođenje od komunističkog ropstva", na prvom mjestu se ističe osnivanje jednog "kulturno-preporodnog društva" pristupačnog svim muslimanima, zatim zasnivanje "Historijskog instituta koji treba da sakuplja građu o muslimanima i onim problemima koji su od interesa za njih, da okupi naučne radnike i izda historiju Bosne i Hercegovine, i stvaranje jednog političkog tijela koje će nastojati da kordinira rad političke emigracije muslimana Bosne i Hercegovine,.."[25]. Obrazovanje i politika određuju se kao osnovna područja djelovanja. Pritom na vidjelo izlaze uvijek jasna protukomunistička gledišta. "Prvi i osnovni zadatak naše emigracije jeste da pomogne svome narodu da se što prije oslobodi komunističke diktature. Naš dušmanin broj jedan jeste danas komunistički režim, koji svim silama pokušava da našu zajednicu uništi."[26] Nakon ubojstava i materijalne pljačke on nastoji da porobi duhovne i političke snage Bošnjaka. Našim zajedničkim težnjama mi trebamo dati i organizacionu formu. Prije svega treba da riješimo problem vlastite štamparije i tako stvorimo mogućnost naše kulturne afirmacije. Dalji naš problem je aktiviranje "Naučnog društva muslimana Bosne i Hercegovine za izučavanje naše historije i izdavanje naučnih radova s tog područja". Mi zato trebamo sve učiniti da nas naše komšije i strani krugovi, kroz ozbiljne i naučne publikacije, što bolje upoznaju[27].

Politička emigracija bila je u prilici da o različitim pojavama vezanim za Bošnjake donosi sudove koji su u zemlji bili nedopustivi. Takav slučaj je s književnikom i nobelovcem Ivom Andrićem. "Uporno podržavano protumuslimansko raspoloženje u duši i književnosti jednog dijela Južnih Slavena zahtjeva od bosansko-hercegovačkih muslimana, da rječju i djelom brane svoje prirodno pravo na život i da iznalaze puteve, kako bi se prema njima stvorio ljud-

25 Vidi "Bosanski pogledi", god. II, br. 8., mart 1961. Pretisak, str. 117.

26 Uvodnik "Uloga i put muslimanske emigracije", "Bosanski pogledi", god. IV, br. 26-27. juli-august 1963. Pretisak, str. 309.

27 Adil Zulfikarpašić, "Nekoliko konstruktivnih problema koji stoje pred nama", "Bosanski pogledi", god. IV, br. 30, novembar 1963. Pretisak, str. 347.

skiji odnos", kaže se na početku teksta "Ivu Andrića treba raskrinkati". Zadatak naprednih bošnjačkih snaga je da raskrinkavanju Andrića sa psihološkog, umjetničkog, povijesnog i svakog drugog aspekta posvete svoj kriticizam. Njegove "protumuslimanske težnje", u doktorskoj disertaciji najjasnije date, svode se na optužbu o pogubnosti muslimanskog svijeta i muslimana kao ljudi."Po Andrićevoj osnovnoj tvrdnji islam je bio kočnica za duhovni život Bosne i nije sa sobom donio nikakve pokretne i napredne snage."[28] Od tada, a naročito poslije dodjele Andriću Nobelove nagrade za književnost, neprekinuto se provodi "raskrinkavanje" njegovog protumuslimanskog djelovanja. U nastavcima u "Bosanskim pogledima" objavljuje se studija Šukrije Kurtovića "Na Drini ćuprija" i "Travnička hronika" od Ive Andrića u svjetlu bratstva i jedinstva", koja se izdaje i kao zasebna knjiga. Za Zulfikarpašića je "vrlo čudnovato" pisanje hrvatske emigrantske štampe o Andriću, jer mu se zamjera što se nacionalno ne izjašnjava kao Hrvat a ne spominje se njegovo "klevetničko" pisanje o muslimanima Bosne i Hercegovine i pogrdno pisanje o islamu. "Ivo Andrić je Markiz Sade naše literature. Po svojim demonskim opisima i sadističkom i okrutnom mentalitetu i odgoju on bi jedino mogao s njim da se usporedi", odgovara on Vinku Nikoliću, uredniku "Hrvatske revije"[29].

Jasne bošnjačke političke i nacionalne stavove grupa oko "Bosanskih pogleda" iznosi u javnost, što je dokaz neprekinutosti bošnjačkog političkog mišljenja i djelovanja. Bošnjaci u emigraciji u odnosu na maticu zemlju u daleko su povoljnijem položaju. Pitanja cjelovitosti, samostalnosti, neovisnosti Bosne, Bosne izvan makaza srpsko-hrvatskog nacionalizma, Bosne koju čuvaju i svjedoče Bošnjaci najprisutnija su u raspravama. Demokracija, humanizam i tolerancija određuju se kao bošnjački ideali. Oni žele da Bošnjaci postanu saveznik onih demokratskih snaga koje će "sjutra stvarati našu novu i slobodnu domovinu". Osjećanje nacionalne samosvijesti i političke usmjerenosti bošnjačka politička emigracija gradi i zasniva na uvjerenju da je nacionalni osjećaj "kao ljubav za svoj narod, za svoju zemlju i svoj jezik ... kod nas muslimana Bosne i Hercegovine daleko stariji, jači i iskreniji nego kod naših pravoslavnih i katoličkih komšija". "Za nas je Bosna centar i cilj, naš ideal i naša nada – naša nedjeljiva domovina." Iz tih stavova izbija svijest o Bošnjacima kao najustrajnijim čuvarima bosanskoga poslanja. "Nama Bošnjacima muslimanima je neshvatljivo da Srbi-pravoslavci ili Hrvati-katolici žele pripajanje Bosne Sr-

28 Vidi "Bosanski pogledi", god. II, br. 9, april 1961. Pretisak, str. 131.

29 Vidi "Bosanski pogledi", god. II, br. 15., maj 1962. Pretisak, str. 206.

biji ili Hrvatskoj, i to kao neke provincije, a još nam je manje razumljiv pristanak da se naša domovina raskomada... Ključ slobodne Bosne smo mi muslimani u njoj koji smo u svojoj cjelini za nju. Za nju su sve više i više i Bošnjaci katolici i pravoslavni, i sve više i hrvatski i srpski političari i stranke u Srbiji i Hrvatskoj. Zašto? Zato jer Bosna znači miran život između Srba i Hrvata. Put demokracije i slobode za sve naše narode ide preko slobodne Bosne."[30] Jasno bošnjačko nacionalno izražavanje Omer Zuhrić ističe riječima, da bosanski muslimani znaju ko su, kamo spadaju i šta hoće. Ustvrdivši neraskidivost vjerskog i nacionalnog činioca kod Srba i Hrvata, što priječi bilo kakvo opredjeljivanje u tom smjeru "jer bi se identificiranjem s jednim ili drugima morali odreći svoje vjere", on ističe da nas te činjenice nagone da se povučemo u sebe,"u svoj vlastiti individualitet – koji se zove Bosna. Bosna nedjeljiva. Mi smo ostali ono što smo bili, što su naši stari bili – Bošnjaci"[31].

Od djelovanja na širem političkom planu s ciljem upoznavanja svjetske javnosti s činjenicom postojanja muslimana u Bosni, njihovim političkim pogledima, stupnjem povrijeđenosti nacionalnih i ljudskih prava pod komunističkom vlašću, te predstavljenjem Bošnjaka u svijetu uopće treba istaći zapaženo djelovanje Adila Zulfikarpašića u Liberalnoj internacionali. XIII kongresu Liberalne stranke Njemačke Zulfikarpašić je prisustvovao kao delegat Komiteta liberala u egzilu, gdje je zastupao liberale iza Željezne zavjese. Izabranim članovima Kongresa on je održao predavanje o muslimanima u Evropi. Ista grupa bošnjačkih političkih emigranata djelatnost je provodila i među islamskim zemljama. Na Islamsku konferenciju 1962. godine u Bagdadu kao predstavnici muslimana Bosne i Hercegovine bili su pozvani dr. Smail Balić, Adil Zulfikarpašić i prof. Haris Korkut, a u isto vrijeme iz zemlje bio je pozvan i reisul-ulema Kemura. Nakon protesta jugoslavenske vlade, kojim se prijetilo da će reisul-ulema Kemura napustiti Konferenciju ukoliko se na njoj pojave spomenuti emigranti kao predstavnici muslimana Bosne i Hercegovine, te nakon odbijanja bošnjačkih političkih emigranata da imaju status posmatrača ili predstavnika muslimana Njemačke, trojica Bošnjaka iz emigracije, uz veliko žaljenje organizatora i domaćina, napustila su Konferenciju[32].

"Bošnjaštvo – naša nacionalna identifikacija" naslov je uvodnika br.28-29 "Bosanskih pogleda" iz 1963. godine, kojim se najjasnije određuje bošnjačka

30 Vidi "Bosanski pogledi", god. III, br. 18-19, august-septembar 1962, Pretisak, str. 231.

31 Omer Zuhrić, "Da se razumijemo", "Bosanski pogledi", god. IV, br. 22-23, mart-april 1963. Pretisak, str. 270.

32 Vidi "Bosanski pogledi", god. IV, br. 22-23, mart-april 1963. Pretisak, str. 277.

nacionalna misao uz ocjenu dotadašnjih "opredjeljivanja". Naša dosadašnja nacionalna opredjeljivanja, sa malim izuzecima, "nisu izlazila iz okvira političke orijentacije i subjektivnih simpatija prema Hrvatima ili Srbima odnosno adaptacije historijsko-kulturnih koncepcija zagrebačke ili beogradske sredine", kaže se u tekstu uvodnika. Takva ocjena jasno ističe da je svako dotadašnje nacionalno "opredjeljivanje" bosanskih muslimana u srpskom ili hrvatskom pravcu bilo političke, a ne nacionalne naravi. Time je dat sud o dugom političkom procesu razvoja nacionalne svijesti Bošnjaka, ali i jasno stavljeno do znanja svoj srpskoj i hrvatskoj emigraciji da je svaka dalja borba za nacionalno pridobijanje Bošnjaka muslimana uzaludna. Jer, kada je u pitanju Bosna, ističe se u nastavku, njena cjelovitost i zasebnost, kada su u pitanju problemi muslimana Bosne i Hercegovine, onda se uvijek "bošnjaštvo" pokazalo jače i stvarnije, dublje i istinskije nego sva ta nacionalna opredjeljivanja, osim kod šakice pojedinaca koji su se od naroda otuđili."Bošnjaštvo nije nacionalizam, jer njemu manjka ekskluzivnost i agresivnost. Bošnjaštvo ne želi da obuhvati sve u Bosni, da sve izjednači i podčini. Mi koji se osjećamo Bošnjacima ne želimo da ga nametnemo Srbima i Hrvatima u Bosni niti da se oni bilo koje kulturne i historijske veze odreknu, mada smo uvjereni da oni u svojoj duši nisu prema bošnjaštvu indiferentni. Za nas muslimane Bosne i Hercegovine bošnjaštvo je više od regionalnog osjećaja, više od geografskog pojma, više od kulturno-historijske posebnosti, mada u sebi sve ovo obuhvata. Bošnjaštvo je, za nas, i naša stvarna i jedina nacionalna identifikacija."[33]

U jednoj anketi "Naše reči", organa Demokratskog saveza "Oslobođenja", o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji Zulfikarpašić je iznio stavove Bošnjaka glede Bosne, srpsko-hrvatskog pitanja i budućeg rješenja nacionalnog pitanja. "Jedno od glavnih problema srpsko-hrvatskog pitanja jeste Bosna i Hercegovina, to jest pitanje razgraničenja Srba i Hrvata, bilo da se ostane u jednoj federativnoj zajednici, bilo da se pođe putem razdvajanja i stvaranja nacionalnih i nezavisnih država." Bošnjaci su životno zainteresirani za srpsko-hrvatske odnose, jer su u njih i mimo svoje volje upleteni. "Prema tome uloga Bosne i Bošnjaka, naročito nas muslimana, u rješavanju srpsko-hrvatskih problema i razgovorima oko njih je od prvorazrednog značaja." S obzirom na to da se srpsko-hrvatski problemi mogu uspješno riješiti samo demokratskim putem, očevidno je da u tome muslimani moraju aktivno učestvovati. Dvije os-

33 Vidi "Bosanski pogledi", god. IV, br. 28-29, septembar-oktobar 1963. Pretisak, str. 325.

novne i temeljne osobine političke borbe bosanskohercegovačkih muslimana kroz njihovu tešku historiju jesu borba za samostalnost Bosne i Hercegovine i, drugo, borba za ravnopravnost, toleranciju i demokraciju na ovom području, ističe Zulfikarpašić. Mi ne želimo da suradnjom sa Srbima obrazujemo front protiv Hrvata, niti sa Hrvatima front protiv Srba. "Također mi ne želimo da budemo drugorazredni saveznici ni demokratskim strankama, ni hrvatskim ni srpskim u jednom jugoslavenskom ili bosanskom okviru. Mi ne želimo i nećemo dopustiti da se ponovi podjela Bosne i Hercegovine. Mi želimo bratsku suradnju na ravnopravnoj osnovi, sa svim demokratskim snagama. Ravnopravna Bosna i Hercegovina Srbiji i Hrvatskoj je za sve najbolje demokratsko rješenje. Uloga muslimana i muslimanske emigracije leži u tome da dade primjer svojim dobrim odnosima sa srpskim i hrvatskim komšijama za jedno ljudsko rješenje njihovih odnosa bez neprijateljstva i obračuna, nego mirnim i demokratskim putem u duhu povjerenja i uzajamnog poštovanja."[34] U tom duhu mi ćemo djelovati u budućim kontaktima s demokratskim snagama na našem području, zaključuje Zulfikarpašić.

Zulfikarpašićeva izjava data je u kontekstu određivanja nacrta buduće Jugoslavije unutar demokratske jugoslavenske emigracije. "Bosanski pogledi" javnosti su predočili dokument "Nacrt prijedloga Demokratske alternative" usvojen na "okruglom stolu" marta 1963. u Stanstedu kod Londona. "Stojeći na stanovištu da je državna zajednica Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Bosansko-hercegovačkih Muslimana, nužna za očuvanje političkog, etnografskog i geografskog integriteta svakog pojedinog naroda Jugoslavije i svih njih zajedno;" vjerujući da je pred narode potrebno izaći s prijedlogom i razlaza, ali i zajednice, ne vjerujući u mogućnost razdvajanja Srba i Hrvata na obostrano zadovoljstvo, smatramo "da bi jedna buduća slobodna, demokratska jugoslavenska državna zajednica počivala na slijedećim temeljima", nakon čega dolazi nabrajanje i kratka razrada devet članova nacrta. Prvi član nacrta isključuje Bošnjake iz grupe suverenih naroda, a Crnogorce uopće ne smatra narodom. "Zajednica je Savez četiri suverena naroda, Srba, Hrvata, Slovenaca i Makedonaca, koji je sastavljen od pet ravnopravnih država – Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Bosne i Hercegovine."[35] Savez počiva na "suverenite-

34 Adil Zulfikarpašić, "Muslimani i srpsko-hrvatski odnosi", "Bosanski pogledi", god. IV, br. 28-29, septembar-oktobar 1963. Pretisak, str. 236-237.

35 Isto, str.328-331. Prijedlog su potpisali: dr. Mihail Krek, Božidar Vlajić, Ilija Jukić, Dušan V. Popović, Miodrag J. Đorđević, inž. Vladimir Predavec, Rev. Ignacije Cretnik, Franjo Sekolec, Desimir Tošić, Branko M. Pešelj, Vane Ivanović.

tu pojedinih država", a osnovna svrha mu je očuvanje interesa svakog naroda i svake države. U teritorijalnom pogledu države Makedonija, Slovenija i Bosna i Hercegovina ostaju u granicama narodnih republika istog imena, a ostatkom teritorije namiruju se Hrvatska i Srbija.

Bošnjački odgovor na stavove "Demokratske alternative" o nacionalnom pitanju iznijeli su Teufik Velagić i Adem Gerin tekstom "Jedan prilog našoj nacionalnoj problematici". Izuzimajući Zulfikarpašićeve stavove u anketi "Naše reči", sa kojima se autori teksta slažu, na početku se naglašavaju nepravednost, nemogućnost i politička kratkovidnost svih rasprava o srpsko-hrvatskom pitanju bez ravnopravnog i djelatnog sudjelovanja Bošnjaka u njoj. U metodološkom smislu Velagić i Gerin smatraju da rasprava mora početi iz "centra", iz Bosne, iz odnosa njenog "trovrsnog" stanovništva prema Srbima i Hrvatima kao cjelini, te, također, da rasprava mora uvažavati dosadašnja iskustva s rješenjem tog pitanja. U tom smislu, iz neuspjeha uspostavljanja jedinstvene "jugoslavenske nacije" i neuspjeha "nacionaliziranja" muslimana komunisti su izveli pouke, te su svojim "rješenjem" nacionalnog pitanja, mora se priznati, mnogo uspjeli". Nešto od onoga što su oni proveli morat će se u svim budućim rješenjima uzimati kao činjenica. "Jedna od novih poslijeratnih pojava na području Jugoslavije jeste i Bosna i Hercegovina kao posebno administrativno područje(republika) ravnopravno ostalima." To bošnjačka politička emigracija priznaje komunistima. Uslijed prevage velikosrpskih i velikohrvatskih krugova unutar komunističkih redova, "nije postojala nikakva mogućnost postavljanja zahtjeva za priznanje Bosni njene nacionalnosti", ocjena je stanja u zemlji, također utemeljena i tačna. Komunisti su smatrali da će jugoslavenski muslimani "vremenom izabrati neku od komšijskih nacionalnosti". Svi ti pokušaji odnarođavanja bosanskih muslimana nisu uspjeli jer su pred sobom kao branu imali prisutnu nacionalnu svijest, bošnjaštvo. Bošnjaštvo se nikada nije ispoljilo kroz "nedemokratske i nehumane čine". "Nema sumnje da Bošnjaštvo predstavlja temeljnu i najvredniju karakteristiku Bosne", ističu autori i prelaze na određivanje naravi bošnjaštva. "Ali bi svakako bilo pogrešno kada bi ga neko vezao za religioznu pripadnost, mada je religija igrala najvažniju ulogu pri nacionalnom "razgraničenju" na mješovitom području." Zlonamjernici će uvijek pokušavati svoditi Bošnjaštvo samo na muslimane. Tome se treba opirati, kaže se 1963. godine. "Treba uvijek uporno naglašavati da je Bosna domovina svih njenih stanovnika i da je budućnost njihova osigurana jedino kroz međusobno priznanje posebnosti, kroz demokratiju i is-

krenu saradnju. Tako će Bosna odigrati ulogu ne više kosti oko koje se gložimo, već pomiritelja i "amortizera" između Srbije i Hrvatske. To je prva stepenica koju moramo zakoračiti, ako mislimo i želimo bilo kakav oblik saradnje i jedinstva. Svaki pokušaj jednostranog prisvajanja ili cijepanja Bosne znači poći starim zlim i avanturističkim putem."[36] Bošnjaci znaju da im je životno pitanje u cjelovitosti Bosne i demokraciji. U tom trenutku usljed takvih stavova "Bosanski pogledi" imaju cijelu bošnjačku emigraciju iza sebe. Grupe i pojedinci koji su i tada djelovali u srpskom i hrvatskom smislu unutar Bošnjaka muslimana tada su bili, a danas i ostali, politički nebitni.

Rezolucija liberala iz Jugoslavije podnesena na Kongresu Liberalne internacionale u St. Gallenu 1963. godine Bošnjacima-muslimanima priznaje nacionalni subjektivitet i pravo na samoopredjeljenje. U rezoluciji je istaknuto da "mi Bošnjaci-muslimani, Slovenci, Hrvati i Srbi članovi i prijatelji Liberalne Internacionale"pozivamo "sve demokrate u zemlji i inostranstvu da zaborave trvenja iz prošlosti, da budu uzajamno tolerantni, te da priznaju jedan drugom pravo samoopredjeljenja, što ipak ne bi trebalo da sprečava saradnju između nas u interesu slobode i blagostanja naših naroda, koji će u svakom slučaju živjeti bar kao susjedi."[37] Pozivaju se jugoslavenski komunisti da "prestanu sa vječitim eksperimentima", te da odrede svoju vlastitu budućnost na slobodnim izborima.

Demokratski usmjerena južnoslavenska emigracija politički je prihvatila teoriju liberalizma. Već 1957. godine predstavnici Hrvata, Slovenaca i Bošnjaka odlučuju da se uspostavi Savez liberalnih izbjeglica iz Jugoslavije, u koji mogu ući kao predstavnici suverenih naroda, organiziranih u vlastite grupe, Srbi, Slovenci, Hrvati, Makedonci i Muslimani iz Bosne i Hercegovine. Te grupe su putem Saveza postale članovi Committee of liberal exiles(CLE-a) i Liberalne internacionale. U izradi statuta pošlo se od principa samoopredjeljenja naroda i prava svakog naroda na zasebnu državu. Liberalna internacionala, udruženje evropskih liberalnih stranaka, jedina je značajna međunarodna politička asocijacija koja je primala stranke i grupe u egzilu kao ravnopravne članove. Predstavnik bošnjačke liberalne grupe Adil Zulfikarpašić od 1960. godine je kontinentalni sekretar CLE-a i član Izvršnog komiteta CLE-a. U tom

36 Inž. Teufik Velagić – Adem Gerin, "Jedan prilog našoj nacionalnoj problematici", "Bosanski pogledi", god. IV, br. 30, novembar 1963. Pretisak, str. 354-355.

37 "Kongres Liberalne Internacionale u St. Gallenu", "Bosanski pogledi", god. IV, br.28-29, septembar-oktobar 1963. Pretisak, str. 340.

svojstvu bio je zadužen za vezu između liberalnih grupa i CLE-a i liberalnih stranaka u Evropi, te pojedinih nacionalnih grupa u egzilu. Djelatnošću bošnjačkih liberala sve južnoslavenske narodne grupe bile su samostalno prisutne i predstavljene u Liberalnoj internacionali[38].

Grupa bošnjačkih intelektualaca, političkih djelatnika i poduzetnika, nepomirljivih s idejom komunizma, 1963. godine osnovala je Liberalni demokratski savez Bošnjaka-Muslimana.[39] U Rezoluciji Liberalnog demokratskog saveza Bošnjaka-Muslimana iznijeti su politički stavovi te organizacije. Naglašen je pozitivan odnos prema bosanskoj teritorijalnoj cjelovitosti, bošnjačkoj nacionalnosti kao nacionalnoj nominaciji bosanskih muslimana i liberalnom ustroju društva sljedećim stavovima:"Mi nepokolebivo stojimo na cjelovitosti

38 "Muslimansko predstavništvo u Liberalnoj internacionali i neke protivrječnosti u vezi ulaska grupe Radica-Obajdin", "Bosanski pogledi", god. IV, br. 30,. Pretisak, str. 361.

39 Prenosimo pisanje "Bosanskih pogleda" o tom događaju:"Već duže vremena je vladao veliki interes za ovaj sastanak. Radi njegove pripreme je u proljeće prošle godine održan sastanak radnog odbora na kome su prisustvovali u Munchenu dr. Smail Balić, Irfan Trebinčević, ing. Teufik Velagić i Adil Zulfikarpašić. Nakon niza priprema stvoren je Inicijativni odbor za saziv skupštine u koji su unišli: Omer Avdić (USA), dr. Šemso Dervišević (Francuska), Džemal Ibrahimović (Njemačka), Sead Zubčević (Sirija/USA) i ing. Teufik Velagić (Austrija). Za skupštinu su birani delegati iz svih zemalja i mjesta gdje živi naša emigracija. Njoj su mogli prisustvovati samo delegirani i izabrani pojedinci. Skupština je održana u glavnom gradu Bavarske Munchenu 27. i 28. decembra 1963. godine. Sastanak je otvorio Omer ef. Zuhrić, cijenjeni javni radnik, koji se nalazi preko 40 godina u prvim redovima kulturno-prosvjetnog pokreta i političke borbe muslimana Bosne i Hercegovine. Na skupštinu je došao ministar s.d. unutarnjih poslova bavarske vlade g. Bezolt, koji je donio pozdrave vice-kancelara Mende-a i Glavnog Odbora Liberalne Stranke Savezne Republike Njemačke. Ministra Bezolta je na njemačkom jeziku pozdravio kratkim govorom Adil Zulfikarpašić i predstavio poimenice sve delegate. U svom govoru ministar Bezolt je rekao da su bavarski liberali zahvalni svojim prijateljima iz Bosne, što su izabrali Munchen za svoju skupštinu. On je na kraju zaželio skupštini uspješan rad. Ministru Bezoltu se je zahvalio kratkim govorom Omer ef. Zuhrić, u kome je iznio liberalnu tradiciju naše domovine Bosne i našeg naroda. Poslije toga skupština je prešla na dnevni red. Za sastanak su priredili referate dr. Smail Balić, dr. Šemso Dervišević, ing. Teufik Velagić i Adil Zulfikarpašić. U odsustvu dr. Smaila Balića, njegov referat je pročitao ing. Teufik Velagić. Poslije čitanja referata prešlo se je na diskusiju o situaciji u našoj emigraciji i domovini. Razni delegati su podnijeli kratke izvještaje o zemljama u kojima žive. Skupština je radila od 9-13 sati, dok su na večer radile komisije za izradu rezolucije, izmjenu statuta i drugih problema koji su stajali na dnevnom redu. Skupština je prošla u najboljem redu i bratskom duhu razumijevanja. Rad je bio konstruktivan i svi delegati su bili rezultatima neobično zadovoljni." Na skupštini je izabran slijedeći Glavni odbor:"Za predsjednika Glavnog odbora je izabran Adil Zulfikarpašić, novinar sa stanom u Švicarskoj. Za zamjenika predsjednika i prvog potpredsjednika izabran je Omer ef. Zuhrić, književnik i javni radnik, sa stanom u Njemačkoj. Za drugog potpredsjednika izabran je dr. Šemso Dervišević, urbanista, sa stanom u Francuskoj. Za članove Glavnog odbora izabrani su:Prof. Husein Viteškić, bibliotekar, sa stanom u U.S.A., Dr. Mehmed Maslić, privrednik, sa stanom u UAR, Nedim b. Salihbegović, privrednik, sa stanom u Argentini, Edhem Daidžić, pravnik, sa stanom u Siriji, Ishak ef. Imamović, šer. sudac, sa stanom u Austriji. Za Generalnog sekretara izabran je ing. Teufik Velagić, agronom, sa stanom u Austriji. Za drugog sekretara izabran je Irfan Trebinčević, student tehnike, sa stanom u Njemačkoj. Izbor je izvršen pojedinačno. Svi članovi Glavnog odbora su izabrani jednogla-

Bosne i Hercegovine kao nedjeljive povijesne, političke cjeline. U isto vrijeme mi izjavljujemo da je bošnjaštvo za nas naše jedino nacionalno obilježje. Bošnjaštvo za nas nije nacionalizam, jer ne nosi u sebi isključivost i agresivnost. Mi bošnjaštvo ne želimo nametnuti ni Srbima, ni Hrvatima u Bosni, niti želimo da se oni odreknu bilo koje kulturne i historijske veze i obilježja."[40] Opredjeljenje za bošnjaštvo kao bosanskomuslimansku nacionalnu identifikaciju tada je jedina organizirana potpora i bošnjačkoj nacionalnosti i bošnjačkoj ideologiji unutar Bošnjaka. To da bošnjaštvo kao nacionalno bosanskomuslimansko obilježje "živi" u inozemstvu u osnovi je dokaz političke neslobode Bošnjaka u zemlji, u Bosni i u Jugoslaviji, i visoke političko-nacionalne osviješćenosti pokretača Liberalnog saveza i njegovog predsjednika Adila Zulfikarpašića. "Liberalni Demokratski Savez Bošnjaka Muslimana" samorazumijevao se nastavkom političke tradicije JMO-a, političkim okvirom branjenja i promicanja narodnih interesa. Prema riječima dr. Šemse Dervišević Savez "znači politički naše nepokolebivo i konačno uključenje u liberalizam i demokraciju, a nacionalno naše definitivno afirmiranje u Bošnjake"[41].

Određenje prema ključnom pitanju demokratske emigracije, opstanku ili ukidanju Jugoslavije, Savez nije izrekao. Znatno kasnije Zulfikarpašić u polemici sa Radmilom Grđićem, srpskim emigrantom iz Bosne, na njegove prigovore da bošnjačka emigracija neće Jugoslaviju, dok je narod u zemlji prihvatio, odgovara stavom:"Mi nismo protiv Jugoslavije, ali nismo ni za Jugoslaviju pod svaku cijenu, naročito ako je to protiv interesa našeg naroda...Mi Jugoslaviju ne shvaćamo kao produženje srpske hegemonije, a ne vidimo da su emigrantski srpski političari od hegemonije odustali."[42] U osnovi istovjetna

sno. Glavni odbor je ovlašten od Skupštine da u svoje redove može kooptirati nove članove do broja koji je statutom dozvoljen. Na skupštini Liberalnog Demokratskog Saveza u Munchenu izabran je odbor za nabavku štamparije. Odbor će početi sa akcijom, tek nakon svih priprema. Odbor će prije nego što počne sa radom objaviti svoje planove i apel na javnost. Tada će se objaviti i sve adrese članova odbora, bankovni konti i ostali detalji. Sada donosimo samo imena članova Odbora: Omeraga Avdić, U.S.A., Edhem Daidžić, Sirija,Dr. Šemso Dervišević, Francuska, Abid Dizdarević, Švedska, Teufik Kalajdžić, Italija, Redžep Karačić, Kanada, Salih Kovačević, Velika Britanija, Džemal ef. Ibrahimović, Austrija, Ishak ef. Imamović, Austrija, Dr. Mehmed Maslić, UAR, Šefki bey Muftić, Liban, Nedim b. Salihbegović, Argentina, Ing. Avdo Sidran, Švedska, Smail Avdović, Sirija, Ing. Teufik Velagić, Austrija, Sead Zubčević, U.S.A., Adil Zulfikarpašić, Švicarska. Izabran je redakcioni Odbor "Bosanskih Pogleda", koji je preuzeo uređivanje lista od januara 1964. godine. Glavni urednik je ostao isti. Sastav odbora je slijedeći: Šemso Dervišević, Haris Korkut, Teufik Velagić, Husein Viteškić, Omer Zuhrić, Adil Zulfikarpašić." Vidi "Bosanski pogledi", god. V, januar-februar 1964, br. 31. Pretisak, str. 368.

40 Dr. Mustafa Imamović, "Bošnjaci u emigraciji ...", str. 320.

41 Dr. Šemso Dervišević, "Korak naprijed – Liberalni Demokratski Savez Bošnjaka Muslimana", "Bosanski pogledi", god. V, br. 33, april 1964. Pretisak, str. 392.

42 Vidi "Bosanski pogledi", god. VIII, januar-februar 1968, br. 44-45. Pretisak, str. 499.

stajališta o Jugoslaviji bošnjačko političko vodstvo zauzima i pred njen raspad 1991. godine, što samo svjedoči o neprekinutosti i postojanosti bošnjačkog političkog iskustva glede složene, zajedničke države s drugim južnoslavenskim narodima.

Uporedo s "Bosanskim pogledima" i sukladno njihovoj političkoj i nacionalnoj usmjerenosti, ideja bošnjaštva se razvija i podupire i unutar jednog kruga bošnjačke emigrantske inteligencije u SAD, Chicagu. Okupljeni oko "Kluba Bošnjaka", bošnjački intelektualci u Chicagu putem radioprograma interpretiraju bošnjaštvo i njegov značaj za bosanske muslimane. Radioprogram "Glas Bošnjaka" od aprila 1966. godine prati zbivanja u domovini i interpretirajući ih razumijeva u bošnjačkom smislu da bi se na radioprogram kasnije nadovezao i časopis.

Djelatnost oko nacionalnog nominiranja bosanskih muslimana sedamdesetih godina prisutna je i u domovini i u inozemstvu. Kako su nacionalnost bosanskih muslimana komunisti "priznali" pod nazivom "Musliman" i kako se bližio popis stanovništva 1971. godine, tako je nezadovoljstvo bošnjačkih emigrantskih krugova usljed nepriznavanja "bošnjaštva" za bosanskomuslimansku nacionalnu odrednicu bivalo sve veće. U Uvodniku br. 1. godišta prvoga "Glasa Bošnjaka" iz Chicaga ističe se da je bošnjaštvo staro koliko i Bosna, te "da ono nikada nije bilo vezano za vjeru,.. ". "Danas, poslije 26 godina neuspjelog prevaspitavanja bh muslimana, koji su neopredjeljenošću manifestirali svoju opredjeljenost BOŠNJAŠTVU, režim, nađen na rubu propasti, donosi odluku kojom rješava nacionalno pitanje bh muslimana, dodjeljujući im do sada u svijetu nepostojeću naciju – MUSLIMAN. Mi, Bošnjaci u slobodnom svijetu, duboko vjerujemo da djelimo mišljenje naše braće u Domovini, kada zastupamo ideju BOŠNJAŠTVA kao nacionalno obilježje, jer je to za nas jedina i stvarna identifikacija."[43] Inž. Irfan Trebinčević polemizira sa stavovima Huseina Đoze iznesenim u njegovom tekstu "Muslimani", a objavljenom u "Glasniku" Islamske zajednice 1968. godine. Đozino pozitivno određenje prema priznavanju političkih i nacionalnih prava bosanskih muslimana pod imenom "Muslimani" Trebinčević ne smatra doprinosom Bosni i bošnjaštvu, "prije svega je gledano, smjernicama direktive "odozgo", s brda s dola otpjevana zahvalnica režimu za jedan poklon koji muslimani Bosne i Hercegovine ne žele niti su ga tražili", te se sa stajališta povijesnih interesa Bošnjaka to može nazvati cirkusom i neozbiljnošću.

---

43 Vidi Uvodnik, "Glas Bošnjaka", nezavisni list Bošnjaka u slobodnom svijetu, god. I, br. 1, Chicago, mart, 1970. godine.

Nema sumnje da je Đozo politički bio u pravu. Priznavanje političkih prava Bošnjacima pod imenom "Muslimani" bio je, ipak, krupan korak naprijed u razvoju bošnjačkog naroda, ali je i Trebinčević bio povijesno u pravu, jer je taj politički čin doprinio novim nedoumicama unutar samog naroda. Priznanje je bilo formalno, a ne zbiljsko. "Mi to ne želimo, mi to nismo ni željeli, u svom srcu neće to prihvatiti nijedan musliman Bosne i Hercegovine, jer smo se mi osjećali, osjećamo se i uvijek ćemo se osjećati BOŠNJACI", ističe Trebinčević[44]. Svođenje nacionalnih, političkih i državnih prava Bošnjaka muslimana na vjerska prava, kakva im je u osnovi bila pozicija za vladavine komunista, jeste zlonamjerno razumijevanje Bosne i bošnjaštva. Dok mi ističemo "da nismo Bošnjaci zato što smo muslimani", kaže se u uvodniku drugog broja "Glasa Bošnjaka", dotle komunistički režim uvodi proporcionalnost ne samo nacija već i vjera u Bosni. "Mi smo bili Bošnjaci ne samo kada smo u odbranbenim bitkama pobjeđivali hrvatske križare, koji su se borili za račun trećega, ili kada smo se 1389. godine, pod vodstvom bogumila Vlatka Vukovića, borili protiv Turaka koji su nas porazili na Kosovu Polju, već i onda kada smo se u sastavu muslimanskih udarnih brigada borili protiv njemačkog okupatora."

Glasovi bošnjačke političke emigracije u korist "bošnjaštva" nisu imali, niti su mogli imati, s obzirom na narav komunističkog sustava u Bosni, takvu snagu da bi doprinijeli drugačijem nacionalnom nominiranju bosanskih muslimana u zemlji. Dvoipodecenijski život Bošnjaka pod nacionalnom oznakom "Muslimani" kasnije će se odraziti na samo bošnjačko biće na način da mu je i samo bošnjaštvo početkom devedesetih godina bilo strano i nerazumljivo. U prvi mah među bošnjačkom inteligencijom označeno je emigrantskom kategorijom, nečim što je stvar historije, a ne zbiljnosti. Tek je agresija na Bosnu i Hercegovinu prizvala bošnjaštvo u svijest i volju samih Bošnjaka, mada je i tada ostalo pitanje razumijevanja njegove naravi. Ono je, uglavnom, razumijevano kao zatvorena, ekskluzivno bosanskomuslimanska kategorija, što nikada nije bio izričit slučaj pri njegovom razumijevanju unutar emigracije. Jednostavno, zbiljnost življenja u emigraciji i u domovini obrazovala je umnogome drugačija društvena i povijesna iskustva, koja su određivala i horizont drugačijeg razumijevanja nacionalnih fenomena, uspostavila stanje koje se dokinulo tek u samoj agresiji na Bosnu i Bošnjake, kada se bošnjačko biće, prepoznajući unutar sebe svoju vlastitost, povezalo.

---

44 Inž. Irfan Trebinčević, "Zašto da se zahvalimo", "Glas Bošnjaka", god I, br. 1, str. 3, Chicago, 1970.

3. ALIJA IZETBEGOVIĆ I TREĆI BOŠNJAČKO-MUSLIMANSKI PREPOROD

Sredinom osamdesetih godina i jugoslavenski i bosanski komunistički redovi pocijepani su po nacionalnim šavovima, a medijska kampanja iz Srbije, a zatim i iz Hrvatske, vrši općepsihološke pripreme za rat. U takvim prilikama Alija Izetbegović je izašao iz zatvora. Njegovo pristupanje okupljanju političkih istomišljenika značilo je početak trećeg bošnjačko-muslimanskog preporoda. Bošnjačke mase tada još nisu razumijevale političko stanje u zemlji. Nedjelatno su čekale i promatrale razvoj zbivanja, što se vrlo štetno odrazilo na bošnjačku nacionalnu, egzistencijalnu i državotvornu budnost. I to je trajalo sve do početka devedesetih godina, do prvih postkomunističkih slobodnih parlamentarnih izbora.

Na bosanskoj političkoj pozornici smjenom kadrova kroz "afere" Srbi su promaknuli velik broj politički anemičnih i dokraja nesposobnih bošnjačkih kadrova, koji su politiku razumijevali kao oblik vlastitog "uhljebljenja". To je bosanski politički prostor dodatno učinilo otvorenim za utjecaje sa strane. Jugoslovenska narodna armija u bosanskom slučaju bitna je i prije agresije, jer ona kroz SK – Pokret za Jugoslaviju pokreće i ustrojava srpske paravojne postrojbe. Koliko tadašnji bosanski političari nisu uviđali opasnost od nje, ili koliko su bili u odnosu na nju nemoćni, primjer su prvi višestranački izbori u Bosni. Komunisti su određivali izbore i na saveznom nivou su se bili dogovorili da se oni održe u proljeće 1990. godine. Umjesto tada, oni se u Bosni održavaju tek najesen iste godine. Nisu se izbori pomjerili zarad davanja vremena novim političkim nacionalnim strankama da stasaju, da se omoguće bolji demokratski uvjeti, već radi toga da stasa i da se u Bosni bolje učvrsti SK – Pokret za Jugoslaviju. Ta vojna stranka bila je predstraža Srpske demokratske stranke (SDS).

Devedesete godine su doba trećeg bošnjačko-muslimanskog preporoda u XX stoljeću. Rušenje berlinskog zida, raspad komunističkog sustava u obliku tzv. istočnog lagera, smanjenje blokovskih napetosti u svijetu, opća demokratizacija društva izazvana ekonomskom i političkom krizom socijalizma u komunističkoj Jugoslaviji opći su povijesni okvir trećega, ali toga puta općeg i javnog bošnjačko-muslimanskog preporoda. Dotadašnja dva preporoda, prvi početkom XX stoljeća predvođen Bašagićem i Mulabdićem i drugi sedamdesetih godina s Rizvićem i Purivatrom na čelu, preovlađujuće su se odvijali u krugu inteligencije. Inteligencija je prvo trebalo da preporodi, osvijesti, sa-

mospozna, odredi i usmjeri sebe da bi mogla da uči, određuje i usmjeruje narod. Oba ta preporoda su se preovlađujuće, ako ne i isključivo, odvijala u području kulture, a treći preporod iz kulture i nacije prelio se u politiku, iz inteligencije u narod. Bio je silovit, dinamičan i javan. Njime su Bošnjaci izašli na savremenu povijesnu pozornicu sa zahtjevom za vlastitu slobodu, slobodu za svoj narod, vjeru i državu. Predvodio ga je Alija Izetbegović[45]. U početku su mu prišli samo hrabri i odlučni, nije ih bilo mnogo, s obzirom na brojnost bošnjačke inteligencije tada, ali je i to bilo dovoljno da bošnjački narod tim preporodom prvi put u svojoj historiji samostalno istupi na povijesnu pozornicu, da kaže ko je i šta je, što hoće i na koji način.

Raspad komunizma otvara prostor razvoju sloboda, koje se na prostoru komunističke Jugoslavije ispoljavaju kao nacionalne slobode i zahtjevi za nacionalnu ravnopravnost. Kao što nema zadovoljenja općih bez uvažavanja pojedinačnih prava, tako je nacionalno pitanje, kao pitanje svih pitanja dviju Jugoslavija, kod svih naroda kao demokratsko izbilo u prvi plan. Rasterećeni komunizma, a još pod njegovom samo formalnom upravom, Bošnjaci se nanovo samouspostavljaju. Osnivaju svoju političku stranku, Stranku demokratske akcije (SDA) i obnavljaju rad Kulturnog društva Muslimana "Preporod".

Stranka demokratske akcije utemeljena je na Osnivačkoj skupštini 26. 5. 1990. godine u Sarajevu. Tad su vodstvo Stranke činili: Alija Izetbegović, Adil Zulfikarpašić, Salim Šabić, Mirsad Ćeman, Muhamed Čengić, Edib Bukvić, Omer Behmen, dr. Sulejman Ugljanin, mr. Džemaludin Latić, Kenan Mazlami i Mirsad Veladžić. Predsjednik Stranke je Alija Izetbegović, potpredsjednici Adil Zulfikarpašić, Salim Šabić i Mirsad Ćeman, a Muhamed Čengić bio je iza-

45 Alija Izetbegović je rođen u Bosanskom Šamcu 1925. godine. Od treće godine živi u Sarajevu, gdje je završio Osnovnu školu i Gimnaziju. Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Sarajevu, a potom radio kao pravni savjetnik u više sarajevskih preduzeća. Usljed političkog opredjeljenja i djelovanja, dva puta je osuđivan i zatvaran. Prvi put je u zatvoru od 1946. do 1949. godine kao pripadnik organizacije "Mladi muslimani", a drugi put je na poznatom sarajevskom procesu muslimanskim intelektualcima 1983. godine osuđen na kaznu zatvora od 14 godina, koju je izdržao u trajanju od pet godina, nakon čega je pomilovan. Godine 1989. osniva Stranku demokratske akcije, postaje njen predsjednik i pobjeđuje na prvim slobodnim parlamentarnim postkomunističkim izborima u Bosni i Hercegovini 1990. godine. Krajem 1990. godine izabran je za predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine. Na drugim višestranačkim izborima 1996. godine Stranka demokratske akcije ponovo je pobijedila, a Alija Izetbegović izabran za člana i potom predsjedavajućeg Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Izetbegović je objavio veći broj publicističkih radova i studija, te knjige:"Islam između Istoka i Zapada", "Problemi islamskog preporoda" i "Islamska deklaracija". Izbor iz govora, članaka i intervjua, nastalih između 1990. i 1997. godine, publikovan je u tri knjige:"Čudo bosanskog otpora", Sarajevo, 1995., "Govori, pisma, intervjui", Sarajevo, 1996., "Godine rata i mira", Sarajevo 1997. godine.

bran za sekretara. Utemeljenju je prethodila Inicijativa za osnivanje bošnjačke političke stranke[46]. Utemeljitelj Stranke je Alija Izetbegović, a njeno idejno jezgro činili su ljudi koji su s njim osuđeni 1983. godine, kao i izvjestan broj ličnosti iz ranijeg mladomuslimanskog kruga i bošnjačkog nacionalnog pokreta. To je vrijeme prve pune demokratizacije bosanskog društva nakon pedeset godina vladavine jednopartijskog političkog sustava.

Razvoju političkih ideja na bosanskom prostoru, liberalizaciji društva i razbijanju straha od komunizma doprinos daje i politička djelatnost Adila Zulfikarpašića. On se iz emigracije vraća na bosansku političku pozornicu, te s Izetbegovićem podstiče, usmjerava i organizira politički pokret Bošnjaka sve do vremena njihovog političkog razlaza o pitanju političkog koncepta razvoja bošnjačkog naroda. Izvjesno vrijeme nakon Inicijative, tačnije 13. jula 1990. godine, SDA je registrirana u nadležnom sudu kao politička stranka, prva pored tad vladajućeg Saveza komunista, čime je otvorila tokove političkog pluralizma u Bosni. I pored formalno-pravne zabrane osnivanja nacionalnih stranaka, Izetbegović se odvažio na taj čin, odgovarajući političkim potrebama bošnjačkog naroda i demokratskim porivima bosanskog društva. Stranka nije imala nacionalni predznak u nazivu jer to važeći zakon, koji je za dva mjeseca povučen, nije dozvoljavao. SDA je duboko i emotivno ušla u bošnjački narod, zahvatila je sve njegove slojeve, a narod ju je osjećao kao prvu iskru slobode nakon pedeset i više godina. Tako je Stranka prerasla u opći narodni pokret. "Od polovine jula do 18. novembra održano je 120 osnivačkih skupština SDA, od čega u 105 općina u BiH, u 7 općina Sandžaka, u 13 općina u Hrvatskoj, u 4 općine u Sloveniji i u 5 općina na Kosovu. U istom periodu osnovano je osamnaest ogranaka, u Evropi (dva u Austriji, deset u Njemačkoj, pet u Švicarskoj i jedan u Holandiji) i po dva u Kanadi, SAD i Australiji."[47] Na prvim postkomunističkim slobodnim parlamentarnim izborima u Bosni i Hercegovini 1990. SDA je osvojila gotovo sve bošnjačke glasove i sa 44 poslanička mandata u bosanskome parlamentu bila je najjača politička stranka.

46 Potpisnici Inicijative za osnivanje Stranke demokratske akcije su: Sulejman Abdurahim, Edah Bećirbegović, Omer Behmen, Kemal Bičakčić, Ahmed Bračković, Mustafa Cerić, Sulejman Čamdžić, Halid Čaušević, Šaćir Čengić, Šaćir Čerimović, Nedžad Džumhur, Fahira Fejzić, Maid Hadžiomerović, Lamija Hadžiosmanović, Muhamed Huković, Husein Huskić, Safet Isović, Alija Izetbegović, Salih Karabdić, Džemaludin Latić, Sulejman Mašović, Munir Muftić, Muhamed Čengić, Fehim Nametak, Faris Nanić, Kemal Nanić, Fehim Nuhbegović, Šefko Omerbašić, Omer Pobrić, Bakir Sadović, Nordin Smajlović, Mirsad Srebreniković, Almasa Šaćirbegović, Salem Šabić, Sead Šestić, Šemso Tanković, Edhem Traljić, Mirsad Veladžić i Ljulko Žunić. Vidi "Dokumenti", br. IV, Glavni odbor Stranke demokratske akcije, Zenica, april 1994. godine, str. 114.

47 "Bilten Prvog kongresa Stranke demokratske akcije, Sarajevo, 29. 11-1. 12. 1991. godine, str. 49.

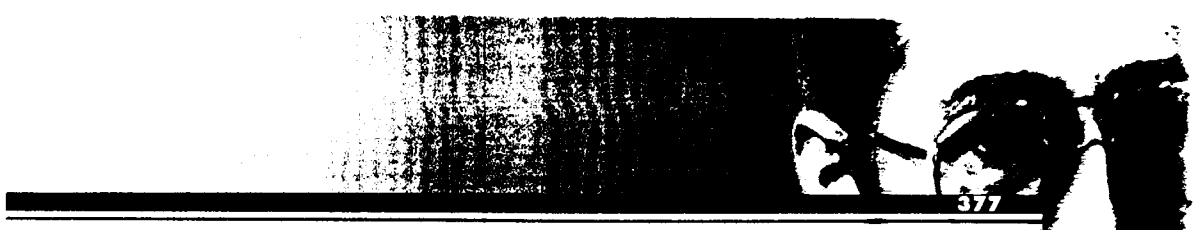

Od prvog sastanka Inicijativnog odbora[48] za obnavljanje "Preporoda", augusta 1990., pa do obnoviteljske skupštine Društva 5. 10. 1990. godine[49] bošnjačka inteligencija se okupila oko ideje kulturno-nacionalnog preporoda. Na taj način Bošnjaci su odredili vlastite interese u politici i kulturi. Sa svojom političkom strankom i svojim kulturnim društvom bošnjački narod je izašao iz nacionalne i političke anonimnosti, odredio svoj odnos prema susjedima Srbima i Hrvatima, državnosti Bosne i raspletu jugoslavenske krize.

Početkom 1991. godine bošnjački intelektualci odredili su bošnjački nacionalni interes glede događanja i radnji usmjerenih na preustroj jugoslavenske komunističke federativne zajednice. Stavovi izneseni u Rezoluciji muslimanskih intelektualaca[50], poznatoj kao Rezolucija 84, devedesetih godina predstavljaju političku osnovu bošnjačkog djelovanja. Oni su načela bošnjačkog viđenja uređivanja političkih, ekonomskih, kulturnih i socijalnih pitanja u Ju-

48 Inicijativni odbor u sastavu: dr. Halid Čaušević, Alija Isaković (predsjednik), prof. dr. Muhsin Rizvić, prof. dr. Mustafa Imamović, prof. dr. Rusmir Mahmutćehajić, prof. dr. Hajrudin Numić, prof. dr. Rasim Muminović, prof. dr. Hasan Sušić, prof. Muhamed Kreševljaković, prof. dr. Enes Duraković, mr. Hilmo Neimarlija, mr. Šaćir Filandra i prof. dr. Atif Purivatra održao je u prostorijama Gazi Husrev begove biblioteke prvu sjednicu 10. 8. 1990. godine. KDM "Preporod" Sarajevo, "Informacije", br. 1., oktobar 1990. godine, str. 1.

49 U prostorijama Narodne i univerzitetske biblioteke (Vijećnice) 5. 10. 1990. godine održana je obnoviteljska skupština Kulturnog društva Muslimana "Preporod".U članstvo Glavnog odbora "Preporoda" tad su izabrani: dr. Azra Begić, Mersad Berber, dr. Halid Čaušević, prof. dr. Enes Duraković, mr. Šaćir Filandra, prof. Hadžem Hajdarević, prim. dr. Saliha Handžić, prof. Muharem Hasanbegović, Irfan Horozović, prof. dr. Mustafa Imamović, Alija Isaković, prof. Mustafa Jahić, prof. Muhamed Kreševljaković, dr. Enes Kujundžić, prof. dr. Nedžad Kurto, prof. dr. Asim Kurjak, dr. Munib Maglajlić, prof. dr. Rusmir Mahmutćehajić, mr. Hilmo Neimarlija, prof. dr. Muhamed Nezirović, prof. dr. Hajrudin Numić, dr. Enes Pelidija, prof. dr. Atif Purivatra, prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović, prof. dr. Muhsin Rizvić i prof. dr. Hasan Sušić. Glavni odbor je izabrao i svoje izvršne organe. Za predsjednika Društva je izabran prof. dr. Muhsin Rizvić, a za potpredsjednike: dr. Halid Čaušević, Alija Isaković, prof. dr. Rusmir Mahmutćehajić, prof. dr. Hajrudin Numić i prof. dr. Atif Purivatra. Za predsjednika Nadzornog odbora izabran je prof. dr. Džemal Čelić, za sekretare Društva mr. Šaćir Filandra i prof. Muharem Hasanbegović, a za blagajnika mr. Fatima Muminović. KDM "Preporod", "Informacije", br. 1., str. 5.

50 Rezolucija je objavljena na konferenciji za štampu 7. siječnja 1991. godine. Rezoluciju su potpisale sljedeće osobe: prof. dr. Enes Duraković, prof. dr. Rusmir Mahmutćehajić, prof. dr. Mustafa Imamović, dr. Munib Maglajlić, dr. Enes Kojundžić, dr. Salih Čaršimamović, mr. Rasim Gačanović, prof. dr. Atif Purivatra, Muhamed Šabanović, dipl. inž., mr. Alaga Derviševič, Edin Mulać, mr. Šaćir Filandra, dr. Halid Čaušević, Mustafa Mujagić, novinar, Alija Isaković, književnik, prof. dr. Muhsin Rizvić, Asim Gruhonjić, novinar, akademik prof. dr. Seid Huković, mr. Azra Dobardžić, Zilhad Ključanin, književnik, Abdulah Sidran, književnik, Mersad Berber, slikar, prof. dr. Rešad Dobardžić, Muhamed Kreševljaković, historičar, dr. Uzeir Bavčić, prof. dr. Salih Riđanović, prof. dr. Muhamed Nezirović, Nedžad Ibrišimović, književnik, Mehmedalija Hadžić, orijentalista, mr. Rešid Hafizović, Nedžad Krilić, ekonomista, Seid Alija Čaršimamović, dipl. inž., akademik Dževad Hozo, slikar, prof. Mehmed Akšamija, prof. dr. Nedžad Kurto, prof. Džemaludin Karić, Zlatko Topčić, književnik, Nedžad Latić, novinar,

goslaviji, a činili su jezgru tradicijski utemeljenog bošnjačkog političkog i etičkog stava prema svijetu, sebi i drugima, na njima se pokretalo i uobličavalo bošnjačko političko biće, ali i bosanski patriotski front. Donošenje Rezolucije potakao je i odlučujuće oblikovao Rusmir Mahmutćehajić[51].

Hadžem Hajdarević, književnik, Hasan Čengić, teolog, prof. Džemal Čelić, Šefko Hodžić, novinar, Salko Selimović, pravnik, Fehim Škaljić, pravnik, Nezir Omerbegović, Midhat Ajanović, novinar, prof. dr. Nedim Rifatbegović, dipl. inž. Mehmed Drino, Enver Dizdar, novinar, prof. dr. Salih Oruč Čustović, Arif Čampara, dipl. ek., Alirizah Gaši, književnik, mr. Fazileta Hafizović, prof. dr. Rešad Begtić, mr. Ibro Pršeš, Arif Zulić, novinar, Ahmet Metiljević, novinar, prof. dr. Ejub Čehić, dr. Muhamed Huković, prof. dr. Hajrudin Numić, prof. dr. Muzafer Hadžagić, dr. Derviš Tunović, dr. Jusuf Žiga, prof. dr. Mustafa Beganović, prof. dr. Šefkija Čekić, dr. Dževdet Radončić, dr. Enes Pelidija, Esma Hadžagić, prof. dr. Ibrahim Arnautović, akademik prof. dr. Avdo Sućeska, prof. dr. Nurudin Numić, dr. Esad Drino, Nihad Agić, književnik, prof. dr. Safet Halilović, prof. dr. Muhamed Dervišbegović, prof. dr. Faruk Konjhodžić, prof. dr. Dževad Karahasan, prof. dr. Mahmud Semiz, prof. dr. Almasa Šaćirbegović, prof. dr. Dženana Efendić-Semiz, prof. dr. Fadila Čengić, akademik prof. dr. Džemal Rezaković, prof. dr. Irfan Zulić, Halida Mahmutćehajić, arhitekt. Namjeru potpisnika da izraze opredjeljenje i jedinstvo cijelog bošnjačko-muslimanskog naroda potvrdile su brojne podrške toj rezoluciji diljem Bosne i cijele Jugoslavije. Za samo 15 dana, do tiskanja teksta rezolucije na bosanskom i engleskom jeziku, dakle, do 21. siječnja, podršku Rezoluciji su iskazale grupe intelektualaca u sljedećim gradovima: Sarajevo (120 potpisnika); Mostar (89); Gračanica (200); Goražde (61); Bihać (62); Banja Luka (47); Novi Pazar, Tutin, Sjenica i Priboj (81); Gacko (76); Stolac (250); Bijeljina (25); Tuzla (300); Zenica (100); Trebinje (54); Prijedor (80); Fojnica (101); Visoko (186); Doboj (100); Titograd, Bijelo Polje, Nikšić, Plav, Rožaje, Gusinje, Ivangrad, Petnjica i Bar (44); Sarajevo, hrvatski intelektualci (12); Bosanska Gradiška(51). Autor ovih redova je u nastanak Rezolucije bio djelatno uključen, te zna da je došlo još telegrama podrške s potpisnicima samoj Rezoluciji.

51 Rusmir Mahmutćehajić je rođen 1948. godine u Stocu, gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Diplomirao je 1973. na Elektrotehničkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, a 1975. magistrirao i 1980. doktorirao na Sveučilištu u Zagrebu. Specijalizaciju je obavio 1982. u Međunarodnom centru za teorijsku fiziku u Trstu(Italija), a postdoktorske studije na Katoličkom sveučilištu u Leuvenu(Belgija). Radio je kao istraživač i direktor u Institutu zaštite na radu Univerziteta u Sarajevu, te kao direktor Instituta za ergonomiju istog univerziteta; od 1985. do 1991. godine radio je kao profesor i dekan Elektrotehničkog fakulteta Sveučilišta u Osijeku(Hrvatska). Od 1991. do 1992. godine bio je potpredsjednik Vlade Bosne i Hercegovine, a od 1992. do 1994. ministar za energetiku, rudarstvo i industriju Bosne i Hercegovine, kada je, ne slažući se sa preovlađujućom politikom, podnio ostavku. Od 1992. godine predsjednik je Bosanskohercegovačkog komiteta CIGRE, od 1996. predsjednik izdavačkog savjeta časopisa "Dijalog", urednik časopisa "Bosanskohercegovačka elektrotehnika" i "Blagaja". Godine 1997. izabran je za prvog predsjednika Međunarodnog foruma Bosna. U užem znanstvenom području objavio je više od stotinu stručnih i znanstvenih radova, od toga osam knjiga. Publikovao je sljedeća djela: "Krhkost"(1977), "Krv i tinta"(1983), "Prisutnosti"(1984/5), "Zemlja i more"(1986). Koautor je knjige"Genocid nad Bosanskim Muslimanima"(zajedno s Mustafom Imamovićem) kao i knjige "Muslimani i bošnjaštvo"(zajedno sa Atifom Purivatrom i Mustafom Imamovićem).Posebno plodnu aktivnost ispoljio je u vremenu od početka agresije na Bosnu i Hercegovinu i u tom periodu je objavio sljedeće knjige: "Živa Bosna, politički eseji i intervjui", dva izdanja(1994. i 96.), englesko izdanje 1996., "O nauku znaka"(1996), "Dobra Bosna"(1997), "Četrdeset kaligrafskih listova Ćazima Hadžimejlića"(1997). Preveo je na bosanski jezik sljedeća djela: M. Lings "Šta je sufizam"(1994), Ali ibn Ebi Talib "Nehdžul-belaga(Staza rječitosti)", Abu Bakr Siraj ad Din, poznat kao M. Lings "Muhamed, život njegov osnovan na vrelima najstarijim"(1996), Ali ibn Ebu Talib "Govor o začudnom stvaranju paunа"(1996), Iqbal M. "Tajna sebe", Ali ibn el-Husejin "Sahifa(Potpuna knjiga Sedžadova) " (1997).

Sažeti stavovi Rezolucije glase: "1. Suverenitet Bosne i Hercegovine mora biti uvažavan i poštovan u svim predstojećim dogovaranjima o novom uređenju odnosa među jugoslavenskim narodima i republikama; 2. Nacionalna zasebnost i nacionalni interesi Muslimana moraju biti uvažavani, jednako kao u slučaju svih drugih jugoslavenskih naroda; 3. Svaki pokušaj osporavanja suvereniteta Bosne i Hercegovine i nacionalne zasebnosti Muslimana imao bi nesagledive negativne posljedice na međunacionalne odnose u Jugoslaviji i mir u ovome dijelu svijeta; 4. Demokratski dijalog i dosljedno poštovanje pravne države predstavljaju jedini prihvatljivi put za razrješavanje sadašnje jugoslavenske krize; 5. U svim navedenim načelima postoji suglasnost i jedinstvo u muslimanskom narodu, pri čemu muslimanski intelektualci stoje uz legalno izabrane političke predstavnike i organe vlasti u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Ova rezolucija predstavlja poziv i svim drugim sudionicima bosanskohercegovačkog suvereniteta – a prije svih drugih Srbima i Hrvatima – da odlučno brane opstanak i demokratski razvoj Bosne i Hercegovine."[52]

Nekoliko mjeseci kasnije, tačnije 10. 6. 1991. godine, a kao odgovor na ubrzani razvoj političkih prilika u komunističkoj Jugoslaviji, svijest o njenom neizbježnom raspadu i mogući preustroj vojnim sredstvima, Bošnjaci su posredstvom Stranke demokratske akcije izdali Proglas čijih prvih pet tačaka glasi: "1. Muslimanski narod u Jugoslaviji našao se na historijskom raskršću i pred izborom koji se ne može odgađati. Potvrđujemo punu saglasnost sudionika ovog skupa u ocjeni da taj izbor jeste i da može biti samo suverena i cjelovita Bosna i Hercegovina, kao domovina Bosanskih Muslimana. Kao otadžbina svih jugoslavenskih Muslimana. Za taj izbor spremni smo boriti se. 2. Do sada su Muslimani mnogo puta dokazali da su za Jugoslaviju. Od sada, Muslimani su samo za onu Jugoslaviju koja priznaje suverenitet i ravnopravnost Bosne i Hercegovine. Za takvu Jugoslaviju spremni smo zalagati se. Bosna i Hercegovina je domovina Muslimana, Srba, Hrvata i svih građana koji u njoj žive. Ona nije djeljiva jer je izmiješana. Svoju nedjeljivost ona je zajamčila stoljećima zajedničkog življenja. Svoje dijeljenje morala bi platiti hiljadama života. Stoga pozivamo sve Muslimane, sve Srbe i sve Hrvate, sve građane Bosne i Hercegovine, da brane svoju domovinu. 4. Opredjeljujemo se za Bosnu i Hercegovinu kao građansku republiku u kojoj će biti poštovana sloboda i pra-

52 Rezolucija muslimanskih intelektualaca, Sarajevo, januar 1991. godine, str. 5.

va čovjeka i građanina i nacionalna prava naroda i manjina, u kojoj će vladati ekonomska i politička demokracija. To je trajno opredjeljenje muslimanskog naroda. 5. Muslimani su spremni dio svog nacionalnog suvereniteta prenijeti na građanski suverenitet Bosne i Hercegovine. Pozivamo bosanskohercegovačke Srbe i Hrvate da na isti način dio svog nacionalnog suvereniteta prenesu na građanski suverenitet Bosne i Hercegovine. Suverenitet Bosne i Hercegovine jeste zalog nacionalnog suvereniteta svakog od nas."[53]

Na skupu u Domu policije u Sarajevu, dan prije Proglasa SDA, donesena je i odluka o obrazovanju Savjeta za nacionalnu odbranu pri Stranci demokratske akcije. Savjet je pokazatelj osvjedočenja da se ljudska i demokratska opredjeljenja Bošnjaka svakim danom suočavaju s politikom velikodržavlja i nacionalnog hegemonizma, sa izazovima koji prijete opstanku Bosne i Hercegovine kao republike/države, a time i Bošnjaka kao naroda. Istovremeno se Stranka demokratske akcije obavezuje da preispita svoje odnose prema onim političkim snagama koje rade protiv Bosne i Hercegovine, a pozivaju se svi građani Bosne i Hercegovine da se usprotive djelatnostima koje narušavaju ravnopravnost Bosne i Hercegovine.

Savjet za nacionalnu obranu je oblik bošnjačkog ustroja obrambenih snaga. Njime, Bošnjaci prihvataju mogućnost vojnog/ratnog rješenja jugoslavenske krize i njegovim djelovanjem počinju oružane pripreme za obranu naroda, države i vjere. Istovremeno, Izetbegović u ulozi predsjednika Predsjedništva RBiH sudjeluje u nastojanjima za iznalaženjem mirovnog raspleta jugoslavenske krize. U tu svrhu sastaju se predsjednici svih jugoslavenskih republika. Za sve nacionalne/republičke sudionike razgovora 1991. godine o budućnosti jugoslavenske komunističke federacije neosporna je činjenica da se Jugoslavija kao država mora izmijeniti. Za jedne, Srbe, Hrvate i Slovence, ona se treba raspasti, da bi svako sebi na njenim razvalinama prema mjeri svoje snage i želje pravio svoj državni prostor, a Mekedonci i Bošnjaci nude tzv. Izetbe-

53 U preambuli navedenih tačaka kaže se:"Mi muslimanski zastupnici u Skupštini Bosne i Hercegovine, muslimanski zastupnici u općinskim skupštinama, članovi Glavnog i Izvršnog odbora Stranke demokratske akcije, članovi Glavnog odbora Muslimanskog omladinskog saveza, članovi Predsjedništva Kulturnog društva Muslimana "Preporod", članovi Glavnog odbora Dobrotvornog društva "Merhamet", potpisnici Rezolucije muslimanskih intelektualaca ("Rezolucija 84"), nezavisni izvanstranački intelektualci i privrednici. Svi pripadnici muslimanskog naroda – okupljeni na sastanku održanom 10. juna 1991. godine u Domu policije u Sarajevu, razmatrajući sadašnji i budući položaj Muslimana u Bosni i Hercegovini, Sandžaku i na širem jugoslavenskom prostoru, uvjereni da izražavamo stavove i težnje svih Muslimana Jugoslavije, objavljujemo sljedeće:..." Skup je održan 10. juna 1991. godine u Sarajevu. Na skupu je sudjelovalo 356 Bošnjaka iz cijele Jugoslavije. Sastanku je predsjedavao Alija Izetbegović.

govićev-Gligorov prijedlog o konfederalno-federalnom preustroju savezne države, o tzv. asimetričnoj federaciji, prema kojem bi Jugoslavija opstala kao složena država sa labavim vezama njenih članica. Izetbegovićeva-Gligorova ponuda politički je bila neprihvatljiva za većinu. Takvo rješenje nije bio nacionalni interes Slovenaca i Hrvata prije svega, a bez njihovog sudjelovanja u sporazumijevanju svako rješenje je od ostatka Jugoslavije pravilo Veliku Srbiju. Slične mirovne naravi bio je Zulfikarpašićev i Filipovićev pokušaj tzv. historijskog sporazuma sa bosanskim Srbima posredstvom Miloševića. I on je ostao nezaključen, mada se njime samo moglo dobiti vrijeme pred oružane sukobe koji su dolazili, ali ne i promijeniti narav Miloševićeve vladavine nad Srbima. Oba pokušaja sporazuma su pokazatelj spremnosti Bošnjaka da se na miran način rasplete jugoslavenska državna kriza, nedovoljne određenosti bošnjačkog državotvornog nacrta i spremnosti na dogovor u kojem je održanje ravnopravnosti i cjelovitosti Bosne, na zadovoljstvo svih njenih građana i naroda, donji prag sporazumijevanja. A napraviti takav ustavnopravni aranžman s Bosnom i u Bosni u tom trenutku, s obzirom na suprotstavljenost srpskih i hrvatskih interesa u njoj, nije bilo moguće.

Izetbegovićev-Gligorov pokušaj očuvanja Jugoslavije više se doimao kao način kupovanja vremena pred neizbježni rat nego što je nudio rješenje na koje bi pristali ostali sudionici jugoslavenske krize. Takva nakana protivila se toku događaja koji su smjerali državnom zaokruženju svakog naroda. Svi oni željeli su oblik življenja vlastitosti u nacionalnoj državi. Ali, sukob i preplitanje državnih nacionalizama teritorijalno izmiješanih naroda neminovno su vodili u rat.

Bošnjaci su bili za Jugoslaviju koja bi Bosni i Hercegovini i bošnjačkom narodu jamčila cjelovitost i ravnopravnost u istom obimu kakav imaju i drugi narodi. To je Jugoslavija koju čine i Srbija i Hrvatska. Na drugačije rješenje nisu pristajali opterećeni historijskim iskustvom srpskih zločina nad njima. To su najjasnije izrazili na velikom predizbornom skupu SDA u Velikoj Kladuši, gdje je pred dvije stotine hiljada ljudi odbačena tzv. krnja Jugoslavija, Jugoslavija bez Hrvatske i Slovenije, i izražena odlučnost da se bošnjački narod i oružjem brani.

Kako su se Bošnjaci vojno pripremali za obranu sebe i Bosne nije uputno detaljnije govoriti. Kada je agresija na Bosnu počela, određene, mada ne i dovoljno organizirane obrane je bilo. Njenu političku osnovicu oblikovali su i predvodili Rusmir Mahmutćehajić i Hasan Čengić u ime SDA, a u obliku Pa-

triotske lige. Bošnjaci nisu imali ni političkih, ni ekonomskih uvjeta za neke velike vojne pripreme. U Bosni je tada bilo stacionirano sedam korpusa JNA sa ogromnim ljudstvom i ubojnim oruđima i rad protiv takve sile, u okviru jedinstvene i postojeće SFRJ, formalno je značio djelatnost usmjerenu na rušenje ustavnog poretka. I u takvim uvjetima učinjeno je mnogo, mada je bilo potrebno više. U osnovi se može reći da Bošnjaci kao cjelina nisu spremni dočekali agresiju, ona ih je i fizički, a posebno psihički i ideologijski iznenadila, našla zatečenim, ali je istovremeno teško tvrditi da su oni u takvim uvjetima mogli učiniti nešto bitno više. Najveći dio bošnjačke inteligencije pred agresijska zbivanja nije razaznavao, niti oblikovao, narod je bio izložen djelovanju neviđene ideologijske propagande o "jugoslavenstvu" i "miru" iz Beograda, a SDA, kao predvodnička bošnjačka stranka, na dinamiku i silinu vojnog rasleta jugoslavenske krize nije uvijek mogla valjano odgovoriti.

Referendum za suverenost i nezavisnost Bosne i Hercegovine 1. marta 1992. godine krajnji je doseg Izetbegovićeve politike. Državnost, samostalnost i nezavisnost bosanske države potvrđena je kao cilj njegove i ukupne bošnjačke politike. Na referendumsko pitanje "Za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine-Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive" pozitivno se izjasnilo 64,31% građana. Većinu glasačkog tijela koja se pozitivno odredila prema bosanskoj nezavisnosti od naroda činili su Bošnjaci i Hrvati, te pripadnici ostalih naroda i narodnosti, a referendum je bojkotirao onaj dio Srba koji je politički usmjeravala SDS. Bez podrške HDZ, najjače hrvatske političke stranke u Bosni, referendum ne bi uspio, pa je utoliko čudnije iznevjeravanje tog načela od te stranke u događanjima koja su slijedila. Referendumskim izglasavanjem Bosna je prvi put poslije 1463. godine povratila i ostvarila svoju punu državnu volju, te postala ravnopravna s ostalim zemljama Jugoistočne Evrope. Sve to vrijeme, do 1. marta 1992. godine, ona je čuvala svoju teritorijalnu cjelovitost i ustavno-političku autonomnost u okviru složenih i, u načelu, nametnutih joj državnih oblika da bi činom referenduma i prijema u Organizaciju ujedinjenih nacija 6. aprila 1992. godine ona konačno postala država u punom obimu značenja tog pojma u savremenom svijetu.

Potvrđivanjem i zadobijanjem bosanske državnosti i Bošnjaci su dokazali svoju povijesnost i suvremenost. Svoju državotvornu ideju stoljećima čuvanu, branjenu i zagovaranu tada su skupa sa ostalim bosanskim narodima i građanima ozbiljili. Time su osvjedočili svoju snagu, političku moć i nacional-

nu istrajnost. Čitav njihov život u XX stoljeću jeste priprema za taj čin. Bosanska državnost je oblik i uvjet njihovog življenja. Takva svijest je na razini bošnjačke zajednice konačno dosegnuta. Istovremeno, to je značilo prerastanje "ideje autonomije", preovlađujuće na početku XX stoljeća, u zbiljnost države, određujuću na njegovom kraju. Bošnjaci su time dosegli nacionalnu zrelost, ali ne i dovršili nacionalni razvoj. U trenutku raspada Jugoslavije oni su mogli birati i izabrali su državu. Na njihov izbor, nužnošću jugoslavenske političke logike, morao je doći rat, napad na Bosnu i pokušaj uništenja Bošnjaka. Izetbegović je toga bio svjestan pola godine ranije, kada je osnovan Savjet za nacionalnu obranu pri Stranci demokratske akcije.

Da su Bošnjaci kičma bosanske državnosti i njeni najvjerniji čuvari, mada je nikada nacrtno ne određuju, niti razumijevaju bez bosanskih Srba i Hrvata, pokazala su politička zbivanja u godinama rata. Većinski izbor bosanskih Srba i bosanskih Hrvata tada nije bila bosanska država. Oni uspostavljaju svoje paradržavne tvorevine, "Herceg-Bosnu" i "Republiku Srpsku", kao izraze nastojanja za dijeljenjem Bosne i pripojenja tih njenih dijelova državama Hrvatskoj i Srbiji. Takvim usmjerenjem vlastite politike oni su postali sudionici agresije na Bosnu, krvavog rastakanja neraskidivog bosanskog tkiva.

Napad vojnih postrojbi Srbije i Crne Gore na Bosnu i Hercegovinu počeo je augusta 1991. godine. Velike vojne akcije, praćene genocidnim radnjama nad Bošnjacima, odvijaju se već u aprilu 1992. godine. Sve to vrijeme, do zaključenja mirovnog sporazuma u Dejtonu, decembra 1995. godine, traje bošnjačka obrana sebe, svoje vjere, nacije i države. Istovremeno se kroz međunarodnu javnost posredovane mirovne ugovore, Kutiljerov, Oven-Stoltenbergov, Wens-Ovenov, Vašingtonski i Dejtonski, vrši usmjereno i ciljno narušavanje, slabljenje i smanjivanje obima i stupnja bosanske državnosti. Na sve ponuđene mirovne sporazume Bošnjaci su dali pristanak, ali uvijek pod uvjetom bošnjačke slobode, bosanske cjelovitosti i državnosti. Svakim sporazumom te bošnjačke političke vrijednosti – sloboda naroda, cjelovitost teritorije i nezavisnost države – prijetnjom, pritiscima i ucjenama su obezvrjeđivane da bi Dejtonskim sporazumom Bosna postala složena država. Sastavljena od dva entiteta – Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine, s gubitkom velikog stupnja državnosti. Bosna je, ipak, i nakon agresije opstala kao država a Bošnjaci nakon agresije nastanjeni su na četvrtini njene teritorije.

Agresijom na Bosnu Bošnjaci su izrasli u politički narod. Skupna, zajednička svijest, svijest o zajednici, nacionalna i državotvorna svijest, dosegla je razinu na kojoj su u jednom trenutku sve unutarnje različitosti i podvajanja pre-

vaziđeni. Došlo je do djelatnog sudjelovanja bošnjačke inteligencije u oblikovanju javnog i nacionalnog života. Osim Kulturnog društva "Preporod", uspostavljeno je i Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca 22. decembra 1992. godine, na čijim su saborima, prvom marta, a drugom septembra 1993. godine, najodgovorniji i najizrasliji bošnjački intelektualci i političari zajednički razmatrali po narod i državu bitne odluke, posebno mirovne sporazume koje je predlagala međunarodna zajednica. Bosanski muslimani u rat su ušli kao "Muslimani", a iz njega su izašli kao "Bošnjaci". Renominiranje nacije izvršilo se na Drugom bošnjačkom saboru 27. septembra 1993. godine, što je bio čin odlučnosti bošnjačke inteligencije da u najtežim trenucima za vlastiti narod da svoj doprinos njegovom nacionalnom usmjeravanju. I pod najžešćim udarima neprijatelja osjećali su se politički slobodnim da povrate svoje staro bošnjačko ime. Istovremeno su na razini bosanske države obrazovali samostalni Rijaset Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, a najveći dio svojih nacionalnih poslova i potreba počeli su izvršavati i zadovoljavati posredstvom države i njenih ustanova. Političku slobodu i državnost Bosne oni su skupo platili. Nad njima je izvršen stravičan genocid. Neprijateljske srpske i hrvatske postrojbe ubile više od 150.000 ljudi, stotine hiljada ih je prošlo kroz koncentracione logore, više od pola miliona ih je protjerano sa svojih ognjišta. No, agresori svoj cilj nisu ostvarili. Uništavanje bosanske države i podjela njene teritorije, kroz zatiranje i ubijanje Bošnjaka, srpskim i hrvatskim zločincima nije uspjelo. Bošnjaci su kao slobodan politički narod, i pored svega toga, opstali. Prvi put u svojoj povijesti osnovali su i zadržali vlastitu vojsku i ona je najveći učinak njihovog nacionalnog razvoja tokom četiri godine agresije. Drugi bitan učinak agresije je izlazak Bošnjaka na međunarodnu političku pozornicu. Ratna zbivanja njih četiri godine drže u žiži svjetske politike, a oni, nastojeći odrediti svoje nacionalne spoljnopolitičke interese prema islamskim državama, Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama, često bivaju od moćnih sila pretvarani u sredstvo njihovih međusobnih razračunavanja. U tim zbivanjima izrasta Haris Silajdžić[54] u prvu ličnost bosanske spoljne politike.

Također se dosegla svijest da je bosanska država okvir i sredstvo bošnjačkog opstanka. To je naročito došlo do izražaja nakon hrvatskog zločinačkog

54 Dr. Haris Silajdžić je rođen u Sarajevu 1945. godine gdje je završio osnovnu i srednju školu. Fakultet arapskog jezika i islamistike završio je u Bengaziju(Libija). Doktorirao je sa temom iz međunarodnih odnosa na Prištinskom univerzitetu. Njegova akademska karijera obuhvata dva polja: arapsko-islamski studij i historiju diplomatije. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Prištini predavao je arapski jezik, a na Institutu za historiju radio kao naučni saradnik. Objavio je dvije knjige iz te oblasti i više stručnih i naučnih radova u domaćim i stranim časopisima. Držao je predavanja na mnogim inozemnim univerzitetima, kao što su: Harvard, Mariland Chatham House, Carnegie Foundation, Woodrow

raskidanja partnerstva s Bošnjacima i brutalnog napada na njih. Imajući u vidu stavove Hrvatske demokratske zajednice(HDZ) o potrebi etničkog dijeljenja Bosne, a protiveći se takvim nakanama, SDA donosi "Tuzlansku izjavu". U tački 1. Izjave jasno se kaže:"Glavni odbor odlučno odbacuje svaku ponudu etničkog teritorijalnog razgraničenja u Republici Bosni i Hercegovini, ocjenjujući da su takva politička nastojanja idejna osnova zločinu etničkog čišćenja i genocida nad Bosanskim Muslimanima, kako od strane Hrvatskog vijeća obrane u srednjoj Bosni, ... Hercegovini tako i na privremeno okupiranim teritorijama Republike Bosne i Hercegovine". Glavni odbor, također, potvrđuje "da je odbrana legaliteta državnih organa vlasti Republike Bosne i Hercegovine osnov za odbranu Bosanskih Muslimana od genocida. Bez očuvanja državnosti Republike Bosne i Hercegovine i nacionalne samosvojnosti Bosanskih Muslimana nije moguć ni opstanak bosanskomuslimanskog naroda"[55]. Na istoj sjednici upućen je zahtjev HDZ da prestane činiti zločine nad Bošnjacima. Tog dana je u Mostaru netrpeljivost bošnjačkih i hrvatskih vojnih postrojbi, kao izraz nesamjerljivosti političkih interesa Bošnjaka i Hrvata, prerasla u oružani sukob. Tim povodom SDA zahtijeva prestanak zločinačkog djelovanja hrvatske strane i upozorava međunarodnu javnost da Hrvatsko vijeće obrane blokadom gradova i puteva, hapšenjem i zatvaranjem Bošnjaka "nastoji prisiliti Bosanske Muslimane na prihvatanje rješenja suprotnih Vens-Ovenovom planu, kao i stvarnom interesu Bosanskih Muslimana".

Prekid vojnih sukoba Hrvata i Bošnjaka u Bosni učinjen je Vašingtonskim sporazumom 1994. godine, čijim je odredbama od prostora pod vojnom kontrolom Hrvatskog vijeća obrane(HVO) i Armije Republike Bosne i Hercegovine obrazovana Federacija Bosne i Hercegovine, koja sa Republikom Srpskom, priznatom i usvojenom Dejtonskim mirovnim ugovorom 1995. godine na prostorima koje vojno kontrolira vojska bosanskih Srba, čini državu Bosnu i Hercegovinu. Osnovni nedostatak Dejtonskog mirovnog ugovora sa stajališta bosanskih interesa jeste priznavanje Republike Srpske, a njegov pozitivan učinak sastoji se u očuvanju okvira bosanske državnosti, čija opstojnost, dogradnja i ova i jeste osnovni cilj bošnjačke politike u XX stoljeću.

Wilson Center i drugim. Angažiran je kao vanredni profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Početkom 1990. godine aktivno se uključuje u prve demokratske izbore nakon čega je imenovan za ministra vanjskih poslova Republike Bosne i Hercegovine. Na toj funkciji ostaje do imenovanja za premijera RBiH 1993. godine. U aprilu 1994. osnovao je Stranku za Bosnu i Hercegovinu. Na funkciju kopredsjedavajućeg Vijeća ministara Bosne i Hercegovine imenovan je decembra 1996. godine.

55 "Tuzlansku izjavu" SDA je donijela na sjednici Glavnog odbora 8. i 9. maja 1993. godine u Tuzli. Vidi Glavni odbor Stranke demokratske akcije, "Dokumenti" sa sjednice održane 08. i 09. maja 1993. godine u Tuzli, Zenica, maja 1993. godine, str. 9.

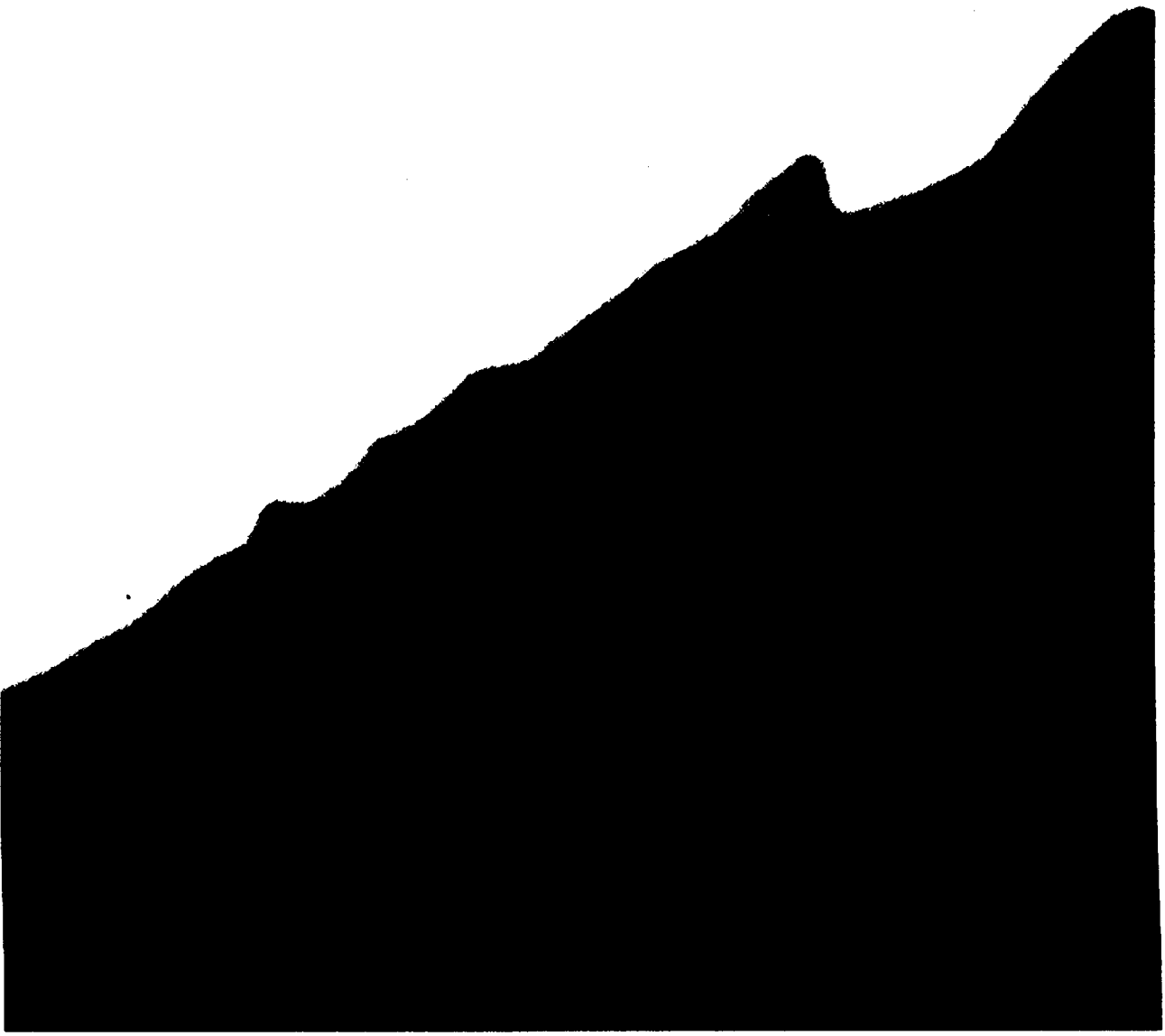

UMJESTO ZAKLJUČKA

IX.
UMJESTO ZAKLJUČKA

BOŠNJAČKA POLITIKA NA PRAGU XXI STOLJEĆA

Politički položaj Bošnjaka u XX stoljeću dijelom proistječe iz njihovog razumijevanja sebe, a određujuće, iz njihovog razumijevanja od drugih, prije svega Srba i Hrvata. Razumijevanje sebe jeste određivanje sebe. To je i usmjeravanje sebe prema određenim ciljevima i odabiranje načina njihovog zadobijanja. Tek iz razumijevanja kao određivanja sebe moguće je zacrtavanje svojih, ali i prepoznavanje tuđih interesa i nakana, kao i određivanje prema njima. Bez spoznaje vlastitosti, određivanja njene usmjerenosti i odabira načina njenog ostvarenja nijedan narod, pa ni Bošnjaci, ne može priskrbiti vlastito trajanje. Na taj način je politički položaj Bošnjaka u XX stoljeću objašnjavanje temeljnih načela bošnjačkog političkog mišljenja, bošnjačkog mišljenja politike kao razumijevanja i određivanja sebe i svoje zemlje Bosne. Taj tok razvoja svijesti Bošnjaka za određujuću i odnoseću konstantu ima bošnjačko razumijevanje kao nerazumijevanje, ili kao njihovo neprikladno razumijevanje od drugih, susjednih i okružujućih nacionalnih i političkih snaga. Te snage, u osnovi, vlastite stavove prema Bošnjacima zasnivaju na predrasudama i kao svoje ishodište imaju neuvažavanje posebnosti Bošnjaka, a kao cilj njihovo uništenje.

Pri razaznavanju načela savremene bošnjačke politike potrebno je istaći da unutar bošnjačkog naroda do danas nije bilo intelektualnih snaga koje bi u jednom nacrtu odredile načela bošnjačke opstojnosti, sačinile ono što se u drugih naroda zvalo nacionalni program. To ne proističe iz toga što su Bošnjaci imali manje brojnu ili manje kvalitetnu inteligenciju od, recimo, Srba ili Hrvata, kroz XX stoljeće, već razlog je u tome što Bošnjaci nisu imali slobodan politički prostor za gradnju takvog nacrta. U krajnje otežanim političkim uvjetima najsvjesniji dio bošnjačke inteligencije, posebno sedamdesetih i osamdesetih godina XX stoljeća, odlučujuće doprinosi očuvanju vlastitosti naroda, koji se u velikom dijelu bio prepustio matici odrođavajućih događanja, izvlačeći iz bošnjačke nacionalne tradicije sadržaje, snagu, energiju i poticaje za oblikovanje i usmjeravanje bića naroda. Tada je bošnjačka inteligencija očuvala bošnjački narod. Otežavajući i određujući činioci bošnjačkog političkog razvoja bili su: međunarodne prilike koje im nisu išle naruku, jer se ni u jednom od

prelomnih događanja na južnoslavenskom području u XX stoljeću oni nisu uspjeli iskazati kao zaseban politički narod, velikosrpska narav prve i komunističko ideologizirajuća narav druge Jugoslavije, stalnost srpskih i hrvatskih pretenzija prema njima i prostorima njihovog življenja, pogrešno komunističko shvatanje nacionalnog pitanja, zapostavljanje nacionalnog pitanja kao političkog pitanja u okviru bošnjačke politike prve polovine stoljeća, te nedostatak vlastite političke hrabrosti u određenim momentima. Iz iskustva odnosa općeg i posebnog kao bosanskog i bošnjačkog, moguće je naknadno razumijevati načela bošnjačke političke opstojnosti u XX stoljeću.

Suvremenom bošnjačkom političkom razvoju svojstvene su tri značajke. Prva, Bošnjaci su svoj nacionalni položaj uvijek razumijevali u dijalektičkom odnosu s bosanskom posredovanošću. Nikada se u povijesti savremenog bošnjačkog političkog djelovanja nisu pojavile snage ili pokreti koji su razumijevali mogućnost bošnjačkog opstanka mimo bosanskog okvira. Druga, i u najtežim momentima za vlastitu opstojnost ne napušta se ideja Bosne kao multietničke zemlje, dakle, i u najtežim momentima za bošnjačku fizičku opstojnost istrajava se na načelu opstanka Bosne kao višesložne kulturne, religijske, civilizacijske i nacionalne zajednice. Ne postoje pisani tragovi, a ni usmena pamćenja sudionika bošnjačke povijesti, da je unutar Bošnjaka bilo razumijevanja vlastite opstojnosti kao unilateralne, ekskluzivno nacionalne u njenom odnosu prema Bosni. Odnosno, nikada Bošnjaci Bosnu nisu smatrali i zagovarali kao isključivo bošnjačko-muslimansku zemlju, niti su oni ikada pristajali na njenu podjelu. Uvijek se opstojnost Bošnjaka vezala za bosansku cjelovitost. Nikada se od toga nije odustajalo, odnosno nikada nijedna bošnjačka politička snaga, nacrtno, interes i dobro Bošnjaka nije vidjela u uspostavi tzv. muslimanske Bosne, kao jednog dijela podijeljene zemlje. Takvih tragova u bošnjačkoj političkoj povijesti nije bilo. Pojedinačna i trenutačna kolebanja u odnosu na takvo opće usmjerenje, kojih jeste bilo, u trenucima teškim po Bošnjake, ne mogu se uzdići na razinu ozbiljnog političkog nacrta. Bosanski religijski univerzalizam, etnička složenost i njeno poslanje nešto je što su naši preci razumijevali i na čemu su istrajavali kao obliku vlastite opstojnosti. Treća, tok ustroja nacionalnih država u bosanskom okruženju bio je u proturječju s bošnjačkim političkim i nacionalnim stajalištima. Razvoj bosanskog nacionalno-političkog okruženja bio je nesuglasan i protivan biću Bosne. Okruženje, uglavnom Srbi i Hrvati, razvijalo se na matrici ideje o nacionalnim državama, što je dovodilo u pitanje bosansku cjelovitost. Bošnjaci nikada u suvremenom

dobu nisu, s obzirom na narav njihove bosanske ukorijenjenosti, pristajali uz ideju nacionalnog ekskluzivizma, državu uspostavljenu na načelu jedne preovlađujuće nacije, pa ni bošnjačke. Nikada nije postojao, niti danas postoji nacrt "bošnjačke Bosne". Bošnjacima je prevlast nad drugima strana. Takva ideja njima je podmetana iz Zagreba i Beograda s ciljem opravdavanja zločina nad njima.

Bošnjačko političko izrastanje devedesetih godina XX stoljeća nastavak je razvoja osnovne savremene bošnjačke političke ideje. Bošnjaci su uvijek osjećali i čuvali svoju posebnost, mada ona u političkom smislu nikada nije u dovoljnoj mjeri, pa ni danas, diskurzivno raščlanjivana. Za vrijeme Austro-Ugarske i Kraljevine Jugoslavije Bošnjaci se bore za autonomiju Bosne. Sintagma "autonomija" sama govori da to nije bio pokret za nezavisnost Bosne, već za očuvanje bosanske posebnosti u okviru složenih državno-pravnih sustava. Referendum za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, 1992. godine, međunarodno-pravno priznanje bosanske državnosti na osnovu njega, temeljna je i presudna povijesna činjenica u bošnjačkoj političkoj opstojnosti tokom XX stoljeća. Opredjeljenjem za nezavisnost Bosne Bošnjaci dobijaju mogućnost prevazilaženja granica složenih državnih sustava i slijedom međunarodnih okolnosti dolaze do ozakonjenja i priznanja državne samostalnosti. Takav iskorak je i bio na Bošnjacima kao duhovnoj okosnici Bosne. Oni takav iskorak i čine, i to činjenje suodređuje postojeće i svako moguće bošnjačko političko stajalište u budućnosti.

Međunarodno priznanje državnosti i neovisnosti Bosne i Hercegovine nije učinak jedne političke strukture i plod jednog političkog trenutka. Ono je učinak ukupnih bošnjačkih političkih nastojanja u XX stoljeću, političkog rada i stremljenja svih suvremenih bošnjačkih političkih sudionika. Priznanje bosanske državnosti je krajnji i najveći doseg bošnjačke politike u XX stoljeću. Pojačavanje i podržavanje toga novouspostavljenoga državno-pravnog stanja jeste stav odgovornosti prema prošlim i budućim zbivanjima za svakog Bošnjaka.

Bošnjački odnos prema državi, naciji i vjeri, tim temeljnim kategorijama savremenog društvenog ustrojstva, na teorijskoj razini nije još jasno i razgovijetno određen. Unutar bošnjačke posebnosti i njenog odnosa prema bosanskoj općosti mogu se prepoznati, a i danas su prisutna, tri zasebna i odvojena kruga: krug vjere, krug nacije i krug države. Svakom od tih krugova odgovaraju određene društvene i političke snage. Unutar same političke djelatnosti ta tri kruga često se razdvajaju i u različitim povijesnim uvjetima prema njima se

bošnjačka cjelina različito odnosi. Uvjetno rečeno, 1) ljevičarski bošnjački blok prvenstveno istrajava na nacionalnim i državnim pravima, neprimjereno i manjkavo vrjednujući cjelinu bošnjačke duhovnosti; 2) politički blok bošnjačkih snaga desnice i centra preovlađujuće je oslonjen na vjerski, a zatim nacionalni i državni dio bošnjačke skupnosti; 3) najslabije su one snage koje, istrajavanjem na pojmu državnosti, podupiru i podrazumijevaju zaštitu i promicanje nacionalnih i vjerskih osobenosti Bošnjaka. I u trenutku kada su prvi put ušli u zajednicu svjetskih naroda, to pitanje unutar Bošnjaka nije dokraja riješeno. Razlog za to nije njihova slabost, ili neka karakterna faličnost, već činjenica da su Bošnjaci nacija u razvoju, a tek slobodan razvoj jednog naroda, kakav su danas oni sebi priskrbili, može valjano ustrojiti njegovo vlastito biće.

Pitanje je: kako da Bošnjaci opstanu i osiguraju uvjete svoga daljeg razvoja na bosanskom prostoru? Postoje dijelovi bošnjačkog političkog korpusa koji smatraju da je redoslijed krugova vrijednosti sljedeći: vjera, nacija, država. Odnosno, da se naglašavanjem vjerske posebnosti Bošnjaka i ustrajavanjem na zaštiti te posebnosti jedino mogu sačuvati narod i država. U političkoj praksi, takav teorijski prihvatljiv stav pojavljuje se kao nerazlučivanje područja vjere i politike, teologizacija politike i zanemarivanje države. Najmanje je onih političkih snaga, a one su Bosni najpotrebnije, i političkih djelatnika koji promišljaju, razumijevaju i znaju bošnjačku opstojnost na način da očuvanje bosanske državnosti vide kao uvjet očuvanja bošnjačke nacionalnosti i duhovnosti. U zabludi su oni koji smatraju da se zaštitom isključivo vjerske ili samo vjerske i nacionalne strane, zanemarujući zaštitu Bosne kao države, adekvatno štite vjera i narod. Povijesno iskustvo govori da se samo državom i državnim aparatom mogu zaštititi nacionalna i duhovna vlastitost. Samo se državom, kao oblikom ljudskog udruživanja i opstojanja, gdje su zakonitost i pravičnost osnove društvenog ustroja, bošnjačkom narodu osiguravaju izvjesnost i prosperitetna budućnost.

Nedostatak intelektualnog ustroja bošnjačke politike bitna je značajka savremenog bošnjačkog nacionalnog razvoja. To se, naročito, ogleda u političkoj nedjelotvornosti, izostanku predviđanja budućih zbivanja i poduzimanja vlastitih koraka. U tom slučaju nije u pitanju toliko sukob inteligencije i politike, mada je on kod Bošnjaka specifičan, već je stvar u nedovoljnoj razvijenosti bošnjačke nacionalno-političke samosvijesti i samouvjerenosti. Bošnjaci nisu imali uvjeta za sticanje samopouzdanja. Bošnjački nacionalni razvoj, za razliku od Srba i Hrvata, sasvim je druge naravi, on se ne zasniva na mitološ-

kim izvorima, te nema onu transparenciju nacionaliteta kao mobilizirajuće snage, kakav je slučaj kod Srba i Hrvata. A ta fanatičnost u ispoljavanju i življenju nacionalno uniformnih stavova u bošnjačkom okruženju je određujuća. Između ostalog, i zato se događa da je bošnjačka politika stalno u pasivnoj poziciji, stanju iščekivanja, ona samo odgovara na tuđe, u pravilu antibošnjačke inicijative, svako rješenje provodi se mimo nje i ona to rješenje, iz nemoći, često prihvata kao svoje političko stajalište. Zato često izgleda da suvremena bošnjačka politika još nema svog samoutemeljenja. Ona to u iskustvu svoga naroda i države Bosne ima, ali nema svoga jasno i nedvojbeno određenog cilja, cilja koji je na razini svih dijelova bošnjačke zajednice usvojen i koji ta zajednica podržava. Predstava Bosne kao cilja u praksi bošnjačke politike još nije dokraja zaživjela. Tako se dešava da Bošnjaci ni na kraju XX stoljeća ne znaju nedvojbeno šta hoće i kako bi to trebalo ostvariti. Njima se politički ciljevi još događaju i nabacuju sa strane. Takvo stanje je umnogome promijenjeno u bošnjačkom otporu agresiji 1992.-1995. godine, ali to još nije kvalitetan, a toliko potreban iskorak. Energija iskazana u obrani nije se pretvorila u kvalitativno novo stanje. Razloge za izostanak takvog iskoraka još je rano tražiti. Mir je donio Bošnjacima nove probleme, samoj Bosni nove mogućnosti i dileme, tako da je za njihovo rješenje potreban daljni svjesni i planski povijesni razvoj.

Bošnjaci nisu preuzimali načela svoje opstojnosti od osporavatelja Bosne. U bošnjačkom političkom mišljenju nije bilo ideja nacionalne isključivosti, ideja podjele Bosne ili pristajanja na njenu okupaciju, mada je ona u državnopravnom obliku zadobivala i krajnje nepovoljne oblike. Također, Bošnjaci nikada svojom politikom nisu uneravnoteživali Bosnu, priklanjajući se Srbima ili Hrvatima. Ako je do toga ponekad i dolazilo, bio je to izraz političke taktike pojedinaca, a ne nacionalne ili državne usmjerenosti. Stav jednake udaljenosti kao jednake bliskosti prema narodima s kojima čine državu iskustvo je njihovog i bosanskog održanja.

Suprotan tok zbivanja, koji se sporadično dešavao, unutar naroda uvijek je izazivao učinke protivne njegovim interesima. Vašingtonskim i Dejtonskim mirovnim sporazumom Bošnjaci i Hrvati čine jedan entitet Bosne i Hercegovine, Federaciju Bosne i Hercegovine, a bosanski Srbi zasebno čine drugi entitet, Republiku Srpsku. Time su Bošnjaci, voljom međunarodne zajednice, u izvjesnom smislu "nagnuti" prema Hrvatima i Republici Hrvatskoj, odnosno Bosna se djelomično uneravnotežila kako tim činom, tako i uspostavom Republike Srpske. Stanje bošnjačke zbunjenosti i strepnje izazvano tim činom

takvo je da postoje političke snage koje takve prilike razumijevaju i kao interes bošnjačke politike, kao što postoje i snage koje smatraju da je to početak bošnjačkog kraja. Takva oprečnost razumijevanja bošnjačkog i bosanskog suodređivat će buduća bošnjačka politička zbivanja. Svako uzmicanje od bosanskog obrasca, svako okretanje prema pomoći izvana nauštrb rješavanja domaćih pitanja, a današnja bošnjačka politika jeste u najvećoj mjeri okretanje prema pomoći izvana, pokazatelji su s kojima dočekujemo kraj XX stoljeća. To su činjenice koje će utjecati na ekonomsku, fizičku i duhovnu raslojenost bošnjačke zajednice, kao i na jedinstvo te zajednice.

Koji će činioci utjecati na oblikovanje bošnjačke politike u narednom stoljeću? Odnosno, od čega će sve ovisiti bošnjački politički stav?

Odgovor na to pitanje moguće je tražiti razvrstavanjem činilaca na tri razine: a) tokovi evropske integracije, b) bosansko okruženje, c) bošnjačke unutrašnje prilike.

a) Poslije ukidanja bipolarne vojno-političke i ideološke strukture suvremenog svijeta, do pada komunizma oličene u podjeli na "slobodni svijet" i "svijet komunizma", evropski duhovni i geo-politički prostor ulazi u područje vlastite samointerpretacije kao ponovne evropske integracije. Evropi slijedi proces ujedinjavanja. Kojim će tokom, na kojim osnovama i u kojem smjeru taj proces ići?

Moguća su dva krajnja smjera ujedinjavanja Evrope. Jedan, zasnivanjem evropskog objedinjavanja na tipično evropski način, tj. na kršćanstvu kao svjetonazoru i "ideologiji". A Evropa se opojmila, i došla do spoznaje svoje suštine, kao jednost i cjelina tek u susretu kao sukobu sa svijetom islama, te je stoga Evropa u bitnosti ustrojena na antiislamskom načelu, kao načelu dolaženja do sebe posredstvom prepoznavanja i potiranja/uništavanja drugog kao drugačijeg. To je ontološko stajalište "evropskog uma" i on svojim judeo-hrišćanskim ishodišnim nepriznavanjem islama uvijek u drugom i drugačijem traži neprijatelja, a to je prvotno bio islam, jer je samo preko njega dolazila do sebe. U takvoj vizuri razvoja namjesto protestanata i Jevreja muslimani mogu postati "evropski drugi"(R. Mahmutćehajić). Na osnovi takvog stava izrasla je suvremena evropski preovlađujuća predrasuda o islamu kao drugojačnosti, opasnosti, a o Bošnjacima muslimanima kao nečem "neevropskom" unutar Evrope, nečem tuđem i stranom čega se treba osloboditi.

Postoje znakovi da se Evropa danas, kad je u prilici da svoju ekspanziju vrši putem proširenja Evropske unije i NATO-a, redefinira, preustrojava na jed-

nom takvom tradicionalističkom i isključujućem načelu. Njegov izraz je prešućivanje gonocida nad Bošnjacima muslimanima, netrpeljivost prema muslimanskim migrantima u različitim evropskim zemljama, kao i porast neokonzervativnih ideologija i retrogradnih političkih stranaka. U takvoj mogućoj vizuri razvijanja Evrope, Bošnjaci kao muslimani loše prolaze. Odgovor na takvu opasnost u ime Bošnjaka, ali i svih muslimana, ponudio je Izetbegović na Konferenciji islamskih zemalja 11. 12. 1997. godine u Teheranu. On je naznačio nužnost novog muslimanskog pristupa Zapadu, ne kao opasnosti, već kao skupu dijela vrijednosti i dobara modernog čovjeka koji su i za muslimane određujući i obavezujući, i koje muslimani treba da osvoje.

Drugi smjer ujedinjenja Evrope je, uvjetno rečeno, "postmodernistički". To bi bila Evropa kao zajednica slobodnih naroda, kultura, pojedinaca, Evropa bez granica, mitova i predrasuda prema različitostima. Takva Evropa objedinjuje se na načelu ljudskog dostojanstva, slobode pojedinca, na razumu zasnovanim i vođenim procesima, koji omogućuju stabilnost područja i dislociranje oružanih sukoba van evropskog tla. U tom slučaju razvija se korpus građanskih prava i ekonomskih sloboda. Svi članovi tog jedinstva imaju jedinstvena pravila ponašanja, određivana i dogovorno provođena putem zajedničkih evropskih institucija.

U takvom razvoju "slobodarske" i "umstvene" Evrope Bosna i Bošnjaci imaju osigurane spoljne pretpostavke opstanka, pod uvjetom da prihvataju načela odnošenja i življenja koja su zajednička i obavezujuća za sve evropske narode i države. U ovom trenutku Evropa "disciplinira" Bosnu u tom smjeru, s nakanom da je integrira u sebe. Najizraženije se "discipliniraju" Bošnjaci, mada su žrtve agresije, usljed toga što se oni prepoznaju i određuju braniteljima i nositeljima bosanskog jedinstva. Od njih se očekuje najviše, oni u toj logici prvi treba da provedu određene mjere na načelima ljudskih sloboda, građanskih prava i civilnog društva. To Bošnjacima, uglavnom, izgleda paradoksalno i pojedini dijelovi njihove politike tome se opiru.

Istrajavanjem na bosanskom jedinstvu Evropa brani načela svoje vlastite konstitucije, brani vrijednosti na kojima sama počiva i na osnovi kojih svoje različitosti dovodi u sklad. Zarad sigurnosti budućnosti Bošnjaka, ona od njih traži da prvi ta načela primjenjuju. S druge strane, kod Bošnjaka je dijelom prisutna bojazan da prihvatanjem takvih "pravila igre" ne izgube i ono što imaju. Odnosno, aktualno bošnjačko političko vodstvo, i pored jasnog opredjeljenja za takav korpus vrijednosti, nema snage da ta načela nedvojbeno praktici-

ra. Jaz između jasnih demokratskih opredjeljenja i dnevne političke prakse bošnjačkim inozemnim prijateljima se ne sviđa i oni bošnjački razvoj projiciraju u demokratskom smjeru, neovisno od stanja demokracije među Srbima i Hrvatima.

b) Bosansko okruženje je protubosanski, protubošnjački i protuislamski usmjereno. To okruženje čine Srbi i Hrvati sa svojim velikonacionalnim kao velikodržavnim nacrtima. Takva narav bosanskog okruženja u posljednja dva stoljeća je više puta krvavo iskazivana na Bosni i Bošnjacima. Protjerivanje Bošnjaka s područja Srbije i Hrvatske bilo je tek početak tog procesa. Danas, a sigurno i ubuduće, usložnjenost prilika za Bosnu i Bošnjake jeste u tome što su ti protubosanski stavovi i aktivnosti načeli i samo bosansko tkivo. Oni razaraju jedinstvo bosanske različitosti, dovodeći u oprečnu isključivost njegove činioce. Njihov krajnji cilj jeste podjela Bosne i Hercegovine kao države, zemlje, teritorije, kulture, subjektiviteta, i to uništavanjem, protjerivanjem ili asimiliranjem Bošnjaka.

Takva usmjerenost tih nacrta neće se ni u narednom stoljeću promijeniti. Nema razloga, ni pretpostavki za to. Naprotiv, oni se ohrabruju brojnim evropskim snagama destrukcije, ali i slabostima samih Bošnjaka. Bosna je u makazama srpsko-hrvatskih odnosa, ona je područje namirivanja srpskih i hrvatskih velikonacionalnih pretenzija i obje strane je razumijevaju samo kao plijen na kome se zadovoljavaju njihovi interesi. To traje već dva stoljeća, a nastavit će se i ubuduće. To ne znači da su svi Srbi četnici, a svi Hrvati ustaše. Mogući su periodi dugog i mirnog demokratskog razvoja u bošnjačkom okruženju, takvih prilika je i do sada bivalo, za tih vremena Bošnjaci su se, u pravilu, uljuljkivali u vlastitoj samodovoljnosti i gubili budnost potrebnu za opstanak. Prilikom svakog velikog međunarodnog političkog pomjeranja na ovom dijelu Evrope te agresivne antibošnjačke i antibosanske snage su se povampirile, nasrćući na Bosnu. To je povijesno iskustvo bosanskog/bošnjačkog opstanka i ono se ne smije ni zanemarivati, ni relativizirati. Dejtonski mirovni sporazum takve agresivne snage je i ohrabrio i primirio. Ohrabrio na način da je genocidom izvršeno komadanje Bosne međunarodna zajednica suštinski priznala, tako da u zbiljnosti imamo ekskluzivno bošnjačka, srpska i hrvatska područja, a primirio tako da su ta i takva područja, ipak, sastavni dio jedinstvene bosanske države.

Da li je moguća promjena naravi bosanskoga okruženja? Nije! Nije usljeduspostavljenosti srpske i hrvatske savremene nacionalne svijesti na tzv. na-

cionalnim pravima, koja ne "priznaju" išta bosansko i podrazumijevaju nestanak Bošnjaka i Bosne njenom podjelom i uništenjem. Moguća su razdoblja mira i zatomljenja takvih nakana i takva vremena mogu trajati veoma dugo, ali veliko-nacionalna mitologijski zasnovana ideologija Srba i Hrvata uvijek će nalaziti dovoljno "poklonika" za njeno pokretanje u tom protubosanskom i protubošnjačkom smjeru, sve dok ti apetiti ne budu zadovoljeni. Takve zločinačke energije, pojavljivat će se i iskazivati sukladno i ovisno od stanja duha u Evropi. U pravilu, u posljednja dva stoljeća, nasrtanje Srba i Hrvata na Bosnu i Bošnjake odvijalo se samo pod okriljem globalnih promjena na evropskom prostoru, tom prilikom korištena su vremena pomutnje i zla da se nešto za vlastiti interes i u Bosni učini. Takvu pravilnost treba očekivati i u narednom vremenu.

S druge strane, nasrtaji na Bosnu i Bošnjake neprekinuto će trajati ekonomskim, idejnim, psihološkim, kulturnim i svakim drugim sredstvima. U razdobljima mira Bošnjaci su skloni uljuljkivanju, desupstancijaliziranju, asimiliranju.

c) Unutarnje bošnjačke prilike najodsudnije će određivati položaj, stanje i razvoj Bošnjaka, kao i stanje i položaj Bosne u narednom stoljeću. Svijest o okrenutosti sebi, svojoj jezgri, Bošnjaci ni nakon svih stradanja nisu na skupnoj razini dosegli. Okrenutost izvanjskome još je preovlađujuća. Sve dobro treba da dođe sa strane, oni drugi su nam dužni pomoći, a i zlo je izvana. Zlom sa strane u pravilu se opravdavaju vlastiti neuspjesi, nedjelovanje na poboljšavanju samoga sebe.

Sa čime su Bošnjaci izašli ispod agresije i kakvo je njihovo stanje danas? Sa čime oni ulaze u predstojeće stoljeće?

Na razini bošnjačkog naroda odgovora na to pitanje još nema. Nema ga usljed toga što ne postoji nacionalna institucija koja bi se njime bavila, uobičajen je ali zato i nedostatni odgovor. Uistinu ga nema zato što je suočenje Bošnjaka sa samima sobom u ovom trenutku bolno i teško. Ono se odgađa, jer pretpostavlja kritičku svijest, kritičku analizu koja je nespojiva s političkim i ekonomskim interesima brojnih grupa unutar bošnjačkog naroda. To je spoljni razlog nepostojanja odgovora na to pitanje. Unutarnji, zbiljski razlog je u nepostojanju još dovoljno osviješćenih, radinih i jedinstvenih intelektualnih snaga koje to pitanje prepoznaju i sebi postavljaju kao odsudno pitanje opstanka vlastitog naroda. Bošnjačka inteligencija je agresijom umnogome rasuta i izmorena. Dvije godine poslije agresije njeno pribiranje i institucionalno

ustrojavanje još traje, tako da rezultate takvog rada treba očekivati u narednom vremenu.

Tako analize bošnjačkog stanja još nema, mada bi je moralo biti. Nema je ni usljed toga što bošnjačka nacija unutar sebe nije demokratizirana, prema zapadnim načelima, niti je moralno ustrojena, po islamskim načelima. Bez zasnivanja zajednice na moralnim i demokratskim načelima, čega još u dovoljnoj mjeri nema, nema ni analize stanja naroda i društva. Takva analiza je, dakle, neophodna, jer se mora znati stanje naroda i države, kojim resursima se raspolaže, da bi se odredio smjer u kojem se treba i može ići. Takva procjena je osnov gradnje svake buduće bošnjačke i bosanske državne kuće. Danas bošnjačka kuća opstoji na načelu odanosti pojedincu, a pojedinci, nepotistički savezi i interesne trgovačke grupe nisu, niti mogu biti, osnov jednog društva, jednog naroda i jedne države. Oni su, i jedino mogu biti, činilac uneravnoteženja jedne zajednice.

Stradanje materijalne i biološke osnove bošnjačkog naroda danas je neosporna činjenica. Gubici Bošnjaka tokom agresije su 10% populacije, polovina preostalog stanovništva je protjerana iz zemlje diljem svijeta, a ostatak u Bosni nalazi se na četvrtini teritorije bosanske države, satjeran, uglavnom, u vertikalu rijeka Neretve i Bosne. Veliki dijelovi naroda koji su živjeli na prostoru komunističke Jugoslavije, od kojih je Sandžak najveća grupacija, u nezavidnom su političkom i kulturnom položaju, izloženi utjecajima novouspostavljenih država, bez mogućnosti neposredne povezanosti s maticom zemljom i narodom. Istovremeno, razorenost bošnjačkih materijalnih dobara je ogromna.

Preduvjet za biološki, ekonomski i teritorijalni oporavak Bošnjaka jeste jačanje njihove svijesti i duha. Tu je stanje i najteže i na tome najviše treba raditi. Agresija i zločini nisi uništili duh Bošnjacima, ali taj duh još nije postao bošnjački duh. Vrlo nizak stupanj skupne, nacionalne i državotvorne svijesti, naslijeđen iz doba komunizma i vremena pred agresiju, ni danas se nije značajno podigao i promijenio. Emocionalni osjećaj bola i patnje iz doba rata nije prerastao u jaku skupnu svijest nakon njega. Na planu svoje samospoznaje Bošnjacima predstoji veliki rad. Jer, znanje sebe znači i znanje drugoga, razlučivanje prijatelja od neprijatelja. To je znanje mjera svoga razvoja, svoga Dobra a tuđega Zla, to je određivanje cilja opstanka, sredstava, načina i dinamike njegovog zadobijanja.

KAZALO OSOBNIH IMENA

A

Abadžić, Ahmed 114
Abdić, Fikret 361
Abdurahim, Sulejman 376
Afgan, Hamdija 93
Aganović, Alija 210
Aganović, Hadži Aliefendija 116
Agić, Nihad 378
Ajanović, Hamzalija 76
Ajanović, Junuz 160
Ajanović, Midhat 378
Ajanović, Mustafa 110
Akšamija, Mehmed 7, 377
Akšamović 199
Alagić, Salihaga 113
Alajbegović, Mehmed 159
Alečković, Sulejman 302
Alić, Džemaludin 293
Alić, Husein 76, 79, 116
Alić, Salih 302
Aličehajić, A. 113
Alihodžić, Asim 190
Alikalfić, Fazlija 191
Andrić, Ivo 259, 363, 365
Andrić, Mato 248, 249
Anđelić Novak 350
Arifović, Derviš 113
Arnautović, Šerif ef. 25, 38, 43, 44, 46, 47, 49, 76, 324
Arnautović, Ibrahim 377
Arslan, Šekib 169, 172
Atić, Salih 251
Avdagić, Hifzo 62, 63
Avdagić, Muhamed 110
Avdić, Hasan 214
Avdić, Omer 370
Avdović, Smail 371
Avicena 66
Ažderović, Adem 114

B

Bašagić, Husref 361, 374
Babić, Aćim 244
Babić, Ante 208, 281
Babović, Sead 251
Babić, Živko 314
Badnjević, Bakir 147
Bahtijarević, Omer 114
Badnjević, Ešref 191
Bajbutović Kulenović, Paša-beg 38
Bakarić, Vladimir 256, 308
Balić, Smail 361, 365, 370
Baljić, Salih 73 74, 83
Banac, Ivo 354
Bašagić, Safvet-beg 18, 21, 22, 23, 24, 28, 38, 265, 298, 300, 302, 324, 374
Bašeskija, Mula Mustafa 277
Bašić, Salih ef. 162, 166, 223
Batak, Hasan 190
Bavčić, Uzeir 377
Bešlagić, Himlija 159
Bešlagić, Ibro 251
Bećirbegović, Edah 376
Beganović, Mustafa 378
Begić, Azra 377
Begić, Dana 117
Begić, Huso 191
Begić, Krešimir Miron 160
Begić, Mithat 259, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 268, 273
Begić, Vahid 190
Begović, Salih Hafiz 113, 336
Begtić, Rešad 378
Behmen, Omer 336, 376
Behmen, Salih 336
Behmen, Šefkija 104, 119, 126, 128, 189, 193
Bektašević, Ismet-beg 159, 180
Benac, Alojz 290, 294
Berber, Mersad 379
Berkust, Theodor 95
Besarović, Vojislav 173
Biber, Hasan 216
Bičakčić, Edhem 336
Bičakčić, Edhemaga 116
Bičakčić, Đula 336, 337
Bičakčić, Kemal 376
Bičakčić, Mujaga 116
Biščević, Ali-beg 38
Biščević, Vasif-beg 25, 40
Bijedić, Džemal 219, 312, 317, 330, 334, 353
Biladžija, Andrija 241
Bilinski 38
Biogradlija, Ibrahim 110
Bise, Adem 114

Blagojević, Slobodan 257
Boban, Ljubo 126
Bogičević, Bogić 357
Bogičević, Momčilo 251
Bogičević, Miodrag 260, 261, 262, 268, 282, 286, 292, 296
Bogdanov, Vaso 148
Bošković, Husein 61
Bošković, Vlado 251
Božić, prota 109
Božić, Klement 14
Božić, Milan 173
Bračković, Ahmed 376
Brale, Božidar 159
Bratić, Radoslav 257
Bravo, Muhamed 110
Brdar, Mensur 341
Brkić, Hasan 190, 355
Brkić, Husejn 110, 114, 116, 168, 170, 224
Broz, Josip Tito 138,187, 188, 200, 205, 224, 236, 241, 248, 249, 250, 251, 313, 315, 316, 327, 331, 336, 341, 342, 343, 356
Budak, Mile 159, 162
Budimir, Ante 249
Bukvić, Edib 375
Burdžović, Rifat Tršo 186
Burek, Salih 248
Busuladžić, Mustafa 215

C

Cerić, Ahmed-beg 25
Cerić, Ferid-beg 159
Cerić, Husein-beg 25
Cerić, Mustafa-ef. 22, 375
Cico, Salih 110
Cretnik, rev. Ignacije 367
Crnjanski, 293
Cvetković, Dragiša 103, 105, 107, 109, 112, 114, 115, 117, 122, 123, 124, 125, 126, 130, 131, 132, 157, 201, 203, 205, 225
Cvijetić, Ljubomir 287, 301
Cvitković, Ivan 357

Č

Čabrajić, Luka 173
Čajo, S 128
Čamdžić, Sulejman 376
Čamo, Abdulah 160
Čamo, Edhem 190
Čampara, Arif 378
Čampara, Avdo 377
Čaršimanović, Seid Alija 379
Čaušević, Džemaludin ef. 49, 59, 119, 148, 324
Čaušević, Halid 160, 302, 328, 377
Čaušević, Salih-aga 38
Čečur, Savo 327
Čehić, Ejub 378
Čekić, Šefkija 378
Čekro, Hajdar 116
Čelić, Džemal 378
Čengić, Fadila 378
Čengić, Hasan 336, 337, 378, 381
Čengić, Ibro 191
Čengić, Muhamed 375
Čengić, Omer 166
Čengić, Smail-aga 201, 299, 302
Čengić, Šaćir 376
Čerkez, Vladimir 296
Čirginagić, Omer-ef. 38
Čizmić, Seid 116
Čokić, Fadil 248, 249
Čokić, Smail 248
Čolaković, Enver 302
Čolaković, Rodoljub 187, 241, 243, 244, 245, 246, 250
Čolović, Vojo 249, 250
Čomaga, Mujaga 116
Čomor, Ismet 110
Čomora, Mehaga 116
Čović,Boris 293
Čović, fra Mirko 361
Čustović, Salih Oruč 378

Ć

Ćatić, Ahmed 320, 321
Ćatić, Mehmedalija 113
Ćatović, Sulejman 48
Ćazim, Musa Ćatić 260
Ćelić, Džemal 377
Ćeman, Mirsad 375
Ćemerlić, Hamdija 110, 116, 187, 189, 190, 339
Ćerić, Salim 236,315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322 ,324
Ćerimović, Šaćir 376
Ćilimković, Rešad 251
Ćimić, Esad 236, 252, 282, 283, 284, 342
Ćišić, Husaga 112, 113, 120, 121, 200, 202, 204, 205, 206, 236
Ćišić, Husref 112, 113
Ćišić, Kerim 205

Ćorović, Svetozar 259
Ćosić, Dobrica 255, 343
Ćuprija, Sulejman 7
Ćurčić Fehim 38
Ćustović, Hasan 220

D

Daidžić, Edhem 370, 371
Danilović, Uglješa 245, 246
Davidović, Ljubo 79
Dedić, Derviš 116
Dedijer, Vladimir 341, 342, 343
Delibegović, Ahmed 248
Delibegović, Vahid-Roki 248
Demirović, Fahrudin 73
Denišlić, Sulejman 116, 212
Dervišbegović, Hasan 257
Dervišbegović, Muhamed 378
Dervišević, Alaga 377
Dervišević, Abdulah 213, 215
Dervišević, Šemso 370, 371
Devedžić, Salim 113
Dizdar, Enver 378
Dizdar, Hamid 299
Dizdar, Mak Mehmedalija 252, 253, 258, 276, 277, 278, 302
Dizdar, Sulejman 190
Dizdarević, Abid 373
Dizdarević, Nijaz 191, 327, 328, 342
Dizdarević, Raif 331
Dobardžić, Azra 379
Dobardžić, Rešad 377
Dobrača, Kasim 162, 167, 171, 176, 212, 213, 214, 215
Draganović, Krunoslav 361
Drino, Esad 378
Dučić, Jovan 262, 293
Dugonjić, Rato 249, 250, 315, 355
Dumanjić, Zulfo 180
Duraković, Enes 7, 266, 287,289, 291, 292, 293, 295, 296, 299, 300, 301, 302, 377
Duraković, Nijaz 7, 235, 305, 351, 355, 356, 359
Durić, Muhamed 292, 294, 296

Dž

Džabić, Ali ef. 25, 200
Džabić, Omer 25, 174, 201
Džambić, Mehmedalija 241
Džanić, Asaf 280
Džinić, Mahmud-beg 25, 74
Džinić, Ragib-beg 38
Džino, Asimaga 116, 159, 221
Džulabić, Mahmud 113
Džumhur, Nedžad 376

Đ

Đaković, Luka 43, 47, 49
Đapo, Fehim 251
Đilas Milovan 138, 141, 187, 200, 201, 205 245, 246, 313, 334, 361
Džonlagić, Zija-beg 38
Đonlagić, Bećir 159
Đonović, Mihailo 257
Đorđević, Miodrag 367
Đozo, ef. Husein 266, 349, 350, 372, 373
Đuda, Omer 114
Đukić, Hamdija 116
Đulizarević, Edhem 116
Đurđev, Branislav 281, 281, 290, 291
Đurđević, Derviš 336, 337
Đurić, Mihajlo 282

E

Efendić, Edhem 180
Efendić-Semiz, Dženana 378
Ekart, Branko 359
Ekmečić, Milorad 20, 27, 280, 289, 290, 291
El-Huseini 168, 169, 171 172, 174, 175

F

Fadilpašić, Mahmud-beg 25, 38
Falan, Kasim 257
Fazlibegović, Nusret 216
Fejić, Ibrahim 174, 218, 219, 222
Fejzić, Fahira 376
Ferdinand, Franz 42
Ferhatbegović, Rasim 241, 251
Ferizbegović, Avdo 180
Festa, Fehim 116
Filandra, Šaćir 184, 377
Filipović, Anto 268

Filipović, Islam 127
Filipović, Izudin 339
Filipović, Jusuf-beg 302
Filipović, Mahmud 116
Filipović, Muhamed 236, 238, 257, 258 259, 260, 266, 268, 294, 296, 300, 301, 302, 304, 328, 330, 381
Filipović, Nedim 281
Filipović, Sulejman 187, 189, 190
Filipović, Zaim-beg 25
Firdus, Ali-beg 22, 25, 30
Fočak, Abdullah 116
Fočak, Muhamed 215
Fogl, Ivan 268
Franković 193
Frida, Zlatka 351
Furda, Ahmetaga 116

G

Gaće, Nadežda 361
Gaćinović, Vladimir 148
Gačanović, Rasim 377
Gačić, Vaso 249
Gadafi, Moamer El, 338
Gadžo, Ratomir 160
Galeb, Rade 241
Galić, Jure 292, 296
Ganić, Osman 251
Gaši, Alirizah 378
Gavrankapetanović, Hivzija 116, 160
Gavrankapetanović, Ismet 109, 116, 159, 178, 179, 180, 181
Gavrankapetanović, Šemsudin 114
Georgijević, K. 265
Gerin, Edem 368, 369
Gligorov, Kiro 308, 380, 381
Gluhić, Šefkija 38, 74, 76
Gondžić, Hasanaga 179
Grabčanović, Hasan 242, 249, 268, 274, 280, 285, 286, 287, 288, 289, 292, 299, 302, 310, 314, 315, 321, 323, 342
Grabčanović, Mustafa 299, 302
Gradaščević, Husein kapetan 17, 141, 201, 231
Grđić, Radmilo 371
Grličkov, P. 343
Grol, Milan 126
Grozdanić, Sulejman 351
Gruhonjić, Asim 377
Guzina, Nenad 251
Gvozden, Edhem 116

H

Habota, Ramo 216
Hadžiabdić, Naim 337, 338
Hadžagić, Esma 380
Hadžagić, Muzafer 266 ,269, 302, 378
Hadžbegović, Ilijas 291
Hadžišabanović, Asimaga 116
Hadžić, Hakija 38, 127, 128, 160, 162, 173, 220, 299, 302
Hadžić, Mehmedalija 377
Hadžić, Osman Nuri 22, 271, 302
Hadžiabdić, Ibrahim 113
Hadžiahmetović, Ismail 114
Hadžialić, Fatima 241
Hadžialibegović, Ali-beg 25
Hadžibajrić, Fujzulah 212
Hadžibegić, Asim 116
Hadžiefendić , Muhamed 174, 179 180
Hadžihasanović, Uzeiraga 109, 116, 167, 173, 174
Hadžijahić, Muhamed 14, 170, 180, 181, 183, 206, 236, 302
Hadžijunuzović, Hazim 113
Hadžikadić, Atif 73, 76, 162
Hadžioman, Dervo 212
Hadžiomerović, Maid 376
Hadžiosmanović, Lamija 376
Hadžirević, Ahmed 289
Hadžiselimović, Hamid 113
Hafizović, Fazileta 377, 378
Hafizović, Rešid 379
Hafizović, H. Nurudin ef. 38
Hafizović, Sulejman 110
Hajdarević, Hadžem 378
Hajrić, Hamdija 116
Halilbašić, Mustaj-beg 38
Halilbašić, Osman 110
Halilović, Safet 378
Halvedžija, Alija 60
Handžić, Akif 160
Handžić, Mehmed 116, 161, 162, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 213, 215, 299, 302
Handžić, Saliha 377
Hasanagić 47
Hasanbegović, Avdo 44, 110, 116, 128
Hasanbegović, Muharem 377

Hasanbegović, Salko 110
Hasanović, Osman 214
Hasić, Avdaga 179
Hasić, Mustafa 190
Hašimbegović, Murat-beg 48
Haznadar, Mustafa 214
Hebović, Mustafa 214
Hegel, Friedrich 305
Helm 193
Henda, Ahmed-aga 25
Hercegovac, Adem 190
Herljević, Franjo 241, 250, 331
Hitler, Adolf 171, 174, 175, 298
Hodžić, Ejub 216
Hodža, Nasrudin 271
Hodžić, Šefko 378
Hodžić, Izet 251
Hodžić, Mithad 72
Hodžić, Nesiha 248
Homeini, A. 298
Höppken, Wolfgang 136, 137, 138
Horić, Teufik 113
Horkheimer, Max 5
Horozić, Esad 255, 257
Horozović, Irfan 377
Hotić, Mesud 190
Hozo, Dževad 377
Hrasnica, Halid-beg 49, 51, 61, 73, 74, 76, 126
Hrelja, Kemal 64, 323
Hreljević, Faruk 250
Hromić, Muhamed 160
Hrustanović, Ibrahim 113
Huković, Muhamed 376, 378
Huković, Seid 377
Humo, Avdo 137, 138, 139, 141, 187, 190, 206, 236, 245, 248, 306, 307, 308, 309, 310, 355, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 321
Hurem, Rasim 164, 243
Husagić, Rahman 251
Husedžinović, Seid 116
Husein, Alić 115
Huskić, Šukrija 143
Huskić, Hasan 159
Huskić, Husein 376

I

Iblizović, Muhamed 110
Ibrahimagić, Ćazim 251
Ibrahimović, Džemal 370, 371
Ibrahimović, Osman 251
Ibrahimpašić, Muhamed-beg 38
Ibrahimpašić, Namik-beg 113
Ibrišimović, Nedžad 377
Ibrišimović, Sejfulah 251
Idrizović, Muris 281
Imam, Jahjau 169
Imamović, Fadil 113
Imamović, Ishak ef 370, 371
Imamović, Mustafa 7, 11, 12, 13, 16, 27, 52, 64, 234, 263, 264, 265 ,266, 273, 287, 289, 290, 323, 332, 333, 362, 371, 377, 378
Inamullah, Khan 220
Ineniu, Ismet 169
Isaković, Alija 236, 257, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 275, 276, 277, 278, 281, 302, 305, 377
Isović, Safet 376
Išek, Tomislav 126, 127, 128
Ištuk, Hrvoje 249, 257, 280, 281, 286, 288, 296, 314, 328
Ivanović, Vana 367
Ivanović, Vojo 241
Ivić, Stjepan 251
Izetbegović, Alija 89, 215, 236, 328 ,336, 358, 359, 361, 374, 375, 376, 380, 381, 382, 383, 395

J

Jahić, Adnan 192
Jahić, Mustafa 379
Jančić, Miroslav 257, 329
Jarebica, Mahmut 216
Jeftanović 173
Jelčić, Dubravko 264, 265
Jelić, Branko 361
Jelić-Butić, Fikreta 159
Jelović, Vjekoslav 173
Jevtić, Bogoljub 148
Jojkić, Milan 173
Jovanović, Momo 7
Jovanović, Predrag 241
Jukić, Ivan Frano 287, 367
Jurošević, Ljubo 249
Jusufbegović, Husni ef. 48
Jusufović, Ramiz ef. 162
Juzbašić, Dževad 33, 34, 291,

K

Kadić, Bahrija 38, 114
Kadić, Husein 116, 173

Kajabegović, Hilmi-beg 48
Kajmaković, Omer 221
Kajtaz, Halid 216
Kalajdžić, Teufik 371
Kallay, Benjamin 12, 13, 17
Kamberović, Husnija 7
Kamenica, Edhem 116
Kangrga, Milan 305
Kantardžić, Muhamed 116, 162, 170, 212
Kantardžić, Mujaga 116
Kapetanović, Bahri-beg 25
Kapetanović, Hajro 309, 310, 311, 312, 313, 316
Kapetanović, Mehmedbeg 110, 116, 298, 302
Kapetanović, Mustafa 76
Kapetanović, Hajro 309, 310, 311, 312, 313, 316
Kapidžić, Hamdija 110, 281
Kapidžić-Osmanagić, Hanifa 266
Kapor, Čedo 248, 309, 310, 311, 312, 316
Karabdić, Salih 376
Karabeg, Ahmed ef. 162, 174
Karabegović, Hasanbegov Avdo 271
Karabegović, Husein 76
Karabegović, Osman 190, 206, 248, 306, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 316
Karađozović, Esad 214, 215
Karačić, Redžep 373
Karalić, Ibrahim 214
Karamehemedović, 81, 82 , 83, 84, 89
Karamehmedović, Ćamil ef. 38
Karamehmedović, dr. 67, 74
Karamehmedović, Hamdija 38, 61, 66, 67, 73, 74, 76, 81, 82, 83, 84, 89, 91, 114, 116
Karamehmedović, Alija 363
Kardelj, Edvard 187, 206, 308
Karić, Džemaludin 379
Karihman, Ferid 265
Karahasan, Dževad 300
Karl, car 43
Kasumagić, Ismet 336
Kemur, Sejfudin 365
Kikić, Hasan 143
Kirlić, Ibrahim 116
Kisić, Čedo 263, 268
Ključanin, Zihad 379
Kljujić, Stjepan 293
Kočić, Petar 42, 148, 259, 260, 262
Kočović, Bogoljub 168, 362
Kojić, Esad 216, 281
Kolar, Ramo 305
Koljević, Svetozar 292, 293
Konjhodžić, Faruk 378
Koprić, Mustafa 251
Korjenić, Alija 148
Korkut, Derviš167, 168, 169, 170, 171, 173, 212, 213, 214
Korkut, Haris, 113, 367, 373
Korkut, Sakib 62, 73, 74, 76, 83, 85, 89, 91, 324
Kosovac, Dragutin 249
Koroman, Veselko 261
Korošec, Antun 49, 60, 93, 94, 95, 123, 124
Kotorić, Ferhad 249, 250, 255, 314
Kovačević, Ahmed 76, 93
Kovačević-Kojić, Desanka 281
Kovačević, Ešref 300
Kovačević, Salih 371
Kržišnik-Bukić, Vera 220
Kralj Faruk 169
Kranjčević, Silvije Strahimir 260
Kreševljaković, Hamdija 167, 170, 302, 377
Kreševljaković, Muhamed 302, 377
Krešić, Ante 241
Krečo, Neziraga 116
Krek, Mihail 113, 367
Kreso, Ismet 249, 281, 282
Krilić, Nedžad 377
Krivošić, Vejsil 116
Krnjević, Juraj 212, 363
Krnjević, Vuk 262, 263
Krupić, Fetah 160
Krupić, Ibrahim, 160
Krupic, Safet 143, 144, 145
Krzić, Ibrahim 110
Kučukalić, Salih-aga 38
Kujundžić, Bogoljub 105
Kujundžić, Enes 379
Kukić, Hamid 116, 117, 218
Kulenović, Džafer 76, 80, 105, 106, 107, 108,109, 113, 114, 115, 116, 120, 123, 124, 128, 129, 130, 159, 162, 174, 179, 193, 220
Kulenović, Mesud 159
Kulenović, Osman-beg 159
Kulenović, Skender 105, 145, 146, 149, 150, 190, 252, 255, 262, 265, 287
Kulović, Esad-ef. 29, 174

Kuna, Herta 268
Kunosić, Šefket 251
Kurbegović, Hamid 76
Kurbegović, Kemal 216
Kurbegović, Nahid 160
Kurjak, Asim 379
Kurt, Nedžatije 251
Kurtagić, Mujaga 38
Kurto, Nedžad 379
Kurtović, Šukrija 74, 76, 116, 223, 336, 364
Kurtović, Todo 312, 317
Kutović Sead 114

L

Lagumdžija, Razija 296
Latić, Alija 314
Latić, Džemaludin, 336, 375
Latić, Nedžad 377
Lenjin, Vladimir Iljič 319
Leovac, Slavko 257, 292, 293
Lešić, Josip 292, 293
Lešić, Zdenko 287, 288, 292, 293
Lojo, Edhem 116
Lomčarević, Husein 113
Loretić, Zvonko 235
Lovrenović, Ivan 288, 291, 292, 293, 295, 296, 301
Lovrić, Jelena 356, 378
Lubarda, Vojislav ,257, 304, 352
Lukić, Ratko 251

LJ

Ljotić, Dimitrije 148
Ljubibratić, Savo 117
Ljubunčić, Salih 72, 218

M

Maček , Vlatko 103, 105, 107, 112, 114, 115, 117, 118, 122, 124, 125, 126, 127, 130, 131, 140, 157, 201, 203, 205, 225
Maglajlić, Šefket 191
Maglajlić, H. Ibrahim ef. 38, 68, 73, 76,79, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 91
Maglajlić, Munib 301, 302, 379
Mahmutćehajić, Rusmir 236, 266, 377, 378, 381, 394
Mahmutčehajić, Halida 378
Maksimović, Vojislav 291, 293
Malić, Rajko 251
Mandžić, Pašaga 191, 236, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251
Mandić, Nikola 32, 160, 193, 194
Mandić, Neđo 249
Marjanović, Mirko 257, 281
Marković, Cvjetko 251
Marx, Karl 319
Maslić, Mehmed 370, 371
Mašić, Husejin 76
Mašić, Meho 270
Mašović, Sulejman 376
Mazlami, Kenan 375
Mažuranić, Ivan 299
Mehić, Mustafa 160
Mehičić, Meho 159
Mehinagić, Ibrahim ef. 162, 210
Mehmedagić, Aliosman 116
Mehmedbašić, Ale 114
Mehmedbašić, Avdo 171
Mehmedbašić, Bećir ef. 38
Mehmedbašić, Hafiz Ahmed ef. 38
Mehmedbašić, Osman 114
Mejlić, H. 222
Memić, Mustafa 30, 48, 49
Merhemić, Hadžimujaga 116
Merhemić, Salko 114
Mesihović,Bakir ef. 162
Mesihović, Halid 190
Mesihović, Munir 331
Mesihović, Šakir 162
Mešanović, Ismet 116
Mešić, Ademaga 29, 31, 38, 159, 162, 299, 302, 324
Meštrović, Ivan 43, 52, 53
Metiljević, Ahmed 378
Mišić, Ivica 303
Mihajlović, Draža 172, 191, 245
Mihajlović, Sergej 243
Mihaljević, Niko 249
Mijatović, Cvijetin 241, 245, 341, 342, 343, 353
Mijović, Vlastimir 357
Mikulić, Branko 241, 246, 249, 250, 255, 273,274, 280, 282, 312, 314, 315, 317,321, 325, 327, 329, 330, 332, 334, 335, 341, 342, 343, 344, 353
Milatović, Veljko 307
Milavić, Mehmed ef. 25
Milišić, Senija 218

Miličević, Ivan 271
Milošević, Slobodan 358, 359
Miljković, Hasan 76
Miljković, Huska 191, 192
Miljuš, Branko 121,123, 124, 125
Miljuš, Brano 334
Miralem, Derviš-beg 25, 40, 49
Miralem, Safvet-beg 113
Morankić, Alija 114
Mušanović, Sinan 110, 115
Mušić, Omer 215
Muftić, Šefki bey, 371
Muftić, Hazim 107, 115
Muftić, Hilmija 216
Muftić, Ismet ef. 158
Muftić, Lutvo 115
Muftić, Munir 378
Muftić, Tarik 214
Muharemagić, Mustafa 114
Muhasilović, Hadži Sulejmanaga 115
Muhić, Fuad 269, 282, 302, 356
Muhibić, Nudžeim 110, 115
Muidović, Zehra 190
Mujagić, Mustafa 377
Mujagić, Ubejd 224
Mujezinović, Ejub ef. 38, 74
Mujezinović, Mehmed 170
Mulać, Edin 377
Mulabdić, Edhem 21, 22, 66, 67, 107, 108, 115, 271, 298, 299, 302, 374
Mulalić, Mustafa 191
Mulić, Abdulah 115
Muminović, Fatima 377
Muminović, Rasim 266, 377
Muratbegović, Ahmed 264, 271, 299, 302
Muratbegović, Husein 302
Muratbegović, Riza-beg 48
Musabegović, Sadudin 268
Musakadi, Sulejman 216
Musakadić, Fehim 191
Musakadić, Kasim 212
Muslić, Fuad 7
Musolini, Benito 174
Mutevelić, Mustaj-beg 38, 116

N

Nahas-paša 169, 172
Nakičević, Omer 300
Nalbanda, Avdo 248
Nametak, Alija 160, 299, 302
Nametak, Fehim 293, 378
Nametak, Abdurahman 302
Nanić, Asim 116
Nanić, Faris 378
Nanić, Kemal 378
Nanić, Salihaga 116
Nazečić, Salko 190
Nešković, Slobodan 186
Nedić, Milan 175
Neimarlija, Hilmo 266, 377
Nezirhodžić, Hasanaga 116
Nezirović, Muhamed 377
Nikšić, Sadija 110
Nikolić, Vinko 364
Nogo, Rajko 257
Novaka, V. 224
Novaković, S. 217
Nuhbegović, Fehim 376
Nuhić, Muhamed 263, 268, 272, 275
Numić, Hajrudin 377, 378
Numić, Nurudin 378
Numić, Timur 353

O

Obradović, Džafer 7
Odžečkić, Hasan ef. 162
Okuka, Miloš 278
Oljača, Mladen 255, 257, 261, 263, 268, 275, 284, 285, 313, 321
Omanović, Hamdija 191
Omazić, Daut 114
Omerbegović, Nezir 378
Omeraga, Avdić 371
Omeragić, Sadik 251
Omerbašić, Šefko 376
Omerčić, Muhamed 160
Omerović, Derviš 76, 83, 91
Omersoftić, Bekir 110, 116
Opijač, Alija 171
Orlanović, Mustafa 146, 147, 148
Osmanefendić, Numan 110
Osti, Josip 292

P

Palavestra, Predrag 292, 293
Pandža, Muhamed ef. 162, 166, 167, 168, 170, 180, 191, 192, 210
Pasić, Mustafa 191
Pašalić, Muharem-aga 25
Pašić, Mujo 138, 141, 353

Pašić, Muradbeg 110
Pašić, Murat-beg 110
Pašić, Mustafa 110
Pašić, Nikola 53, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 95, 352
Pašić, Osman-beg 25, 40
Pašpašić, 199
Pavelić, Ante 31, 157, 158, 159, 162, 163, 175, 179, 180, 181, 193, 224
Pavlović, Luka 268
Peco, Asim 278
Pećanac, Kosta 61
Pejović, Božidar 288
Pelesić, Muhidin 7
Pelidija, Enes 378
Perić, Branko 251
Perić, Rade 251
Perić, Vladimir Valter 224
Pešelj, Branko M, 367
Petranović, Branko 186, 189
Petranović, Teofil 14
Petrović, Dušan 308
Petrović, Rade 290, 291
Pijade, Moša 208, 209,187
Pilar, dr. 45
Pilav, Muhamed 159, 363
Pilavdžić, Kadrija 39
Pirić-Pjanić, Ibrahim 220
Pjanić, Ibrahim180
Pobrić, Omer 376
Polić, Ahmed 116
Popovac, Ismet 110, 191
Popović, Milentije 308
Popović, Rade 251
Popović, V. Dušan 367
Porobić, Mustafa 191
Potiorek, Oscar 43
Pozderac, Hamdija 236, 241, 245, 249, 250, 269, 281, 295, 296, 302, 309, 310, 316, 322, 325, 327, 331, 333, 332, 334, 337, 338, 339, 343, 353, 358, 359
Pozderac, Nurija 76, 189, 331
Prcić, Osman ef. 38
Prešljo, Abdulah ef. 25
Predavec, Vladimir 367
Prguda, Rušid 336
Pribičević, Svetozar 251
Priganica, Dara 251
Prohić, Kasim 266, 268, 302
Protić, Stojan 52, 71, 77
Pršeš, Ibro 378
Pruščak, Hasan 300
Pucar, Đuro 242, 355
Purivatra, Atif 7, 45, 58, 62, 64, 65, 76, 92, 97, 187, 206, 236, 237, 266, 269, 279, 305, 322, 323, 348, 351, 374, 377, 378

R

Radanović, Nenad 261
Radić, Stjepan 91, 94, 95, 96, 97, 98
Radovanović, Bogoljub 241
Radončić, Dževdet 378
Radulović, Ljubica 251
Rakić, Mićo 249, 250
Ramhusović, Duljko 48
Ranković, Aleksandar 189
Rašidagić, Hamdi 116
Rebac, Hasan 200
Redžić, Enver 165, 166, 173, 174, 191, 281, 348
Redžić, Osman 110
Repčić, Mujaga 38
Repovac, Nasih 110
Resulbegović, Nijaz 302
Rešidović, Edina 359
Rezaković, Džemal 300
Ribar, Ivo Lola 138
Rifatbegović, Nedim 378
Ridžanović, H. Abdullah ef. 38
Riđanović, Salih 377
Riđanović 199, 224
Rivet, Charls 59
Rizaefendić, Zija ef. 66
Rizman, Rudi 342
Rizvić, Muhsin 167, 168, 169, 191, 236, 265, 266, 268, 286, 288, 291, 292, 293, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 374
Rizvanbegović, Fahrudin 377
Ruždić, Ibrahim 212

S

Sadiković, Ahmed 110
Sadiković, Šerif 110
Sadović, Bakir 378
Sadović, Velija 76, 83
Safvetbeg, Miralem 113
Sakanović, Halid 190
Salihagić, Behaudin 110
Salihagić, Suljaga 74, 93, 96, 168
Salihbegović, Ahmed-beg 66, 67, 74
Salihbegović, Melika 336, 337
Salihbegović, Nedim B 370, 371

Salihbegović, Šemsi-beg 38
Sandić, Dušan 251
Saračević, Hasan 113
Sarajlić, Šemsudin, 51, 76, 302
Sarić, Aziz 110
Sarić, Ibrahim ef. 66, 74
Sarkotić, Stjepan 43, 44, 49
Saud, Abdul-Aziz 169
Seferović, Selim 218
Sekolec, Franjo 369
Sekulić, Zoran 304
Selimović, Meša 252, 253, 254, 255, 257, 260, 265
Selimović, Salko 380
Selimović, Teufik Buđoni 248, 256
Selmanović, Salihaga 172
Selmanović, Šefko 110
Semiz, Mahmud 378
Semiz, Muhamed 116
Serdarević, Ismet 216
Sidran, Abdulah 377
Sidran, Avdo 361, 371
Sijerčić, Ibrahim 251
Sijerčić, Omer 251
Silajdžić, Haris 384
Sivčević, Salih 114
Skerlić, Jovan 259
Slipčević, Ibrahimaga 110
Smajić, Husein 337, 338
Smajlbegović, Hasan ef. 38
Smajlović, Nordin 378
Smajlović, Ahmed 266, 326, 330, 331, 337, 338
Smoljan, Ljubiša121
Snoj, 105
Softić, Mustafa, 116
Spahić, Mustafa 336, 337
Spahić, Nazir 160
Spaho Fehim ef. 108, 117, 118, 162, 223, 298, 299, 302
Spaho, Mehmed 49, 57, 59, 61, 70, 71, 72, 74, 76, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 103, 104, 105, 106, 109, 117, 118, 123, 124, 126, 127, 128, 141, 162, 174, 299, 302
Spahović, Rušdi ef .48
Srebreniković, Mirsad 376
Srškić, Milan 34, 97
Stadler, Josip 15, 32, 44, 45
Starčević, Anto 15, 148, 159
Stjepan, sv. 43
Stojadinović, Milan 79, 103, 105, 127
Stojanović, Nikola 249, 280, 331, 343, 348
Stupac, Omer 216
Subašić, Emin 180
Sudžuka, Muhamed 110, 187, 190
Sulejmanpašić, Rifat-beg 25
Suljević, Kasim139, 140, 141, 236, 266, 268, 269, 270, 321, 322, 323, 348
Suljkić, Hivzija 338
Sušić, Derviš 329, 332
Sušić, Hasan 236, 266, 377
Suško, Mario 296
Sućeska, Avdo 235, 236, 266, 378
Svrzo, Hamid 51, 74

Š

Šaćirbegović, Nedžib 216
Šaćiragić, Nazim 110
Šabanović, Hazim 160, 169, 170, 299, 302
Šabanović, Muhamed 377
Šabić, Salim 375
Šaćirbegović, Almasa 376, 378
Šagolj, Smiljko 283
Šahinović, Munir 112
Šahinović, Hamid Ekremov 31
Šahinović, Munir Ekremov 31, 109, 111, 116, 119
Šahinpašić, Hamdija 160
Šahman, Ahmet 48
Šantić, Aleksa 262
Šarčević, Abdulah 235
Šarac, Asaf 116
Šarac, Avdo 110
Šarac, Zaim 110, 116, 200, 206, 207, 223
Šatić, Mehmedalija 113
Šatović, Sulejman ef. 47
Šešelj, Vojislav 302, 303, 343
Šećeragić, Sulejman ef. 48
Šefkija, Behmen 189
Šehić, Nusret 52
Šehić, Osman 174
Šehović, Mujo 76, 83
Šenoa, August 287
Šeremet, Asim 83, 108, 109, 173
Šerić, Ahmed 76, 83, 91
Šestić, Sead 376
Šetka, Ahmet 171
Šimić, Filip 337

Šimunović, Pero 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303
Šipka, Milan 279
Šipovac, Neđo 288
Škaljić, Fehim 378
Škoro, Milan 314
Šola, Atanasije 32, 49
Šuljak, Alija 159, 220
Šuljak, Hasan 220
Šutej, Juraj 128

T

Tadić, Ljubo 343
Tafro, Derviš 172
Tafro, Mujaga 160
Tahmiščić, Husein 268, 291, 292, 294, 295, 296
Tanković, Šemso 378
Tanović, Arif 194, 254, 255, 268, 313, 314, 324
Tanović, Džemo 180
Tanović, Jusuf 167, 170, 214
Tašić, Dževad 302
Tatlić, Mehmed 191
Teskeredžić, Besim-beg 113
Tizsa, grof 44, 49
Tómić, Branko 303
Tontić, Stevo 281
Topčić, Nešet 180, 191, 192
Topčić, Nedžad 191
Topčić, Zlatko 379
Topal-paša, Osman 17
Topić, Selejman ef. 191
Toromanović, Murad ef .38
Tošić, Desimir 367
Traljić, Edhem 378
Traljić, Mahmut, 7, 167, 168, 169, 170, 191, 213, 214
Trbonja, Smajil 251
Trebinčević, Irfan 370, 372, 373
Trebinjac, Ibrahim 212, 215
Trhulj, Sead 216, 217, 257
Trifković, Nenad 251
Trifković, Risto 261, 262, 263, 281
Trifunović, Mišo 129
Tripalo, Mika 353
Trumbić, Ante 52, 126, 352
Tucaković, Šemso 167
Tufo, Ahmed 116
Tutnjević, Staniša 303, 304
Tunović, Derviš 378
Turković, Kasim116, 162, 167, 170, 213, 214
Tuzlić, Bakir-beg 25

U

Ugljanin, Sulejman 375
Ugljen, Ćazim 190
Ugljen, Asim 159
Ukić, Hamdija116
Ulizarević, Edhem116
Unger, Zlatko 251
Uštović, Omeraga 116
Uvejs, Hamdija 110
Uzelac, Milan, 290
Užičanin, Avdaga 116

V

Vaizović, Suljaga 38
Varešanović, Mustafa ef. 162
Varenikoviċ, A. 113
Vasić, Anđelko 249
Vasić, Milan 291
Vehabović, Mustafa 113
Veladžić, Mirsad 377
Velagić, Teufik 216, 368, 369, 370, 371
Vešović, Marko 257
Vidić, Dobrivoje 343
Vilović, Osman 73, 76, 83, 114
Viteškić, Husein 370, 371
Vlajić, Božidar 367
Vlatković, Nemanja 219
Vokić, Slobodan 251
Vrabac, Šefko 251
Vrselja, Jakub 113
Vučićević, Milan 337, 338, 339
Vučković, Radovan 260, 288, 292, 293
Vujasinović, Tošo 242
Vukičević, Veljo 79
Vukmanović, Svetozar Tempo 242, 243
Vuković, Jovan 278
Vuković, Vlatko 373
Vuletić, Anđelko 296

W

Wekler, Aleksandra 45
Wilhem, Kayser 176, 193

Z

Zaimović, Harun 251
Zaimović, Muratbeg 114, 190

Zaimović, Šemsi-beg 25
Zečević, dr. Mehmed-beg 74
Zgonjanin, Duško 326, 327, 343
Zimonjić, Svetozar 281
Zlatar, Muhamed 116
Zonić, Bekto 241
Zubčević, Mehmedaga 110
Zubčević, Mehmed-beg 110
Zubčević, Sead 372, 373
Zuhrić, Omer 367, 373
Zulfikarpašić, Adil 89, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 375, 376, 381
Zulfikarpašić, Hamdija 116
Zulić, Arif 380
Zulić, Irfan 380
Zulić, Mahmut 190

Ž

Žiga, Jusuf 350, 378
Žiga I. Salihaga 116
Žilić, Mara 251
Živalj, Husein 336
Živković, Petar 79
Žujović, Sreten 187
Žunić, A. Safet 116
Žunić, Ljulko 376

SADRŽAJ

Napomena autora 5

I. PRVI BOŠNJAČKO-MUSLIMANSKI KULTURNO-NACIONALNI PREPOROD

1. Svijest o smjeni epoha 11
2. Nacionalni pokreti 15
3. Političko organiziranje 21
4. Političko sazrijevanje Bošnjaka 33
5. Ustavno-političke nagodbe o Bosni 43

II. JUGOSLOVENSKA MUSLIMANSKA ORGANIZACIJA (JMO) I BOSANSKA AUTONOMIJA U KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA (KRALJEVINI SHS)

1. Sigurnosni i ekonomski položaj Bošnjaka 57
2. Političko okupljanje 65
3. Odnos JMO i JMNO, autonomista i centralista 82
4. JMO u političkom životu Kraljevine SHS pred zavodenje diktature 1929. godine 92

III. BOŠNJACI I PODJELA BOSNE SPORAZUMOM MAČEK-CVETKOVIĆ

1. Bošnjačko suprotstavljanje podjeli Bosne 103
2. Osnivanje i djelatnost Muslimanskog pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine 116
3. Podjela Bosne, nacionalne suprotstavljenosti i Drugi svjetski rat 122

IV. KOMUNISTI I BOŠNJAČKO PITANJE IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

1. Ideološki dogmatizam i zbiljnost Bošnjaka 135
2. "Putokaz" i nacionalnost Bošnjaka 142
3. Bošnjaci, fašizam i žensko pitanje 147
4. Nacrtni zahvat 149

V. BOŠNJACI U DRUGOM SVJETSKOM RATU

1. Bošnjačka rasutost 157
2. Odbor "Narodnog spasa" 165
3. Bošnjačke inicijative 172
4. Bošnjaci i kraj rata 175
5. Komunisti i Bošnjaci, obrana bosanske državnosti 184

VI. BOŠNJACI U KOMUNISTIČKOJ JUGOSLAVIJI
1. Ideologizacija društva i poricanje Bošnjaka 199
2. Komunističko razaranje bošnjačkog društva 210

VII. DRUGI BOŠNJAČKO-MUSLIMANSKI NACIONALNO-KULTURNI PREPOROD
1. Zatočenje Bosne, Mostarsko savjetovanje, i "muslimansko pitanje" 229
2. Pašaga Mandžić i Tuzlanska grupa 240
3. Drugi bošnjačko-muslimanski nacionalno-kulturni preporod 251
a) Odlazak Meše Selimovića 253
b) O nazivu jezika i književnosti 257
c) Razgovori u Stojčevcu i "Biserje" Alije Isakovića 267
d) Bošnjačka kultura u bosanskim ustanovama 284
e) Nasrtaji na Muhsina Rizvića 297
4. Slučaj Hume i Karabegovića 306
5. Salim Ćerić i nacionalne institucije Bošnjaka 316
6. Proces muslimanskim intelektualcima 1983. godine 325

VIII. RASPAD KOMUNISTIČKE JUGOSLAVIJE I OSLOBOĐENJE BOŠNJAKA
1. Bošnjaci u raspadu komunizma 347
2. Adil Zulfikarpašić i bošnjačka politička emigracija 360
3. Alija Izetbegović i treći bošnjačko-muslimanski preporod 374

IX. UMJESTO ZAKLJUČKA
Bošnjačka politika na pragu XXI stoljeća 389
Kazalo osobnih imena 401

Likovni i foto dizajn:
Alija M. Akšamija
Mehmed A. Akšamija

Tehnički urednik:
Fuad Muslić

Lektori:
Fadila Gušo
Indira Pindžo

Korektor:
Dika Filandra

Računarska obrada:
B Koncept, Sarajevo

Tisak:
Mladinska knjiga, Ljubljana

Tiraž: 5.000

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94:323.1(497.6)(=864)

FILANDRA, Šaćir
Bošnjačka politika u XX. stoljeću / Šaćir Filandra; [fotografije Alija M. Akšamija, Mehmed A. Akšamija]. – Sarajevo: "Sejtarija", 1998. – 417 str.: fotogr.; 24 cm. – (Biblioteka Posebna izdanja / "Sejtarija")

ISBN 9958-39-002-7

Izdavanje ove knjige pomoglo je JP PTT FBiH